

БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Архип Юхимович
ТЕСЛЕНКО

1882 — 1911

ДОЖОВТНЕВА
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

АРХИП
ТЕСЛЕНКО

ПРОЗОВІ ТВОРИ
ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ
ВІРШІ
ЛИСТИ

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА
1988

Представлені все відомі на сьогодні твори українського письменника, революціонера-демократа Архипа Тесленка.

РЕДАКЦІЙНА
КОЛЕГІЯ

- І. О. Дзевєрін (голова)
О. Т. Гончар
Ю. Е. Григор'єв (секретар)
В. Г. Дончик
М. Г. Жулинський (заступник голови)
П. А. Загребельний
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк
О. В. Мишанич
Л. М. Новиченко
Д. В. Павличко
Ф. П. Погребенник
В. М. Русанівський
О. В. Шпильова
М. Т. Яценко (заступник голови)

Вступна стаття,
упорядкування і примітки
В. Л. СМІЛЯНСЬКОЇ

Редактор тому
Є. П. КИРИЛЮК

Редакція художньої
літератури

АРХИП ТЕСЛЕНКО

Серед багатоголосся української прози початку нашого століття виразно чути неголосну, повну смутку, щиру сповідь Архипа Тесленка. Літературний доробок письменника цілком вміщується в одному томі, та в цих небагатьох творах — все його життя. Та чн й звертався б читач до цих десятки разів перевиданих творів, якби постать самого письменника не ввібрала долі й сподівання тогочасного трудівника, духовний світ сільського інтелігента, учасника революції 1905—1907 рр., який власним життям довів свою відданість світлим ідеалам революційного оновлення життя.

Архип Тесленко розпочав літературну діяльність на зламі століть і цілих історичних епох, у роки соціальних катаклізмів, які зрештою привели до заміни експлуататорського суспільства соціалістичним. 900-ті роки були тим бурхливим часом, коли розхвильоване до самих глибин народне море захитало підвалини самодержавства. Суспільна атмосфера повнилася тяжкою напругою, як то буває перед близьким землетрусом. Був переддень першої російської революції.

Ця грозова епоха пробудила до боротьби прогресивну сільську молодь, сільську інтелігенцію, розкривши перед нею світлі перспективи нового життя. Архип Тесленко пройшов усі випробування, що випали на долю десятків тисяч учасників революції — так званих «аграрників», які довгими місяцями терпіли муки ув'язнення, чекаючи суду, а потім кілька років поневірялися в північній глухомані. Письменник, переживши всі ці митарства, спромігся зсередини показати трагедію учасників революції, які після її поразки втратили сили, здоров'я, молоді літа по в'язницях та засланнях, а після повернення зазнали лютого цькування з боку місцевої куркульні та поліції. Сам Тесленко позбувся переслідувань лише зі смертю.

Архип Юхимович Тесленко народився 2 березня (18 лютого) 1882 р. в с. Харківцях Лохвицького повіту на Полтавщині. Батько, Юхим Якович, служив помічником сільського писаря; мати, Явдоха Сидорівна Строй, наймитувала. Родина жила злиденно. З десятих дітей дійшли зросту лише двоє — Архип та його молодший брат Ярема.

Малого Архипа, хлопчика хворобливого й вразливого, не вабили галасливі дитячі розваги. У нього рано розвинулася спостережливість, нахил до осмислення і зіставлення всього баченого й чутого, нестримний потяг до читання та нових знань. Поетична жилка в ньому відгукувалася на почуті від матері казки та пісні. Добре закінчивши 1894 р. однокласну церковно-

парафіяльну школу, Архип одразу ж вступає до двокласної. Однак вроджена допитливість і почуття справедливості не миряться з шкільною наукою, що ґрунтувалася на засадах казенного патріотизму й церковно-книжної догматики, зневаги до рідної мови та культури. А саме до глибокого вивчення надбань рідної літератури спрямувало думки хлопця випадкове знайомство з Шевченковим «Кобзарем». Поетові слова «І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь» на все життя запали в пам'ять, і згодом він напише їх на власному примірнику гоголівської «Сорочинської ярмарки».

Интерес до української та російської художньої літератури й фольклору сприяв першим літературним спробам — спочатку це були віршики російською мовою, оповіданнячка «на зразок тих, що учив: «Написав раз був статейку про гай: як там пташки, ягідки?..» Та перші творчі кроки не тільки не заохочувалися шовіністично настроєним учителем (його Тесленко пізніше зобразить в оповіданні «Що б з мене було?»), а й нещадно притлумлювалися. Не дістала заохочення і його допитливість, а відверто висловлені сумніви щодо правдивості того тлумачення явищ природи, а далі й взаємин багатих і злидарів, які пропонувала релігія, спричинилися до виключення його з школи, де він устиг провчитися лише два роки.

Молодий Тесленко вирішив самотужки підготуватися до екзамену на народного вчителя. Але на заваді стали злидні: довелося йти наймитувати, щоб хоч якось допомогти батькам. Тяжка фізична праця виявилася не під силу юнакові, та й духовний голод усе відчутніше давався взнаки. Десь наприкінці 1897 — на початку 1898 р. йому пощастило влаштуватися писарчуком у волосне управління в містечку Лохвиці, за п'ять верстов від його рідного села. Та дуже скоро, побачивши, як безсоромно визискував та обдурював односельців писар, Тесленко залишив роботу і в серпні 1898 р. влаштувався писарчуком до міської нотаріальної контори Ф. І. Кисловського.

Тут його змушували виконувати не лише канцелярську роботу, а й працювати в домашньому господарстві нотаря, бути на побігеньках у його дружини. Надсильна праця, нестерпні побутові умови згубно впливали на його здоров'я, і без того неміцне. Усе ж служба давала майбутньому письменникові знання життя, розуміння найрізноманітніших засобів класового визиску, відображеного у справах, що йшли через руки писарчука.

У ці роки чимало працював він і над самоосвітою; у міській громадській бібліотеці, а згодом — у новоствореній бібліотеці Народного дому він регулярно брав твори класиків української та російської літератури.

Знайомий Тесленка Г. І. Дробиш згадував, що, працюючи у волосному управлінні, Архип частенько бував на гуляннях молоді у лохвицькому гайку; примостившись збоку, він дотепними віршами коментував пригоди молоді (ІЛ, ф. 6, № 99). А одна літня односельчанка Архипа тривалий час декламувала напівфольклорну «Поему про Микиту», яку вона приписувала Тесленкові (ІЛ, ф. 6, № 98).

На початку перебування в конторі нотаря Кисловського Архип подарував його служниці гарно оформлений аркуш з чотирма власними віршами російською мовою — «На родине», «Елка», «С праздником», «С душой, полною смиренья», переписаними спеціально для подарунка. Ці досить незграбні

перші віршики сповнені напівдитячих переживань. Вони рясніють церковно-книжною фразеологією, зовсім не властивою пізнішим творам Тесленка.

У серпні 1901 р. Тесленко покинув службу в нотаря і поступив на курси телеграфістів на станції Долинській Південно-Миколаївської залізниці; але через слабкий зір невдовзі — через чотири місяці — був відчислений, як писав він в автобіографічному листі до редактора газети «Село» Ю. Сірого¹.

Збереглися також юнацькі вірші Тесленка російською мовою, датовані 1902 р. Вони значно різняться від дитячих віршів — насамперед пафосом звинувачення суспільства «убийства и лжи», де гинуть чесні бійці, пафосом нестримного пориву до світла, до розумного й щасливого життя. Герой цих поезій уже не апелює до бога, а знаходить душевне заспокоєння у красі природи («Однажды ко мне в крошечную хату», «Летом», «К природе»). Є між цими віршами й реалістичний портрет нещасного старця («Нищий»), і дещо романтично-гіперболізований, але цілком реалістичний у деталях опис власного життя, такого холодного й задимленого в зимову негоду. В цих віршах вперше з'являються роздуми над смыслом життя, виникає мотив самогубства — через нестерпні умови й безцільність існування («Фантазия»).

Великі суспільні зрушення дали новий стимул розвитку театру, заснованого й блискуче розвиненого такими корифеями, як М. Кропивницький, М. Старицький, І. Карпенко-Карий, І. Франко та ін. Відміна заборони українських вистав та обмежень репертуару сприяла появі плеяди молодих письменників-драматургів — Лесі Українки, С. Васильченка, В. Самійленка, Г. Хоткевича. Особливо поширилися аматорські гуртки. Ще працюючи в нотаріальній конторі, Тесленко захоплюється театром, відвідує вистави аматорського гуртка при Народному домі в Лохвиці. Зрештою починає пробувати себе в драматургії. 1902 р. він пише комедію, з якої збереглося лише закінчення, де зображено гуляння сільської молоді в ніч на Івана Купала. Комедійні ситуації часом поступаються місцем епізодам з рідної історії — спогадам про звитяги запорожців, про славне історичне минуле України, яким варто пишатися і яке не слід забувати. Прикметний цей уривок також і тим, що у нього вмонтовано кілька віршів Тесленка українською мовою — щоправда, помітно кострубатих, але сповнених невідомою широті.

¹ Цю дату заперечує краєзнавець І. С. Проценко, спираючись на спогади сучасників Тесленка, серед яких був його батько, а також М. І. Бокій, співучень письменника по курсах телеграфістів. Дослідник вважає, що Тесленко приховав справжній термін перебування на станціях Долинській та Медеро-во «з конспіративних міркувань», а в дійсності він перебував там з осені 1901 до кінця 1902 р. (Проценко І. С. Перебування Архипа Тесленка на станціях Долинська і Медерове.— «Українська мова й література в школі», 1985, № 12, с. 38—60). На жаль, автор статті не подав жодного документа, спроможного науково аргументувати цю версію. Вона суперечить свідченню самого Тесленка, який у 1910 р. навряд чи мав підстави приховувати те, що мало би бути зафіксовано в офіційних документах курсів телеграфістів станції Долинської та поштового відомства. Тому доводиться визнати це твердження гіпотетичним.

Десь у 1902—1903 рр. була написана драма «Горобина ніч». Твір не зберігся, і відомо про нього лише із спогадів товариша Тесленка по аматорському гуртку при лохвицькому Народному домі Г. І. Дробиша. Він згадує, що Тесленко читав цю п'єсу артистам-аматорам, і вона сподобалась, але меценатам гуртка — земським діячам Русиновим, очевидно, видалася неприйнятною і її нібито надіслали до Києва; на цьому її сліди втрачено (ІЛ, ф. 6, № 99).

Навесні 1903 р. Тесленко пише драму «Не стоїть жить», у якій сконцентровано чимало проблем, що хвилювали молодого автора, — про смисл життя, коріння людської несправедливості, ідеали в коханні, непримиренність бідності й багатства, нищість міщанства тощо. Тут уже бачимо основні мотиви його майбутньої прози, деякі типи його майбутніх героїв, та все це потопає у задвогих пишномовних монологів, зайвих сценах, другорядних деталях. У п'єсі багато штучних, інколи суто натуралістичних, слабо вмотивованих ситуацій, непропорційно розтягнутих сцен; є й зайві персонажі (Яв-тук, звозчик), раз у раз надмірно гальмується дія тощо. Позитивні герої, в чиї уста автор прагнув укласти власні роздуми про недосконалість життя, вийшли блідо ходульними, велемовними, з кволими характерами; дію рухає передусім писар — найжиттєвіший персонаж у п'єсі, уособлення зла, причому не стільки соціального, скільки трактованого суто етично як моральне зло: духовна нищість, зажерливість, жорстокість, егоїзм виражені з одвертістю, яка межує з гротеском.

Підхід до основного конфлікту з позицій характерологічних, а не соціальних, призводить до трагічної розв'язки: Василь і Галя, самотні в боротьбі з зажерливим писарем і сільським куркульством, кінчають життя самогубством. Тесленко ще не бачив шляхів боротьби з засиллям сільських п'явок, а біднота була темною, порізненою й безсилою.

На цю ваду вказав авторові М. Л. Кропивницький, якому Тесленко передав на ознайомлення рукопис твору. З відомим драматургом познайомив Тесленка М. М. Дьяков, керівник аматорського гуртка при лохвицькому Народному домі, під час гастролей у Лохвиці трупи Ф. П. Волика у 1903 р. 9 вересня 1903 р. М. Кропивницький написав Тесленкові листа з докладним розглядом твору; лист містив чимало критичних зауважень, але закінчувався оптимістично: «Над такою творою, як драма, треба працювати довго, треба її передумати не один раз і переробити... Кажу Вам одне, що у Вас є іскра божа»².

Влітку 1903 р. Тесленко організував аматорський театр у рідному селі. Перша вистава, в підготовці якої брав участь М. Дьяков, відбулася 17 серпня 1903 р.: ставилася драма М. Кропивницького «Невольник», де Тесленко зіграв сліпого Степана. Спектакль мав успіх, і відтоді Тесленко поринув у театральні справи: проводив репетиції, дбав про костюми й декорації тощо.

У ці ж роки Тесленко пише прозові твори російською мовою: збереглися два його нариси — «Ночь на Ивана Купала в с. Харьковцах» та «На досветках» (1902). Обидва написані під впливом гоголівських «Вечеров на хуторе близ

² Кропивницький М. Л. Твори. У 6-ти т. К., 1960, т. 6, с. 497

Диканьки». Насмішкувато-любовно змальовує письменник у першому з них ігри в ніч на Івана Купала, пошуки чарівного цвіту папороті й комічні пригоди героїв парису. Стиль викладу — пишномовний, багатий на риторичні вигуки й звертання; комізм породжується і контрастом високої лексики з мікромасштабом подій. У другому парисі тональність викладу інша — лірико-патетична. Це теж наслідування Гоголя, але цього разу — ліричного струменя його авторських роздумів.

Інші подібні спроби Тесленка невідомі; його творча стежина пролягла в царину строгого реалізму, а романтичні нотки цілковито перенесено до характеристики внутрішнього світу його позитивних героїв, чия життєва драма здебільшого й породжувалася конфліктом між їх гуманістичними прагненнями й жорстокістю «господарів життя» — сільської буржуазії, адміністрації, земців, церковників тощо.

Десь на початку 1904 р. Тесленко розпочав працю над своїми першими оповіданнями — і в цьому жанрі утвердив себе як письменник, як майстер. Вибір жанру оповідання не випадковий. Короткої і мобільної прозової форми потребував новий, прискорений темп життя; пабирав обертів маховик капіталістичного розвитку країни, зростали соціальне розшарування і загострення класової боротьби як у місті, так і на селі; а це означало засилля куркульства та обезземелення і збідніння основної маси селянства. Історичний час ущільнився той самий часовий відтинок вміщував набагато більше подій, аніж це було ще недавно; зростала грозова напруга близької революції.

Суспільство потребувало такого літературного жанру, який би негайно реагував на бурхливі події, встигав за прискореним темпом часу. Оповідання та новела й були саме тією прозовою формою, що давала змогу через змалювання часткових, буденних подій виявити глибокі внутрішні зрушення в житті народу. Жанр новелістики бурхливо розвинувся у вітчизняній літературі — і російській (А Чехов, М Горький, В. Короленко, Л Андрєєв, А. Купрін, І Бунін, інші «знаньєвцы»), і в українській, де на сцену виступила так звана «молода генерація» (І Франко), молоде покоління художників слова, які працювали в жанрах малої прози. Старші попередники й молоді сучасники Тесленка — М Коцюбинський, О Кобилянська, В. Стефаник, Марко Черемшина, Лесь Мартович, Л. Яновська, Х. Алчевська, А. Кримський, М. Чернявський, С Черкасенко прагнули висвітлити психологію людей з різних верств суспільства, розкрити драматизм сучасної їм дійсності й дати їй оцінку з демократичних позицій. Новіша література, писав І. Франко, «побачила одну зі своїх головних задач у психологічному аналізі соціальних явищ, у тому — сказати б. — як факти громадського життя відбиваються в душі й свідомості одиниці, і навпаки, як у душі тої одиниці зароджуються й виростають нові події соціальної категорії».³ Для цього письменникам довелося відмовитися від традиційної фіксації зовнішніх обставин дії, зовнішнього опису поведінки людей, яка виражала їх внутрішнє життя, їх переживання, а передавати їх почуття зсередини — найчастіше з позиції «всезнаючого» автора розповідача. В такий спосіб дистанція між автором і героєм різко

³ Франко І. Я. Збір. творів У 50-ти т К., 1981, т 34, с 363.

зменшилася, змаліло й протиставлення літературного автора «некультурно-му» героєві; автор став описувати світ з точки зору свого героя, через його бачення і сприймання.

Такими «людськими документами» (І. Франко) були твори А. Тесленка. Вони відображали долю цілої соціальної верстви — найбідніших безземельних селян, які мусили йти в найми. Письменникові, як і всій молодій прозі, властиве щире співчуття і вболівання над людськими трагедіями, породженими антинародним суспільним ладом. А. Тесленко показує, як похмуре оточення всіляко пригнічувало бідну людину, призводило до трагедій молодих душ, що прагнули служити своїм братам по класу, поривалися до світла й краси. Всупереч ліберально-буржуазному поглядові на народ як на темну, щасливу, беспорядну масу, яку треба жаліти й учити як жить, всупереч обмеженню викривального пафосу літератури лише висвітленням дрібних конфліктів між сільськими урядовцями й селянами, Тесленко наголошував на існуванні прірви між трудящими та їх визискувачами — «тими ж блощицями» на тілі народу. Він розумів обмеженість суто просвітницької діяльності й малював зародження і визрівання протесту в душах селян, колись таких терплячих, покірних. Для письменника навіть самогубство його героїв — акт не лише відчаю, а й публічного протесту.

У перших оповіданнях А. Тесленко показав село таким, яким воно було напередодні 1905 р.: з повновладдям великих панів-землевласників та куркулів і з масою безземельних чи малоземельних зубожілих селян, які змушені були або наймитувати, або йти на заробітки у південні райони Полтавська губернія належала до тих областей царської Росії, які чи не найбільше страждали від безземелля. Доведені до відчаю люди мстилися визискувачам, пускали «червоного півня» — раз у раз палали поміщицькі маєтки. У 1902 р. на Полтавщині та Харківщині селяни протягом п'яти днів спалили 54 поміщицькі економії; і хоча це повстання було жорстоко придушене, зненависть залишалася.

Перші оповідання, переписані до одного зошита навесні 1905 р., склали збірку, яка містила п'ять творів: «Хуторяночка», «За пашпортом», «Маруся», «Мати», «Дід Омелько». Всі вони об'єднані образом оповідача «дядька Степана». У чотирьох з них йшлося про поневіряння селян-наймитів, чия доля добре була відома Тесленкові з власного досвіду. Це — наївна героїня «Хуторяночки» Маринка, яка так і не заробила собі на посаг у наймах, це молодий парубок Павло Грищенко, який зріс у наймах і, не знісши панського знущання, рветься геть з села на заробітки («За пашпортом»), це сільська дівчина Маруся з оповідання «У городі», яку замість близького заміжжя віддали до міста за наймичку до м'ясника, це скалічений в наймах вівчар дядько Степан («Дід Омелько»). І лише оповідання «Мати» присвячене морально-етичній тематиці: його героїня, роботяща сільська жінка, оповідає про трагедію свого сина, якого вона не спромоглася виховати чесним трудівником, і він гине поміж злодіями та грабіжниками.

Герої оповідань шукають виходу із власних життєвих драм на різних шляхах: Маринка — у заміжжі, яке так і не відбулося, і це призвело її до самогубства; Павло — у втечі, що не здійснилася через панську сваволю;

Маруся — у розпусті; дядько Степан звертає погляд до патріархальної старовини, коли заможні були начебто добрішими до бідних. Письменник тоді ще не міг вказати вірного шляху своїм героям, серед яких ми бачимо й тих, хто у близькій революції буде боротись, і тих, хто плакатиме й молитиметься, і тих, хто душитиме революцію, — панство й куркульню. Введення образу оповідача в ранніх оповіданнях було певною даниною класичній оповідній традиції Марка Вовчка, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. Однак цей образ уже вийшов за межі тієї традиції: оповідач дядько Степан у перших оповіданнях не окреслений ані соціально, ані психологічно: і за способом мислення, і за способом вислову він зливається з самим автором, відбиваючи його ідейну позицію. Це — своєрідна маска автора. І лише в оповіданні «Дід Омелько» вимальовується психологічно вмотивований образ вічного наймита, який став калікою через надсилену працю на куркуля і змушений піти у вівчарі, а це означало — попасти у невилазні злидні. Все ж він зберіг доброту й почуття соціальної справедливості у поєднанні з життєвою безпорадністю й нездатністю до активного протесту.

Розвиток дії рухають різного роду конфлікти — а точніше, соціальний конфлікт, який виявляється на різних рівнях і обширах буття героїв — як конфлікт між гнобителем і пригнобленим, багатим і бідним, між бажаним і дійсним, між прагненням до людського, світлого й радісного життя і невблаганністю похмурих обставин. Причому розвиток конфлікту йде таким чином: спочатку читач разом з героєм радіє його сподіванням на майбутнє — надіям на заміжжя і перипетіям збирання посагу («Хуторяночка») чи уявним перевагам наймитування в Таврії («За пашпортом»), та уже на цьому начебто висхідному відтинку дії автор подає дрібні натяки й деталі, які вказують на нездійсненність цих надій. Читача витверезує співчутливий та сумний погляд оповідача на все, що відбувається з героєм. І справді, на арену неодмінно виступає соціальна несправедливість, уособлена чи то паном — визискувачем і розпусником, який через суд відбирає у нещасної хуторяночки все її гірко зароблене майно, а з ним і надію на власну родину; чи волосним старшиною, який, попереджений паном, відмовляє наймитові Павлові у паспорті («За пашпортом»), — словом, так небагато треба, щоб сталася катастрофа, а з нею драматичний чи й трагічний фінал — йде з життя хуторяночка, у безвиході опиняється Павло. У незначних, на перший погляд, буденних життєвих фактах Тесленко вміє розкрити їх трагічний зміст, послідовно виявити загострення класового антагонізму на селі, поглянути на життя народу його власними очима. Перші оповідання не були якісно рівноцінними: поряд із добірним точним викладом бачимо й багатослів'я, прагнення багатократно з'ясувати читачеві усе до найменших дрібниць, натуралістичні деталі (особливо «грішить» цим оповідання «Мати»). Однак більшість творів становлять прекрасні зразки тесленківської прози.

З цією збіркою Тесленко дістався у червні 1905 р. до Києва, бажаючи її надрукувати. Та на цей раз спроба не вдалася. Редактор журналу «Киевская старина» В. П. Науменко відхилив збірку, вважаючи оповідання «невизначними» й «невиробленими». Згодом збірку передано до новоствореного журналу «Нова громада», в якому у 1906 р. і були надруковані, завдяки

сприяння його редактора Б. Д. Грінченка, оповідання «Хуторяночка», «За паспортом», «Мати» (під новою редакторською назвою «Син») Оповідання «Маруся», перероблене автором, опубліковано цього ж року в газеті «Рада» під назвою «У городі». Останнє оповідання збірки – «Дід Омелько» — за життя письменника не побачило світу воно вперше надруковано 1939 р.

Ці оповідання, що відтворили класовий антагонізм на селі, сповістили про появу на літературнім полі ще одного письменника селянської теми, пристрасного оборонця народних інтересів і прав, письменника із власним голосом, неповторним сумовито-ліричним тоном розповіді.

Загальне революційне піднесення 1905 р. захопило й молодого Тесленка. У Харківцях склалося коло революційно настроєних людей, до яких, крім Архипа та його брата Яреми, належали Я. Гуй та учасник страйку на маріу польському заводі «Провіданс» П. Бурда; вони активно цікавилися революційними подіями, читали й поширювали прокламації. За читання однієї з них — прокламації РСДРП «До запасних» — Тесленко й Бурда в липні 1905 р. були заарештовані; 21 липня під час обшуку становий пристав відібрав у Тесленка його папери, між якими були й автографи його ранніх творів «Хуторяночка», «Маруся», п'єси «Не стоїть жить», одного з нарисів, невідомого оповідання «Мое поступление в школу» тощо. Поки йшло слідство по обвинуваченню в поширенні забороненої літератури, Тесленка тримали в гадацькій в'язниці 37 днів і звільнили за відсутністю доказів.

Восени 1905 р. Тесленко вступив до масової революційної організації «Селянська спілка», яка, не будучи позбавленою дрібнобуржуазних ілюзій, усе ж, за висловом В. І. Леніна, «розширяла розмах політичної творчості селянства, висувала на сцену самих селян з їх ненавистю до чиновників і поміщиків»⁴ Тодішній організатор і керівник повітового відділку «Селянської спілки» І. П. Бедро згадував про Тесленка як про активіста спілки й доброго пропагандиста: «...за це його ненавиділи і з'їли куркулі. Село Харківці — козаке село, багате, і там класова боротьба гостро проходила..» (ІЛ, ф. 6, № 99).

У жовтні Україну, як і всю Російську імперію, охопив політичний страйк. Грудень 1905 р. на Україні відомий кривавими подіями в с. Великі Сорочинці на Полтавщині, Харківським збройним повстанням, повстанням саперів у Києві, загальнополітичним страйком у Катеринославі та по інших містах і селах. Відбулися політичні виступи й у Лохвиці.

5 грудня 1905 р. Тесленко взяв участь у мітингу, після якого сталася сутичка з поліцією. 14 грудня відбулася нова сутичка з поліцією через арешт І. Бедро, а наступного дня поліція розпочала арешти її учасників. Тесленко покинув село й вирушив до Києва.

У Києві не одразу пощастило знайти пристановище. Знайомого Тесленкові завідувача книгарнею журналу «Киевская старина» В. П. Степаненка було заарештовано. Архип був змушений шукати випадкового заробітку й нічлігу В автобіографічному оповіданні «Немає матусі!» він писав «Було

⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 12, с. 311

тоді мене скрізь: і по монастирях, і по нетрях босяцьких. Не легко було без паспорта жить». У його оповіданнях описано ті нічліжки й монастирські «странні», що були його негостинним притулком.

У Києві вирувало життя: виходили легальні й нелегальні марксистські видання, поширювалися листівки РСДРП. Після проголошення урядовим маніфестом 17 жовтня 1905 р. свободи слова й друку почали видаватися газети й журнали різних політичних напрямів: сатиричний журнал «Шершень», журнал «Нова громада» й газета «Громадська думка», на сторінках яких друкувалися Леся Українка, І. Франко, М. Коцюбинський, О. Маковей, В. Самійленко, Б. Грінченко, І. Нечуй-Левицький, А. Кримський, Л. Яновська, П. Капельгородський, М. Чернявський.

Постійним притулком для Тесленка стала редакція газети «Громадська думка», де він міг працювати, читати, вчитися.

Першим з написаних у Києві творів було оповідання «Радощі», опубліковане в «Громадській думці» 15 лютого 1906 р. Поява його зумовлена злобою дня: 11 грудня опубліковано закон про вибори до I Державної думи, розрахований на оволодіння політичною ситуацією в країні. Підготовка до скликання I Державної думи породила у частини селянства надії на її допомогу, на рятунок від холоду й голоду. Змалювавши ту безвихідь, в якій животіла сім'я селянина Кирила Хоця, письменник показав, що для темних і знесилених злиднями селян надія на думу була облудою, здатною принести хвилиenne заспокоєння: дума не була спроможна дати народові землю і демократичні свободи. Оповідання, без сумніву, прислужилося революційній агітації, яку вела ленинська партія.

У березні 1906 р. опубліковано оповідання «Школяр» — так само на сільському матеріалі. У ньому помітне місце посідає автобіографічний елемент — постаті батька й матері, деталі побуту з дитинства письменника. Основна колізія, як і в переважній більшості творів Тесленка, — суперечність між пориваннями героя і реальною неможливістю здійснити їх. В образі школярика Миколки пізнаємо риси його майбутніх героїв — Оленки з повісті «Страчене життя», Пилипа з оповідання «Що б з мене було?». Особливо вражають моменти, коли в душі героя перемагає віра в майбутнє щасливе життя; адже весь хід подій цілком ясно (для читача — не для героя) веде до неминучої катастрофи. І цей контраст світлої радості героя та авторського передчуття неминучої біди — невід'ємна риса фабульного розвитку прози письменника. Саме вона створює драматизм, що зростає з кожним новим поворотом ситуації і глибоко хвилює читача.

Наступні оповідання письменника постають поспіль на враженнях київського життя. У Печерській лаврі Тесленко, в дитинстві широко віруючий, на власні очі побачив, як діє велетенська машина релігійної пропаганди, й переконався в її антигуманній суті, прикритій людинолюбною фразою та розкішним антуражем церковного дійства. В оповіданнях «Любов до ближнього» та «У схимника» письменник нещадно розвінчує ореол святості церковників і показує їх відворотне ество.

Основний смисловий принцип характеробудування, властивий багатьом Тесленковим гворам, полягає в тому, що хоча автор показує здебільшого вже

сформовані характери, розкриває він їх ество поступово й несподівано: якщо на початку персонаж викликає симпатію, то поступово, з виявленням його внутрішньої суті, це враження нерідко змінюється на прямо протилежне. Такий принцип використано в оповіданні «Любов до ближнього» (іронія назви з'ясовується з бігом подій).

В основу оповідання покладено два, сказати б, зустрічних смислових ходи: якщо сутність незугарного «босовила», яким хворий наймит спочатку видався розповідачеві, помалу розкривається у красі й благородстві чесного трудівника, зумовлюючи щирі симпатії і жаль до його нещасної долі, то крок за кроком виявляється огидна сутність діяльності монастирської братії. Ця діяльність спочатку викликає пошану, а вигляд монастиря — побожне захоплення у наймита, який шукає притулку й можливості ходити до лікарні на лікування; та невдовзі стає зрозумілим, що ченці переслідують мету — «дохід монастирєві», доля ж бідноти їм глибоко байдужа.

Інший смисловий принцип лежить в основі оповідання «У схимника»: це очуднення — розповідь з точки зору сторонньої людини, яка ніби вперше бачить і по-своєму розуміє й оцінює те, що відбувається, скажімо, на прийомі у схимника. Цей принцип блискуче використав Л. Толстой у романі «Воскресення», добре знаному Тесленкові. Віками усталений ореол святості церковників не дає затурканим, темним, глибоко нещасним прочанам поглянути на цю грубу комедію критичним оком і зрозуміти, що «батюшечка»-схимник — один з тисяч чиновників у рясах, жандармів во Христі, які використовували владу церкви заради власної наживи, нещадно викоринюючи вільну думку, придушуючи найменший вияв протесту, провадячи активну боротьбу з революційним рухом.

У 1906 р. бурхливу діяльність розгорнув чорносотенський «Союз руського народу», що об'єднав найреакційніші сили країни у намаганні спрямувати революційну енергію мас на криваві погроми, на фізичну розправу з революціонерами. Та чорносотенцям лише на короткий час пощастило ошукати найтемніші суспільні прошарки — дрібних ремісників і торговців, босяків та злодіїв. Трудяще селянство за ними не пішло, і Тесленко в сатиричному оповіданні «Истинно русский человек» (1906) зобразив сутичку махрового пана-чорносотенця з купкою голодних, змучених, та сповнених власної гідності селян. Тут вперше у Тесленка з'являється новий тип селянина, свідомого й активного; він стежить за політичними подіями, читає газети; його світогляд давно вийшов за межі лише власного господарства, він широко дивиться на світ і мислить класовими категоріями. Із конфлікту з чорносотенцем Василь виходить переможцем, і заробітчани підтримують його, глузливо проганяючи пана, бо вони відчули силу гурту. Немає колишньої покори й терпіння, натомість — горде усвідомлення власної гідності, рівності й братерства трудівників і відверта зненависть до визискувачів. Твір закінчується символічним малюнком близької грози.

У комедії «Патріоти» (1906) чорносотенство розвінчане як явище, яке впливає з ідеології панівних класів тогочасної Росії, що перебували у стані моральної деградації. «Батьки міста» представлені у п'єсі образами голови міської управи Залужного і його розкоханой дружини, багатого крамаря

Олексенка, двох зажерливих старих пань, справника та ін. Вплив гоголівського «Ревизора» відчутний і в соціальній спрямованості п'єси, і в складі персонажів, і в прийомах їх самовикриття: письменник, вдаючись до шаржу, іронії, гіперболи, примушує їх самих продемонструвати свою ницість, зажерливість, підступність, лицемірство, прагнучи до більшого — до викриття офіційної ідеології, ролі урядових інститутів, армії, церкви. Обравши жанр комедії, яка подекуди перетворюється на фарс, письменник завершує твір щасливою розв'язкою: між членами міської управи знаходиться чесна людина, яка, випадково розпізнавши справжнє обличчя Залужного, відкриває очі ошуканим робітникам-поденщикам, і вони, зірвавши з нього лавровий вінок «спасителя Росії», тягнуть його на суд до управи. Звичайно, цей щасливий кінець був не стільки відбиттям типової ситуації, скільки виявом оптимізму автора, його надій на революційне оновлення суспільства.

Кожен з цих діячів блискуче індивідуалізований — і психологічно, і шляхом мовної характеристики; соціальне обличчя кожного розкрито всебічно. Однак творові вадить неорганічність розв'язки, перевантаженість другорядними персонажами й сценками, повторення і варіювання однієї й тієї ж думки, багатослів'я, свого роду «розжовування» ідей. Тесленкові хотілося не проминути нічого дотичного до теми «ідіотизму» міського життя, а через це було втрачено лаконізм і точність, властиві його кращим прозовим творам

Однак викривальна «потужність» комедії величезна: це блискучий і влучний політичний памфлет, позначений гострою актуальністю,— риса, не така вже обов'язкова у тогочасній драматургії.

Повернувшись в рідне село, ймовірно, у другій половині серпня 1906 р., Тесленко змушений ховатися від поліції та куркулів-вистежувачів. «Після трущоб та як попав у бур'яни... — писав він 23 вересня 1906 р. Б. Д. Грінченкові.— А це... бур'яни посохли, з дерев лист опадає, холоднішає. Цікаво, що далі буде». Рівно через місяць письменника заарештували. Як повідомляла 12 листопада 1906 р. газета «Рада», під час обшуку, коли батько письменника, людина грамотна й релігійна, вголос посмів обуритись з того, що становий без належної пошани обійшовся з Євангелієм, то «начальство образилось такою неповагою і звеліло катувати старого хворого чоловіка».

Поки йшло слідство у справі участі Тесленка у заворушенні в Лохвиці 14 грудня 1905 р., харківецькі куркулі за допомогою сфабрикованого ними «громадського» присуду домоглися судової ухвали про дворічне заслання письменника у Вологодську губернію, яке губернатор замінив висилкою до Вятської губернії, але майже весь цей термін Тесленка протримали у в'язниці під слідством. Нарешті його по етапу відправили на заслання у с. Бісерово на річці Камі. На засланні він пробув недовго й знову по етапу доставлений на суд у Лубни за обвинуваченням у нападі на справника 14 грудня 1905 р. Його виправдали за браком доказів і повернули на місце заслання. По дорозі, у московській Бутирській тюрмі, він тяжко, протягом двох місяців, хворів на тиф. А потім — знову етап на північ. Термін заслання закінчився 27 грудня 1908 р.— другого ж дня по його прибутті у Вятську губернію. На початку січня 1909 р. письменник повернувся додому.

Тюремні злигодні — голод, холод, тиф — дуже послабили його здоров'я. Він писав у автобіографічному листі до Ю. Сірого: «Увесь 1909 рік хворів плевритом». Ще одна тяжка новина чекала на Архипа вдома: восени 1908 р. покінула з життям його двоюрідна сестра Зінаїда Яківна Строй. Вона закінчила церковнонавчальську школу в Петербурзі й очікувала посади. Через конфлікт з куратором церковнопарафіяльних шкіл повіту протоієреєм Г. Галковським у посаді їй було відмовлено, інші спроби знайти місце не дали результату, й вона наклала на себе руки.

Протягом 1909 р. Тесленко написав дві редакції повісті «Страчене життя». Образ головної героїні Оленки Панасенко розвивається в біографічному художньому часі: автора цікавила історія формування світогляду й характеру героїні, побудована за властивим Тесленкові типом сюжету: висхідний розвиток (героїня вчиться, осмислює прочитане, вимріює свій духовний ідеал; її життєві умови складаються в основному сприятливо), потім настає злам, катастрофа (розчарування у церковниках та земських діячах), далі — стрімкий спад у безнадію, поглиблену сваркою Оленчиного батька із своїм братом Михайлом за сажень городу. Оленчині батьки вдалися до безчесних заходів і змусили дочку допомагати їм, чого вона собі не може простити. Діє в повісті ще один автобіографічний персонаж — двоюрідний брат Оленки вчитель Сергій, син дядька Михайла, прототипом якого є сам письменник; але в Оленчиній історії Сергій цілком пасивний.

Романтичне світовідчуття Оленки сформоване не стільки життям, скільки літературою: від напівдитячих мрій про красиве життя картини, квіти, книги, вона під впливом серйозного читання розвивається як людина мисляча, атеїстка, народодлюбчець. Письменник показує, як проста сільська дівчина виростає в людину з багатим внутрішнім світом, з глибоким відчуттям прекрасного, гарячим бажанням робити людям добро. «Я,— було пише в щоденнику,— з грязі вилізти хочу. Я бажаю до чогось великого, гарного йти, бажаю людськості, правди в житті, про віщо так пишуть у книгах». Абстрактний характер такого ідеалу впадає в очі, ці прекрасні мрії не витримують зіткнення зі складною, сповненою конфліктів і суперечностей дійсністю. Та Оленка, що виросла в тепличних умовах поважного навчального закладу, до якого крізь товсті стіни пробивався лише слабенький відгук життя великого міста, не стала борцем, не знайшла односторонців. Для неї існувала лише альтернатива: або підкоритися огидній буденності, поринути в її бруд, або піти з життя й цим висловити свій останній протест. Перше було для такої чистої і чесною людини абсолютно неприйнятне; отже, залишалося друге.

Цей твір — прекрасний зразок Тесленкової прози з її виваженістю деталей і ситуацій, чистою мовою, переконливістю інтонацій, ліризмом пейзажів, психологізмом портретів, поданих через бачення Оленки й Сергія, з глибокою вмотивованістю вчинків персонажів. Тут кожен, навіть другорядний персонаж є яскраво індивідуальним та соціально типовим.

Тим часом відбувся новий суд над Тесленком у справі визволення політичного 5 грудня 1905 р., який засудив його на два тижні ув'язнення. Наприкінці 1909 р. Тесленка вже збирались відправити до в'язниці, але

погодились зачекати, доки одужає тяжко хвора мати. Її поховали 3 січня, а другу половину січня хворий Тесленко відсидів у лохвицькій в'язниці, що дуже погіршило його стан здоров'я. Про «порядки» в ній він невдовзі написав у нарисі «Тюрма», опублікованому анонімно в газеті «Рада» 19 березня 1910 р. Це був один із дописів, що їх розпочав надсилати письменник до київської газети «Громадська думка» після повернення з заслання.

Газетні кореспонденції давали змогу письменникові порушувати злободенні проблеми, обстоювати права найбіднішої частини селянства, викривати засилля куркульні й сваволю місцевої влади, що цькували селян-аграрників, які відбули заслання і повернулися додому (і Тесленка, як найбільш «грамотного», насамперед). Саме через газету можна було назвати поіменно учасників подій на селі, застерегти й певною мірою запобігти новим підступам куркулів, показати, кому вигідна столипінська реформа. У дописах Тесленка прилюдного осуду зазнають і староста Корнилій Строй, і стражник, і глитаї, і їх прихвосні, і писар-хабарник та інші. З щирою симпатією пише він про сільську молодь, про жіночу долю; охоче малює красу рідного села. Більшість дописів виглядають ескізами до оповідань.

В оповіданнях посилюються автобіографічні мотиви. Стимулом звернення до власного життя був і пережитий ним та багатьма аграрниками — учасниками революційних подій на селі — гіркий досвід поневірянь по в'язницях та на засланні, і хвороба, й пов'язана з нею непевність щодо майбутнього, і пекуче почуття тієї гіркої кривди, яку незаслужено пережив він і такі, як він, від сваволі влади, й усвідомлення суспільної ваги цього досвіду, необхідність розповісти про всі ці муки й горе і цим прислужитися революційній агітації. Повністю на автобіографічних фактах — спогадах про власне дитинство та юність — побудовано написані в 1910 — на початку 1911 р. оповідання «Поганяй до ями!», «Немає матусі!», «Що б з мене було?». Перше з них — ніби дуже стислий конспект власної долі. Хоча написане воно від першої особи якогось Петра Гнатюка, в ньому легко пізнати самого автора — його мрії про навчання, вчителювання, його світлі ідеали, в'язничні поневіряння, які погубили його здоров'я.

Тяжким переживанням для письменника була смерть матері; з кожним днем важчав тягар утрати, самотність. Цей біль вилився в оповідання «Немає матусі!» — гранично шире й одверте. Спливають спогади — радісні й гіркі, — останніх більше. Осмислюючи життя матері, автор-герой усвідомлює його трагізм, спільний для долі всіх селянок-біднячок, схиляється перед цим саможертвним життям, зовсім позбавленим піклування про себе. Вона все віддала дітям і, поки могла бачити світ, турбувалася про останніх своїх двох синів. Недоля терзала її до останку: її старший син не привів до хати невістки-помічниці, сам тяжко захворів, і невідомо було, чи виживе після поневірянь по в'язницях. Оповідання пройняте болісним подивом перед безповоротністю смерті, безміром горя.

В оповіданні «Що б з мене було?», написаному у формі спогадів сільського парубка Пилипа Жалдака, який помер від сухот, пізнаємо чимало подробиць із життя самого Тесленка. За статтю оповідача ховається

автор; саме він — герой оповідання. Доля талановитого самоука — доля багатьох понівечених талантів. Оповідь від «я» героя, що розкриває зсередини всі перипетії його життя через його реакцію на все, що відбувається, особливо наближає героя до читача, надає творові сповідальної інтонації та незаперечної вірогідності. Дитинство — безрадісне, голодне й холодне; пристрасний потяг до книжок, таких недосяжних за постійного безгрошів'я. А в давно вимріяній школі вчитель-шовініст знущується з дітей. Життя руйнує віру в справедливість бога, в доброту освіченого панства, в згуртованість односельчан, що пішли за куркулями. В образах визискувачів пізнаємо реальних осіб, які скалічили життя самого Тесленка: вчителя-шовініста, письменника Лупиберезу, нотаріуса Кисловського з жінкою. Герой оповідання помирає від туберкульозу. І для самого автора ця зима була останньою в його житті (оповідання закінчене 11 лютого 1911 р.) Фінал твору не міг не бути трагічним: сам письменник гірко усвідомлював, що гине, хоча міг би дати людям ще дуже багато. Однак його тяжка печаль не мала нічого спільного з занепадництвом, з декадентським уславленням смерті, яке на тлі цієї і подібних справжніх драм виглядало блюзнірством ситих нероб.

Не міг мовчати Тесленко й про «сумну дійсність з тюремного та етапного життя», про жорстоке фізичне й моральне катування в'язнів. Оповідання «В тюрмі», «В пазурах у людини» були нещадним обвинувальним актом самодержавної сваволі, всій системі людиноненависницьких заходів, що була спрямована на те, аби зламати тіло й дух в'язнів, довести їх до тупої покірливості. Політичні у камерах опинялися між брутальними наглядачами та нахабними й жорстокими карними злочинцями, які знущалися з політичних. Та й самі політичні, поділяючись на групи за національною ознакою, позбавляли себе тих переваг, які дає згуртованість та організованість, однакості, — і Тесленко правильно бачить у цій обмеженості велику помилку й шкоду для революційного руху («В пазурах у людини»).

Перебування на засланні дало багаті враження для оповідання «На чужині». Його герой, учитель Петро Троянда, вперше потрапляє за межі України, бачить побут інших народів Росії, з симпатією помічає ті загальнолюдські якості й риси, що єднають простих трудівників, хоч би якої національності вони були, їх взаємну доброту й допомогу, безкорисливу підтримку. Все це породжує в ньому відчуття братньої близькості з російськими селянами й місцевим учителем, із злидінними вотяками, іншими політичними засланцями; глибшають інтернаціоналістичні почуття та свідома любов до рідного народу й свого краю. Виклад у третій особі, побудований начебто від автора-розповідача, весь час плине у сфері свідомості героя, значною мірою автобіографічного і разом з тим цілком типового сільського інтелігента, учасника революційних подій на селі.

Та не всі витримували випробовування ув'язненням і засланням. Деякі втрачали віру в доцільність і можливість боротьби, не знаходили спільників і правильного шляху, але мали ще досить людської гідності, щоб не скиглити, не принижуватися; і якщо іншого виходу не було — вони обирали смерть. Так зробив герой оповідання «Тяжко» Грицько Куделя, кинувшись під

поїзд і цим засвідчивши свій граничний протест проти антигуманного соціального ладу.

Трагедія героїв Тесленка, які обрали самогубство як єдиний спосіб розв'язати усі свої проблеми, у тому, що вони самотні, що вони не знають шляхів боротьби із злом. Це люди, гідні поваги, не безсилі нікчеми. Компроміси не для них: вони воліють загинути, але не здатися. В цьому їх заперечення існуючого ладу. Така Оленка («Страчене життя»), такий Грицько Куделя, такий і герой оповідання «Прощай, життя!»: «Самовбивць звичайно звать «трусами»,— пише він у щоденнику.— Неправда... Трус той, з кого життя глузує, кому показує спину і хто, боячись дати тусана йому, щоб і носом заорало, кисне перед ним, хапається за його».

Тесленко далекий від того, щоб осуджувати таких людей, він їх розуміє, бо й сам у ці трагічні роки реакції не знаходить для них виходу. Та є між героями письменника й ті, кого не зламали тюрма й заслання, хто не втратив віри в людину, в перемогу добра над злом, зберіг власну гідність. Такий селянин Павло в оповіданні «Свій брат». Йому, як і наймиту Василеві («Истинно русский человек!»), притаманні нові, виховані революцією риси: свідомість рівності всіх людей, самоповага, розуміння сили трудящого гурту у боротьбі з визискувачами. За участь у страйку на економії він рік просидів у в'язниці, а повернувшись, знову агітує селян: «Стіймо усі за одно...— то ніхто, ніякі багачі не осилять нас». Це та мета, якої і дією, і словом домагався сам Тесленко.

Павло належить до тих, хто не поступився людською гідністю у роки відступу революції — у час, коли чітко виявлялося обличчя кожного: хто справді був борцем, а хто на хвилі революційного піднесення плив вигідним для себе курсом. Досліджує Тесленко й тип справді «зламаних», деградованих осіб, яких знищили життєві невдачі. Такі герої оповідання «Да здравствует небитіє!» — люди, кожен з яких зазнав поразки — чи у громадській діяльності, як колишній вчитель, чи особистої — у коханні, як колишній семінарист. А колишній писарчук Петро Кривенко залишився без роботи. Усі вони опинилися на самому дні життя, змирилися з жалюгідним існуванням, а заспокоєння знайшли в горіліці й мізантропії. Оповідання має дуже виразну кінцівку: «Не шукав уже більше місця Петро. З якою огидою став він згадувать про те, як тоді вклонявся швейцарові, плакав у садочку... щоб... щоб тільки: «як жить, що робить!» Тьху!..» Письменник співчуває особистій драмі кожного з них, але реалістично передає усю відворотність розпаду особистості.

Основа художнього конфлікту в оповіданнях А. Тесленка — суперечність між прагненням трудящої людини до звичайного людського щастя — розумної праці, світлого кохання, можливості створити родину, зростити дітей — і опором суспільного ладу, який унеможливорює цю мету для переважної більшості трудящих — сільської бідноти, наймитів, народної інтелігенції. Прагнучи розкрити психологічну підоснову вчинків персонажа, автор концентрує увагу на розвиткові його духовного світу в конкретних умовах життя і — у багатьох творах — на визріванні протесту проти цих нелюдських суспільних обставин. Тому увага автора зосереджується не стільки на

фабулі, небагатій на події, скільки на еволюції сприйняття героєм світу. Звичайні, буденні явища й події, на перший погляд незначні, нерідко набувають стосовно долі героя трагічного смислу.

Проводячи героїню повісті «Страчене життя» Оленку Панасенку від поразки до поразки, від розчарування до глибин відчаю, зображуючи, як вона борсається в пошуках виходу, прагнучи врятувати хоча б частку колишніх ілюзій, прекрасних ідеалів, автор зводить перед нею все нові й нові перепони соціальної нерівності, відчуження, егоїзму — ніби глухі в'язничні мури. Письменник строго добирає лакопічні епізоди й деталі, показуючи читачеві, як з кожною життєвою поразкою міцнішають думки про облуд ість і марність життя, як зростає неминучість смерті — єдиного для неї чесного виходу з життєвого багна. Причому сюжет розвивається не простолнійно, а в злетах від чергової надії до обов'язкового краху; і з кожним разом сходинки ведуть усе нижче. Наслідком цієї майстерної сюжетної будови є переконаність читача у природності й невідворотності саме такого фіналу.

Основне місце в композиції оповідань належить монологам героїв, кожному з яких властива індивідуальна інтонація оповіді. Розвиваючи традицію української оповідної прози, Тесленко відходить від властивої, скажімо, героїням Марка Вовчка фольклорно-наспівної інтонації і розробляє інтонацію побутової селянської розмови, яка точно імітує усне мовлення з його уривчастістю, частими паузами, зупинками, повторами емоційно забарвлених вигуків, що за смислом замінюють ціле речення тощо. Здебільшого йому щастить досягти зваженої точності, лаконізму й простоти вислову.

Будуючи розповідь, Тесленко вдається до різних ракурсів зображення: у першій збірочці оповідь веде бідний вівчар дядько Степан. Однак його мовна партія — принаймні у перших чотирьох оповіданнях («Хуторяночка», «За пашпортом», «У городі», «Мати») — не має індивідуальних рис: образ оповідача повністю зливається з образом автора-розповідача, і якби не підзаголовки під першим з цих оповідань — «Оповідання дядька Степана», читач майже не відчув би відмінності між цим оповідачем-спостерігачем і самим автором. Ця дистанція — мовна, психологічна — виявляється лише в останньому оповіданні — «Дід Омелько», де дядько Степан виступає вже як один з персонажів, який оповідає не лише про долю інших людей, а й характеризує себе самого через історію власного життя.

Цими першими п'ятьма оповіданнями обмежується спроба Тесленка передати виклад відмінному від себе персонажу — оповідачу, який у перших чотирьох оповіданнях лише створював композиційні рамки, готуючи появу оповідача-персонажа — такого, як хуторяночка з однойменного оповідання, мати («Мати»), наймит Павло і старий невдаха-заробітчанин («За пашпортом») з їх сповідними монологам.

Письменник вкладає в уста персонажів кристалево прозору розмовну мову; кожному з них притаманні характеристичні мовленнєві відмінності — повторювані слівця і вислови, власна інтонація. І ніби чуєш живі голоси:

ось співуча, швидка — аж захлинається — то радісна, то жалібна мова хуторяночки; ось уривчата, з кумедними повторами й заїкуванням говірочка дядька Степана («Дід Омелько»), ось ніби прорвало греблю тривалого мовчазного терпіння наймита Павла Грищенка і зболене оскарження власної долі ринуло нестримним потоком; зовсім інакше звучить хвалькувата, але незграбна мова старого невдахи-заробітчанина («За паспортом»), манірний суржик пані («Що б з мене було?»), брутальне гарикання Палажки («Страчене життя»), наївне лепетання дитини («Наука», «Радощі»), блатний жаргон заводяки Сашка («В тюрмі»).

Інші тесленківські оповідачі від «я» — це, по суті, аналоги його власного «я», хоча часом під різними іменами («Поганяй до ями!», «Немає матусі!», «Що б з мене було?»). Тут, отже, розповідь веде автор-розповідач (такий «образ автора» стосовно ліричних жанрів називаємо ліричним героєм) Герой сам сповідається перед читачем; тому обрано відповідні композиційні форми: щоденник, усну сповідь. Монологи героїв у Тесленка завжди дуже емоційні: завдяки реалістичній передачі уснорозмовної інтонації в них виразно відчутний кожен поворот настрою і думки, кожен внутрішній жест. Вражає ширість і нещадність до себе автора-оповідача у такому глибоко хвилюючому оповіданні, як «Немає матусі!».

Але у переважній більшості оповідань і повісті «Страчене життя» розповідь від третьої особи, яку веде «власне автор» і яка виглядає безсторонньою, об'єктивною (без авторських ліричних відступів, без коментаря — вигуків, зауважень тощо), з погляду внутрішньої композиції виявляється багатоголосою — і психологічно, й фразеологічно. Ця авторська розповідь складається з фрагментів, кожен з яких передає точку зору певного персонажа. все зображене малюється через його сприйняття, з яким автор або солідаризується, або ні. Так, скажімо, переважна частина викладу оповідання «Радощі», формально належна авторові, за змістом йде з внутрішньої позиції Кирила Хоця, відбиваючи перебіг його думок і переживань; при цьому широко використана невласне-пряма мова, внутрішній монолог. З позиції вчителя Петра Троянди — через його бачення та оцінку — змальовані події в оповіданні «На чужині»; в оповіданні «В тюрмі» таким суб'єктом бачення та оцінки виступає парубок Омелько; змінюються ракурси, а з ними внутрішньосмислові суб'єкти викладу у повісті «Страчене життя» автор-розповідач, Оленка (переважно), Остапчук, Михайло, Василь. У повісті «Страчене життя» автор як свідок-спостерігач стоїть дуже близько до своїх героїв, до зображеного: відверто висловлює своє ставлення до персонажів, до подій; йому властива так звана подвійна психологічна перспектива у ряді сцен він передає лише те, що може бачити сторонній спостерігач жести, міміку, пряму мову персонажа (така, наприклад, остання сцена — готування Оленки до смерті); тільки наприкінці її автор передає думки героїні у формі внутрішнього монологу й таким чином стає на позицію «всезнаючого» автора, якому відомі й думки персонажа; поєднання таких двох позицій суб'єкта викладу характерне для «автора» як щодо Оленки, так і щодо інших персонажів.

Загалом мова автора точна, стисла, сповнена емоційної напруги; їй

властива багата народна синоніміка, своєрідна наспівність, яка створюється повторами слів і висловів, синтаксичною інверсією, неповними конструкціями, обривом речення, розвинутою однорідністю слів та синтаксису, відсутністю важких синтаксичних побудов, дієприкметникових та дієприслівникових зворотів, періодів тощо. Найрізноманітніші мовленнєві інтонації письменник передає настільки яскраво, що читач ніби фізично чує звучання тексту.

Тропіка у Тесленка — на відміну від багатьох інших представників нової прози — розвинута порівняно мало; у нього не знайдемо ускладнених і віддалених асоціацій. В основі його образності — реалії побуту, близького й зрозумілого читачеві та його героям. Часто дається лише натяк чи вказівка на якусь характерну деталь, що викликає в уяві читача яскравий образ. Улюблені художні тропи автора — епітет і метонімія.

Важливим компонентом внутрішнього світу героя є сприйняття ним інтер'єру, пейзажу — часто вкрай лаконічного, але завжди емоційно наснаженого. Пейзаж може гармоніювати з настроєм героя, а може й контрастувати з ним; може зображуватися через сприйняття героя, його настроєву тональність. Ось, наприклад, епізод повернення Оленки додому після закінчення навчання. Попереду — улюблена праця в народній школі; ось-ось мають здійснитися рожеві мрії про кохання, гарне, повне смислу життя. І все, що вона бачить по дорозі, викликає замілування і розчулення. Тесленко малює серію чудових пейзажів, домігшись начебто нескладними засобами яскравого враження. Ось один з них: «По вигону сивіє роса, а там он, за вербами, так небо палає,— сонечко сходить. Тополі в Гайдарях, неначе посоромились чого, почервоніли. Сюди й туди по садочках біліють хати; хліви, клуні стоять понад улицями. Черета ось іде. Чередник у свиті, в брилі: — Гей! — помахує коsturом. Там он, на майданчику, бекають вівці. А птаство що по садках виробляє, сонечко як зустрічає! Соловейко аж у вухах лящить, витинає такої. Та тут ось один, а там десь і другий. Жовна й собі виграє на кленку Птичка якась: «ці-ці!» у калині. Нащо вже сорока, і та: «скрики-ки!» Письменник сприймає світ через його кольори, звуки, запахи, і не статично, а в рухові: роса сивіє, сонечко сходить, тополі посоромились, черета іде, птаство виспіває тощо. Навіть кольори передано в динаміці: почервоніли, біліють, сивіє. Враження дії руху створюється й особливим ритмом, породженим короткими реченнями з близькою кількістю наголосів, що — як і в останніх чотирьох реченнях — наближає звучання його прози до вірша.

А ось контрастний пейзаж — у фіналі повісті «Страчене життя»: «Знайшли Оленку під вербами у воді,— по платку, що лежав біля берега. Сяяло сонечко, пташки щебетали, а гарнесьська дівчина була байдужа до всього, до всього»

По-різному — залежно від настрою, переживань — сприймають герої Тесленка оточуючий світ. Героїня оповідання «Як же так?» у стані щасливої закоханості оглядає свою кімнату: «Так їй весело, гарно. Лампа з-під глибокої будки світить таємно-таємно якось. Гоголь, Тургенев на стіні в напівтемряві висять... такі... всміхаються до неї неначе». Та от до неї приходить усвідомлення неминучої смерті, а з ним і відчай: «Тихо. Тільки годинничок на столі в Тані: «Іду,— цокає,— йду», та скрипка за дверима: «Помр-е-те... помр-е-те»,— виводить».

Не буде перебільшенням твердити, що з-поміж творів «нової прози» оповідання Тесленка вирізнялися простотою художніх засобів, невимушеністю розмовних інтонацій, життєвою правдою. Справляючи, на перший погляд, враження простої фотографії, вони — при уважному розгляді — виявляють старанну працю заради точності й стислості добору деталей, ситуацій, реплік. Навіть випадковий фрагмент його прози легко впізнається за суто тесленківською наспівною інтонацією, простотою та органічністю, сумовитою тональністю викладу.

З прозою перегукуються — за стилем і частково за змістом — листи. Більшість з них написана після заслання й адресована переважно М. М. Грінченку, яка допомагала Тесленкові у публікуванні творів, дбала про гонорари й грошову допомогу, піклувалася про здоров'я, намагалася підтримати його добрим словом. Саме з листів ми знаємо про подробиці неповних двох останніх років його життя, обставини й час створення оповідань, ставлення до нього односельчан, переслідування з боку місцевої куркульні. Після смерті матері хворий письменник залишився без усякої допомоги, у вкрай тяжких побутових умовах. І хоча він розумів, що гине, в його листах немає розпачу й нарікань на несправедливість долі. Мужність і витримка не залишають його. В кінці березня 1911 р. він пише листа братові Яремі з проханням дізнатися у редактора журналу «Засів» про долю його оповідань. Лист спокійний, діловий, і не видно з нього, як гірко було молодій ще людині прощатися із страченим життям.

Він помер у ніч з 27 на 28 червня 1911 р. у лікарні містечка Луки. Поховали його на харківському кладовищі, так мальовничо зображеному у повісті «Страчене життя».

1939 р. на центральній площі села Харківців урочисто відкрито пам'ятник Тесленкові роботи Г. Пивоварова. У селі створено меморіальний музей письменника, а в Лохвицькому краєзнавчому музеї є його куточок. Образ Архипа Юхимовича Тесленка овійний в пам'яті народу ореолом особливої чистоти й саможертвості, а його твори знає кожен школяр. Вони перекладені й на мови народів СРСР, і на мови багатьох народів світу, зокрема: російську, білоруську, вірменську, грузинську, молдавську, а також англійську, французьку, польську, угорську, німецьку та інші. Між авторами досліджень про життя і творчість письменника зустрічаємо імена О. І. Білецького, С. А. Крижанівського, Л. І. Смілянського, В. С. Курашової, М. Є. Сиваченка. Останнє, найґрунтовніше дослідження належить В. І. Півторадні — «Архип Тесленко. Життя і творчість» (К., 1982).

1982 р. за рішенням ЮНЕСКО широко відзначалося 100-річчя від дня народження письменника. У Києві відбулося урочисте засідання Спільки письменників України та Академії наук УРСР; «Тесленківські читання» проведено в Полтавському державному педагогічному інституті ім. В. Г. Короленка; в рідному селі письменника земляки відзначили його день народження за участю письменницької делегації у складі О. Гончара, О. Коломійця, В. Канівця, О. Чучі. «Правда, гірка й трагічна правда народного життя, — сказав О. Т. Гончар, — стала головним героєм його талановитих, виболених, вистражданих творів. Чистотою помислів, гуманізмом, любов'ю

до трудової людини, вболіванням за її гідність — цим близькі нам твори Тесленка, адже й сьогодні кожен із нас дорожить чутливістю людського серця, його здатністю відчувати чужий біль, відгукуватись співчуттям на голос іншої людської душі... Твори Архипа Тесленка народ прийняв на вічне збереження, на нове й нове прочитання, а що для письменника може бути вище за таку честь!»⁵. «Виболеним і вистражданим» оповіданням письменника ніколи не загубитися між творіннями великих майстрів малої прози: в них-бо постає неповторний образ Людини найвищої чистоти й саможертвності, людяного й ніжного серця і сумовитою мелодією бринить тихий рідний голос, щоразу озиваючись болючим щемом у наших серцях.

В. Л. СМІЛЯНСЬКА

⁵ Світло вдячної пам'яті.— «Літературна Україна», 1982, 11 березня.

ПРОЗОВІ
ТВОРИ

ОПОВІДАННЯ

ХУТОРЯНОЧКА

Оповідання дядька Степана

Перед тройцею¹ з нашого села йшли баби говіть у Київ. До їх пристали я і там парубок Дмитренків — Василем звуть. Ну, йдемо день, ідемо другий... сонце було вже... так як у снідання. Зупиниться б, так, як на те, сонце припіка, а ні вітру, ні холодку... шлях та рілля. Попойшли ще трохи. Аж ось починається жито, добре жито, далі долина, широка така. По підгір'ячку хутірець послався — хаток зо три, та в дереві, в дереві ввесь, тільки покрівлі й видно. Вище трохи — млин. В долині — луки, трава по пояс, а квіток... так і рясують, метелики так і майорять. Посередині — рудочка, верби, очерет поріс, осока. А далі туди — і по підгір'ю, і по долині гай і гай пішов, як стіна. Та перепелки, та жайворонки... щебетнява така... та бджоли. Понад шляхом теж пішли верби. Під вербами колодязь.

Тут ми й зупинились. Посідали — давай снідять. Снідаємо й дивимось, любуємось місцем: от де, кажемо, життя людім.

Коли це на луці де взялась дівчина... квітки рве, паха і на нас так позира, так позира.

Ось баба Пріська:

— Та й пий же, матінко, — підвелась і гука: — Дівчино, винеси відерця нам!

Дівчина так швиденько травою-травою до хати, вхопила — несе. Баба й каже:

— От спасибі, доню, дай же я витягну.

А вона:

— Я сама, я сама... я за людьми так скучила...

Взяла ключ, тягне. І така — боса, в керсетині в латаній, в платочку в старенькому, а гарненька така — брівки чорненькі, оченята карі, худенька...

Витягла й підносить, і так покірливо:

— Здорові пийте.

— Спасибі, доню, дай боже здоров'ячка тобі! — дякує баба, а далі: — Як же тебе звать, доню?

— Марина.

— Хай же тобі, Маринко, господь пошле чоловічка доброго.

А баба Омельчиха:

— То ще поки пошле, а то ось і є він,— та й моргнула на Василя,— ось ми, каже, за хлопця за цього й візьмем її. Дівчина почервоніла-почервоніла та й очі в землю.

А Василь:

— У неї, мабуть, є й без мене... А є ж... хлопець?

Дівчина нічого. Потім так тихенько:

— Не-ма...— та спідлоба зирк-зирк на Василя.

А баба Мудрачка:

— Що то ті літа молоді!.. свого требують,— подивилась на керсетину дівчини, на хату, що й сіней нема, та: — хоч... і вбожество.

У дівчини й вуха почервоніли. Позирнула на латки на свої, та аж руками повела по їх, наче затулить хотіла. Баба Яковиха й каже:

— Нічого, правдонько, убожество — не опорок. Балощі, лінощі... ото опорок.

Дівчина так і ожила:

— А я... куди!.. Я з тринадцяти літ у найми пішла... зараз же, як батько вмерли... Як же?.. В матері окрім мене ще зосталось тройко: Настуся, царство небесне, вмерла торік, Парася й Миколка... і всі такі манісінькі, тільки я ото... Так мати мерщій до хазяїна мене, в село в одно. Та вже раді-раді, як получу карбованця якого та їм дам. «Не знаю,— кажуть було,— куди й повернути його вперед: чи на соломку, чи на палку...» Так ото так мені ліниться та балуваться було!.. Та як не є в наймах, а я шість год без виходу прослужила в хазяїна в того, та ще й на сьомий хотів: «Ти,— каже,— й покірлива, ти й роботяща...» Так я найнялась, щоб додому ближче, до другого — у хутір в один, та тільки це сю зиму й розщиталась, а то й у цього без виходу чотири прослужила...

Та й осміхнулась, та так і обвела очима всіх: чи не здивується, мов, хто, чи не похвалить. Ніхто нічого їй. Тільки баба Пріська:

— А то як ведеться, доню! — а далі: — Ох, матінко, як же й плечі щемлять... така важка котомка.

А баба Яковиха:

— А мені, серденько, так паляниці намулили спину, так намулили...

Та й пішли: то чия котомка важча, то на скільки харчів хватить у котрої, то як котра з дому виряджалась...

А дівчина:

— Так я аж десять год прослужила... Тепер знаю вже й на полі, й скрізь... й орю було, й воли пасу...— Та й

поглянула на Василя. Василь нічого. Взяв постольці лагодить. Вона помовчала, та вп'ять:

— Знаю вже... бувало й... плуг сама лагоджу,— та й знов поглянула на Василя. Він знов нічого. Вона на бабів — і баби нічого — про своє не перестають. Вона дивилась-дивилась, а далі одвернулась та давай сльози втирати. Утира й сама собі: «Візьмете... за хлопця за цього, як і обзиваться не хочете... Взяли вже... одні так... взяли раз»,— та й заплакала.

— Та чого то ти, серденько? — обізвався баба Омельчиха. Дівчина нічого.

— Та це ти й розсердилась, серденько?

А вона:

— Взяли вже.

— Та що, та й як узяли?

— Та так... тут як розказать...

— Ану ж, ну, правдонько моя, сядь та й розкажи.

Дівчина сіла, втерлась і так жалібно:

— Отож, не через що й... розщиталась я. На різдво³ сю зиму хазяїн до дівчат пустив мене... там, коло його. Я така рада. У квітки вбралась, у намисто, кожушанку наділа, стьожки почепила — пішла. Дівчата були на досвітках саме, і саме одна одній то квітки поправляли, то платки шовкові⁴. Та такі веселі. Ось одна й каже: «Ану, котру сі мнясниці⁴ заміж оддамо». А друга: «Тебе, мабуть, бо недаром запитували в пилипівку ». А та їй: «А тебе й сватали перед пилипівкою» — та «хі-хі» обидві. Я й думаю: «Бач, їх і сватають уже, а ще ж вони й молоді які...— а їм так... год по вісімнадцять,— а як я ось,— думаю...— Мені вже... двадцять третій!.. а я й... не діувала ще...» Та вже так жалко стало мені, що й не знаю. Вони ж похихотіли та колядують давай, а я одвернулась та сльози втираю. Заколядували у досвітчаної матері, пішли й у другі хати, а я... сльози душать, що б і робила, та аж до матері. Увійшла, поздоровкалась, сіла кінець столу, та й... не знаю, що казати, мовчу. Мати зсунулись з печі, дивляться на мене, осміхаються: «Таки й у мене,— кажуть,— нівроку дочечка... і вбралась гарненько, і сама доладненька». Як ножем у серце дали мені. «Доладненька...— кажу.— Нащо мені доладність та, як другі он... старостів сподіваються, а ви мене в наймах душеите й досі!.. Коли вже я у вас сподіваються буду, коли вже я перестану служити?..» А й сама ж знаю: хіба ж вони винні, що треба служити?.. Так... з досади. Та схилилась на стіл та вже плачу-плачу. Мати й собі в сльози: «Моя й голубочко, моє й серденько, хіба ж я тобі лиха бажаю... я й сама вже давно думаю про це, так що ж...» А далі: «Ну, не плач, серденько, не плач... що бог уже дасть — добудеш году, то хоч і розщитаєшся... мо', й справді, дасть

бо', дома швидше трапляться люди». Я аж з місця схопилась, обняла матір і поцілувала, так уже мені радісно стало. А год випадав мені після водохреща так... через тиждень. Як я дожидала його — господи! Роблю було що, то не знаю й що, про розшот тільки й думаю. Раз несу їсти свиням, а там... радіо-радіо: «Ось-ось уже не буду носити, не буду служити... як воно,— думаю,— тоді буде?.. як воно, як ото людина не служить?» — думаю, та й несу помийницю не в саж, а в курник... Діждала строку, підбігаю до хазяїна: «Тепер,— кажу,— спасибі богу та й вам!» І розщитувати не хотів він мене... та й розщитав-таки: оддав три карбованці, що ще не взяті були, та й подякував ще: «Спасибі ж тобі,— каже,— що служила вірно та чесно».

Прибігаю додому та вже радіо-радіо: «Мамусю, мамусю, я вже не наймичка!» Та за троячку за ту, ще й до скрині побігла, там сім рублів було — наскладала: коли по п'ятачку, коли по гривеничку, що не оддам було матері — вхопила й ті сім рублів, ношусь, лічу... от, думаю... аби люди трапились — буде за що свадьбу одбуть: оце м'яса буде купити, це хлібця, це горілочки...— буде. Та мати клопочуться: й того нема, й того нема, та й Парасю найняли вже, а я... байдуже. Шию на полу, та тільки застугонить що на дворі, так і дивлюсь у вікно, чи не їдуть... Та молю вже, молю бога: «Господи,— думаю,— пошли...» Аж ось дивлюсь — їдуть, їдуть одного дня... та прямо до нас... Господи!.. аж душно стало. Схопилась. Керсетину на себе, запинаюсь — чепурюсь, не знаю й як уже. Мати на печі лежали — у боку кололо — я до їх: «Мамусю, мамусю, їдуть!» Вони сторчголов з печі... стіл застилають, прибирають на лаві... Коли це одчиняються-одчиняються двері... Боже! Сідаю та трушусь-трушусь... Позирнула раз, другий... Молодий таким уже гарним здався, що й не знаю. Усики чорненькі, сам червоний, кожух розхристаний: чумарку видно і пояс червоний видно. Посідали. Про се, про те балакають і на мене дивляться, а я вже... Господи!.. не знаю, куди глянуть, як той рот стулить, де ті руки діть, мну шитво, а серце одно: тьох-тьох... Коли це молодий: «Еге, душно в хаті... піти б у сіни ще». Мати кив на мене: вийди, мов. Я вступила в черевички, вийшла. Він за мною. Поставали в куточку. Він зараз сії-тії: чи є в хуторі хлопці, чи є досвітки. Я тут кажу, а там радіо-радіо: «Це вже я хазяйкою буду, жінкою буду — господи!.. як же це воно? Та тільки що не засміюсь. Аж ось він кашлянув і пита: «А ти вже наготовилась заміж?» — «Уже»,— кажу. «А що ж є в тебе?» — «Одежа є, кажу: кожушанка, юпка суконна, дві легких, скриня є...» — «А ще що?» — пита. Мені в виски так і вдарило. «Що ж іще?» — кажу. А він: «А я чув, що ти служила все це, так

уже ж заслужила, думаю?» — «Так я ж, — кажу, — так і так — не тільки на себе служила». Він тоді: «Хм... мало, зовсім мало приданого» — та й посунув у хату. Там мати... яєчка б'ють їм, а вони... за шапки... поїхали...

— Хм, які ж вони... — каже баба Яковиха.

А дівчина так жалібно:

— І яшеньки... не схотіли...

— Хм, — та й знов про своє.

А дівчина:

— Подождіть же, що далі було. Поїхали... Де б і ділась я... сумую... Як ось приїжджа прикажчик Селезньова. А Селезньов — пан такий, тисячу десятин арендує тут у другого пана. Оце все аренда його — й гаї, й луки. Онде й живе він, Селезньов той.

Дівчина показала рукою на другий бік шляху. Там, далеченько, видно було якусь озію цеглову, клуні, ожереди...

— Так приїжджа прикажчик, наймає у тютюн мене, дає тридцять п'ять до пущення до пилипівчаного. Я аж зраділа ціні такий... «Год служила, — думаю, — та рублем тільки й більше, а це ж...» Согласилась. «Оце ж, — думаю, — получу — коровку куплю, овечку... отоді!.. побачать!..» А ту десяточку з скрині, та мати просять: «Дай же хоч п'ятеричку... он і братик голий, і се й те...» А я: «Е, ні вже...» Та повернулась, та кожушанку справила другу... Так уже ж кожушанка хоч!.. там така! — Дівчина аж повеселішала. — Там така... сивеньким суконцем покрита, чорним смушком обложена... Та до кожушанки та й спідницю ще... Ну, й спідниця ж!.. Голубенька, ще й з квіточками з червоненькими... — Осмінулась та аж язичок показала.

— Прийшов той день, що й у тютюн заступать. Позбирались. Пішла робота, аж душно: то гної розкидаєм, то що. А пан, — звісно, пузатий та в'язи товсті — прийде, та тут: «скорій, скорій», а там: щип-щип мене або: ляп-ляп долонею. А мені так гарно ото — як же? пан, та шуткує. Як ось він до того, що... «Поступай за горничну до мене, там ти так і так... як баришня будеш». «Господи, — думаю, — як же це воно: в кохті буду, в спідниці в довгій, чисте лице в мене буде... Невже це й я, як баришня, буду? Господи! як же воно, як баришнею быть? Що тоді хлопці казатимуть?.. Отоді вони!» Та так мені — так би й поцілувала пана... який же він добрий, думаю... Поступила на... на благовіщення... — сказала та й удавилась, а в очі так і заблищали сльози, а далі:

— Поступила... аж воно... не те. Як не видно нікого, то він: «Я тобі й того куплю, й на те наберу», та й, та й... Господи, аж здумать соромно... А й жінка ж є, й діти є. Так я до матері днів через скільки. А вони: «Цур йому, одійди од його».

Так я й... подякувала йому. Він нічого, тільки: «Пам'ятай же!» — каже... Коли якраз! Через тиждень, чи що, чоловік бомажку приносить: «На суд,— каже,— на післязавтрього в волость». «Що це, об чім це?» — млієм з матір'ю. Діждала й післязавтрього того, пішла... та так мені страшно там, усе таке страшне... Мене й питають: «Ти покинула в пана?» Я — що тут? — «покинула»,— кажу та трушусь уся, трушусь... Як ось і читають мені: заплати ж, мов, 25 рублів... Селезньову... за те...— та й скривилась.

— Кричали ж ми, кричали з матір'ю — нічого... оддавать треба, знов... у найми.

— Еге, пора рушать...— позіхнув хтось.

Почали влаштовуватися.

— Так ви вже й тікаєте? — каже дівчина, а далі аж з плачем: — Остило, так остило служити...— Помовчала, та й знов:

— Ну що остило ж...— Потім так стиха:

— Поки... не наймалась, то...— та й почервоніла, взяла полу, мне. Далі:

— Якби... то й Парася б оддала... панові.

Йй ніхто нічого. Вона тоді:

— У мене й кожушанка е... гарна... Сивеньким покрита... та аж дві.

Василь осміхнувся. Потім глянув на хату без сіней та аж ніс зморщив.

А в неї сльози блищать...

Рушили ми. Дивилась-дивилась вона та як ридне:

— Як без худоби, то й... марній так... Боже мій!.. Де ж мені... взять її?

* * *

Так як через тиждень ми вп'ять прибули до хутірця до цього — з Києва йшли. Посідали вп'ять. Я здумав про дівчину. Закортіло побачить. Дивлюсь — не видно. Я й кажу Василеві:

— Ходім до хати, ще, мов, відерця попросимо.— Пішли. Не видно й там. Ми в хату. Там теж... бабуся сама, лежить, стогне на полу.

— Дайте відерця.

А бабуся:

— Піди найди, Миколко.

Дивимось: із запічка злазить хлопчик у лахмітті в якомусь.

Я й кажу:

— А де ж це... помічниця ваша?

Бабуся зітхнула так важко, та й нічого, а далі:

— А ви хіба знали її?

— Еге.

— Ну так... нема ж... — та й захлипала: — Заміж, заміж оддала.

— Та як, та що? — питаємо.

А вона:

— Та так: приїхали: «Гроші давай панові!» — «Нема». Так вони одержу... писать давай... А вона ж, бідненька: «Рятуйте, рятуйте... о придане ж моє, придане!.. о кожушанка сивенька!.. спідничка голубенька!» Билась-билась, та аж... у рудці опин...нилась.

Баба припала лицем до подушки та як заголосить:

— О моя ж дитино-о, та моя й дочечко-о... та коли ж і сподіваться тебе... та з яким же ти зятем і прийдеш до мене?

Ми вийшли. Хлопчик указав могилу. Пішли ми... дивимось... Квітки кругом, вишеньки... сонечко сяє, птички щебечуть, соловейко... А дівчина... не позирає вже спідлоба.

Спокійного сну вам, карі оченята!..

ЗА ПАШПОРТОМ

У спасівку ¹ раз мені в волость треба було. Іду. Надворі було так гарно: сонячно, тепло... У волості й вікна були подчиняні, аж двоє. В одно писар оселедець укутував, у друге — сторож графин виполіскував. Підходжу ближче. На східцях сидить парубок якийсь, похнюпивсь і не зворухнеться.

— Здрастуй! — кажу. — Не знаєш, тут старшина?

Він мов аж жахнувся, підвів голову, подививсь-подививсь та й знов похнюпивсь. Смутний такий... та худий, та загорів, ніс полупився... та ще й зодягнений... чумарчина в дірках на йому, картуз аж рудий — виношений такий, — коліна поналатувані, чоботи стоптані... аж жалко дивиться на його. А й парубок би нічого: і брови чорні, і усики є, і чуб кучерями, і стан козачий.

— Старшина тут? — знов питаю його. Він уп'ять глянув на мене.

— Що? — каже, а далі: — Нема.

— Значить, подождать, — кажу, — треба, — та й сів коло його. Мовчимо. Як ось він плюнув і сам собі:

— Іди хто його зна куди й що!

— Та куди «йди»? — питаю.

— Та на той край... Та не був зроду, та зайди, та сам...

А треба йти... Ех, життя! — та й рукою махнув.

— Чого? — кажу.

А писар у вікно:

— Робить, видно, не хоче.

Утерсь після оселедця й вікно зачинив. Парубок аж очима заморгав, ніби плакати хотів. Потім зробив так, мов ковтнув що, осміхнувся і каже:

— «Робить не хоче»,— от пече... Що я з самого малечку роблю. Мати як померли, та батько як узяли жінку другу, так я... по наймах усе.

— Так ти вже взнав,— підзадьорує його.

— Куди твоє діло,— каже.— Було й вола налігать не достану, а ще й по ріллі спотикаюсь,— оремо... Та ще босий, та ноги поб'ю, поколю було, та порепаються... Та приїдеш з поля, то діти хазяйські, як поросята годовані: пустують, ячать... А в тебе й се й те болить, та не хвались, що й болить, та чи сьорбнув борщу, чи ні, та мерщій на ніч жени. Та й виразки зав'язать не вспіеш... Було!.. А й тепер... бач, що...

Парубок показав долоні. Вони були такі порепані та в пухирях-таки. Осміхнувся, та й знов:

— Бач, що... от і «робить не хоче». Що й оце я як робив у пана, так...

— У якого пана?

— Та он що за Буланою Рудкою... що до пані пристав... Він з міщан, кажуть... Та оце я був у його. Ну, вже й пан або й пані... гірше собак. Терпів-терпів, а це вже й з терпіння виїшов. Де ж пак...— парубок присунувсь до мене ближче,— де ж пак: оце ж молотять у його, та машиною... Та як попомотаєшся день, та так втомишся, так уморишся, що впав би на колючки, то й на колючках би заснув... І от, повечеряли позавчора, мощує спати... Коли прикажчик: «Е, ні,— каже,— жени воли пасти...» Ну, я ж прямо як варений... жену... Очі сплющуються, голови не здержу, ноги як не свої... Сів на горбику та незчувсь, як і задрімав. Прокинувсь... Сюди, туди,— аж воли мої в гречці, трохи не з півгонів так і попсували. «І, лихо!.. Що ж це буде?»— млію душею. Коли так як у снідання в добре йде прикажчик до молотилки. «Ходім до бари-па!»— каже. Пішли. Він з нею у садку походжає. «Ти нащо,— каже,— подлець, гречуху збив?»— «А як я вморився,— кажу,— й світа не видно... спати хотілось».— «А, господин який, спати хотілось!.. А деньги я тобі нащо плачу, нащо плачу?!»— Та як виважить долоню, та як морсне по виду мене. А вона: «І, мерзавець... Він уже й без того противной мені: скида снопи раз, а я проходжу, а он і за хуражку не узявся». Та й губи запишала. Пан до прикажчика: «Молодець, Савастян, що доніс,— на штани наберемо... Запиши ж за місяць з його, за місяць одвернем». Пішов я... Тут роблю, а там важко так мені, злість така бере мене... «Як же,— думаю,— що я таке?— віл! Он він по пиці мене, грішми поприка мене... або... за хуражку берись, хоч і світу не видно тобі...

Хай вам лихо,— думаю,— хіба тільки й світа, що в вас?» Кинув вила, за чумарчину,— хода. Іду поз пана: «Дайте ж,— кажу,— хоч за півмісяця, коли за місяць одвертаєте...» А я за півтора не получав од його. «Нікаких півмісяцей»,— каже. «Ну, так бог з вами ж,— кажу,— буду аж у Чорноморії». — «Харашо, харашо»,— каже. Я й пішов. «Оце ж,— думаю,— пожаліюсь батькові та пораджусь: чи таки й справді — у Чорноморію, чи, мо', поки що дома побуду, попарубкую на волі».

Парубок схитнув головою.

— Ех,— каже,— як я хотів дома побуть... на вечорниці походить!.. Що ось уже призов перейшов!.. Приходжу. Півдня якраз. Слухаю: гомін у хаті. Пристояв у сінях. Мачуха на батька: «Хоч би чи олійки, чи рибки купив, а то ж, господи, який той борщ! Чим ти годуватимеш дітей тих? Що ти за батько такий?..» А батько: «Та хай твоєму чорт батькові з дітьми з твоїми! За віщо я куплю?» Увіходжу. Батько сердиті-сердиті... стоять, часник чистять. Над борщем мачуха сидить, сльози втира й дитину запиха ріпкою. Коло неї ще сидять четверо, по мисці ложками ганяють.

Тут саме підійшов до нас чоловік якийсь у брилі, поспитав старшини і теж сів коло нас. Парубок притих.

— Ну, та що? — питаю.

— Та що ж... Увійшов, а батько живо: «Ага, мо', грошей несеш?.. давай!» Мовчу я, що тут казати, думаю, а далі: «Ось які, тату, гроші...» Та й почав їм усе, як було. Мачуха слухала, слухала, потім: «Лихо, та й годі, це вже робить не схотів, годить не схотів... це вже й його годуй». А батько: «Так що ж оце буде? Ступай, сякий-такий сину, проси... роби... годи людям!.. Жить треба... жи-и-ть якось треба!» — Та за качалку, та за мною!.. Подавсь я. Сів у бур'яні, та й... сам не свій... «Отак, пожалівсь,— думаю.— «Проси ступай»... За віщо я проситиму? Значить, отак зневажають тебе, отак глумляться з тебе, а ти ще й проси!.. Ні,— думаю,— не буде цього... Н-не буде! В Чорноморію завтра... непременно!» Сиджу, поглядаю на сонце: коли б скоріше!.. Коли, стій! Як ще й у Чорноморію? У мене ж ні копійки. Оце так!.. Та вже й смеркло. Місяць зійшов, на вечорницях співи, регіт, а я... Пішов у хлівець, ліг — перекидаюсь: що робить... де взять? — Позичить... Так у кого ж? хто повірить голякові?! Треба каптанок закладать... Увікравсь уранці в хижу, зняв з жердки — сім рублів стоїть — достав п'ятеричку... Та це аж сюди... Коли б старшина — та пашпорт узять.

— Хай бо' помага! — обізвавсь дядько.

— Спасибі!.. Так ото так воно тут... А це ще й туди заберись, та ще против зими, та ще як роботи не буде... Ех, життя, щоб його... — Та й знов махнув рукою й похнюпивсь.

А чоловік йому:

— Не бійсь, хлопче, оце то й іти проти́в зими, щоб ти знав. На зиму всяке додому, а там же... якби ти знав, скільки скоту того, овець... Куди твоє діло... Оце то й іти!..

Парубок підняв голову та так дивиться на його.

А він:

— Куди твоє діло... чи воно старшина ще не скоро?.. Закурить би...— ви́йняв люльку з кишені, кресало.— А там робить, а там... куди твоє діло... Оце то й іти... проти́в зими... скоту того, овець!.. Не бійсь, чуеш!.. Я вже водив старців там, знаю... Я знаю, чуеш... Куди твоє діло!.. Та там бува, що попадається добре, так і зна його...

Закурив і почав:

— Як був я ще парубком та зимував раз там же таки. Ну, вже ж і на людей на добрих налучив!.. Сім'я невеличка: дід, баба та дочка Маруся, та десятин двадцять землі в їх. Ну, вже ж що добре й було, так і зна його... Попоробив трохи,— оддихнув... А харч?.. у нас і на великдень² такої нема: м'ясо тобі, молоко тобі, прямо як кабанові!

Парубок слуха вже, слуха.

— Завів тоді й я ряшку,— куди твоє діло... прямо як решето!.. А шия... хоч обіддя гни, отака-о!..— Дядько показує, яка була шия, яка ряшка, а парубок аж осміхнувсь:

— Так там, так там,— каже,— і молоко й м'ясо дають?

— Куди твоє діло, парень... По саму зав'язку!

— Що ви думаєте! — дивується парубок.— А тут галушки,— і в пельку не вб'єш.

— Отож бач, а там... е, там,— куди твоє діло... там живо ряшку наб'єш.

— Та коли б... коли б дав бог! — осміхається парубок.— А то тут... підтягло мене, і дівчата гидують: халера, кажуть.

— От бач, а там,— куди твоє діло... Якби ти знав, що ще мені з дочкою було з хазяйською!.. Отож побув я в їх,— зробився таким парнягою... Вона й помітила — зачіпать почала: оце як іде поз мене, та усе, мов ненарошне, та й зачепить, рукою абощо, та й зачепить... Та так тими очима й поведе, та ще й осміхнеться...

Парубок почервонів-почервонів, та аж рот роззявив та слуха.

— Та ще й осміхнеться... А я... не посмію ніяк. «Ти он хазяйська дочка,— думаю,— та с'як, та так, а я що таке?..» А то перевертаєм сіно раз, та випало так, що з нею вдвох тільки. Ось оддихать посідали. Вона взяла квіточку та хвось мене, а я одваживсь та й її. Вона тоді до мене так близенько... та й дивиться в вічі мені, та й дивиться, а далі: «Я... люб-лю... тебе».

Тут парубок аж губу лизнув. А дядько:

— Ну й нічого. Не знаю, що вже було між ними, тільки після того вже старий давай натякувать мені: «Легко дихать тобі,— каже,— уже не зажаліємось на тебе: ти й правдивий, ти й роботящий, ти й хазяйливий... Якби нам бог приймака такого послав до Марушки...»

Далі дядько тільки головою схитнув. А парубок так радісно:

— Так там... так там... і... із наймитів — ось хоч би й я — приймають...

— Ого, чому не так? — каже дядько.

А я до дядька:

— Та й як ваші прийма?

Дядько почухав під брилем.

— Ех,— каже,— скушено мене... скушено, бодай їх чорт батькові. Повіз пшеницю у город, та дала морока земляків побачить. Ну, звісно, у погріб... Ну, звісно... поналигувались, як... бодай їх чорт батька налигувавсь! Без копійки вернувсь. Не вшанувавсь, знаєш.

— Ну, мене не скусять! — аж крикнув парубок, почервонів, та аж з місця схопивсь.— Мене не скусять! Я якомога... коли б дав бог... буду шануватись! — І знов сів.

Далі дядько розказував, як старі не злюбили його, як розщитували, та як дочка плакала за ним. А парубок уже й не слухав нічого. В йому, видно, або надія ворушилась, або що, бо й не всидить ніяк: то так сяде, то так, ногу то простягне, то на коліно поставить, то сюди, то туди гляне, і оце мовчить, мовчить, та так ні з якої речі:

— Я буду шануватись... коли б дав бог!.. І... ну, як же воно, як ото чоловік — хазяїн?.. земля в його... як воно?.. Та й батько ж зрадіють тоді!

Або погладить усики, скине картуз, погладить чуб і те ж...

— Як же воно, як люб... як любляться ото... хм, хм... — осміхнеться та аж слинку ковтне.

Як ось приїжджа старшина. Не вспів ще й з воза встать, як він до його, картуз з голови та так весело:

— Здрастуйте!

— Здоров,— каже той,— чого тобі?

— Пашпорта, господин старшина... Піду... далеко... аж на той край,— показав рукою, та й засміявсь.

Старшина насупив брови:

— Обожди,— каже,— ти... твоя як фамилія?

— Павло Грищенко.

— Нікаких же пашпортов!.. Твій барин заявленіє дав не видавать такогого. Ти самовольно пішов од його... Свиня... роби ступай!

Парубок уже ні слова, ні півслова. Стоїть, як скам'янів, та побілів-побілів. І вже не скоро, дивлюсь, поклигав кудись як неживий.

У ГОРОДІ

Після великодня торік була якась неділя. Я пообідав і пішов у садок. Чого й пішов?.. Просто так, подивитися, як дерево цвіте.

Ну й цвіло ж! Вишні там у нас, чи повірите, як молоком пообливані були: сонце світить, а вони вже білі-білі стоять. Бджоли поживились тоді: ще, як на те, тихо було, так вони одно в'ються, одно гудуть. Гарно так було, та пах такий був. Ще соловейко як піде «тьох-тьох-тьох» — аж дух радіє.

Стою... Як осьь... «трісь!» щось так збоку. Що воно, думаю. Прихилився та й дивлюсь. Коли воно — Петро, парубійка Омельків, лізе-лізе у садок у Симонів. І такий празниковий: новий картуз на йому, ще й набакир, нова чумарка розхристана, і жилетку синю видно. Переліз і чалиться... Куди ж це він? Аж... я й не туди-то... Маруся під калиною! І така: в квітках, у намисті, у керсеті в новому, у сорочці у вишиваній... А сама... так і жевріє, бровенята так і чорніють — ну, як квіточка ж, ще в косі й стьожка червоніє. Сидить і перебира якісь квіточки голубенькі. Петро причалився та так злегенька:

— Тю!

Вона й жахнулась, підвела головку, як ясочка, та й засміялась:

— Іч який,— каже,— осьь я тобі...— та й ударила його квіточками по чумарці. А він пальцем на неї.

— Ну-ну-ну,— каже,— чого на вулицю не йдеш?

А вона йому: — Хай ще збираються,— та сіп за полу його. Він так і впав коло неї, вхопив її за шию рукою, а вона його квіточками так злегенька по лиці, по лиці, далі й схилилась на його...

Як уже вони милувались там, що шепотили — не знаю... Бачив тільки, що вона часом за груди бралась, на соловейка позирала та до його тулилась. Він до неї... Я й думаю: от щасливі люде. Як осьь... Що ж «осьь»? На мою думку, і хай би ото вони так раювали. Так... Слухаю:

— Марусю, Марусю! — гукає Симін од хати.— Іди лиш,— каже,— сюди.

Обоє так і посхоплювались. Петро й каже:

— Мо', старости... тепер вони вештаються.

Маруся обтрушується, обгладжує спідницю, вирвала травиці, обміта черевички...

.. — Гляди ж,— каже Петро,— мо', й справді старости, то гарбуза дай їм... Ми молоді ще — ще погуляєм... як гарно!.. а там, дасть бо', і поберемось. Виходь же на вулицю.

А Маруся:

— Вийду, вийду.

Та й пішла... і так несміливо: що ступить, та й придивляється з-за вишеньок, і то побіліє, то почервоніє. А Петро ще раз:

— Виходь же!

Та через лісу, та до молоді, що вже пісень заводила. Маруся виткнулась з садка і, як скам'яніла, стоїть і не зворухнеться. Гляну до хати, аж там... міщанин якийсь з батогом, такий засмальцьований. Батько гукнув її ближче, міщанин і питає:

— Ну, дівчино, наймешся до мене?

А батько:

— Хоч не найметься, то наймем.

Так і залилась бідна сльозами.

Батько й каже:

— Плач не плач, а нічого не pomoжеться. Я вже ось стільки жалів тебе, не наймав, а це не по силі вжалить. Ти ось, слава богу, дівка, тобі й сього й того треба, та й ті більшають (у Сймона ще є маленьких троє). І тим треба, та й так усього треба, а я... що я сам... Та ще он і люде тюкають: яка, кажуть, дівега, а він у такому вбожестві держить її дома... Так ото таке: оце, спасибі, трапивсь чоловік, дає 35 карбованців, дає зодів, то де нам узять? — наймайсь, та й нас будеш піддержувать.

Мати там сльози втира, а там те ж:

— Наймайсь, доню, нічого не зробимо. Спасибі, що й лучились дядюшка ці, у їх же легше-таки, ніж у хазяїна де абошо.

А міщанин:

— Е, у наших легко, ми торгуем, телята ріжем, у наших усе сиди, усе гуляй... і у наших — город — благородне усе... — Такий чудний.

Маруся нічого вже. Пішла в хату... Вийшла і без квіток, і без намиста, у буденному в усьому. Сіла на віз поруч з різником, поїхала.

Ідуть поуз молодь, дивиться Петро... побілів-побілів. А Маруся... затулилась хусточкою та так і здригається вся, сльози так і ллються.

«Отак,— думаю,— вийшла на вулицю!»

Тижнів через два після цього я у городі був. Сюди заглянув, туди никнув та аж до смерку дом'явсь. Смерком іду додо-

му. А тихо так. Я йду дорогою, а пішоходом іде дівчина якась: у кохточці, в спідничині, платочком зап'ята і босо. Я б і байду-же до неї, та дивлюсь — за нею сунуть... паничі якісь, такі повбирані: піджаки на їх такі аж вороні, чоботи, чи ботинки там, аж риплять. От де люде, подумаєш, а вони... сунуть, і оце як не видно нікого такого, панка якого абощо, то вони так ні з сього ні з того: «кахи!» на ту дівчину або штовх один одного, то той, ніби ненавмисне, та як поточиться, та на неї. А вона, бідна, тільки що не плаче.

— Чого ви,— каже,— начепились на мене? Що я вам винна?

Я дививсь, дививсь, а далі одваживсь та й кажу:

— А що то ви робите? А ще й городські,— кажу,— розумними щитаєтесь.

Вони помнялись, помнялись, один і мурлом назвав мене, та й повернули назад. Я — до дівчини до тії, вона нічого мені. Ідемо. Дивлюсь — по знаку щось. Придивляюсь — аж Маруся! Та така: щоки позатягало їй, очі як у ямах, сльози блищать...

— Це ти? — кажу.— Як живеш?

А вона, мов крізь плач аж:

— Та оце ж, оце ж так... Іду, посилали в місце в одно, а вони й... напали.

— Що ж воно за паничі,— кажу,— розпутні такі?

— Писарчуки, сапожники. Позбираються та й дивляться наймичок... аби вечір.

— То лихо,— кажу.

А вона:

— Це й нічого ще, а то, а то...— та й заплакала, а далі так жалібно:

— А то... а то посилають за булкою раз, я й пішла. А на дворі хороше, хороше було. Місяць... аж сяє, тихо та тепло... та ще ми живем в уличці, од дерева недалеко, та бузок пахне... А тут ще... як заспівають парубки десь, дівчата — боже! — у мене так і забилося серце...

Натякнула й замовкла, про Петра, видно, хотіла казати, помовчала й каже:

— Вони ото... сидять, співають, голубляться... Господи!.. так би й полетіла туди. Та заплакала тільки та й іду. Коли це хіп мене... з-під огорожі. Я — ой! а далі й... рот затулили. Та уличка глуха, так вони... так вони...

Не доказала, затулилась долонями та як ридне:

— Боже мій,— каже,— боже мій!

Та поки й ув уличку не повернула, усе плакала.

МАТИ

Перед різдвом якось ішов я в больницу. Було хмарно, морозець був, і вітер був... такий: у полі іноді як захватить сніг, та хай держиться, коли хоче, або як прижарить ув уші... та ще з таким висвистом. Так зате ж хоч, спасибі йому, іти помагав: у спину як попре, попре... Еге, іду і ось як верстов... верстов за скількись до города догоню бабу: в кожушанці в старенькій, під плечем ціпок, зігнулась і диба. Я поздоровкавсь та й кажу:

— Змерзли, бабо?

А вона так болісно:

— Змерзла, сину... А тут ще й у грудіх кленить, голову палить. Якби... якби не за вітром, так хоч лягай... хоч лягай прямо...

— А куди ж це вам,— кажу,— забажалось по холоду та в немочі в такій?

— До земського, сину, до земського... піду горем... горем хвалиться...— та витягла хусточку з рукава, утира сльози й плаче:

— Синочка вигодувала... на лихо, на гріх великий... плачу тепер... плачу на його, та плачу й на себе: годувала, та... та не вчила...

Я став іти тихше, рівні з бабою: «Що таке?» — думаю. Як ось вона перехлипала трохи та й давай розказувать:

— Не вчила... Він одинець у мене — померли старшенькі — одинець та й сирітка. Од батька зостався невеличким, годочків так із шість було йому. Так я й... зробила... чоловіком... його.

А воно ж маленьке, а таке, матінко, розумне було, ну, сказано ж тобі — таке розумне було. Назбирає трісочок оце, та й майструє хатку чи там хлівець, та й майструє. Та ще побіжить чебрецю нарве та й діл застеле ще, гіллячка налама, клечання наставить... Та ще таке ж було: найде жучка оце, та й дивиться на його, та й дивиться, та й голубить його... Господи, яке ж то воно й було розумне!

А то якось квасольку полю, а воно, як курчатко, біжить із садка і хрущика на лопушинці несе, Принесло та й питає: «Мамо, що оце?» — «Хрущ», — кажу. «А нащо ж, — каже, — й хрущі є, хіба й хрущам жить треба?» — «Чого, — кажу, — то тільки людям треба». — «А він не кусається?» — «Ні», — кажу. «А чого він лізе ось?» — «Ноги є», — кажу. «А якби не було ніг, чи поліз би?» — «Повиривай, — кажу, — то й побачиш». Так таки прямо й кажу: «повиривай». — «А хіба ж, — каже, — можна?» — «Чого ж?» — кажу. «А в його ж не болітиме?» — «Та чого там», — кажу. Так він узяв, матінко, та

й вирива йому по лапці, та й вирива по лапці... і, матіночко! Вирива та: «Мамо, як ось він пручається, чого він пручається?» — «Попобий», — кажу. Так він об землю його, та дровиною, дровиною: «Не пручайсь, не пручайсь!» — каже. А то приносить гніздечко якось і голоцюцьки. Приніс та указує на голоцюцьки в гніздечкові: «Що оце, мамо?» — «То, — кажу, — птичачі діти такі». Він на гніздечко: «А це птичача хата така?» — «Еге», — кажу. «А хіба, — каже, — й птички, як люди, що й хата, й діти?» — «О, — кажу, — що до людей прирівняв!» — «А нащо ж, — каже, — вони?» — «Грайсь, — кажу, — то на те». Так він узяв, та й моня їх, та й моня, поки й здряпнув якось шкурку; здряпнув та: «Мамо, ось кров... можна спускати кров?» — «А чому ж?» — кажу. Так він, не довго думавши, давай і зовсім здряпувати шкурку їм, а далі мало цього, та давай ще й крильця одривати. А я... дивлюсь та... оскиряюсь тільки. Оце так, думаю, до смаку іграшечка. А вони ж, сердешні, плачуть уже, плачуть та так уже страдно ротками зіхають, а птичка... і, господи!.. літа вже, літа, бідненька, кричить уже, кричить — зовсім людина, тільки що не вимовить: «О, рятуйте ж мене, рятуйте, о діточки ж мої, діточки!..» Боже мій, які-то вже муки!.. Як здумаю, так аж!.. — Та й скривилась. — Аж у серці коле. А тоді — і де те серце було, і де той і розум був!.. І не подумаю було, що й воно ж од бога, що й воно ж, як і людина, — жить хоче... Байдуже було! Ото аби Андрійко вдовольнений був. Чи знала ж я, до чого доводить довільність така? Не знала, тепер тільки й узнала, сину, що яка ж то дитина була золота, та на яку я стежку звела її!.. Боже мій, боже мій!.. — Похитнула головою та й заплакала. — Так він ото таким же зробився, таким зробився, що годі вже хаток строїть та жучків голубить, а давай ото... мучить, де що попав... і вже не питаючись мене... і до того дійшов, серденько, що прибіга якось з вулиці, веселий такий: «Мамо, мамо, а ми оце гралась, так я Гнаткові Василевому землі напхав у рот... пхаю, а він: ве, ве, та чмих, чмих; так я взяв та ще й кров спустив йому, ударив по носові, а вона: кап-кап...» А я й то ще так блаженко: «Нащо ж ти, — кажу, — моя дитино, робиш таке?» А він: «А як мені гарно так?» — «Гарно?.. От, мій синочок... гляди ж, — кажу, — аби хоч тобі хто не зробив такого»... та й гладжу по головці його... Ну, сказано ж, дурна; що ти йому, думаю, — дитина... он йому гарно так... І, матінко!..

Та так і в усячині... Як ось і це: побачив дівчину Омельчукову на грядках — на їх і грядках, а вони поруч з нашими. Побачив та так ні з якої речі та й давай шпурлять грудки на неї, та й давай шпурлять. Та ж навтікача, а він за нею, а він за нею. Та збіг на грядки, на їх же таки, та ще й

соняшники ламать давай, ріпу валять... А я... усе це й бачу: дивлюсь із хлівця та осміхаюсь тільки. «Оце ж то йому в моду»,— думаю та й тому ще радію: «От синок,— думаю,— в мене... не рябкий». А Омельчуків дома не було, на жнивях саме, а я ще й у спору була з ними. «Хай»,— думаю. Так він гнавсь, гнавсь та й збіг на огірки їм... збіг та топче їх, топче, а далі нахиливсь, вирвав штук зо два — біжить назад. Прибіг, показує: «Дивіться, мамо, ось вирвав, ось вирвав...» — «Нащо ж ти,— кажу,— вирвав, моя дитино?» — «А так, коритце зроблю, макітерку». Я й нічого: «Хай грається,— думаю,— на здоров'ячко!» Коли ось, трохи згодом, біжить знов з огірочками. А я тільки й того: «Гляди ж,— кажу,— не піймайся хоч!»

Так він ще й красти почав, у садочки почав... Побіжить оце до кого, та й збива яблука або груші, та й збива. А хоч би, сказав, своїх не було, а то ж і свої були... Е, так своїх ні, мало займе коли: «Мені он до чужих,— каже,— бігать гарно». А я й думаю: «От де хазяїн буде,— берегтиме свого... і не лінивий буде. Спаси тебе,— думаю,— мати божа, цариця небесна, щоб ти живий... живий був тільки...» Що, боже, лучче б... лучче я була... тоді задуш... задушила його!..— та й знов заплакала. — І господи милостивий, і господи й праведний!.. Та ще як скаже хто, що — вчи, вчи хлопця, то я ще й розсерджусь було: «От призводять,— думаю,— щоб дитину мучила». — «Підбільша,— кажу,— то й само зрозуміє». Ось і підбільшав, у школу віддала. Коли походив з півзими, а то й, а то й... прогнали. «За віщо, за віщо?» Аж, чую, балакають: «І не вчився, а бився тільки та пироги витягав». А я ще не хочу й слухать цього... ще й людей лаю було: «По злобі,— кажу,— наговорюють сякі-такі!» А вчителя теж. «От сякий-такий,— кажу,— хабаря схотів...»

Та такий непосидящий: усе побіг, усе побіг... І оце як між діворою, то, дивись, як од яструба од його: те тіка, те плаче. Я й думаю: «Так і треба, щоб боялись синочка мого». А став підлітком, дивлюсь: уже між парубки почав. А я ще й грошенят йому, коли гривеничка, а коли й четвертака: «На, моя дитино, чужі діти гуляють, то й ти погуляй». Так він уже ніченьку хто його й зна де, а вдень уже... спить, удень спить: «Нічого,— думаю,— хай висипляється синочок, хай здоров'ячка закохує, щоб тоді, щоб тоді хазяйнують подужав». А хоч іноді й скажу оце: «Ти б, Андрію, чи дрівець би наготовив отам, чи поросяті б намішав»,— ото тільки скотини держу було,— то він: «А самі?» — та з очей мерщій. А маленьким же таке було, таке було... я встаю — і воно встає. Топить стану — і воно коло мене, дивиться, як і ріпку чищу, як і вертунчик верчу, дивиться та й собі тії. А на грядки вийду,

полю — і воно тії. Або як сяду цівок сукать,— а я ткаля, дякувать богу,— як сяду сукать, то воно дивиться-дивиться, а далі: «Мамо, ануте, як воно, а дайте я, а дайте!..» Так отаке-то було воно, та якби ото показувать було йому, привчать його!.. Ех, лихо, лихо!.. Що як не знаеш тих дітей годувать, то лучче вже й заміж не йти було. «Геть-геть,— кажу,— моя дитино, я сама, я сама, тобі ще буде твоє... ляж та засни краще». Або як привезуть було скіпщину,— у нас таки ж і земельки десятинок з п'ять є,— так як привезуть було половинчики, то він: «Мамо, а як воно снопи люди скидають та коня запрягають?.. ану подивлюсь піду». То я: «Отакої! — кажу.— Отам ще заставлять чи подать що, чи що... не йди»,— кажу.

А то на дванадцятий повернуло... «Е, пора вже, пора,— думаю,— привчать до хазяйствечка...» А тут якраз ячмінь привезли. Я до його — він спить,— такий плечистий та рослий парубійка!.. «Нівроку,— думаю,— пора вже, пора... Штовхаю: «Вставай,— кажу,— ціпа доставай,— молотить треба». (А до тих пір у мене найняті молотили.) Він лупнув очима, та не то що, а ще на другий бік повернувсь. А тут, дивлюсь, півдня вже: «Е, ні-ні, вставай, вставай!» — кажу. Аж він, моя матіночка, як підведе голову, як бликне очима та як дасть мені ногою у груди... і матінко й рідна!.. Не знаю, як я тільки не впала тоді. Схилилась на стіл та вже плачу, плачу... жалко вже, жалко мені... що як же таки: отак кохай, отак... і господи!.. і тепер, як здумаю, так!..

Скривилась, аж очі стиснула.

— Тепер же як знаеш,— кажу,— займать уже не буду тебе, бо' з тобою, а хліб... хай миші їдять...

Та так розсердилась, що вже ж, думаю, і обзиваться не буду. Так він попокрутив носом... днів зо два, а далі — що то вже сталось йому — слухаю: ляпа ціпом. А я ж уже... де те й серце ділось — радію-радію. «Оце ж,— думаю,— синок хазяйнувать... хазяйнувать буде...» Топлю та таке думаю: «Помолотить хлібець, а там і за построчки візьметься: хлівці повиправля, клуньку вкриє,— таке все позапускане. А там конячку справить, та сам і хлібець кохатиме,— заживем»,— думаю. Та то було по одному шматочку мнєся в борщ кидаю, а то аж два вкинула... аж два... «Хай же,— думаю,— пообіда смачненько мій хазяїн дорогий». Насипала. Іду кликати. Клуня одчинена, ціпа не чуть... туди,— аж там самі кури... Порозгрібали те зернечко, порозкублювали... «Андрію, Андрію!..» — не чуть і не видно. Повигонила кури ті, увійшла в хату, вийшла знов. Коли глядь... аж боже мій!.. ідуть улицею: іде врядник, іде староста, чоловіків душ зо три і... і він посередині... і білий-білий... як крейда... Боже ж

мій, боже мій... так я й охолола вся... стою і з місця не рушу.
А врядник:

— А що, бабушка, де ваш син ночував сю ніч?

Мовчу я.

— Коло меду,— каже,— улик меду вкрав у Ільченка і голову пробив пасічникові... Та й пішли до зборні. А я... не знаю, як я тільки в хату вдибала, упала на піл, та борщ холоне з м'ясцем, а я вже: «І щоб я й годувать не діждала тебе, і щоб я й так і так! Та чому ти й маленьким не пропало́ було, як отак же ти й хазяйнуєш оце!» — Голошу ж, голошу... «Ну, стій же,— думаю,— прийдеш ти... вбирайся, скажу, вбирайся од мене!..» Коли ось і йде незабаром. Глянула — жаль.

— Андрію, Андрію,— кажу,— що ти наробив оце!.. це ж тюрма тобі...

А він то сюди, то туди по хаті і то почервоніє, то побіліє.

— Чи тюрма, то й тюрма,— каже.— Хоч і посиджу, так і недаром же... недаром же, їдять його мухи!.. Це раз, раз злапали, а то ніхто не зна... Ех,— каже,— добріше було! Як стяпаєм молока де з Степаном чи й сала, та вже й порозкошуємо було... Або як наваримо каші, та ще як горілки куплю... Ех, їдять його мухи... та ще й кавунів!.. Ех, чи тюрма, то й тюрма!..

Та таке зробилось: очима, як іскрами, так і блима, зуби зціпило та кулаком по столу: трах-трах!

— Хай саджають,— кричить,— хай саджають!

А я вже... ні жива ні мертва...

— Так ось іще що,— кажу,— так ось де ти ніченьками ходив тими з Степаном! — А Степан — парубок там у нас, чудакуватий якийсь, а злодій... на все село.— Так ось,— кажу,— навіщо я тобі грошенята давала — на горілку...

А він: грюк дверима та й подавсь. Пеклася ж я, пеклась: що робить, що й казати — жаль на його, та жаль і його... Що воно ж моє, що воно ж — дитина моя... — та й знов захлипала.— Що не буде, думаю, а треба визволять. Побігла до Ільченка. Кланяюсь йому, прошу його:

— І дядечку, й рідненькі!.. простіть!..

Простив, спасибі...

— Витчеш сукна,— каже,— кусків з два, та й бог з тобою; тільки попроси ще врядника... щоб діла не передавав далі куди; та попроси діда за голову.

Так я зараз у пасіку:

— Дідусю, простіть!

— Бо' з тобою,— каже,— я нічого. Ото постав хіба свічку перед Серафимом-угодником.

На другий день до врядника: «Так і сяк,— кажу,— чи не можна б, щоб Андрієві нічого не було?» — «І, не можна... ніяк не можна». Я в ноги йому: «І татусю, й мамусю!..» А він: «Гм, воно б, воно б і не що, так я ж трудився, я ж трусив,— не можна!» — та й пішов з кухні. А наймичка морг-морг на мене: «Ви йому кругленьких, кругленьких»,— каже. Так я додому мерщій... Достала конячку, одвезла до жида жита мішечків із шість, тоді до його. «Харашо, харашо,— каже,— ми це діло заб'єм». Я аж перехрестилась. Приїзду додому.

— Молись,— кажу,— богу, Андрію! Так і так: дома будеш...

Живо й він повеселішав, зараз і балакать давай.

— Ну, розкажи ж,— кажу,— як ти бждоли ті крав?

— Та як же? — каже.— Пішов уночі — не чуть нікого... я в пасіку. Аж ось дід: «Хто такий?» Так я натичкою його, а сам за улик та в ліс, та в лист урив. А то молочу — закортіло пообідать піти. Одгрібаю... Мене й злапали.

— Ну, цур йому,— кажу,— що було, те пройшло, а більш не роби вже так, мій синочку, не займай нічого чужого, не ходи з натичками.

А він: «Та я,— каже,— іноді то й сам думаю так... і наважусь оце й не робить, та й не втерплю... так мене вже й тягне до того, так і тягне...»

Дивлюсь, аж воно й справді: ось був-був дома, дивись — нема вже. Та ще почав так же робить, матінко, що прийде укачаний увесь, побитий, горілкою так і воня з його. Та ще мало того, що дам коли четвертачка якого, а ще почав і в куховки заглядать. Дивись, то коли не гречечка, то борошенце та й надібране... та й надібране... І, лихо, що ж тут робить? Оженить... оженить,— більш нічого... Може, одумається як абошо. Минуло різдво. Я й наполягла — женись! Він одбалакуваться давай: «Я й не нагулявся ще, і сяк, і так», а я в одну шкуру: «Женись, женись, мій синочку!..» Та внесла йому й сорочечку новеньку з цяцьками, і штанці новенькі внесла, матер'яні, і шапочку новеньку, смушеву внесла, і чумарку синю, і пояс червоний — усе повносила. «На,— кажу,— синочку дорогий мій, убирайся та йди, йди до Омелька». А Омелько — там у нас чоловік такий — казав якомсь, що в його є десь дівчина на прикметі така... «Йди до Омелька,— кажу,— та їдьте!» Він мнявсь-мнявсь, а далі давай... давай убираться-таки. А я вже рада-рада... припадаю коло його та придивляюсь, щоб і чумарочка стояла гарненько на йому, та щоб і поясок не жужмом був, та щоб і комірчик з сорочечки видненько було... І, господи!.. Причепурила. Дивлюсь, такий парубійка хороший: удігний, повновидий та чорнявий

такий... І усики й брови такі... «Нівроку,— думаю,— буде за що жінці кохать...» — «Хай же тобі,— кажу,— господь милосердний, мати божа, цариця небесна помагає!..» Вирядила.

Ось приїжджають. «Живем,— каже Омелько.— Молода як подивилась,— каже,— на його, так і вчепилась зараз, а старим п'ять десятинок понаравилось, та й за нею пообіцяли з десятинку і воликів пару...» «Ще й воликів,— думаю...— Мати божа! це ж уже хоч не схоче, то хазяйнують буде... плужок справить...»

Одгуляли свадьбу. Пригнали ті й волики. Такі гарненькі, сіренькі обидва та ситенькі такі... «Ну,— думаю,— господи ж поможи синкові». Коли... тиждень, другий... дивлюсь — аж синок мій... підкине воликам заохотки, підкине, а більш так, що, слухай, ревуть волики... а він як і був: або лежить, або зовсім і дома нема. То Явдошка сама вже і сюди, й туди... Там що людина невісточка в мене, так її вже й не найти такої. Правду казав сват: «На мою дитину не зажалієтесь,— каже.— Я годував її, щоб вона і богові й людям угодна була». Ну, вона ж тобі й минуточки не згуля, ну, не згуля ж і минуточки, мої рідні... і топить тобі, й порається, і шиє, й пряде, й... господи й праведний!.. А щоб вона,— як є друга,— як що загадуй, та щоб сперечалась з тобою, дулась на тебе — нема того й звання. Ну, вже ж така!.. Хай тільки господь спасе її, та й годі.

Я вже було й кажу їй: «Ти б, дочко, й Андрія наvertsала по-своєму». Ну, вона якось-таки й давай казати йому... Що й казати: вилізли бики з огорожі, а огорожа в нас — самі дірки. Вона сидить на лаві — шиє, а він лежить на полу — курить цигарку. Вона побачила бики ті та й каже:

— Ти б, Андрію, хоч би бики загнав пішов... Господи, яке то вже до лежні воно, хоч би людей стидився.

Він так і скипів, матінко. Як схопитися:

— Так ти,— каже,— сяка-така, ще загадувати будеш мені, страмить мене будеш?.. А тебе я навіщо брав, навіщо брав?

А вона ж, бідна... й з лиця змінилась та труситься вже, труситься... А він кулаком її по голові — раз і вдруге... Я — обороняють, а він і мене... Та очі ті витріщило, почервоніло... і хай господь милує!..

А то якось сонце було так як під снідання. Його нема. Явдоха впоралась трохи — пішла до биків. Коли увіходить, хвалиться:

— Нема биків, ходила,— каже,— і за клуню, й у садок — мо', вилізли, думаю,— нема й там.

Я й кажу:

— Мо', на вулицю вибрались, то ще за людьми на ярмарок учепляться — тоді саме ярмарок був — ходім шукать,— кажу... Ти йди в цю вуличку, а я в ту.

Пішли... Нема... І, лихо! Так Явдоха за паляницю та до ворожки. «Пішли,— каже,— дорожкою кривенькою». Ми й по дорожках по кривеньких — нема! Клопочемось... Коли так як надвечори іде й Андрій — п'яний-п'яний! І з ним ще якісь п'яниці — кричать, вигукують...

— Андрію, Андрію,— кажу,— ти п'янствуєш, а биків нема, зайшли десь... Іди зараз шукай,— кажу.

— Е,— каже,— биків не знайдете вже... ні, не знайдете уже. Ось бики, ось бики! — Та вийняв гаманець, та й брязка грішми...— Хай їм, хай їм...— хай бог простить, що скажу,— хай їм чорт! — каже.— Щоб не клопотаться — продав... Ех, їдять його мухи... погуляєм!.. Виймай, Хомо, горілку, шукай, Явдохо, закуски!

Отак!.. А Явдоха ж та бідна... так же й залилась сльозами.

— Волики ж мої, волики,— каже,— як я кохала вас та як я доглядала!.. Та я й постільку мнякеньку вам сла-ла, та я травичку по обніжках вам рвала...

Та вже ж плаче, бідна, плаче. А я й собі:

— Отак,— кажу,— нахазяйнував, синочок!..— Та себе вже лаю, лаю: — І щоб я не діждала була й бачить хазяйнування такого, і щоб я й так і так!.. Іди ж,— кажу,— іди од мене, та й не признавайся ж до мене!..

А він: «Е, плакси погані!.. Ходімте, хлопці, де в друге місце... Хай їх сі та ті заберуть!» Пішли.

Горенько ж, горенько!.. що робить, що й казать?.. Пропаша дитина, навіки пропаша... А жаль же, жаль... Треба, треба робить щось... треба наvertать-таки на стежечку, наvertать... А як наvertать тепер, що робить йому?.. Печуся... Як ось приїжджа на масниці парубійка сусідин — Іваном звать. То він на тім краї у лавках десь, та забажав матір одвідать. Почув, що нездужа. Ну, вона незабаром і вмерла. Та він і приласкав її, та він і втішив її, та й поховав... Ну, вже ж і ховав — господи! Там що хороше вже, так хто його зна й як! Труну ту і чорним оббив, та ще й півча співала... А продовольствія того людям було... І печива й варива, та все таке смачне, та пухке, та біле... Господи, як то вже й ховав хороше!..

Баба схитнула головою.

— Ху, мабуть, уже й мені вік недовгий... Ху, як же й задихалась... Хто вже мене приласка та втішить? Ху, як же й... ну, як кілок у грудіх... і балакать... не можна б — так не втерпиш... Ну, не втерпиш же. Що воно ж рідне... що

воно ж дитина моя, що воно ж... Боже мій, боже мій! — Притулила хустку до очей і довгенько так держала та хлипала все.

— Господи, які-то діти в людей... І, золото. Він того й батька піддержує добре: коли не десяточку, то й дві та й подасть йому, та й подасть, та й сам... та й сам паном діло. А маленьким же, як здумаєш,— чого тільки не було йому: і холоду, й голоду,— усе було волам чужим хвосту крутить, усе крутить. А то побуло в школі з зиму, вирвалось на той край і дивись ти — он яким стало! Я й думаю: «Чи не вирядить би мені й Андрія у лавки, може, хоч там схаменеться». От раз і кажу йому: «Їдь, Андрію, з Іваном!..» Він так і вхопивсь. «Поїду, поїду,— каже.— У лавках добро: там і не роблять нічого, а п'ють та їдять тільки, та в чоботях у чотирьох, та в пальтах ходять. Поїду».— «Спасибі богу,— думаю,— що й охотиться, значить, дасть бог, житиме...» Ось і виряджать. Жалко вже, жалко синочка, матінко! Готовлю котомочку: та й сорочечок, та й штанців йому самих лучченьких, та й книшків, та й пиріжечків пухленьких, та й сальця, та й ковбаску... Та він: «буде», а я ще, а я ще — та й насіннячка, та й гарбузчиків, та й грошків... Що в його ж і була десяточка,— од биків зосталась,— а я ще й свої, що... що місяців зо три складала, та й свої... в жильоточку... йому: «На, моя дитино, та не мори себе». Та виряджаю — плачу та хрещу вже, хрещу: «І мати божа, й цариця небесна, і час добрий... допоможіть, та допоможіть же синочкові моєму, та напутіть же його!» І, господи й праведний...

Минає тиждень. Як іде десятник од зборні, то я й думаю: «Гляди до нас... мо', яку вісточку несе од Андрійка». Та виглядаєм, виглядаєм обидві, ждемо, ждемо, що хоч би ж хоч одно словечко: як він там, що він там? А воно... Минула й зима, й весна, й літо настало — не чуть і не видно... От боже мій... Так я письмо до Івана: де Андрій, чого він не окликається й досі? Іван і пише: «Я,— каже,— був помістив його в лавку в одну, так він там... раз — не слухав нікого, а вдруге — повернувся та тютюну вкрав щось, так його й прогнали, і де дівсь — не знаю». А господи ж... а матінко ж... де ж він? Та настала осінь та тільки тих заробітчан поприходило, та я по всіх і бігаю, всіх і питаю: «Чи не чули, чи не бачили?» — «Ні, не чули й не бачили...» Та й до ворожок... Та вже млію-млію душею... що хоч би хоч сни не такі снились, а то ж лишечко: то п'яного бачу його, то вкочаного, то злодієм, то... цур їм!..

Коли це, в пилипівку оце, сидимо з Явдохою, вечеряємо. Увіходить чоловік — Потап Слива. Поздоровкався.

— А що,— каже,— про Андрія нічого не чули?

В мене так і тьохнуло серце: «Це вже щось є,— думаю,— коли б хоч не погане що...»

— Не чули,— кажу.

— А я ж це,— каже,— їхав з Маріуполя та й його бачив...

Ми обидві й ложки покидали.

— Як? що? де він? — питаємо.

Потап тільки головою схитнув, сів і каже:

— Ех, бодай не казати!..— В мене ще дужче забилося серце.— На станції на одній,— каже,— дожидав я машини. От сиджу під стіною всередині, обідаю,— каже.— А в куточку, недалеко од мене, сидить хлопець один, теж обіда — оселедець та хліб їсть. Ось увиходить жевжик якийсь у пальті в порваному, та так тими очима й водить, так і водить по людях. Ну, людей,— каже,— небагато було. Той жевжик пройшовсь раз, удруге по станції, а далі до хлопця до того, та й давай йому знишка: «Ти, хлопче, додому їдеш?» — «Еге».— «Ти наймися... Ось тут якономія є — я прикажчик, робочих шукаю,— от де заробиш,— каже,— а то в тебе, бачу й гро- нема...» А хлопець: «Є в мене грош... я аж десять рублів заробив, за підпасича був!..» Жевжик аж облизався,— каже,— а там своє: «Пустяки,— каже,— тут ти більше заробиш... тут тобі рублів сорок дамо в зиму в одну, а робота не яка тобі: коло телят будеш». Хлопець тільки що не підскочить,— каже,— радіє: «Це мені як нахідка,— каже,— я сирота, дому нема — наймусь».— «Ну, так ходім же за мною». Той хлопець хлібець у котомочку,— каже,— котомочку на плечі — пішли... А я на умі собі,— каже,— зашморгнув котомку та до київців, що сиділи під другою стіною. «Так і так,— кажу,— не помітили?» — «Байдуже,— кажуть,— гомоніли собі».— «А ходіте ж назирці...» Їх устало,— каже,— чоловіка з чотирьох, добрі хлопці, я п'ятий — хода. Дивимось,— каже,— аж з-під вагонів лізе ще два прикажчики: один у полушубку й вовну видно, а другий у кереї в якійсь заяложеній. Повилазили,— каже,— та за тим... А той прямо в степ з тим хлопцем. А в степу ж ні людини — зима. Ми поставали,— каже,— та й виглядаєм з-за угла: що далі буде? Коли ці догнали, спускається почали... і не видно стало. Ага, це, значить, балка. Ми ж як дременем,— каже,— туди,— аж вони вже на хлопцеві на тому... грошей шукають. Побачили нас та од його... Ми за ними... Ось той, що в кереї, поскобзнувся і впав... Били ж його, били... було й кулаками й... — Баба як залетється сльозами: сину мій, каже, сину мій... — Було й кулаками, й коліними... Кров і носом і ротом... А я дивлюсь,— каже,— по знаку щось парняга... та на очі не дається, пику ховає... Хто ж це? Та стали вже пашпорта шукать,— каже,— найшли недокурок і там «Андрій» написано... Коли... аж так і

є: Андрій, ваш Андрій... Тільки худий такий та чорний... Пішли ми: лежить він, стогне на снігу.— Баба знов у сльози: — Боже ж мій, боже ж мій!.. і матінко й серденько! Що дома ж, було, чирячок нарве, то я вже й цибульку смажу, й ганчірочку тру та й зав'язую й запаковую, а то... І рятуйтечко ж! Та дома ж спать ляже, то я й ряденце й кожушок на його, а то на снігу... І боже ж мій!..

Не знаю, як уже я пережила ніченьку ту, що яка ж то здорова вона, та я ж і на волосочок не спала... Та й другу ж так... Печуся ж печуся: як він там? Де його ліжко? Як болить, де болить у його?.. Та й удень ні їсти, ні робить... Та піду до сусід до кого та плачу вже, плачу. А вони тільки: «Ото вчить було б... змалечку... вчить було б!» То я вже каюсь, каюсь... А то діждала неділеньки святої... до утрени й до служби пішла, на часточку подала... Та аж цілого злотика... Ху, як же й важко.

Баба помовчала.

— Та й молебень найняла, аж на цілого... на цілого рублика... Щоб господь простив же мене, грішницю... Та й його щоб пом... ну, щоб помилував же... Полегшало... Положилась на його святого, як уже він, милосердний, дасть... так і буде... Приходжу додому... Стоїть Явдошка, дивиться в вікно: «Які ж то,— каже,— добрі, які повбирані чоловіки чужі... та ідуть вони з церкви, та будуть обідать... та вмісті, а я... О, нащо я й росла, нащо я й заміж ішла...» Та плаче ж, плаче, бідна, груденята аж ходором ходять... Та оченята які ж то гарні у неї, та щічки... які ж то доладненькі вони, та як водою побливані, а хусточка вишивана... хоч крути... плаче ж плаче... Та й дитинка плаче в колисочці — і матінко й рідна!.. Ну, мені ж уп'ять так важко стало, коло серця уп'ять запекло, що й... не знаю. І не роздягалась та до Потапа... Аж плачу: «Що робити, де мені дітсья?» — «Що ж,— каже,— якби як додому його».— «Як же ж додому?» — кажу. «Не знаю, питайте людей розумних». Так я в зборню, до писаря... «Так і так,— кажу,— що тут робить?» — «По етапу,— каже,— так його в один день приставлять нам...» — «По якому ж то етапу... будь ваша милість?» — «Та по якому ж,— каже,— і того ще не зна... до врядника треба». Так я забігла додому, взяла п'ятеричку — не найшла більше — та й чкурнула... Біжу, біжу, аж душно мені, а як би щоб швидче... щоб швидче... етап той. Прибігаю, кланяюсь, розказую... Він і пита: «А де ж Андрій саме?» — «Бо' йо' зна,— кажу,— не знаю».— «І я ж не знаю,— каже, та й з кухні... І оддать... п'ятерички... не вспіла... Жду-жду — ось вийде, думаю, та й сідять боюсь. Коли наймичка: «Не ждіть,— каже,— вони поїхали десь, на другі двері вийшли». І, бий же тебе сила

божа!.. То було душно, а то аж холодно стало. Чи йти, чи що й робить? Пішла. Плакати хочеться. Лізу, як нежива, та руки, ноги... померзли... уся змерзла... Та поки ж долізла додому, то й себе не чула, аж у серце колело. Я чоботи з себе та мерщій на черінь. Як зайшли ж мені зашпори, як зайшли ж мені зашпори — і матіночко й ріднесенька! — думала, й нігті поодскакують. Та на ніч зробилось важко мені, гаряче; заплющу очі, то таке ввижається мені: то етап той, мов гадюка, в'ється, та огонь так і паше з його; то мов синочка б'ють мого... голова розбита. Та вчувається таке: то мов стогне він, то мов дзвонять, тужать... І господи й праведний — аж страшно!.. То я: «О Явдошко, о Явдошко, о, рятуй же мене!» А Явдошка й сама: «Зав'язали,— каже,— світ мені!.. ви знали, який він, нащо ви женили?» То мені вже... Що нащо хоч, мовляв, чужій людині [світ] зав'язувати було!.. Куди б ішла, що б і робила... Та діждала ранку оце, та це аж... до самого... земського.

Ось ми і в городі стали.

— Як тут страшно,— каже бабуся,— під залізом усе, та пани все... А де земський? — питає.

Я вказав, куди повертати.

— А як доступати до його, що я ж... боюсь-боюсь тих панів... Злякаюсь і не викажу нічого.

— А що ж,— кажу,— він pomoже вам, хоч би ви й виказали?

— Та може, та може... хай... що... робить... то робить... — та й захлипала.

Тут ми й розійшлись. Я пішов швидше, бо почала хуртовина зриватись.

* * *

Не знаю, чи я довго пробув у тій больниці, чи ні, тільки як кинувсь додому... аж лихо! Завірюха така, що он яка розходилась. У городі ще таки... а виткнувся на поле — шабаш! — і світа не видно. А вітер... і на ногах не встоїш, та ще в пику. Оце так, думаю... вернуться б... так до кого ж ти й вернешся?.. ні знакомого такого, нічого... Стою, думаю... а далі: «Ага, у мене ж пак сапожник знайомий є — чоботи шив колись». Вернувся... та й ночував,— било все. На другий день де все й ділось те. Так гарно зробилось... тихо, сонечко... а сніг... так і грає... Іду. Ось так як серед поля, трохи в бік од дороги, дивлюсь: купка людей стоїть. Я й собі туди: що таке? Коли... баба, що я з нею йшов учора. Заспокоїлась. Та ще на такому белебні, що вітер і сніг поносили. Та що то вже було з нею, чи воно так умирати не хотілось, чи хто його зна, тільки ноги й руки під себе підкорчила. й голову у гнойок устромила.

ДІД ОМЕЛЬКО

Ну й на світі тепер... Аби я не голодний, а ти хоч і пропадай, та, їй-бо, правда. Ось хоч і про себе скажу. Що тут, як тут житимеш: ну, вівчар я, ну, дітей п'ятеро в мене... Ну, годувать їх, зодягать треба... а чим? Тим, що літо пасеш, а зиму гроші правиш? Еге, посмикни!..— Ех, де та сила, що була!.. То було мотнешся сюди-туди — зовсім і діло не те, а тепер... А ще ж і молодий, ще б і жаліться стидно... Так що ж... заїли роботи чужі, навіки заїли. Добре пам'ятаю: гречку зносив на горище раз у Олексенка, та чи воно ноги потерпли, чи зна його морока... як увірвусь з драбини, як стусоне мішок мене — лихо! Тепер і коло овець тягають так... з силою.

Не було в світі за діда Омелька. Ото чоловік був... і, чоловік!.. Отой піддержував мене... і, піддержував покійник, дай бо' царство йому. Було чи хлібцем, чи соломкою та й піддержить, та й піддержить... Та усе — «брате» та «брате»... такий уже був... і братається було... І, царство небесне йому!.. який інший багач стане брататься з тобою!.. Еге-е... інший тільки брат тобі, як горе яке трапиться йому, та й тебе треба... Е-ех, що й сю зиму як прийшлося мені, без діда вже... ні їсти, ні топить, ні... ні зна його морока... Сиджу,— сумую... досадно, хто його зна й як. А тут дівтора ще:

— Ї-і-сти... Хо-о-лодно.

«А, вивішалися б ви,— думаю,— і халери нема на вас...» Терпів, терпів, а далі як ухоплю дубець та до їх... Чищу... куди попав. Стара обізвалася, я й її... та міг би — й себе розірвав. Та аж угрівсь... Сів — плачуть, сльози як горох — жаль стало. За віщо ж я бив, думаю... Чим вони винні, що померзли, що їсти хочять?..

Пішов по дворіх, сотий раз, мабуть,— правлю. Пощастило: направив полтиника. Ну, тепер же слава богу, думаю... до кого б же вдариться його, щоб і хлібця й соломки... за полтиника. До Козленка — дорогий дуже. До Лопатенка — і той не вважить. Піду до Яковчука¹ ще. Гаразд. Мішечок під плече — гайда. Ось і він.

— Здрастуйте,— кажу.

— Здоров, що скажеш?

— До вашої милості,— кажу.

— Ну,— та й брови насупив.

— Так і так,— кажу... розказую, жаліюсь... А він і не слуха мене, до наймита балака, загадує щось.

— Наділіть борошенця,— кажу,— з коробочку.

А він: «Що?.. борошенця?.. Нема борошенця» — та й... од мене.

— Так чуєте,— кажу... — будь ваша милість...

— Ну,— та й став боком.

А я: «Так ви хоч житця мені...»

— Нема,— та й знов од мене. Я за ним— шапкую:

— Та будь ваша милость... адже бог уродив.

Він аж приснув: «Ну то що?.. по коробочці — розщоту нема!»

— Так хоч соломки,— кажу.

— Соломи?.. Можна... Йди сюди...— та й веде поміж ожередами мене. Привів до купки до якоїсь.

— Оцю,— каже,— візьми. Полтинник. Гарна солома.

Дивлюсь... а вона ж... ну прямо ж гнилятина... та й то... чи будуть сани, чи й ні...

— Нехай четвертак,— кажу.

— Ні копійки менш.

— Та вважає,— кажу,— вона ж однаково погниє у вас.

— Ну так що ж,— каже.— Зате спокійний буду: чужий ніхто добром моїм не користуватиме.

Пішов я. Собаки куліш хламають, голуби в пашні кубляться, а я... йду та сльози ковтаю.

* * *

Ну й нічого. Ось після Юрія², уночі якось, лежу й чую — дзвонять десь. Луп очима... аж надворі таке... і дерево, й хати... таке все червоне. Вибігаю — лихо! Пожар десь. Я — сіряк на себе, відро в руки — гайда. Туди... аж Яковчук... Клуни в огні, ожереди займаються... гоготить, тріщить, голуби в'ються, таке... А Яковчук тільки:

— О, рятуйте, о людочки... о, рятуйте! О солома ж моя, о сім ожередів!.. о дві комори... о, з одним... з одним хлібом!..

Мені так сльози й покотились з очей.

Та ще побачив мене та:

— О Степанчику, о, рятуй, о братику!

«Еге...— думаю,— як тебе рятувать тільки».

Так отаке воно. Он коли тільки братаємось ми! Ні, дід не такий був. Що вже що, а то раз стирлував я вівці коло його окопу. Сиджу під вербою — обідаю: хлібець розмочую. Ось гука хтось. Гляну — дід. Я до його. А в його там садок, пасіка... Посадив мене, нарізав хліба, виніс стільників з куреня:

— Іж, брате.

Наївся я... та радий-радий... не знаю, чим би й подякувать діда. Ось він сіно гребе. Назорив і я граблі. Помагаю... Гребемо... Та гарно так... там сонечко світить, бджоли гудуть... а тут радісно так... балакаєм. Дід і каже:

— Як-то на світі божому добре було б, якби тільки ми добрі були.

Ех, дід був!

«РАДОЩІ»

Нудиться Кирило Хоць. Ніч, а йому й не спиться. Перевертається під сіряком то на той бік, то на той, аж піл торохтить. Що йому робить у світі божому? Зима... морози, а в його топить нічим... Ну хоч кричи — нічим. Прокурить жінка гнойком, наробить чаду, та й усе. Як у хліві — в хаті: двері набрякли, по кутках аж позацвітало, вікна й не розтають... отут не простудишся! Недавнечко ж синка поховав... Такий був хлопчик розумний, втішний — поховав... Ех, це вже в його шоста дитина на тім світі... Що ж... Заробітку катма. Ходив і в город учора, й позавчора ходив, — до дров, думав, хто візьме. Стояв-стояв, мерз-мерз, та чого й вишов — ніхто не спитав...

Сумно, досадно Кирилові. Ось і Параска з печі, жінка його:

— Кириле, та що ж воно буде? На печі ось, а поглянь іди, які ніжки, які ручки в дітей: як лід!

«От лихо,— думає Кирило,— хоч би хоч мороз пересідався абощо»,— і він підвівсь і дивиться у вікно, чи не хмариться, чи не м'якшає. Так ні: зорі так мигтять та виблискують.

— Хм... ну що ти казатимеш? — Повісив голову, думав-думав: нічого... Треба й сьогодні в город. Засвітив... Се, те — давай сокиру гострить. Параска з печі зволоклася, за гнойком пішла. Дітки, Оленка з Андрійком, і собі з печі. Позгинались на лежанці, дивляться... так жалібно дивляться на батька.

— Чого ви тут,— батько до їх,— померзнете, гетьте на піч!

А Оленка: «Ні, ми...» — почервоніла, та й нічого. Погострив сокиру Кирило, у вікно подивився: небо біліє, світ скоро... Перекусить би чого. Вломив хліба — чого ж би до хліба? Заглянув у мисник, пересунув горщикок, пошарив на лаві — нема нічого. Оленка: «Татусю, татусю, ось я вам! — та, як зайчик, під лаву, вхопила часничину: — Ось, татусю, я й обчишу ще». — Аж усміхнувся татусь. Обчистила.

— Натє.

Узяв Кирило, маже шматок. Вона так уже зазира в вічі йому, так зазира, далі:

— Т... татусю.

— Чого?

— На... наберіть... — Пальчик у рот та й похнюпилась.

— Чого наберіть?

— На... на спідничку.

Дивиться Кирило.

Вона: «Я... я виросту, то й... сорочку шитиму... вам». Андрійко, меншенький:

— А мені... а мені... пилога ж... ж ожюмом...

Кирило аж засопів: «А, де ви набрались на мою голову!» — каже.

Оленка: «Он у Цмелів... і... Ганнусці набрали, й Устусці, а я... а мені й...» — та й скривилась. Та така: оченята позакружлювані, личко бліде, сорочечка обстрьопана... плаче бідна. А Андрійко й собі:

— Он, он у Цмелів... ожюм, пилоги, а в нас, а в нас... і ні,— такий страдний.

Похнюпивсь Кирило. Жалко стало. Пригадав, як і ті покійні оджили в його. Плачуть, плачуть було, а він ще б'є було... Ех, оджили... а це й сі... та двойко ж їх тільки... Бідненькі... Жалко! — й хліба не проковтне. Перехрестивсь, дранку на себе, другу зверху, за сокиру — та й гайда. Надворі світало. Прийшов у город Кирило. Десь узялось ще чоловіка з шість. Поставали, стоять під крамницею. Одежа — латка на латці в кожного, чоботи — ніски так і позадиралися. А холодно — страх! Скрізь так іскорки й грають, під ногами тріщать, ворони позгиналися на дереві, дим стовпами, та такий проти сонця червоний. Тупцюють дроворуби, хукають у руки, а носи сині, на бородах сніг... Підходить двірник в кожушині.

— Ану, до панів наших...

Кожний так і рушив з місця.

— Ні,— каже двірник,— не всі. Ходім... ти,— та й показав на самого молодшого, на самого здоровішого. Так і осіли всі, тільки дехто головою скрутнув, дехто почухавсь. А той... той пішов, осміхається. Кирилові так заздрісно стало.

— Аж противно,— каже,— як ото воно ще й зуби скалить.

— Радий, бач, що взяли,— каже один.

— Еге,— каже другий,— показний, бач. Та це й прохарчиться він, і в кишеню перепеде.

«Ех,— дума Кирило,— от щасливий... а він... чого його не взяли?.. Чого він не показний такий? Чого він... ні зросту, ні цвіту?.. Та це... гляди, й сьогодні не візьмуть!»

Підходить міщанка якась, товста і в шалі великій.

Кирило:

— Я!.. мене!

— Ну, не дуже «якай»,— визвірились.— Не ти сам! — та й заступили його. Так і вдавило Кирила. Чи плакати, чи що й робить? Помнявсь-помнявсь, та під другу крамницю сам собі став. Стояв-стояв, ніхто нічого.

«О боже мій, ну що тут робить?» Утер очі, бадьориться давай.

— Ану до жидка до якого, столярувать давай... От столяр, так столяр! — осміхнеться, та ще й усом моргне! Одначе час не стоїть. Почали вже розходиться ті.

Глянув на сонце Кирило — високо...

— І, лихо! та це вже і не буде нічого. Так-таки сьогодні не візьмуть?! — Похукав руки.

«Піду... піду до панів,— дума.— Дітки... плачуть... піду!»
Рушив.

«До яких же панів? До цих хіба? — Перейшов через дорогу, постояв...— Ні, ніяково до цих, страшно; дім великий... Хіба до тих он? Ану — до тих...»

Пішов, мнявсь-мнявсь, і через фіртку загляне, і через огорожу...— «Ні, ніяково... Піду аж до тих он...»

Пішов, уже й полою втерся, уже й заціпкою цокнув, та й... що ж він казатиме, як увійде? Як у вічі панам дивитиметься? — «Нічого, ждатиму вже!»

Вернувся під крамницю синій-синій, зігнувся та так уже дивиться на всякого, так дивиться... Ніхто нічого...

— Ну й люде, ну й кляті, ситі, пикаті, осоружені... Ху, хай вам лихо!

Поклигав... минув крамницю, один дім, другий... Куди ж це він? Додому? Чого? З чим? Оленка ж... Андрійко...— так і вдавили сльози.

«Вернись, що не буде... Кланяться буду... усякому, просить усякого... Так і так, скажу... дітки гинуть!.. Ось іде пан якийсь — оцьому й поклонюсь... Ні, шуба велика... страшно... Ні, хай під крамницею вже!..»

Дочекався, став...

«От тепер... поклонюсь оцьому».

«Ні, опалети великі,— начальник великий. Хай он тому...»

«Ні, пика сердита».

«Ага, ось іде... дивиться весело,— оцьому... Ні, ніяково... соромно... От лихо!.. Ну, хай-но тому...»

Проходить і той, проходить і другий... отому непременно вже!..

Проходить і той.

— А-а, добра б тобі не було, життя отаке! — Заскреготів зубами, поклигав.

Трохи й не пропав, поки додому доліз. Аж у серце кололо, так замерз. Одчиня хату. Андрійко з печі:

— Татусь, гостинця, гостинця!

Аж зуби зціпив татусь.

— А, гостинця тобі!.. гостинця!.. А, печете ви мене!

Кинув шапку, похукав у руки, розстібався давай.

Сіпа ті гудзики, сіпа, не розстібнеться: як граблі руки.

— А, посохли б тобі,— каже,— а, а... нечиста сила!

— Боже мій,— каже жінка,— ти б же сказав... дай я роз-
стібну...

— Не печи мене,— крикнув,— не ріж мене!

— Боже мій, хто ж тебе ріже?..

— Нечиста сило, сатано!

Посунулась жінка аж на піч. Дітки в куточку на печі по-
згиналися, трусяться, плачуть. Кирило до полу: — А, пече-
те ви мене!..— та кулаком у груди себе: — пе-е-чете! .

Жінка:

— Та боже мій, дітей поперелякуєш!

— А, дітей... діти... топи... грій... спідниці, озюми їм! «Он
у Чмелів!» Ось і воно... сміття! А, печете... а-а, коли я зди-
хаюсь вас!

Оленка,— що вже їй сталось,— як схопитись та прожогом
з печі. Мати за руку:

— Куди ти, господь з тобою?!

— Піду, піду утоплюсь, піду... простуджусь..

— Та бог з тобою!..

— Як і... і допікають ще... Коли б... коли б хоч... умерти,—
плаче, аж захлинається.

Кирило сів на лаві.

Оленка:

— Коли б... хай... і Ганнуся, й Устуся в Чмелів... буде, а...
а мене... у вас і... не буде.

Похнюпивсь Кирило.

Рипнули двері. Увійшов чоловік у сіряці. Глянув Ки-
рило: кум Хома, такий веселий, осміхається.

— Здорові були,— каже,— та боже поможи! — та руку
Кирилові протяга. Цього не було ніколи, а це — протяга.

Кирило:

— Здорові! — та й знов похнюпивсь, руки мов і не бачить.

Хома ближче до нього:

— Як бог милує? — каже.

Сунув тоді й Кирило свою, тільки як неживу.

— О куме,— каже той,— хіба так чоломкаються?.. Ота-
ко-о! — придавив йому, ще й посіпав.

— Ет,— аж лоб зморщив Кирило,— без діла мені чолом-
кання те.

— Чого?

— Та зовсім воно... не личить нам.

— Личитиме... ось і ми по-благородному будем.

Кирило так непривітно:

— По-благородному... на чорта нам благородне те?

— Чого?

— Та... он хата замерзає, чортма нічого... по-благород-
ному!..— Зціпив зуби та ще дужче похнюпивсь.

— Хе-хе! — сміється Хома.— Сердиті кум!

Мовчить Кирило.

— Не журіться, куме, ось... не замерзатиме хата.

— Ех,— скрутнув головою [Кирило],— не замерзатиме!

— Хе-хе... ще й не вірять кум... не те я чув, куме!

Підвів голову Кирило.

— Хе-хе... от чув... от чув...— Хома йому.

Дивиться Кирило:

— Що ж там? — питає.

— Еге, нічого... Я це й прийшов до вас... Не замерзатиме...— та по плечі, по плечі Кирила: — не замерзатиме!

Здвигнув плечима Кирило:

— Що ж там? Кажіть!

— Так-то й кажіть!.. Хе-хе... тут таке... от чув!

Аж осміхнувся Кирило:

— Так... кажіть!

Хома так потихеньку:

— Он що... виборних вибирать будем... у Думу... хе-хе!

— Гм,— Кирило й губи оддув,— знаю... таке...— Махнув рукою та й знов насупивсь.

Дивиться Хома:

— Що ж, куме, не до вподоби?

— А що ж,— Кирило йому,— що мені з Думи з тієї?

— Як «що»? Дума ж, не на що то й Дума... Дума ж таке буде видумувать, значить, щоб... щоб, значить... холодно оце у хаті в вас, то щоб не холодно було. От що з Думи тієї!

— Таке... і кому там потрібні ми? А так, плеще наша браття.

— Е, ні, куме, стійте, це не «наша браття», це он хто — це сам земський казав. Од самого земського чув.

— Що?

— Од земського чув... у свідителях за Семена був.

Кирило ближче присунувсь до Хоми:

— Та й що?

— Що ж... сидимо в прихожій, чоловіка з десять нас, балакаєм: той цієї, той тієї... згадали про бідність. Ось чоловічок один і давай про вдову про одну... «Ну й страждає,— каже,— бідна, так от страждає: ні топлива, ні хліба, а дітки ж то — сам дріб'язок». Де взявсь земський: «А що ви тут?» — каже. А ми: «Та це... про бідність,— кажемо...— Так уже,— кажемо,— жить гірко нашому братові, так гірко...» — «Потерпіть,— каже,— ось Дума скоро... не гірко буде». Та й пішов у другу хату. Коли ось знов виходить, лист виносить якийсь. «Ось,— каже,— що цар пише...» І там як зачав читать нам, як зачав читать... і все про те, що... хе-хе... і нам жить добре буде. Та й каже: «Бачте... це ж і Дума на те... потерпіть...»

Параска аж голову з печі:

— Так... так і цар пише? — питає.

— Еге ж, еге,— осміхається Хома.— А ви думали як? Жарти?.. Хе-хе... А кум ще й не вірили.

Кирило й собі осміхнувся, та так радісно до Хоми:

— Так, куме... Як же ж... що воно буде?

— Хе-хе... а вам якби що?

— Та що ж... якби... хе-хе... якби... щоб і ми люде...

— Отож... не що то й воно: тут уже як не верти, а як ти чоловік, так і я чоловік. Як тобі — бог, так і мені... Чого тобі, того й мені треба.

— А звісно... А воно як ведеться в нас? Тому небо й земля, а тому... ані писни. У того є й перее, а в того... хоч пропадай... У Чмеля ожереди й гниють, а в мене... крига в хаті... У Чмеля діти, а в мене цуценята. Ех!..— похнюпивсь Кирило, а сльози кап-кап йому.

Параска й собі давай утирать...¹

— Господи,— каже,— чи ми вже не люди! Чи в нас уже й не діти?

— Боже, боже,— хлипа Кирило,— який-то толк добру твоєму!

— Ось годі, годі! — зупиняє Хома їх.— Дума ж! Усі будемо люде, годі!

Кирило втерсь, осміхнувся:

— Та коли б же дав бог!

Параска:

— Коли б дав милосердний... Цар же пише... Коли б! Бо так допекло вже...

— Чи повірите, куме, так допекло,— перехопив Параску Кирило,— так допекло... і оце ж... топлива... ну хоч кричи!

— Хе-хе, бодай вас...— Хома йому,— у мене вівсяної є там... беріть... топіть... помиримось. Моліться тільки, щоб Дума швидче.

— Спасибі, куме! — Кирило йому.— Значить, коли б дав бог... значить... Хе-хе...

Кирило встав, у вікно подививсь, по хаті пройшовсь, осміхається.

— Значить, хе-хе, і ми люде!

— Аякже, куме! Хе-хе...

— Коли б же дав бог, щоб Дума... а то й дитині не радий.

— Та як же ж,— Параска до кума,— почав на дітей... що діти винні?

— Та звісно,— Кирило їй, та до полу сам: — А що там,— каже,— не плачуть уже?

Оленка й Андрійко повистромляли голови з печі та так радісно дивляться, так осміхаються.

Кирило:

— Дак як, Оленко: «Й Устуся, й Ганнуся будуть, а мене не буде?» А ти така!.. як так можна? — Далі: — Андрійку, а йди лиш, чолом дай татусеві хрещеному, іди.

Хома до полу, Андрійко з печі простягає ручку...

— Чого ти плакав? — Кирило йому.— Га, чого? — Та тріп, тріп по щічках його пальцем.

Андрійко:

— А як лаяли он... ожюм не купили.

— О мій синку, дасть бог — купимо... ще й жупанок справимо... чобіток нема.

Оленка:

— Так... тату, і... спідничку справите?

— Справимо... спідничку справимо... та й керсетика б треба.

Оленка давай у долоні плескати:

— Спідничка, спідничка!

А Андрійко:

— Ожюм, ожюм, жупанок, жупанок...— та аж підскакує.

Оленка з печі та за ручки Андрійка, та собі стриб-стриб, далі обняла й поцілувала його.

— Хе-хе,— сміється Кирило.— Стара, давай насіння!

Беруть, луцять, радіють...

ШКОЛЯР

Миколка, Прокопів хлопчик, такий школярик гарненький був: сумирненький, соромливенький, млявенький, як дівчинка. Та ще ж такий чорнобривенький, білолиценький, носок невеличкий, щічки круглесенькі, ще й чубок кучерями. Воно й училось нівроку йому. Страх яке до книжки було: чита, одно чита, а особливо як на урок загадають щось таке,— чи про луку, чи про ліс... Ну й любило це!

Раз гулять повели їх у ліс. Воно вбігло в гущавину та:

— А як ось тут гарно!.. гіллячко... сонечко в дірочки... мережечки... ну й гарно!

Далі вхопило квіточку, осмінулось, притулило до щічки, погладило...

А там що раде знать було все!.. Усе було розпитує вчителя, усе розпитує і про се, і про те, як і дощ, як і сніг. Вчитель було не навтішається ним, усе було по щічках його, по щічках, а воно вже таке раде ото, так осміхається та ту голівку так простягає до його... Таке. А то раз учитель підійшов і питає:

— А що, Миколко, вивчив урок?

Воно встало, осміхається... тут осміхається, а там сльози.

— Плакав, чи що? — питає учитель.

Воно так болісно:

— Ні.— Далі руку до очей та й скривилось.

— Чого, що таке? — вчитель йому.

— Б...били.

— Хто?

— Батько.

— За віщо?

— За... за...— та й не доказало за плачем.

Діло ж ось як було. Встав Миколка вранці, почитав трохи,— снідати пора, він і каже:

— Мамо, що їсти?

— Що ж? — мати йому.— Он хліб, ось борщ...

Насипала борщу йому. Взяв ложку Миколка, сів до борщу до того... А борщ же той... аж вона, аж нудить кислятинням: ні олійки, ні квасольки в йому, та ще й учорашній, холодний та перебовтаний. Сидів, сидів Миколка над ним — не пожене ніяк. Устав та з тим і вдягаться давай. Одігся, дійшов до дверей — за печінки тягне. Він знов:

— Ну що їсти, мамо?

— Та я ж не знаю,— мати йому.

Миколка по горшках: і в той заглянув, і в сей... Увіходить батько знадвору, такий сумний.

— От лихо,— каже,— хліба на денці тільки.

Миколка своє:

— Та, мамо, що їсти?

— Батька питай.

Миколка:

— Он у людей і риба, й олія.

Батько так бликнув на його. Він байдуже:

— І оладки,— каже,— і в школу беруть.

Батько:

— Що?! — Та як ухопить деркач.

— Так тобі ще,— каже,— риби, олії! Шкури з мене, шкури! — та деркачем його, деркачем. Меншенькі четверо, що теж їсти дивились, на піч усі, як горобчики.

— А, сякі-такі,— кричить батько,— їсти!

А то ще й зодів... Раз увечері роззувся Миколка та й моня чоботи, й моня в руках, а далі так боязко:

— Ну й чоботи... чисто потрюхли... ноги так мерзнуть.

— Що? — батько.

— Мм... дірки скрізь.

Батько з рук у його, подививсь та по пиці його, по пиці халявами:

— Гляди,— каже,— гляди!

Позатягав, як умів, де більші дірки, й нічого. Ось другого чи там третього дня приходить Миколка сумний-сумний і їсти не питає. Сів на лаві, кліпа очима. Батька в хаті не було. Мати пряла на полу. Сидів, сидів, далі встає і, як неживий, диба-диба до полу... став і стоїть, похнюпивсь.

— Чого ти? — мати йому.

— Та... та,— губи задрожали, лице скривилось, і він засичав тільки.

— Отакої! Чого ти?

Помовчав, далі так тихенько:

— Мамо!..

— Ну?

— У... у мене...

— Що у тебе?

— У мене,— повернув п'яту, показує... Глянула мати — підбора нема.

Зітхнула й нічого.

— Що ж... оце... як... батько побачить? — плаче, так плаче Миколка.

Увійшов Прокіп, Миколка й дух притаїв. Сів і то побіліє, то почервоніє; дивиться в землю та чобіт той одно хова за другий та ввесь так і тремтить. Прокіп байдуже до його, поліз під лаву собі.

— Де воно,— каже,— в чортового батька коноплі ті? Холод такий, а тут підперезається нічим, хоч би мотузок абощо виплести.

— Хм... там десь...— жінка йому.— Та... те й упусти б, а тут... он...— та очима на Миколку й показує.

— Н... не кажіть,— сичить Миколка,— не кажіть.

— Як же ж,— мати йому,— а в школу в чім підеш?

— Що таке? — батько до їх.

— Підбор у Миколи одпав...

— Що? — крикнув.

Тут Миколка, як печений, як схопиться та під піл, та аж за стовпцем опинивсь. Подививсь-подививсь Прокіп, засіп...

— Ну, нічого,— каже,— хай,— знайшов конопельок, плете, нічого нікому. Жінка дивилась, дивилась та:

— Так, Прокопе, що ж з чобітьми?

Мовчить Прокіп.

— Пора б... уже ж,— ті й на латки не годяться.

Мовчить.

— Чи ти не чуєш? Треба ж робить щось.

Прокіп так бликнув на неї:

— Хай його,— каже,— калікою зробіть!..

— Отаке!.. Божевільний!..

Миколка з-під полу:

— Мамо,— сичить,— цитьте!.. мамо, цитьте!.. Цитьте ж. Мати йому:

— А в школу як?

Прокіп так хижо:

— А, в школу... грамоти тобі!.. в пани сина!..

— А хоч би й у пани?

— Щоб і нога в школі!.. щоб і нога не була! — кричить.

Миколка:

— Як же.. я ж не... ненарошне.

— Старцюго,— батько йому,— панувать!.. Ось прийде, за стіл залізе... книжки розкладе, перо... старцюго, щоб і нога не була!

Аж перекидається та плаче Миколка:

— Он... он,— каже,— усі... учаться — і Василь, і Павло... гарно як.

— Іч, старцюго, рівняється до яких...

— А хіба... хіба душа в мене... хужа?

— Сміттюго, у їх плуги свої. В найми з душею з своєю!

— Божевільний,— жінка йому,— нащо ти був зразу в школу отдавав його, нащо ти?..

— А, ти розумна!

— Ти ж сам одвів його, ти ж сам записав, а тепер... Як тобі не соромно, як тобі не гріх потріпувать дитину отак?

Прокіп, ніби засоромившись:

— Та ти, ти,— каже,— домелешся!

— Що домелешся?.. Убивать будеш? убивай, домучуй уже, дорізуй нас! — Хусточку до очей та й сама в плач.

— От боже мій,— каже,— і де та смерть, що вона і не забере нас од тебе... Поки вже ми отак і труситься будем тебе? — Хлипають обоє. Прокіп нічого вже. Плете — сидить.

Згодом трохи встає і якомсь досадно-досадно:

— Школа... школа — здирство, школа — грабіж... — кинув мотузку, надів шапку.— Школа останню сорочку стягне з тебе,— в груди себе... Та мов аж з плачем: — Оста-а-ню со-рочку!

Грюкнув дверима, пішов, голову похнюпивши.

А Миколка:

— Як... як гарно... вчитися, а вони... в найми... — Та з-під полу до дверей.

— Куди ти? — мати до його.

— У школу... хай... як знають...

— Обідать же... чоботи ж...

— Хай!..

Надійшов вечір. Засвітили. Біжить Миколка. Батько за столом саме сидів, засмучений такий; мати щось моняла на полу. З очей у неї капали сльози. Миколка:

— Ось, ось,— показує чоботи.

— Де то ти? — здивувалась мати.

— Хе-хе... учитель дали.

— Як учитель?

— Хе-хе... сиджу, а вони: «Чого ти сумний такий?» — «Чоботи порвались»,— плачу. «Цить,— кажуть,— у мене зайві є». Виносять. «На»,— кажуть.

Мати взяла, так обдивляється.

— Спасибі,— каже,— дай бог здоров'я йому.

Миколка:

— Хе... а покажіть і батькові!

— А дивись іди, Прокопе,— каже мати.

Прокіп байдуже, давай осміхаться сам собі.

— Дивись іди, глушмане.

Прокіп наче й не знає нічого:

— Що там таке?

— Сюди йди!

— Чого? — почухавсь, підійшов.— Ану, що тут? — Узяв.— Так це вчитель? — питає.

— Глуха тетеря... не чув мов.

— Хе-хе... живем, значить.

— Ні,— жінка йому,— мерщій наймати побіг...

— Балакай,— Прокіп до неї,— наймати!.. Мені, думаєш, і не жаль ото? Я побіг позичить на чоботи йому, а воно...

— Що таке? — питає Миколка.

— Що... бігав, бігав — не позичає ніхто, а тут ще й мішок під плечем, щоб і хліба де... Мені й кажуть: їсти нічого, а він ще позичає на сина... Треба ще в школу у злиднях у таких! А Петро Чхурик: «До волів його, мені до волів треба». Думав я, думав... «Що ж,— думаю,— буду бігати отак та усяке буде цупати отак мені... Дай,— думаю...» — та бух тебе до Чхурика за 15 карбованців на рік.

А Миколка:

— Хе-хе... А я: «Чоботи порвались», а вони: «На тобі».

— Отож... А я: «Петре, позич, будь ласка», а він: «Найми»,— каже.

— Боже мій,— мати до Миколки,— отакий хлопець та в найми... нізашо, нізашо! — Узяла та до себе його так пригортає: — Мій синочок! — каже.— Гляди ж тепер, слухай учителя, бач він який!.. учись ото!

Прокіп:

— А вчись... звісно вчись!.. Ану сюди книги!.. багато вчив уже?

— Оцю вивчив, і цю, а цю... ось поки,— показує пальцем йому Миколка.

— Ото по бублик по той? ач бублик який... Що воно за бублик такий?

— Хм-хм... то «О».

— «О»! ач яке!.. А то далі?.. Що то за кочерга така?

— То «Г».

— Ач яке!... А картинки є тут?

— А є... ось,— знайшов йому.

— Ач як!.. А то ж що за копиці такі?

— То хмара. А знаєте, тату, хмара з чого?

— Бо' йо'зна... як можна сили божі знати?

— А я знаю!.. з води... парою йде вгору.

— Ач який... хм-хм... і он про що зна!

— Я ще й про блискавку й про грім знаю. Це люстричство... з землі набирається в спеку та й креше там і грюка.

Прокіп так дивиться на його. А мати:

— Який!.. А ще ж це тільки другу зиму в школі він.

Прокіп:

— Миколко, Миколко!.. Що який то ти... що я б тебе... не знаю... я б тебе паном зробив!.. я б тебе... в семінарію в саму!.. я б тебе... Ех! — Помовчав.— Ну хоч би хоч до маленького до чого довести тебе... хоч би хоч ти не страждав, як я оце... Хоч би хоч... у хторокласну тебе!

А Миколка:

— Так... тату... у хторокласну, у хторокласну!

— Боже мій, хіба ж я ворог дитині своїй!.. спроможусь, боже мій!

Миколка загорнув книжку, знов розгорнув, устав, постояв, пройшовсь до столу, до порога...

— Тату... я, я до вчителя піду.

— Чого?

— Хи-хи... хочеться.

Надів подаровані чоботи, за шапку й гайда.

Увійшов у прихожу в школу, кашлянув раз, удруге. Виходить учитель:

— А що, Миколко?

Миколка: «Хе-хе!»

— Що таке?

— Батько... в школу... у хторокласну... мене.

— Гаразд. Іди ж сюди! — За руку його та до себе в світлицю.

Увійшов Миколка і дивиться, так дивиться скрізь.

— А що ти? — вчитель до його.

— Ну й... ну й гарно в вас!

В учителя й справді гарно було. Стіл застелений був скатертиною цяцькованою. На столі лампа горіла в голубій будці; блищав самовар. По долу стежечки рябіли. Черво­ніло ліжко під стіною. На вікнах квітки... на стінах картини.

— Ну й живете ви в гарному в якому! — дивується Ми­колка.

— В гарному! — осміхається вчитель.— Ото вчись, то й ти будеш у такому...

— І я... А як же... як воно, як жить у такому?

— Учись — побачиш... Сідай лиш, чаю вип'єш.

Учитель налив йому, сахару вкинув дві грудочки.

— Сідай! — Миколка сів на краечку на стільчику, диви­ться на стакан та так осміхається.

— Хм-хм... так це... це мені пить?

— Тобі ж, тобі... бери ложечку, мішай!

— Хм-хм... як же воно?

— Бери он і булку.

Бере, осміхається, присьорбує...

Учитель тим часом узяв скрипку, грати давай, і як загра-
загра...

Миколка:

— Ну й, ну й...— та й устав.

— Що? — учитель до його.

— Н... не знаю... гарно... Я б день і ніч грав...

— Учись — гратимеш.

— Гратиму!.. й я гратиму? Ну й...— глянув навкруги,—
ну й життя гарне!..

* * *

На другу осінь учитель перейшов у друге село. Одного дня, розпустивши школярів, він вернувся у свою хату, сів одпочити. Наступав холодний та сумний осінній вечір. На­дворі негода, дощ, а в хаті учителя тепло й привітно. Книжки рядками стоять на полицках, на столі ясно горить лампа. Стомлений вчитель довго ходив по хаті, часами зупинявся коло вікна, прислухався, як гуде й завиває вітер, як дощ поро­щить по вікнах; далі сів за книжку, чита. Трохи згодом чує — щось грюкнуло у прихожій, забалакало. Одхиляє двері, аж коло порога старець сивий стоїть, руку простягає. Коло груб­ки хлопчик-поводир треться, теплого місця шукає, обірваний такий та труситься так. Придивляється вчитель до хлопчика. По знаку щось: чубок кучерями, щічки кругленькі...

— Миколка, це ти?

— Я...— та скривився-скривився.

— Як це ти, що це?..

— Та... та... їсти нічого, топить нічим, удягтися...
— Бідненький!..
— А батько... простудилися: ще розтавало, а в їх чоботи драні... ноги крутить...
— Так ти це...
— Були до хазяїна... найняли... так я... не здужаю... аж захворів був... Так мене в поводиторі це...
Двері в світлицю одхилені були... Стіл видно було, розгорнуту книжку, скрипку, картини... Глянув Миколка... заплавав...

ЛЮБОВ ДО БЛИЖНЬОГО

Діло в Києві було. Надворі смеркало. Захід жеврів. Де-де займалися зорі, зимні зорі, яскраві такі. Стояв лютий мороз, дув вітер. Нічліг тільки що одперли. Босячня в мережаному убранні, в чоботях з душниками, з синіми носами, як той рій, так і сунула в двері. Пішла робота: так і полізли по нарах. Я й собі. Свиту з себе мерщій, кинув поз стінку, сів і сиджу. Добре, думаю собі, що захопив місце. Осміхаюсь та позираю тільки, чи не підступа добродій який з личком, як решето, не тягне за ноги. Ні, дивлюсь. Хто не встиг на нари, моститься долі, на вогкенькому, на мнякенькому. Слава тобі, господи, значить. Вийняв я булки шматок з кишені — вечеряю. Вечеряю й нічлігом люблюсь.

Чудовий нічліг! Стелі в йому головою не думай достати, хіба навспинячки станеш. Стеля сивесенька, стіни буресенькі в йому. На стінах пушок росте, джуральця пробігають, капшучки по куточках висять. Вікна покрашені: рямця зеленою краскою, шибки сірою, і такі круглесенькі, земелька так зазирає в їх. Чудовий нічліг! А ще б послушали ви, які в йому пахощі пахнуть... ой, пахощі!.. Аж у роті чуть.

Поодбирали в нас плату, почав я дрімать уже. Як ось щось злегенька штовх-штовх у чобіт мене.

«Що воно,— думаю,— мо', знакове що?»

Розплющую очі, аж коло мене босовило стоїть. Обличчя його не видно гаразд,— світло десь за грубкою блима,— видно тільки, що усики невеличкі в його, худий сам, піджачина на йому якась, що тряп'я так і висить, під плечем ганчір'я якесь, зігнувся так та зубами тільки цок-цок.

— Земляче,— каже,— посунься трохи... до стіни туди, і я ляжу.

Мені це так не до смаку прийшлося.

— Тут,— кажу,— й так тісно. Отам, долі дивись.

— Позаймали... проганяють... до стіни трохи,— промовив він болісно.

— Ще й до стіни! Розумний.— кажу.— А воно ж пушок на стіні ото, та ще коровки божі такі з-за дощок виглядають.— Лягай,— кажу,— сам поуз стіну!

Він нічого вже. Чи так, мов, то й так. Положив у голови ганчір'я своє. Я з спини на бік повернувся. Уліз він... Та й сердито ж зробилось мені. Раз, що стіснів він мене, а вдруге — дивлюсь, яка ще й сорочка у його з-під піджака вигляда, а який і піджак! «От лихо,— думаю,— де ти взявся на мою голову!» Та аж не лежиться мені, ногу то простягну, то підкорчу. Як ось він:

— Ой, ой, земляче!.. Не дуже.

— Що там не дуже? — кажу.

— Ногу мою... зачепив.

«О,— думаю,— яка цяцька нога в тебе». Далі — зирк-зирк на неї,— аж вона в його ганчір'ям обмотана поверх чобота.

«Це так щось,— думаю,— мабуть, підошву збув, та соромно вже... Гляди ще,— думаю,— як засну, та стягне з мене...»

Він підвівсь, поглядив її, та аж засичав.

«Ач, ще й прикидається,— думаю,— щоб і не подумав ще. Оце якраз стягне чоботи з ніг!»

Ще лютіше робиться мені... «І де ти,— думаю,— взявся на мою голову?» — І я знов зачепив йому ногу. Він на сей раз нічого мені, тільки так застогнав болісно. Я не витерпів:

— І чого б я ото маніживсь,— кажу.

Він якось досадно-досадно мені:

— Ех, земляче-земляче,— каже,— якби ти знав, яке мені горе, ти б не сердився так.

Я трохи легше до його:

— Яке ж тобі горе? — питаю.

— Не віриш, то подивись,— одказує він мені.

Підвівся, давай ганчір'я розмотувать. А ганчір'я те в грязі та так і позлипалось. Далі скинув чобіт, мотузками зв'язаний, одкинув ще якусь ганчірочку в гнояці. Підвівся я на лікоть, глянув... нога, як колодка... а з великого пальця так і слезить.

— Ой, затуляй швидче! — «Бідний»,— думаю. Мені жаль його стало. «І чого я,— думаю,— так сердивсь на його, не вірив йому?!»

— Тим-то,— каже,— й не хотілось поз стінку мені. На сирому та холодному страх крутить як, а тут ще змерз так.

— Значить, посунись дай,— кажу.

— Спасибі, лежи вже.

Дивлюсь на його.

— Так таке,— кажу,— тобі... Де ж це ти здобув собі такого?

— Місця шукав,— каже.

— Як місця?

— Та так. Пішов на заробітки в Одес. Ждав-ждав на товчку — ось-ось найме, думаю, хто, ось-ось найме. А воно... пройшов і місяць і другий — ні. А нас там — сила. Які були грошенята — проїв, одежа була й так порвана, я ще дорвав. Що ж далі робить, думаю... дай по якономіях подамсь. Подавсь. Ходжу по степу. Як тут розталь саме, вода пішла, а в мене чоботи драні. Як побродив я по балках, як побродив... Місця ж не знайшов, а достав...

— Так ти в больницу,— кажу.

— Просивсь я в Одесі. «Нема,— кажуть,— місця. Найми,— кажуть,— квартиру собі, ходи,— будем лічить». А я ж за віщо найму? У мене ж ні копійки. Я ж тим і живу тільки, що дивлюсь, як їсть хто, та шматок хліба випрошу. Переночувать ось та насилу-насилу впросивсь: і до плачу приходилось. Так-то без грошей!

— Так ти ще у Києві попросись у больницу,— кажу.

— Е, ні... Казали в машині мені, що і тут те ж саме.

— Хм, так тоді... додому,— кажу.

Він ковтнув щось, мов удавивсь, та й нічого. Далі передихнув так важко та:

— Нема в мене... дому.

— Як нема?

— Як палець я. У наймах родивсь, у наймах ріс, у наймах... батько й мати померли.

Помовчав, потім руку до очей, а сльози тільки кап-кап з-під руки.

— Чого ти? — кажу.

— І світ великий, і прихилиться нема тобі де,— промовив він.

Помовчав, а далі й каже:

— Не знаю, як монастир ще...

— Що монастир? — питаю.

— У монастир думаю. Тільки що вже опізнився сьогодні. Нарошне це й забився у Київ. З машини тільки що. Попосуляли кондукторі. Нарошне й забився. Тут монастирів багато, думаю, то чи не можна б хоч як-небудь... у куточку де... в странній. І щоб шматок хліба коли.. А я б звідтіль у бльницю ходив. Я думаю — можна так?

Подививсь на мене, потім:

— У монастирі ж по-божому все.

Я дивлюсь на його та й думаю: а й справді... Чи не довідається б і собі в монастир.

— Он що,— кажу,— підемо завтра вдвох!

— Підемо,— каже.

І він кашлянув і ліг. Було вже пізенько. Уже хіба тільки два-три чоловіки сиділо, курило, а то лежали, як дрова. Особливо долі: і вздовж, і впоперек, і навскосінь... Хропли, сопли, деренчали.

Розвиднілось. Умилась ми, пішли. Холодно надворі було. Вуси так і шерхли; хмари так і ганяли по небу,— сонечко вигляє та й сховається. Товариш мій зігнувся-зігнувся та йде так помаленьку,— ногу тягне. Я теж придержую ходу. На пішоході нас минають, штовхають.

— У який же б монастир? — каже товариш.

Я повів його у Н-ський. Підходимо. Золоті верхи так і сяють, та будівля усе така величезна.

— О,— каже парубок,— який же й монастир багатющий! Скинув шапку, перехрестився — став.

— Господи,— каже,— пошли, щоб допомогли мені тут!

Далі розчесав чуб свій рукою,— кучерявий такий,— і ми увійшли в церкву.

В церкві людей чимало було. Неділя була. Свічки скрізь горіли, лампадки мигтіли. Золото так і палало. Стовпці, вирізки, образи, ризи на батюшках, шапка на якомусь, видно, старшому батющі — так і сяло все. Читалась евангелія саме. Диякон читав. Так гарно читав: «Не беріть,— каже,— ні золота, ні сребра, не печіться,— каже,— ні...» — от і не скажу я так. Там так гарно читав.

Парубок так і впав на коліна, молиться. Молитви так уже вишіптує щиро та на образи з такими сльозами дивиться. Перемоливсь, я й кажу йому:

— Ходім же в странню.

— Е, ні,— каже,— хай кінчається служба божа.

Служба божа довгенько кінчалась. Не знаю, як уже він терпів з тією ногою, а що я... Я, хай бог простить, попомнявсь. Ну, добре, що хоч достояв.

Послухав проповіді. Розказував її батюшка, чернець таки ж. Розказував зразу про блудного сина, потім і каже:

— А є люди, що й тепер блудять. Хто ж ті люди? А то,— каже,— невіруючі усякі, як от соціалісти. Ці шибеники,— каже,— зовсім забули бога, церкву святу, заблудились і йдуть гріховною дорогою. Під приводом волі вони встановляють своє право на світі. Вони убивають людей, граблять, одніають у їх... Як можна посягати на добро на чуже, як можна однімати у ближнього?! Треба, браття, поважати добро чуже, треба любити ближнього!

Чернець передихнув, подививсь по церкві. А товариш мій:

— Бач,— каже,— як у монастирі!.. Бач!.. Он — треба любити ближнього!

Перехрестивсь, та аж осміхнувсь.

Чернець далі вів:

— Любить ближнього треба. Сам господь учить цьому. А вони... Розбійники вони, душогуби! Вони хочуть і віру зламати, церкви знищить, монастирі... Помолимося ж, браття, щоб господь не попустив їм, щоб покарав їх.

Чернець балакав це, аж губи тряслись у його, аж голос дрижав.

Був молебень «о покаранні».

Вийшли з церкви. Їсти нам хочеться,— аж животи позатягало.

Парубок і каже:

— Тепер і в странню ходім. Мо'... пообідать дадуть.

Кашлянув та до черця одного, що саме кудись коропа ніс жареного.

— Батюшко,— каже,— де тут страння?

Батюшка так бликнув на нас:

— Нащо,— каже,— вам страння? — та й подавсь.

— Заперта страння. Хіба аж на ніч одіпруть,— мовила баба якась.

— Заперта? — здивувався парубок.

— Еге! Богомольців мало зимою, так вони запирають, щоб босяки, кажуть, не лізли, як померзнуть.

— Те-те-те! — промовив парубок та й брови свої чорні нахмури.

— Та це й посидіть нігде? — питаю я.

— Ідіть, як хочете,— каже баба,— в чайню, в монастирську ж таки.

— А ходім! — звернувся до мене парубок швидко.

Баба показала нам. Минули ми одну озію, минули другу, третю. Увійшли в чайню. Там уже сиділо декільки странників — чаювали. На стіні «Страшний суд» висів, далі — Спаситель. Ми подивились, як мучаться грішники, прочитали: «Приидите ко мне вси труждающися и обремененнии...» — у Спасителя. Шукаємо, де б сісти. Ось зустрічає чернець нас у попереднику, насупив брови та:

— Вам що? — каже.

— Та нам... ноги потомлені,— кажу.

— У нас не посиденьки,— каже,— ідіть собі.

— У нас чайня! — додав другий пузатий чернець, що стояв за касою, розчісував патли.

Парубок тільки луп-луп очима. А я почервонів-почервонів, чую, та що вже йому, думаю, сказати...

— Так... так давайте чаю,— кажу.

— На двох? — питає.

— А скільки ж се,— кажу,— стоїть на двох?

— Дванадцять копійок на двох, по шість на одного,— одказує.

«І-і, ти лихо,— думаю.— Оце вскочили!» У того ж ні копійки, а в мене гривеник тільки. Що ж це робить? Стою, чухаю потилицю.

Чернець у попереднику:

— Ну, чого ж стоїш?.. На двох?

— Та давайте й на д... на одного,— кажу.

Подали мені чашку без вуха та без вінець, чайник без вуха. Оддав я шість копійок, сів, п'ю. А в животі тільки гур-гур: вола б із'їв. Товариш мій стоїть, дивиться.

— Ти не п'єш, значить? — чернець до його.

— Ні...

— Ну то вбирайся!

— Та я... хоч би нога... нога ось,— показує на ногу.

— Убирайся, тобі сказано! У нас даром не ловлять мух! — гукнув пузатий.

Парубок мій побілів-побілів, далі так важко задихав, повернувся і вийшов.

Я [не] домучив другої чашки й собі вибіг. Парубок під одвірком сидить, голову повісив. Я за руку його:

— Іди,— кажу,— чай пий, zostався.— Одчиняю двері.— Сідай,— кажу,— йди.

— Куди «сідай»? — чернець мені.

— До чаю,— кажу.

— Як-то до чаю, а гроші?

— Це ж заплачений,— кажу.

— Е, вас,— каже,— багато буде таких! Місце, посуда,— дві копійки давай!

Парубок — назад. Вийшов, похнюпився, іде, ні слова мені.

— Куди ж це ти підеш? — питаю.

Він якось важко-важко:

— Та... не знаю...

Повів я його на Сінний майдан, у народну чайню. Посиділи трохи — поліцейський вигнав нас укупі з другими босяками: щоб не сиділи, каже, даром. Ми померзли,— знов увійшли. Трохи згодом поліцейський знов витурив нас. Ми знов увійшли... І знов, і знов.

Діждали вечора. Купив я булки хунт. Собі одломив шматок, а то йому даю.

— Спасибі, не хочу,— каже.

— Та на! Ти ж і чаю не пив,— кажу.

— Н...не хочу.— Та так і не взяв.

Я підійшов під крамницю, повечеряв добре.

— Куди ж це спать помандруєм? — кажу.

— Н... не знаю,— одказує він.

Я й думаю: «А й справді, куди йти? Туди б, де ночували ото,— раніш треба було б іти. Місця вже позаймані, мабуть. Електричність горить уже скрізь. Куди б же його?.. Хіба, хіба... Ні!»

— Знаєш що? — кажу.— Ходім... ходім у странню, туди ж таки, в монастир.— Він нічого мені. Я рушив, він за мною.

Стання була ще заперта. Саме виходили з церкви. Народу коло странньої назбиралось чимало. Народ усе не нашої сотні. Той каже: «Я говіть забивсь», той: «Я на суд і богу помолиться», а той: «А я до дохторів до главних і говіть, як бог поможе». Одчинили й странню нам. Спустились ми в неї,— глибоченько треба спускаться,— сунули до нар. Мостимось, лягаємо. Через який час увіходить чернець з дзвонком, дзвонить і держить капшучок у руці.

— За нічліг,— каже,— шукайте зараз! — Суворий такий.

Підводяться, риються, укидають йому. Укинув і я копійку, що од булки зосталась. Товариш лежить. Чернець у спину йому:

— Ану, за нічліг.

Він підвівся і нічого йому, у землю дивиться.

— За нічліг! — крикнув чернець.

Він нічого.

— Та в його нема,— кажу.

Чернець як визвірився:

— Так чого ж заліз сюди? Геть! — та на двері й показує йому.

Парубок ні слова, бере ганчір'я, іде.

Як ось дідок один:

— Та батюшко,— каже,— куди ж ви його? Холодно, ніч. Сійте, вже я заплачу за його.

Порився в кишені, укинув щось черцеві. Чернець тоді про себе ніби:

— Босьяшня нещасна... З вас користь монастиреві... Тільки місце займають.

Парубка завернули. Ліг він. Чернець обійшов усіх — вишов. Почали засипать. Дехто вже й хріп. Як ось знов дзвоник. Увіходить другий чернець, молодший, за ним поліцейський, рижоусий. Поліцейський так оддува волю і дивиться так, наче справник який.

— Готуйте пашпорти! — гукнув чернець.

Ідуть. Чернець дзелень-дзелень та штовх-штовх того й другого, а поліцейський:

— Пач-ш-порт!.. Пачпорт!.. Ваші... пачпорт!

Бере, придивляється. Щось карандашиком копирсає.

— Пора вже вбираться! — кричить на когось.— Третю ніч ночуеш.

Дійшла черга до мене. Показав я. Накопирсав він мені, з якого числа ночую. Підійшов до парубка, накопирсав і тому. Далі, придивляється-придивляється на лахміття йому та:

— Ти,— каже,— чого забравсь сюди?

Парубок нічого йому. Сидить, у землю дивиться.

— Ти чого забравсь? — крикнув та аж за шаблю взявся.

Як не чує парубок. Так замислено дивиться тими очима, великими та карими.

— Ночувать чоловік,— кажу я.

— А ти хто такий? — поліцейський до мене.

— Чоловік,— кажу.

Він подививсь на мене, на постіль на мою.

— Стій,— каже,— у тебе вещи є?

— Нащо?.. Я сам,— кажу,— вещи.

— Без вещей не смій!.. Богомольці!.. а ти?.. дохід монастиреві?.. Геть з нар, поганці!

Ми позлазили. Поліцейський розсунув людей, заняли наше місце.

— Де ж нам лягать? — кажу.

— Де знаєте. Щоб я вас послідню ніч бачив тут!

Стоїмо ми.

«Та де ж лягать-таки?» — думаю. На нарах, звісно, не доведеться, а долі... Там прохід, тут прохід, там зайнято.

— Он що,— кажу,— давай під нари.

І я, не довго думавши, бебех на коліна, та на чотирьох та туди з світою. Звісно, там ніч темна була. Не видно було ні мережечок, ні сіточок, ні капшучків, які там гойдались. Там одна голова тільки поринала в те розкішне убрання, та ще спина трохи. А руки тільки чап-чап по пісочку, наче ніжка красуні по килиму. Прокинув я світу, ліг. Парубок стоїть, дума.

— Та лізь,— кажу.

Він постояв ще трохи, уліз.

Не знаю, як уже йому спалось там. Чув тільки, що перекидався раз у раз та ногу недужу з серцем тер об діл... Що ж про себе сказати, то мені чудово спалось. Оце слухаю: біжить-біжить по пиці коровка божа, далі цмок-цмок... слухаю — і є вже шишечка. А там, слухай, на спині вже й друга, на животі й третя... Є, дякувать богу... Як на те і ліжечко міцненьке вдалось: не вигиналось, не рипіло. І таке ж... з-під свити льодок у боки був. Кам'яне було.

Величезна ніч була нам. Я ще з оком поповозивсь: хтось з нар запошив. Тільки що дрімать почав, як ось: дзелень-дзелень!

— До церкви, до церкви,— будить чернець,— два часа!

Поштовхав нас підбором. Я виліз. Парубок лежить, важко так дише.

Я свиту на себе, шапку в карман, дивлюсь, де б умиться. У куточку відерце стоїть. Товплюсь. Поки ж дотовпивсь — усю воду розхапали жменями. Зоставсь я невмиватий. Іду до товариша:

— Вилазь,— кажу,— вже ходім.

Почуманів-почуманів, виліз. Вийшли ми з странньої.

Надворі поночі, хмарно. Вітер так і свистить. Мороз щипа. У пику сніг порохить.

Парубок — під стіну, зігнувся, стоїть.

— Ходім у церкву,— кажу,— холодно ж як.

— Та...— та й одвернувся до стіни.

— Може, їсти хочеш? — кажу.

— Ні.

— Ну так ходім ото.

Мовчить.

— Чого ти такий? — кажу.

Помовчав-помовчав, далі так якось глухо:

— Якби... якби оце хто... вбив мене.

— Балакай,— кажу.— Ходім ото.

Беру за руку його. Він з таким серцем:

— Е! — та й оступивсь од мене.

Я й думаю: «Не виспавсь та, мабуть, хоче в странню прокрастись. Тільки — як прокрадеться? З странньої ж усіх вигонять. Запирать, кажуть, будем. Ну, може, як-небудь він... Діло його»,— думаю. Почав мерзнуть я, побіг сам.

У церкві вже так и сяло все. На криласі щось співали саме, далі читать почали. Став я насеред церкви, стою. Постояв трохи — дрімається, далі все дужче та й дужче. Святий його знає, чого воно так мені. Оглянувся назад, чи нема або де сісти абощо?.. Є, та добрі люди сидять уже. От горе! Стою. Сплющуються очі мені, голова хилиться. Куняю. На криласі співають, а мені вже верзеться, що мов то кричать на мене, а я з-під нар не вилізу ніяк, то мов шапку однімають у мене, а далі, ну таке ж приверзлось, мов вийшло два ченці і давай чоботи здіймають з мене. Здіймають, а я мов плиг-плиг... коли це хилюсь-хилюсь та беркиць на кацапа одного в білій свиті та в чубові, як манжурська шапка. Қацап, мабуть, теж спав, бо як жахнеться, як стрибоне:

— Раб божай, чяво ета?! Подь к іконє, приложісь-та... Враг скушаєт!..

Я прочумавсь трохи. Узяв шапку долі, що, мабуть, давно вже валялась там. Оступивсь назад,— стою. Знов тії мені... «Та й лихо ж,— думаю.— Хоч би вже хоч утрєня кінчалась швидче, може б, страння одперлась абощо». Слухаю, аж ще

тільки псалтир читають. «І, ти лихо!.. Замучать черці,— думаю,— чисто замучать...» Досадно мені, так би лупив усіх. Пішов я блукать по кутках, чи нігде таки сісти? Куди ж не глянь — скрізь то баби, то діди куняють, дехто й хропе вже. «Що ж,— думаю,— і мені між їх? Ніяково. Я ж парубок». Ну, нічого. Як узяв мняться, як узяв мняться,— уліз-таки між їх, сів поуз двері. Отут же пішло мені: то мов я з черцями в крей-машки граю, то мов з дияконом наввипередки біжу. Далі... не пам'ятаю нічого. Пам'ятаю тільки, що мов повиходили усі батюшки до мене, налигали за уші мене і давай у черці постригати мене. Я луп очима Коли чернець щіткою штовх-штовх мене.

— Тікай,— каже,— вимітати треба!

Я встав. У церкві вже тільки дехто до образів знамувавсь. Я в странню мерщій. Сюди-туди — заперта й не світиться. «Оце так,— думаю.— Що ж тут робить? Поночі, холодно». Як ось чернець:

— У церкву, у меншу,— каже,— іди: обідню ранню слухай будеш!..

«І, лихо! Замучать,— думаю,— чисто замучать». Далі й думаю: «А де ж це товариш мій? Мо', ранню слуха?»

Знайшов я ранню ту. І в той куток, і в сей — нема.

«Так і бути, значить. Десь у город подавсь,— думаю,— або, може, в странні в кутку де куняє».

Розвиднілось. Іду я з ранньої. Вітер свистить. Сніг поросить. Сумно-досадно. Куди йти? Що робить?

Дивлюсь, стоїть під церквою баба якась з торбою, сльози втирає.

— Боже мій, боже мій,— каже,— де ж це його душечка буде?

— Та що таке, бабо? — питаю.

— Боже мій, чоловік у будиночку повісивсь у тому.

Так і тьохнуло в мене. Побіг я.

Лежить козак на снігу, голову й руки одкидав. Сам синьожовтий, губи сині. На шиї мотузка, що нога була зав'язана. Нога не боліла вже, зуби не цокотіли. Очі карі не дивились замислено вже. Усики чорні, брови чорні, кучері на голові блідли. Над ним стояла купка нищих, вітер голосив над ним та сніжок притрушував його.

У СХИМНИКА

Був гарний весняний ранок. Кучеряві монастирські акації цвіли саме і пахли страх як. Гули бджоли, щебетало птаство. З-за церкви сонечко гріло. Зеленіла травичка. Стежечки білили. Сюди й туди вештались люди, хто в церкву, хто до схимника.

У прихожій у схимника було вже їх повно. Дожидали... Деякі сиділи собі на диванчику — радились, «як доступати до його». Деякі стояли та зітхали — гріхи згадували. Дідок один з хрестом на грудях тикав пальцем на «Страшний суд», що висів на стіні. Странник якийсь, чубатий, з бубновим тузом на драному сірому халаті, читав йому гріхи на гадюці. Дівчина одна, білявенька, в личаках, придивлялась до ангела з вусиками, що роздував кадильницю на другій картині. Чоловік якийсь, з люлькою в кишені, до другого ангела придивлявся, що, заплющивши очі, на небо показував чоловічкови якомусь з підбитим оком. У куточку коло дверей стояла бабуся, боса, в керсетині порваній. Бабуся підпирала рукою бліду зморщену щоку і хлипала,— так жалібно хлипала, сльози, як горох, котились у неї.

Одчиняються двері. Увіходить чернець з рудою борідкою. Очі такі сердиті у його.

— Ану, ви!..— гукнув чернець.

Усі зворухнулись, повернулись до його.

— Увіходьте! — показує на одчинені двері.— Та не проходите... скраю стійте.

Одкашлюються, хусточками втираються...

— Не шуми, мужва! — гукнув знов.

Увійшли, стовпились коло порога.

Отця схимника не було ще. Стояв поставець тільки посеред кімнати, жовтою парчею прикритий. На поставці лежали рядочком — так близенько одно до одного — купка грошенят зразу, потім евангелія невеличка, позолочена, далі хрест з розп'ятим Спасителем. По праву руч од поставця стояв стілець, потім — стіл, застелений скатертиною. На столі стояло блюдечко з водичкою, лежали купками листи, вздовж і впоперек. Одна купка під столом лежала на стільці, що був підставлений туди. На стіні за цим усім висів величезний образ розп'ятого Спасителя. По праву руч от розп'ятого — висів нерозп'ятий Спаситель. Потім — матір божа з дитинкою і заплющеними очима. Знов — матір божа з шаблями на грудях. Божниця з невеличкими іконками. Перед божницею лампадка горіла. Далі, на другій стіні, висів розп'ятий чернець на хресті. На долонях у черця горіли світильники, над головою дух божий літав, а на лобові: «За мир страждаю» — написано було. По ліву руч од розп'ятого Спасителя висів знов Спаситель з овечкою на плечах, знов матір божа з дитинкою, далі святі: Серафим Саровський, Хрол-подвижник, Явтух-сотник, Клавдій-скитник, «Страшний суд». Пахло дуже оливою.

Через який час увіходить і отець схимник — невеличкий сивий дідок. На кругленькому животку в отця схимника

висів блакитний попередник парчевий. На плечах і спині сутуловатенькій його лежали чорні смуги з білими хрестами та словами усякими. На голові блищала лисина.

Люди вклонились йому.

Отець схимник позирнув якомсь з утомою на їх, позирнув на розп'ятого черця, зітхнув, далі перехрестивсь, гукнув: «Кажіть за мною!» — і почав:

— «Ісповідую... Господу богу...»

— Не товпся, свинота! — чується з прихожої голос якогось черця.

— «І пречистій... його матері... і всім святим».

— Та, свинота!.. Пху! — чується.

— «І тобі, отче...» — чита схимник.

Перечитав, сів на стільці між поставцем і столом та:

— Ну, тепер, — каже, — до мене підходьте по одному.

Підходять люде, прихилиються до його, шепочуть свої гріхи йому.

Схимник хрестить їх:

— Прощаю і розрішаю, — каже.

Лізуть руку цілувати. Отець схимник кому дасть, а кому й ні. Рвоне її, насупить брови кудлаті.

— Не треба! — крикне.

— Бач, — шепочуть люди, — зна, хто й достоїн чого!

Далі отець схимник обмочує пальці в блюдечкові, витяга не дивлячись листа-«благословення» з купки, — тому з сії, тому з тії, кому з-під столу.

— Бач, — знов шепочуть люде, — зна, хто й «благословення» достоїн якого!

Далі отець схимник показує — спершу головою, потім рукою — на купку грошенят.

Ось і підходить і бабуся боса — та, що плакала в прихожій. Упала на коліна перед ним, б'є поклони, та так широко, з повагом.

Отець схимник попередником її тіп-тіп по голові.

— Швидче, — каже, — швидче!

Встає бабуся, щось казати хоче йому, та й не скаже, тільки губами ворушить.

Отець схимник очі вовком зараз.

— Ну, чого? — каже.

— Батюшечко!

— Ну!

— Синочок... двадцять годочків!.. Женить хотіла... Не встає.

Батюшечка позіхнув.

— Прибили в поліції, — плаче бабуся.

— Заробив, значить, — батюшечка їй.

— Господи!.. Хіба ж?.. Тільки й того, що сказав стражникові: «Нема,— каже,— правди на світі: той із шкури лізе, та голодний сидить, а той і пальцем не кивне, та кабаном діло живе».

Пухкенькі щічки отця схимника так і зажеврїлись. Він луп-луп очима, далі:

— Мовчать! — крикнув.

— Боже мій!.. Він же ж, голубчик мій, усе на Спасителя було... «Спаситель он,— каже,— учить...»

— Мовчать! — перебив схимник бабусю.

Подививсь на неї хижо так, далі:

— Крамольники... До Спасителя вони! Їх діло до Спасителя... Мужва!

— Боже мій,— бабуся йому,— я ж нічого не знаю.

— І знать не треба. Онде сидять ті, що знають,— схимник показав їй на «Страшний суд»,— за язик, та в огонь! — крикнув.

— Хай господь спасе нас од того,— перехрестилась бабуся.— А все ж... батюшечко!.. Він у мене ж... одним одна дитина. Та самий же меншенький, та такий же розумний, синочок мій, такий же письменний... Боже ж мій! Та старшеньких було семеро, та усі ж і на тім світі... з татусем... Позагонило горе: ні попоїсти, ні вдягтись було...

— Не розсуджать! — знову крикнув отець схимник.— Богу молиться треба, молебень найнять!

Отець схимник поліз по листа. Бабуся три копїечки — на купку йому.

Узяла листочок од його, згортає.

Схимник на грошенята показує їй.

— Спасибо, батюшечко,— бабуся йому,— у мене є тришечки,— позичили людці.

— Та ні,— схимник їй,— клала сюди?

[— Клала, батюшечко.]

Видибала бабуся надвір, схилилась на липу та:

— Сину мій, сину...— плаче.

Підходить до неї странник з бубновим тузом, простягає руку до листа.

— Ану, що тут? — каже.

Розгортає.

— «Душоспасительне слово до православних християн,— чита: — О рід людський! — чита далі.— Який великий, який страшний гріх заміряться на добро ближнього! Це гріх не простимий ні на тім світі, ні на сім. Це скрежетаніє зубовне, це геена огненна!»

— Боже мій,— плаче бабуся,— та хоч би ж хоч йому, синочкові моему, їсточки було що. Хоч би ж хоч не сам хліб той сухий...

— «Що бог дав тобі, тим і задовольняйся. Це його свята воля. Він, святий, зна, кому як...» — чита далі бубновий туз.

-- О, рятуйте ж мене! О, що ж робить мені? О синочку мій! — аж руки бабуся лама.

— Ну, чого розквасила губи? — обзивається чернець з прихожі.— Молиться йди. Он уже на молебні пишуться! Подибала бабуся.

Гув великий дзвін...

«ИСТИННО РУССКИЙ ЧЕЛОВЕК»

Товаришам селян[ам] присвячую

Спека страшенна була у полудень раз. Вітру як не бувало. У городі на майдані тоді як у пеклі було. Майдан увесь камінцями вимощений, та з тих камінців так і паше. Та ще доми кругом величезні, кам'яні. Та ще ота конка, звощики бігають через майдан та одно дзелень-дзелень, гу-гу-гу, торох-торох! Галас такий. Та ще торговці оті з крамничок базарних: «Чіво, што, пожалуйте!» — засмальцьовані, пухлі. Курява, вонь десь з заводу. Таке... Тополька одна під пішоходом стирчала, та й та і листячко звішала, як варена була.

Заробітчана, що пеклись посеред майдану, були такі страдні, сухі, чорні, носи полуплені. Дівчатонька були такі гарнесенькі, чорнобровенькі, соромливенькі, а на таке попере-водились. Оченята карі позападали і такі каламутні поробились, губоньки рожевенькі посмагли, поздимались, бровенята шовкові пилом попріпадали. Тільки й того, що стьожечки в кісниках, як калинонька в садочках кинутих, жевріли.

— От, боже мій,— каже одна чорнобровенька, схиляючись на купку з торбинок,— місяць жду вже... грошей нема...— Ковтнула слинку так важко та й личко скривила своє круглесеньке.

Чоловічок один у шапці драній, сидить на свиті, похнюпивсь, та й собі:

— На Одес би ще... грошей же чортма.

Замовкли, та й мовчать усі, ждуть.

Ось під'їжджа до їх пан один двойкою коней, як змії, у піджаці в жовтому, під зонтиком. Здоровенний. В'язи аж через комір йому. Голова шпичкою. Живіт жлуктом. Устає та так крекче.

Заробітчани: «Наймать, наймать!» — зашепотіли. Схоплюються, обступають його. Єврейчик один, молоденький, у брилику, з ціпочком, іде поз їх, зупинивсь, дивиться. Пан вийняв хусточку, помахав-помахав перед пикою, що мов

барило сиділа у його, утира шию, опутив зонтик низенько на голову, далі так хрипко та товсто:

— Гм! А що ви, не забастовщики?

— Ні, барин, наймаємось! — обізвались до його.

— Добре діло, хвалю! — пан їм.

Потім пан поліз у кишеню. Витяг окуляри звідтіль у золотих рямцях, витер хусточкою їх, надів повагом і водить барилом по всіх. Поводив, далі кив пальцем аж назад.

— Ану сюди, — каже, — ти!..

Розступаються люде. Вилазить парубок. Свита наопашки в його, шапка набакир, руки назад. Очі позатягало йому, а він ще... таким козирем дивиться, високий, кремезний. Вуси неначе в Бульби Тараса.

Пан наморщив чоло, рикнув, далі:

— Ну, хлопче, поїдем зо мною?

Парубок кашлянув:

— А до якої ж роботи? — питає.

Пан зажмурих очі, що так і обросли йому салом, повів носом:

— Та там пусте, — каже, — на хутір мені... до коней... Ну, та не без того: мо', який раз і косою потягнеш. Пусте, лежня одно слово, — та й рукою махнув.

Парубок схитнув головою:

— Ну, — каже, — цю лежню знаєм ми. Ну, та нічого. Що за місяць дасте?

— Що ж тобі? — пан зміряв очима парубка. — Що ж тобі? — каже. — У мене служать коло плуга рублів... рублів по чотири з половиною.

Парубок:

— Ну, хай же й служать! — та й став боком до його.

Пан витріщив очі:

— Що, невгодно? — здивувався.

Парубок так гостро подививсь на його, далі:

— А що ж ви на сміх... даєте! Коло ваших робот самої одежі на чотири зопсуєш!

Пан наморщив ніс, розвів руками:

— Не р-розумію, — каже, — до чого тепер народ розтравивсь... Ох-хо-хо! — сам собі. — Крамола все.

Єврейчик, що слухав пана з-за спин, осміхнувся. Пан помовчав та знов до парубка:

— Ну, невгодно?

Парубок нічого йому. Пан підняв брови кошлаті:

— А я так думаю, що це ціна ще й велика, — каже. — То тільки мій прикажчик, дурний, за таку ціну понаймав, а це вже я сам... Я ні. Я-а, — пан посваривсь пальцем, — з крамолою треба боротись.

Єврейчик зареготів. Пан упився в парубка очима, дивиться, ніби питає, чи дуже злякався парубок пальця його. Далі вийняв часи золоті, подививсь, потім хусточку вийняв, помахав та й знов:

— Ну, то як,— питає,— їдем?

Парубок знов нічого йому. Пан брови насупив:

— Чого ти,— каже,— упертий такий? — Помовчав, далі ляп-ляп по плечі парубка рукою, мов подушечкою, ситою такою.— Гм!..— каже.— А мовби й хлопчака нічого, при здоров'ї мов... Гм... Як тебе звуть? Га? — зазирає в вічі йому.

Парубок осміхнувся...

— Василем,— буркнув йому.

— Гм!.. І звуть гарно. Гм... мовби й робітник добрий.

— Ну, ото ж і ціну давайте добру,— осміхається Василь.— А то ви звикли усе... коли б вам...

Пан долоню перед Василем:

— Тш-ш. Де ти навчився грубіянить так, розсуджати?

Василь почервонів:

— Та що ви мені... Чи ж я правди не вільний сказати?

Пан витріщив очі на нього та задки-задки од Василя. Далі так схвильовано:

— Г-гляди... Ти щось зовсім вільно... передо мною. Ач, і шапка набакир, і ногу одставив.

Тут єврейчик аж затрясся увесь, побілів, став навспинячки та:

— А скажіть, будьте ласкаві, пане, що ви за людина? Чи ви другого бога, чи другої землі, що чоловік такий же, як ви, не має волі балакати перед вами, шукать правди, держать себе, тоді як ви його кривдите, ні за що вважаєте?

Дивиться пан, очі як не вискочать йому, барилом то сюди то туди водить, засіп, подививсь через голови хижо так та:

— Ти, ви,— на єврейчика,— ви... яке ваше діло? — захрипів.

— А таке діло,— єврейчик йому,— раз я чоловік, то я повинен оступитися за чоловіка, допомогти йому, коли бачу, що зневажають його, глумляться з його.— У єврейчика дрижав голос, а очі так іскоркою й горять.

— Товариші селяни! — скрикнув єврейчик, махнувши бриликом.— Бачте, яка правда на світі? З тебе салом обростає, тебе гнітить, як з товариною поводить, і ти мовчи... Тобі рот затуляють, тобі волі немає. Немає волі... Бо воля виявить кривду, знайде правду, бояться, бояться волі вони. Нехай держать у кайданах нас, порвуться вони. Нехай запаує воля!

— А так, так... Нехай воля, воля! — кричать заробітчани. Єврейчик вклонився їм і пішов.

Пан стоїть, мов громом прибитий. Роззявив рот і тільки дивиться.

Василь сміється:

— А що,— каже,— пане, чи вільно перед тобою?

Пан заскрипів зубами, далі так плаксиво:

— Люди добрі! Що то він мені? На «ти» мене!

— А ти — у пани нас! — Василь йому.— Чим ми хужі тебе?

Пан скривився, кива головою, мов коняка.

— Боже мій! — хрипить.— Он уже до чого жиди довели. Уже і бога немає, до мене рівняються вже... До поміщика, до Хачкова, владільця двох хуторів. До купця — владільця трьох магазинів... До мене, мужлан плюгавий! Ах ти, господи! Он уже до чого,— Хачков хусточку до очей.— Пропала Росія, чисто пропала! — У Хачкова сльози заблищали на виду.

Люди аж качаються та реготять.

Пан:

— Смійтесь, смійтесь... жидів слухайте!

Василь:

— Що ти жидами нас? Хіба нам і самим повилазило... Не бачимо... Чи, мо', скажеш, не бачимо, що їсти в нас нічого?

— А, їсти нічого? Нічого буде, стій.

— Ні, не нічого скоро. Ось Дума... волю і землю матиму,— сміється Василь.

У пана підборіддя затряслось. Сам, як крейда, білий зробивсь, зуби зціпив:

— А-а,— загарчав,— землю! Землю тобі! А... Дума! Ота ще Дума! — пан аж кулак зігнув.

Один чоловічок невеличкий, замучений:

— Ну, а що ж нам, барин, робить, по-вашому, пропадать уже?

Пан помовчав, далі:

— Думу, жидів отако-о, отако-о,— сіпа кулаком,— на шматки, на шматки! — Та посинів, запінився, заскрипів та й повернув до фаєтона. Став на ступінь однією ногою, стоїть, далі:

— Боже мій! Земля, воля... комусь,— та в груди себе кулаком.— А боже мій же! — Долоню до лоба, лікоть на бильце, ніби дума щось, потім назад:

— Люде добрі! — почав так жалісно.— Чого ви жидам, Думі потураєте? Мені жаль вас... Хочете землі, волі? Боже мій! Однаково ж землю і волю жидам Дума оддасть. Он уже Дума по чотири дес[ятини] на нехрещену душу рішила. Підкупили жиди, на хрещену душу великі гроші дали. Он що, браття. Пропала Росія! — Пан скрививсь.— Пр-о-пала,— веде далі,— посядуть жиди хрещених людей, закріпостять

людей хрещених. Он уже шабашувать будем, по-жидівському вірувать будем. Дума рішила: неділі не буде. Ой, ой, що ж воно буде? — Пан руку до очей, хлипать давай... — Вибить, вирізати їх, демократів, Думу... ой, що ж воно буде?

Між людьми регіт такий. А Василь стоїть за людьми ззаду, хита головою та:

— І кого ти затуманюєш? Стільки тих жидів, щоб вони посіли нас, силу таку, військо таке? Та ще по чотири дес [ятини] на нехрещену душу! Кому ти брешеш... Я ж сам у газеті бачив, що земля тільки тим буде, хто її своїми руками оброблятиме. А жид багато не обробля! А оброблятиме який, то хай обробля: і він чоловік, як і ми, жить хоче.

Пан тільки то побіліє, то почервоніє та очима блись-блись на Василя, потім:

— Мужлан, мужицюга! — сичить через голови. — Так і ти хоч це, щоб який-небудь жид пархатий, невіра та зо мною, з руським чоловіком, християнином рівний був!

— Так от, коли ти християнин, — Василь йому, — то й тим більше: з тобою усякий чоловік і повинен рівним быть. Християнське вчення цьому ж і учить, про це я ще в школі вчив: нема «ні елліна, ні іудея», — каже святе письмо. — Усі рівні, — каже, — усі люди.

— С-собака, — пан йому, — твоє й серце не болить за невіруючого руку держать!

— Я за правду держу! А до віри нам діла нема. Бог на те є... Буде, що ти і віруєш і ось до вбийства призводиш... на людей невинних нацьковуєш. Знаємо, у віщо ви повертаєте віру. Вам тільки віра, щоб кишені зручніш набивать, знаємо. — Василь махнув рукою й похнюпивсь.

Один чоловік у брилі закурює люльку та:

— Годі вже тобі, пане, варнякати отут, бо не на тих наскочив.

Пан:

— Так, люде добрі. Як же можна, щоб усі рівні були? Ну, я хоч і про жидів, приміром, скажу... У мене три магазини з крамом. І поруч жидівські, і от вони, пархи погані, уже й те і те руському купцеві...

— Що, ціну збивають? — підхопив Василь. — Ото й спасибі їм, а то б ви й за гниль шкури драли з нас.

— А, нечиста сила...с-сатана! — заскреготів зубами пан. Люде знов зареготіли.

— Мабуть, таке, пане, що бери ноги на плечі та гайда, бо ще отут зв'яжуть тебе! — сміються.

— Люде ж бо добрі! — хрипить, як немазане колесо, пан. — Кому ви віруєте, кого ви слухаєте? Чому ви мене... Я ж не лиха вам... Я ж свій чоловік, я ж руський, істинно

руський! Я ж Росію люблю, щиро люблю. Ми істинно руську Росію спасаємо од ворога внутрішнього, отечество од жидів пархатих, демократів, соціалістів поганих.

Пан утира сльози.

— Боже мій! Усе істинно руське, усе дідівське, батьківське та отакі голодранці погані, бездільники отакі догори ногами перевертають. Люди добрі, спасайте Росію! Як раніш гарно було... Спасайте! — заревів, неначе ведмідь, пан, ще й кулаком потряс.

Василь хита головою та:

— Ну, добре, взнав, кого звать чорносотенцем². Чорносотенцю ти, чорносотенцю! Ти б уже сказав прямо, що, мов, ми «істинно руські», усіми своїми чорними лихими силами стоїмо на тім, щоб і надалі по «істинно руському» салом обростать з вас, «мужланів»!

— Мов жид,— приснув пан,— жидюга! Підкупили жиди! А скажи, чи хоч з сотню дали?

— Ха-ха-ха! — зареготів Василь.— То демократів, Думу підкупили жиди, а це вже й мене. Ха-ха-ха!

А хтось з гурту:

— Отакою правдою і живеш ти, пане?

— Та геть його звідціля! — крикнули.

— Тюй! Ля-ля! — підхопили.

Пан і зонт упустив, побілів, та й на фаетон не сяде ніяк, топцюється та:

— Ой боже мій, о істинно руськіє! О козаки, поліція! Яюсь-таки зчобванивсь.

— Поганяй! — крикнув на кучера. Уже од'їхав.— Розбійники! Забастовщики! — кричить.

Од'їхав далі, обернувся та кулаком:

— А-а,— хрипить,— жиди, мужлани! Землі, волі вам! Селяни сміються.

Курявою вітрець загравав. Спека не зменшувалась. З захід сонця сунула хмара. Мнякенька, біленька, зубчастенька зразу, а далі повна, важка і, як смола, чорна. Блискавка тільки миг-миг сюди й туди. Гуркотів грім.

11 юня 1906 р.

НАУКА

Людей у церкві повно. Церква — городська, та гарно в їй так. Громовинне світло сяє, свічки палають, образи блищать, а еполети на панах, ризи на батюшках так і мигтять. Батюшки кадять та:

— «Сей день, его же сотвори господь, возрадуемся и возвеселимся в оны!»

Півчі:

— «Христос воскрес!..»

Люди так і ворушаться, зодів так і шамтять на їх: христусяються, цілуються... Весело. Так і всміхаються всі.

Надворі, на східцях, по боках теж ворушаться люде. Тільки ці люде не всміхаються вже, не радить. Ці, мабуть, не чують «возрадуемся и возвеселимся». Ці, пообдирані, позгорблювані, простягають руки до кожного та тільки:

— Христос воскрес!.. Подайте, що милость ваша!

Між ними і одна молодиця стоїть, теж обідрана така, та така худа, бліда. Перед молодицею — дівчинка малесенька, в лахмітті в якомусь та в чобітках, що так і червоніють пальчики з їх. Надворі холодненько, вітрець проймає, і воно, чорнобривеньке, мабуть, не помалу змерзло, бо щічки ті, круглесенькі, сині-сині, оченята карі повні слізок, а само аж на місці не встоїть: одно ніжки ті то сюди, то туди ворочає, а рученятка свої, манісінькі, одно до живітка під лахміттячко стромляє, одно стромляє.

Молодиця оце дивиться на дідів, та й собі: і пригнеться інший раз оце, і голову схилить набік, і рот роззявить, та й нічого, почервоніє тільки.

Кашлянула, та й собі-таки — тільки так несмілко:

— Здр... Христос воскрес... з празником з святим будьте... — та й руку простягла-таки.

Ніхто нічого їй, тільки дід один з хрестами на грудіх:

— Пху! І сорому немає їй!.. Хай уже ми...

Молодиця почервоніла зразу так, далі затулилась полою...

— Боже мій, боже мій,— каже,— хіба ж хто й повірить, що тобі горе? Хіба ж хто й повірить, що ти тільки раз учора годувала дитинку скориночками?..

— Молода, не каліка,— дід їй,— заробила б... і нам би не заважала отут.

— Мої рідні! — молодиця йому.— Де ж би я заробила? Я ж ждала, я ж виглядала... Що ж я робитиму, коли є нас... і без діток є...

Молодиця втерлась, помовчала, далі:

— Було б у мене що, була б хата, чи я б виглядала наймів отих?.. Чи я б оце стояла тут?.. Боже мій!.. — Молодиця знов полу до очей: — Умер... умер покійник-чоловік... добре й зробив.

— Ну, киснеш! — визвірився дід з хрестами.— Хтось подивиться на тебе оце.

Молодиця перехлипала, постояла, подивилась кругом, пригнулась ще разів з скільки, далі до дівчинки:

— Парасю, моя дитино, проси ти!..
— Мамо, я змелзла,— дівчинка їй.
— Проси, моя дитино! Христос воскрес, кажи. Тобі зручніш.

Дівчинка:

— Мамо, я їсти хоцу.

— Ну, ото ж і кажи: їсти нічого, кажи, удягтися ні в віщо.

— Спатки хоцу, мамо.

Мати аж з серцем на неї:

— Проси, я тобі кажу, зараз!

Дівчина:

— Боюсь.

— Проси!.. Христос воскрес, кажи. Ось пан іде... зараз!

Дівчинка:

— Хли... Хлистос... Восклес...— та й затулилась пальчиками.

— Чому ж ти руки не простягла ото? Ну й!.. Руку сюди! Отак держи!

Дівчинка:

— Змелзла он... змелзла так, а вони... а вони...— одвернулась до рундука, заплакала. Плаче так гірко, аж здригається вся.

Дивиться мати. Сльози тільки кап-кап у самої. Зітхнула, подивилась сюди й туди та знов пригинаться давай.

Пригиналась-пригиналась — нічого.

— От, боже мій,— каже.— Ходім, Парасю, між паски ще.

Взяла за ручку, веде..

— Пра-а-зников пра...зник,— чується з церкви.

Пасок коло церкви багато, та все такі жовті... Поміж пасками ліхтарі горять скрізь, люде стоять, гомін... Мати каже:

— Ну, підходь, Парасю... до жінки до тії. Христос воскрес, кажи.

Дівчинка мов не чує.

— Мамо, он спідницка гарна яка в дівчини.

— Христос воскрес, кажи!

— Мамо, он паска яка, а яєчка які... червоні, дивіться! — показує, та аж осміхається.

— Я тобі... Я тобі що кажу?— гнівається мати.

— Що там? Куди прешся? Народ! — прогонить їх поліціант.

Ось трохи згодом ревуть дзвони — паски святять. Забирають люди, несуть. Молодиця дивиться — стоїть, тільки сльози грають їй.

— Мамо, ходімте взе й ми,— каже дівчинка.

Мати за ручку її, похнюпилась, ідуть.

Люди скрізь так юрбами й сунуть. Звощики скрізь так і торохтять. Дзвони ревуть десь. Майорять хлаки улицями. Громовина сяє. А на небі ані хмариночки; зорі тільки миг-миг.

Дійшли до базарю, стала мати, думає.

— Мамо, ходіте взе! — каже дівчинка.

— Куди підемо?

Мати скривилась, за ручку дівчинку та під крамницю на піддашшя.

— Мамо, ну й спідницку бацила я!

Мовчить мати.

— Мамо, я яєчка хоцу.

Мовчить.

— Мамо, дасте паски?

— А чом ти не слухалась, як я тебе навчала? Казала: проси! А ти слухалась моєї науки?

Дитина в плач.

Мати помовчала, нахилилась і пригорнула дочку.

— Моя дитино! Дай хоч поцілуя тебе!

СТРАЧЕНЕ ЖИТТЯ

I

У селі Вербівці живе чоловік із жінкою, може, хто знає, Михайло Панасенко. Такий він із себе: височенький, сухорлявенький. Богомільний там він такий. Як зачув дзвін, так він і в церкві тобі. За парубоцтва служив у хазяїна грамотного, грамоти вивчивсь: читає письмо святе, житія. Жінка в його нижченька за його, тільки огрядніша якась, Палажкою звать. Живуть страх не в миру! Гостра, непокійна Палажка таки й ненавидить Михайла. Якийсь уже він поважний дуже: ні похихотіти з ним, ні попустувать. А сама нечепурна удалась. То колосків у полі після неї зостається багато, то бур'яну на грядках; хата часто не заметена в неї, на лаві наляпано.

— Чепурнішою бути треба! — іноді їй скаже Михайло.

— Кнюх поганий, монах! — вона зразу на його.

Михайло:

— Безсовісна, гріх мій великий, скушення!..

Ото в його лайка така.

Вона йому — дулю або ухопить палюгу та палюгою його.

Так і живуть. А побрались, — кажи ти! Хоча так і брались вони... Палажка десь аж у якономії у Потіпаки служила,

і зроду-звіку вони вперше побачились, як Михайло уже з паляницею до неї прийшов.

Ще любить справки Палажка, а тут і їсти нічого: поля з півдесятинки всього; така люта усе.

II

Була у їх донька, Оленкою звали. Як опеньочок, ще невеличке було, а там таке: оце як Палажка що робить, пряде абощо, було, то Оленка торкає пальчиком роботу її та:

— А як воно це?! А з чого воно?

Букварець купив їй Михайло, зробив їй указочку; прийде зима, єсть вільний час, Михайло:

— Ану, Оленко, грамоти вчитися, ану грамоти...

Оленка, таке манюсюсінке, в сорочечці, чорнявенька, як і батько, пальчик у рот, сідає:

— Це «а», а це «б»,— читає за батьком.

А ранок, вечір настане, Михайло:

— Ану, Оленко, бозі молитися, ану бозі... Бозя папки дасть, здоров'ячка дасть.

Стає опеньочок, молитися за татом. Таке втішненьке. Тільки часто плаче було. Матері боїться було, як люта вона. Таке вже раде, як коли тихо у їх. Залізе за стіл було, візьме савтир батьків абощо, та й давай:

— Господи помилуй, алілуя! — хоч там і не те стоїть, читає, та ще з протягом, як батько.

На улицю до дівори Оленка не ходить було. Батько: «Грішка, Оленко, на улицю: бозя битиме». Слухає.

А надокучить їй дома сидіти, до дідуся Гната було побіжить, батька Михайлового. Дідусь цей, як ще Оленка вчилась на ногу спинатися, жив при Михайлові, було водить Оленку по хаті, а зараз — при Василеві, старшому синові, що поруч з Михайлом і живе, в одстроєній хаті. Не вжив у Михайла старий через Палажку, що й до його сувора була і добрим словом не обізветься ніколи було. Бігає до дідуся Оленка було. Дідусь було по головці погладить її, гостинчика дасть їй якого, яблучко абощо. З Сергійком подружила Оленка. А Сергійко — Василів хлопчик, трохи старшенький од неї. Дідусь було з кисличок дубових чорнило їм робить, соломинкою писати бублички вчить їх було. Був грамотненький.

Підбільшала Оленка. Оддав Михайло в школу її. Страх охоча до вчення була! Одно вона нишпорить щось, одно вона вчиться собі.

Була вже у третій групі вона. Після великодня їй малось вчення кінчатъ. І тут у піст яка несподіванка трапилась їй.

Іхав через Вербівку у школу второкласну, що єсть біля Вербівки у селі одному, наблюдатель епархіальний над школами церковними протоіерей Полієвкт Сохановський. Заїхав і у вербівську церковноприходську школу, де вчилась Оленка. Спереду сиділа вона, така: в керсетині черкесиновій, платочку біленькому, бліденька, а дивиться так допитливо. Отець Платін, сільський батюшка, показав на неї отцю Полієвктові.

— Оце,— каже,— й вона, що вчиться на всі ці села найкраще.

Отець Полієвкт, товстенький, руденький:

— Ану, дівчинко, прочитай мені молитву господню,— до неї.

Почервоніла Оленка, а проте не злякалась. Встала, прочитала йому. Похвалив, далі:

— А як, дівчинко, по-руському буде: «хлеб наш насущный даждь нам днесь?»

Одрубала йому: так і так, каже. Спитав її ще про Адама щось, якусь задачку напам'ять задав, і це одрубала.

Він:

— Так. Тепер скажи мені, дівчинко, хочеш ще й далі вчиться?

Вона:

— Хо-о-чу,— так з протягом.

Отець Полієвкт:

— Гаразд. Підготовся ж ще за літо трохи, ходи ось до батюшки, а там ми одішлем тебе в більшу школу, ніж ця... на стипендію, що єсть на нашу епархію: учиться на шкільний кошт, розумієш?

Так радісно всміхнулась Оленка, засоромилась та й оченята вниз поставила.

Ходила літом до батюшки. Він показував їй, як готується треба. Вона дітей йому поглядить, се-те, і така: читає, читає оце та:

— Коли б уже швидче одіслали мене в школу ту більшу,— до батюшки було,— які воно книги там і чому воно вчать там?

Або мовчить-мовчить та й усміхнеться оце:

— А якою я,— каже,— буду тоді?

III

Під осінь одіслали Оленку і в школу у ту, аж у Великоросію десь. А школа та... второкласна, кажуть, та й церковно-учительська там. В одному вони й домі, кажуть.

Присилає Оленка додому письмо незабаром. «Как я рада! — пише, по-руському, звісно, пише,— прийомний екзамен здала! Татусю, мамусю!.. Вивчусь,— знатиму й я вже тоді, як і вчитель. Тоді й мене настановлять учителькою. Книг, картин тоді накуплю, наставлю по вікнах квіток, питиму чай і вас напою. Та тепер уже мене і балакають по-панському учать і вбрання мені панське дали. Та зразу, як приїхала я, то так тут і обступили мене, розглядають: у віщо вдіта, та як балакаю, слухають. Та я боюсь-боюсь, а вони: «хахлушечка», кажуть. Та яка школа велика! Так луна по їй і іде. Та все у їй так і блищить: і поміст, і лутки. Та й церква в школі, і живем у школі, та все самі школярки, а школярів, як у вербівській школі, й нема. Та в коридорі й гуляємо. А глянь у вікно, який город здоровий, страх!»

На літо, в кінці весни, приїжджає додому Оленка. Платтячко синеньке на їй, попередничок, ботики. А личенько вимите, біле таке. Радіє, цілується, сюди-туди роздивляється. Побігла в садочок, до квіточок припадає, зазирає до кущиків. А знов убігла в хату, вхопила корзиночку, що привезла з собою, вийняла яечко якесь позолочене, сестричці маненькій, Парасі, дає.

— На різдвяні святки це там,— каже,— ялинка була: свічечок-свічечок на їй,— каже,— та цяцьок.

Сахарцю дістала, дає:

— Наоставляла,— каже,— од пайки.

Книжечку синеньку дістала, на стіл положила:

— «Тарас Бульба»,— каже,— шкільний подарок.

Тетрадки повиймала, показує:

— Чистописання це,— каже,— а це ось диктовка...— щебече. Тільки вже багато слів руських вживає, яких і не второпають батько та мати.

Побігла й до дядька Василя. Дідуся Гната не було вже тоді: помер минуле ще літо. Сходила до батюшки. А діждала неділі, до церкви пішла.

Почали гомоніть по селу:

— Так от,— кажуть,— щастя Михайлові: так тобі ні з сього ні з того у пани дочку увезеть.

Всміхається Михайло. А Палажка, там хвастуха така, не чує вже й ніг під собою.

— Тепер ти, Оленко, не знайся з простими дівчатами. Дійдеш навук, заміж підеш за пана: хату з цегли поставим, залізом покриєм;— почала до Оленки. А до Михайла:

— Моя донечка вчиться онде, а я в запасці буду ходить!.. Справ спідницю мені!

Приїжджає було й шоліта додому Оленка. Сумне тільки життя їй було. Їство: борщ, хоч видивись, картопелька, цибуля, часник, що аж хата провонялася цим. А хата така кривобока, старенька, і так тісно, поночі в їй. А неспокій у хаті? Неспокій ще побільшав. За вгород гризти почала батька мати. А чого за вгород?

Дід Гнат, батько Василів та Михайлів, помер у Василя. Що у Василя йому спокійніше, ніж у Михайла, жилось, що Оришка, жінка Василева, людина кращої вдачі, до його ласкавіша була, ніж Палажка, він, умираючи, сказав Василеві взяти города його більше проти Михайла на сажень ушир, Михайлові ж сказав не перечить цьому. Поховали батька брати, худібчиною стали ділитися. Жалкенько було Михайлові попускать братові більше города, та така батькова воля — попустив.

— І сякий, і такий,— почала на Михайла Палажка,— таке вбожество дома, а ти попустив!.. Батько сказав та й умер: і не попускать можна б було, сі та ті б попускали тебе.

Почала й на Василя й сім'ю його ворогувать та злиться Палажка.

— Підлізли сякі-такі до старого,— почала думать про їх, почала бабам хвалиться на улиці,— підлизалися до його, що він їм так сказав города узять.

Перестала до їх і в хату ходить. Хоча вона й так рідко ходила до їх: не любила Михайла, не любила і родичів його. Стала заборонять і Оленці ходить до їх.

— Не ходи,— було каже їй,— нехай підлизи, вороги мої не втішаються тобою, баришенькою моєю.

Та дарма ці балачки Оленці були. Підлизування сім'ї дядькової до дідуся не бачила вона, а просто догляд до його людський. Ходить було: до дядини Оришки, до Сергія, Сергійка колишнього. Дядина поважніша, ніж мати, така невеличка, балакуча, се-те їй розкаже було, де що чула абощо. А дядині Оленка було про гóрод, де вчиться, розкажує.

— Все таке у йому... електричество,— каже,— і світять, і бігають ним. Ну й люде,— дивується було,— до чого дійшли!

А Сергій теж у второкласній учився тоді. З ним і про грамоту можна було побалакати Оленці.

— Що то та грамота, вчення! — було йому каже Оленка.— Вчені люди розумні такі. Хоч,— каже,— і ті вчительки, що там учать нас! Такі любі, тихі та знають багато всього: балакать тобі про віщо як стане котра, слухай тільки. Аж млосно стане тобі, як їх прирівняти до себе, настільки освіченіші вони. Та по квартирах у їх так гарно: грає музика,

книги, картини, пахне духами, просторо, світло. Так і піде мороз по тобі, як на їх життя глянеш і домашнє своє пригадаєш.

Страх як бажала Оленка і собі дійти такого життя, дійти такої освіти, як ті вчительки. З книгами й не розлучається ніколи було. Нігде їх брать було у своєму селі, у Степурівку ходила, сусіднє село. Там у старенькому панському домикові була народна книгарня. Стара пані книгаркою. Бере було у неї Оленка засмальцьовані, порвані книги, читає у садочку у себе на столику. Та такою до книг була і в школі вона. Заїхала раз було до неї її шкільна подруга звідкільсь. Розказувала про неї Михайлові.

— Там,— каже,— така Оленка ота: вивчить урок, сідає за книгу, яку з шкільної книгарні взяла. І вечора для читання їй мало, а й серед ночі читає вона. Оце як поснуть уже всі учениці, то вона встане потихеньку-потихеньку, бо забороняється це, лампу підкрутить, читає.

V

У церковноучительській училась Оленка уже, на стипендії теж. Сергій, що раніш, ніж вона, вчиться почав, тоді вчителював уже десь. З второкласної вийшов, де три годи пробув, на вчителя екзамен здавав. І книг деяких собі уже роздобув, і рідною мовою писаних.

Такий кругленький, русявенький, як мати; приїздить на літо додому було. Почала Оленка і в його брать книги. Дуже здивувалась була, як вперше взнала, що ми — українці і що в нас своє єсть письменство.

— Як-таки так,— каже,— що я досі й не чула про це!!

В «Кобзарі» дочиталась до слів: «І чужому навчайтесь, й свого не цурайтесь», — та й замислилась. А пішла до Сергія та й каже:

— Справді: чого цураються того, що ми найуперід у житті почули, побачили?.. Чого цураються того, що нам сама природа дала?

Як стала у Великоросії вчиться, балакала тільки руською мовою, а то вже й своєї вживать почала. І убрання іноді надівать стала своє. А раніш було як не в шкільному ходить, то в платті, що справить батько. Почала іноді й керсет надівать. Мати було їй:

— По-благородному, Оленко, привчайся: тобі тепер не личить мужиче.

Тільки всміхнеться Оленка.

Познакомилась з степурівською вчителькою, дочкою книгарчиною, і в неї книги брать стала. І така була: Сергій як

нагадає про що їй, чого ще не знає вона, з писання Дарвіна² про що абощо, почервоніє-почервоніє було.

— Як же я,— каже,— мало читала!

І ото вже вона дістане як не в Сергія, то в учительки книгу таку, як єсть у їх, та читає-читає вже.

Турбується було, що у школі не дають таких книг.

Шие, вишиває було,— рукоділля, якого й у школі вчиласьь.

Од роботи домашньої мати її увільняє було.

— Не в своє діло не мішайся,— каже було їй,— одного вже держись.

Було щоденник Оленка веде.

«Я,— було пише в щоденнику,— з грязі вилізти хочу. Я бажаю до чогось великого, гарного йти, бажаю людськості, правди в житті, про віщо так пишуть у книгах».

А музику як любила вона! Сергій на скрипку грать трохи вмів. Грає Сергій, і не змигне Оленка нікуди, слухає так. Почервоніє було, та аж дрижати стане уся.

— Ну, й музика,— каже було,— як вона душу проймає!

Вчилась і сама грать на роялі: охочих, казала, учать у тій школі цьому.

А в глибокі думки як заходить було!

У жнива раз помер один товариш шкільний Сергіїв, ще й сусіда близький його та й Оленчин, Андрій Біланенко. Стукають майстри, роблять домовину йому, вона сидить у садочку, пише в щоденнику:

«Отак! Учився хлопець, був гарний, хороший, та це й... у холодну, глуху, темну, тісну могилу споряджають його! І це... проваляться груди йому, висохне мозок... Боже! Що ж це таке? Та невже ж це буде й зо мною?! Як же це так? А що там?.. Тихе, святе раювання? які почуття невідомі? огонь, пекло, муки? чи спокій і спокій, вічний, страшний, поки й світа й сонця!! Боже!.. Що ж таке буття й небуття?.. Люде, що таке?»

А раз прочитала Фламмаріона про небо³.

— Так от,— каже до Сергія,— де взялись усі ті мири незлічимі, де кінець простору небесному!

Вечорами усе вона дивиться на небо, на зорі було. Цвіт небесний любила, голубі плаття носила.

Палажка ж усе більше не любила, що Оленка до «ворогів» її, знай, ходила, та ще й балакучіша була до їх, ніж до неї, матері. А Оленка з матір'ю якось негаразд почувала себе через її вдачу, невпокійну таку. Особливо дуже не сподобалось Палажці те, що Оришка сама раз покликкала до себе Оленку була.

Вийшла з хати та:

— А яких я оце грибів добрих насмажила; ось іди, покуштуеш! — до Оленки, що саме на грядках гвоздиками тішилась.

Почула це Палажка з сіней, взяло її зло. Почала думать, як би помстить Оришці за це. І от другого дня топить Оришка у хаті, слухає: десь кури кричать. Вийшла,— у Михайловій клуні, що од грані недалеко стоїть. Неначе хто їх ріже, кричать. Що таке? Пішла до клуні Оришка,— зачинена. Подивилась у дірочку, аж... її й кури. Палажка, аж з їх пір'я летить, хворостою їх ганяє по клуні.

— Божевільна, що ти робиш? — Оришка до неї.

— Хай не ходять у клуню!

— А чого ж зачинені вони? Заманила, мабуть!

Оскиряється Палажка, хмурить брови білі свої:

— Заманила,— каже.

— Помийниця ж ти якономичеська! — Оришка їй.

Аж підскочила Палажка.

VI

Вирівнялась Оленка, зробилась хороша, струнка. Була, правда, худощавенька, бліденька трохи, та це не вадило їй; навпаки, робило такою чарівною її, так і нагадувало про щось духове в їй. А карі оченята її були такі розумні.

Почало серденько так уже битися у неї і щічки так палать, як стане вона про кохання читать. Читала вона про вчителя одного. Був теж бліденький трохи, чорнявенький, задумливий був. Читав багато. Докопувавсь до всього, що й життя, що й небо. Добрий був до всього живого,— пам'ятав, що він чоловік.

«От зійтися б з таким,— думає Оленка було,— як би я покохала такого, пригорталась до його, думками ділилась з ним!»

Єсть у дяка вербівського син, Грищенко Федір. Учителює десь, церковноучительську кончив. Учителював і тоді. Хлопець молодий, нежонатий. Жив літом дома. Побажав познакомиться з нею, а тоді у Вербівці тільки й дівчат інтелігентних було, що вона. Почав ходять до Сергія. Тільки Оленка якась соромлива була. І до Сергія не піде було, як у його він. Ходить було по садочку у себе та тільки в садок Сергіїв, де Грищенко, так позирає з-за соняшників. А там грядки у їх між садками й між хатами.

«Ну, які воно,— думає було,— ті мужчини, не брати, як Сергій, і як воно з ними?»

А то раз у неділю сидить Оленка в садочку в Сергія. Пташки щебечуть, сонечко світить; калина кучерява, з одного боку підперта; лавочка, столик, там і вона, чорнобровенька

квіточка. Вишита сорочка на їй: керсет плисовий, чорний; стьожка червона в косі, коса довга така. Сергій нахилив вишеньку біля неї, ягідки дістає, вона дивиться у Шевченків «Кобзар», «Дівичії ночі» читає.

Аж ось рипнула хвіртка. Глянула,— Грищенко з-за маку йде. Як пташечка та схопилась Оленка, наче пурхнуть хотіла, та й нікуди. Стоїть, засоромилась, червона, як ягідка. Познакомив Сергій їх. Сіли. Грищенко, чорнявий, вусики невеличкі, в тужурці синенькій, глянув на книжку та:

— Читаєте? — до Оленки.

Всмінулась.

— Читаю,— промовила так соромливенько.

— А читання річ гарна,— Грищенко їй.

— Аякже! — Оленка йому.— Це ж таке їство духовне.—

Перегортає листочки та зирк-зирк на тужурку йому.

Грищенко:

— Читаєш і, як би сказати, бачиш усе.

Повела Оленка язичком по губі та:

— Еге. І до неба ближче стаєш. Почуття такі іноді...— та й не доказала. Почервоніла, кахикнула: у хаті у неї саме сварка зчинилась. Хоча під калиною слів з хати розібрати і не можна було, а все ж чуть було лемент. А слова такі там були:

— Мою дочечку манить, а мене зве помийницею,— мати до батька,— а в тебе й нема того, щоб вибатькувать її, сяку-таку невістку свою!

Батько:

— Та хоч ради неділі святої не кричи, ради чоловіка чужого, там он учитель чужий, почеуе...

— А що мені такі вчителі! З панів вони, чи що? — батькові мати.

Вийшла далі мати надвір, під калину з-за пшенички дивряться давай.

Оленка:

— Яка яблунька гарна! — Встала та й іде за яблуньку.

— Ще й ховається! — мати до неї.— Думає, що я й не бачу її; додому йди!

Пішла Оленка такою ходою нерівною і попрощаться забула.

— Не ходи! — напустилась мати у хаті на неї.

Батько й собі:

— Та й справді, Оленко: краще б було, якби ти таки й не ходила до їх.

Що тільки Михайло не був задерикуватий, як Палажка, а йому теж не до вподоби було це ходіння. Боявся, щоб Сергій її «з пантелику» не збив. Про його тоді балачки ходили, що

він у бога не вірує, у церкві поклонів не б'є, свічки не ставить та не часто й буває у їй; і комусь ще казав, що земля кругом сонця літає і що дощ з пари.

— В писанії немає цього,— казав якомсь Михайло Сергієві,— це од невірців усе; ніхто сил божих не знає, а дощ бог дає, а не з пари.

Не любив Михайло Сергія. Через його та й до Василя рідко хідить було.

Усе було він Оленці товче:

— Живи по-божому: пости чти, до церкви ходи.

VII

Незабаром знов побачила Оленка Грищенка в Сергія. Дивиться на його з-за городини.

«Тоді я гаразд і не роздивилась на його,— думає,— а він такий... про читання зразу почав».

І пішла б, може, до його, як знакома уже, мати ж... сидить біля хати, лущить насіння. А Оленка в Сергія, в дядини, крадькома вже бувала. Та й Грищенко... хто його зна, якої тепер думки про неї, що тоді її так осоромила мати. Щоб хоч не дивиться на його, не чути його голосу, пішла Оленка на вигін!

Вигін за садком зразу, високий, крутий. Тут і там по йому коні пасуться, телята щипають травичку, вітряки стоять. А внизу село лежить, таке кучеряве. Кучері топольові, срібненькі, підіймаються вгору; інші, чорні, позвисали над клунями; ще інші, вишневі, сливові, повивають хати. А церква, наче зіронька в небі, сьє-сьє в гущавині. Убік попід вигоном долина побігла. По той бік долини гай зеленіє, то в долину збігає, то в поле вискакує, що жовтіє проти сонця за ним. А там далечінь... синіють гаї.

«Боже мій! — думає Оленка.— Чого я сама? Потішиться ні з ким красою цією».

Щось забалакало ззаду. Оглянулась,— Сергій і... Грищенко за нею ідуть. Затьохкало в неї. Чубок на голові погляділа, що визирав з-під платочка, на плаття голубе подивилась собі, припинила ходу. Привітались.

— Яка краса унизу! — Оленка до Грищенка.

— А що, вас не били у хаті тоді? — він до неї. Всміхнулась Оленка й нічого. Стало ніяково їй. Сергій це помітив, про друге почав:

— Читав я в газеті,— каже,— що в селі одному хлопці й дівчата прості спектакль дали. Порядкували вчитель та дяк. Да якби і в нас таке встройть⁴, та ще й прибуток призначити на яку ціль корисну!

Оленка зирк-зирк на Грищенка, ніби питала його, що він скаже на це.

Грищенко, мабуть, думав, що Оленка на вбрання позирає йому: поглядів комірець отужений, висунув трохи з-під тужурки його, кахикнув та:

— Інтересний,— каже,— з степурівським дяком спектакль був учора у нас. І то ж чорт рябий! Новісінькі карти були у мене, і він...— Грищенко зареготів,— і він чисто порвав.

— За віщо? — всміхнувся Сергій.

— П'ять рублів я виграв у його. Я вже казав йому: не вмійш — не сідай, а він... хе-хе!

«Карти на умі в його!» — подумала Оленка про Грищенка. Глянула на його: такий повний, червоний, в'язи товсті. «Зовсім і обличчям не схожий на того, про якого я читала», — подумала.

Сергій глянув на сонце та:

— Інтересно б оце подивиться на сонце в скло закоптіле.

Оленка:

— І то ж тіло величезне таке! А проте... потухне колись.

Грищенко:

— А он черногуз який ходить! — карлючкою за вітряк показав.— От якби рушниця оце!.. Чудасія!.. Як я уцілив нею раз був ворону, так і пішла з тополі перекидя.

«А нащо уцілив, спитать би тебе?» — подумала Оленка.

Довгенько ходили по вигону. Грищенко й до дяка степурівського ще вернувся, розказував, як той п'є горілку та як на голові вміє ходити.— Інтересно,— каже. Оленка більш мовчала.

«Хай...— було думає, гуляючи з Грищенком,— кончу школу, далі одчиняться двері мені... невже не зустріну тоді його... любого, з душею».

VIII

Палажка тим часом все частіш і частіш загризалась з Оришкою. Після того, як її Оришка назвала помийницею, вона як помітить, що Оленка у неї була, так їй і зробить шкоду яку. Іде поз грань, соняшник зломить Оришці або переб'є ногу курчаті її, як піде до неї, Палажки.

Лютувала на Оришку Палажка і все дужче злилась і на те, що у неї, «ворога» такого, горід більший. Почала все частіш дорікати ним Михайлові. Солі нема, борщу нічим затовкувати, так на язиці й огород у Палажки.

— Підлізли сякі-такі до старого, а ти попустив їм! — гримає на Михайла.— Хоч би це який куш картоплі продать з тії смужечки, що оддав їм, і то б же яка це запомога була!

Вийде з хати Михайло, перед очима і смужечка та.

«Справді,— почав думать він,— нащо попустив? Хоча... батькове ж слово... і не попускать не можна було... «Чти отця»,— в писанії сказано. Це... це все Василь та Оришка тут винні. Підлізли під старого, мовляла Палажка, так воно й є! Бо й справді: чим я од Василя гірший у батька? За віщо Василеві більш огорода од батька? За те, що батько жив при йому? Так і при мені раніш жив! Нехай Палажка, може, чим і не догодила йому, так... у якій же я тут вини?! Підлізли під батька і все тут».

Так почав думать Михайло, і вже й сам на Василя та Оришку злитись почав. Уже й бувать у їх перестав. А робить їм шкоду Палажка, він і не спиняє її. Іноді й сам ще як захватить їх кури з свого города, то аж сторчголов летять.

Лайка, сварка і в хаті й надворі.

«Бідність — і зло через те,— думає Оленка було.— Хай...— було розважає себе,— кончу вчення, матиму місце, буду допомагать батькові, матері, може, хоч трохи утихне гризня».

Зіставалось Оленці, щоб уже кончить школу, год один ще повчиться. Діждала кінця літа, поїхала.

ІХ

Перед трійцею приходить од Оленки одкритка, пише: «Кончила з нагородою — евангелією в червоному бархаті, оправі золотій. Тоді-то за мною на станцію виїдьте».

Прийшов час і їхать. Запріг Михайло конячку, поїхав. Весело їхалось. Незчувсь, коли і в Гайдарях опинивсь, а двадцять же верст, велике село. Виїхать з його, і станція зразу.

Розвиднялося саме. Осокори в садочку, неначе намальовані, стоять на побілілому небі, а водокачка стоїть сувора така.

Немає ще поїзда. Самі грузові вагони збоку стоять. Світиться в декількох вікнах. Телеграфіст в одному сидить, куняє. А біля кущів стрижених хропе хтось на клунках. Десь панок у брилику взявсь, походжає. Надворі все світліше стає.

— А дозвольте спитать вас...— до панка до того Михайло,— чи швидко вже поїзд?

Панок:

— А тобі ж куди, на заробітки кудись?

Всміхнувся Михайло:

— Ні, дочку виглядаю з школи.

Зупинився панок: — Як то з школи?

Підійшов до його Михайло:

— Училася з панськими дітьми.

Дивиться панок то на сіру свиту Михайлову, то на зашкарублі чоботи йому. Всміхається Михайло. Походжає панок, Михайло й собі поруч з ним.

Прийшов поїзд, чмихає стоїть. Настороживсь Михайло. Зирк! Висувається з зелених присінок корзиночка. Держить її панночка в голубому. Рученята такі білі у неї, манісінькі. Чубок такий кучерявенький з-під платочка визирає у неї. А на щічках і рум'яничик єсть. Виходить, всміхається.

— Здрастуйте, тату!

Підбив Михайло сінце їй на возі, ряденцем заслав, поїхали.

По вигону сивіє роса, а там он за вербами так небо палає,— сонечко сходить. Тополі в Гайдарях, неначе засоромились чого, почервоніли. Гайдарі. Сюди й туди по садочках біліють хати; клуні, хліви стоять понад улицями. Черета ось іде. Чередник у свиті, в брилі: «Гей!» — помахує костуром. Там он на майданчику бекають вівці. А птаство що по садках виробляє, зустрічає сонечко як! Соловейко, аж у вухах лящить, витинає такої. Та тут ось один, а там десь і другий. Жовна й собі виграє на кленку. Пташка якась: ці-ці! у калині. Нащо вже сорока, і та: скри-ки-ки!

— Який же тут рай! — всміхається Оленка.— Рай, справжній рай!.. А там... стіни. Глянь у вікно: метушня, стукотня, дим.

Михайло:

— Так це ти, значить, учителькою будеш уже! Слава богу. От якби ще й у хторокласній де, щоб жалування більше тобі: допомагати будеш і нам.

— І у второкласній можна мені,— Оленка йому. Помовчала, далі: — Мені так і казано.— Усміхнулась.— В отця Полієвкта я це була.

Як була, розказала.

А на станції біля того города, де живе отець Полієвкт, Оленці пересадка була. Поїзда другого ждуть довго, надворі півдня, вона корзиночку швейцарові поглядіть оддала, а сама до його пішла: наблюдатель над школами і знайомий до того,— спитать про місце його. Подзвонила. Впустили її. Чиста кімната, олива горить. Вийшов отець Полієвкт, повний, очі вузькі, благословення їй дав, усміхнувся — впізнав Оленку; рік тому, як була у його вона з книжкою якоюсь і поклоном од завідуючого школою. Сів отець Полієвкт. Оленка, така учтивенька, соромливенька, стоїть перед ним та:

— Це вже я кінчила,— так потихеньку до його.

Він:

— Ага... Що ж, трудно вчиться було?

— Ні, так...

Погомоніли трохи, далі Оленка:

— Я б вас прохала... як тепер пристроїться мені вчительською?

Отець Полієвкт, чого й ждала Оленка од його, що він же увів її у науку у цю, усміхнувся та:

— Гаразд, гаразд, голубочко... Буду мати на увазі... Бога не забувати тільки треба, старших поважати...— Раніш «ти» їй казав, тепер обминав це слово.

Не забула Оленка й про те, що їй доведеться допомагати батькові, а в однокласній школі плата мала вчителям, вона:

— А чи й у второкласній можна мені?..

Помовчав Полієвкт, далі:

— Кінчила церковноучительську: мм... можна. Ось буде й місце гуляти в одній.

— А як я визнаю про те, чи буде місце мені, чи ні?

— Напишу нехай через місяць отам... Звідаюсь ще де з ким.

— Такий добрий...— Оленка до батька.

Ідуть. Ось якийсь домок визирає з-за тину. Стіни білі, покрівля червона, а рундучок зелений такий, виноградом диким поріс. Квітничок перед домиком тим, смужечками якихись, мережечками пішов. Кустики зеленіють якісь. Та трояндою так і несе звідтіля. А сад ззаду так і наліг на той домок.

«От,— думає Оленка,— буду вчительською так у селі у второкласній; житиму у хаті в такий; квітничок такий буде у мене, садочок, рояль, книги, картини і... він, задумливий, милий, хороший. Будемо людей добру навчати, до всього такого великого доходить будемо з ним».

Михайло:

— А євангелія в оправі золотій тут? — на корзинку показує.

Кивнула головою Оленка, всміхається.

— Отож гляди її, з нею скрізь буде хортуну тобі.

В поле виїхали. Сонечко вранішнє золотеньке, червоненьке, уже так осяяло все. Видно: там он і там гаї по долинах червонобокі пішли. Там он річка блищить в очереті. А он десь церква біліє в селі. Чорніють яри. Перепілка, чуть, десь у житі лящить. Жайворонок белькоче вгорі.

— Який же мир божий гарний! — скрикує Оленка.

Дорога повилася й повилася житом, синіє. Жито молоденьке, блискуче, так зеленіє — пішло. Вітерець пахучий шепотить у йому. Сокирки так голубіють в гушавині. А ось коноплі чорніють, запахи. Горох по могилі послався. Могила висока така.

«Могила...— замислилась Оленка.— Кого вона бачила? Татар скуластих? лицарів чубатих, козацьких? чи, може, аж

скіфів?.. Де все ділося те, що було тут колись? Чи хоч сниться краса ця тому, хто, може, у могилі тій спить?.. Боже мій, нащо той сон, такий вічний, страшний, коли життя таке гарне?!»

Сонечко вже височенько підбилось. Вже поминули й Гу-палівку з цегловою церквою, з очеретами густими. Ось уже й вітряки степурівські. Степурівка он збоку. А ось уже й гай: звідтіль і звідтіль на дорогу наліг. Дорогі, рідні місця! Там он, де якийсь кущик росте, колись куріпочку зігнала Оленка, ягід шукала; а там, на підгір'ячку, рвала купало...

Бричка ось їде навпроти, Савка Гнатюк, вербівський чоловік, поганяє. Хтось сидить за спиною в його, молодий, кар-туз — синя околиця.

— Студент Кочурин, — батько Оленці.

Чула про Кочурів Оленка. Савка, візник їх, розказував про їх батькові в хаті при їй. Пани вони, люди багаті, освічені. Старий Кочура в земстві чимсь єсть. А живуть вони недалеко од Вербівки на хуторі.

«Що, якби познакомилися з ними?» — подумала Оленка.

Дачники в їх часто бувають. Учитель з гімназії, Савка казав, часто буває: нежонатий, на щоці родинка. Дочка єсть у Кочури, студентка, Люсею звуть, Савка казав.

Поздоровкався Савка, проїхали.

«Боже мій, — подумала, — невже я не познакомлюся з ними?.. Люде вищої освіти! Таке єсть гарне пишуть про їх. Рай, мабуть, з ними».

Ось уже й хатки у садочках. Баштанець серед дороги ось дівтора городить з пісочку. Он у спориші стовп білий стоїть, «Вербовка» чорніє на дощечці.

— Здрастуй, рідне село!

Вилами улича. В ліву руч повернули. Ось уже... хто? Мати назустріч іде; Парася біжить.

— Здрастуйте!

А ось уже й тин. Хата старенька виглядає з-під груші, зеленіє садочок. Над вигоном он берести скупчились, на хлівці напірають. Клуныка під кленом чорніє.

— А як повиростало усе! — скрикує Оленка. — Рожа он як зацвіла!

В хату ввійшла: невеличка, стеля так низько, а стінка напільня так оддулась. А така вона, хатка ця, мила тепер.

— Ріднесенька хата!

Мати самовар блящаний ухопила, наливає надворі; Парася — школярка уже — угіллячка з печі дістає, батько випряг конячку, чкурнув за булкою в лавку.

Пройшлась Оленка по хаті, пройшлась по садочку, так їй весело, любо, таке їй рідне усе, — розігналась до дядька Василя борозенкою через грядки.

І тут почалось.

— Куди ти? — мати од самовара до неї, так суворо.

Почервоніла Оленка, зупинилась.

— А вам що? — питає.

Мати:

— До сяких-таких не ходи!

— Ось киньте-бо це!

— Не йди, я тобі кажу!

— Та поки ж це буде? — махнула рукою Оленка, пішла.

Мати:

— Та не дозволю ж я,— кричить,— щоб моя дитина, що павук дійшла отаких, та до ворогів моїх ходила! — Вхопила палюгу та трах, трах нею по шибках у хаті своїй.

Стала Оленка, дивиться. Вийшла дячина з хати,— там недалеко хага од хати і двері напроти дверей.

— Що там таке? — обзивається.

— Не мани, сяка-така, дитини моєї, своїми втішайся!

— З ума зійшла? — Оришка їй.

Палажка:

Ось тобі, о! — крутить дулі, дає Оришці.

Якісь люде йшли улицею, поставали навспинячки, дивляться. Прийшов Михайло з булкою, теж дивиться, став. Повісила голову Оленка, похилилась до себе в садок. Закипів самовар, ніхто й чаю не пив.

Х

Обгортає Палажка на грядках картоплю після цього якось і дійшла до обніжка, що лежить гребеником між частками Василевою і Михайловою. Такий він бридкий їй: так нерівно город розділяє і за ним такі вороги живуть!

«Хоч устругнуть його трохи»,— думає.

Подивилась до Василевої хати — не видно нікого та за соняшниками не дуже й примітно її, нахилилась, клює шарівницею обніжок той. Так гарно їй, таке її усердя бере: в обніжкові зазубні робить, а поз обніжок, піддовбуючись під його, рівець прогортає.

«Хай трохи-потроху обвалюється у наш бік,— думає,— до ворогів посувається: все ж таки нам город буде ширшать, а ворогам зло».

Другого дня прогонив Василь кури з грядок та й до обніжка наблизивсь. Побачив — скипів. Сердитий-таки якийсь він, чорний, усатий. Побіг, ухопив заступ, давай загортать той рівець, зазубні ті. І землею з грядок Михайлових загортає.

— А, сякі-такі!..— кричить.

Михайло був тоді в хаті у себе з чоловіком одним. Як вискочить.

— Що то ти робиш! — визвіривсь на Василя.

Василь:

— А то он що пороблено? — показує йому зазубні.

Бачить Михайло, що пороблено, і хто поробив, догадався, бачив біля обніжка Палажку учора, та це байдуже йому: у Василя частка більша, він те знає.

— Що ж там? Нічого! — Василеві він.

— А, так нічого тобі!

Горне Василь з грядок його землю та зачіпає й картоплю йому.

— Рятуйте! — кричить Михайло.

Виходить з хати і чоловік той. А чоловік той — Семен Остапчук. Чоловік багатий, поважний, письменний. Був він од Вербівки суддею тоді в волості. Іде й він до обніжка, такий здоровий, показний, рудий трохи.

— Що таке? — питає.

— Подивіться ось,— Василь до його,— що воно пороблено обніжкові це?

Подививсь Остапчук, та тільки не за Василем оступивсь. Василя не любив він за його вдачу сувору, що й до його, судді, він непривітливий був. А Михайла тоді ще саме було й треба йому: прийшов до його на роботу кликать до себе, і пообіщав Михайло.

Всміхнувсь Остапчук та:

— Що ж? тут... нічого такого.

Почервонів Василь:

— Як нічого? — крикнув на Остапчука.

Остапчук:

— Чого ж кричать?.. На кого кричиш? — з серцем до його.

Він:

— А що ж?.. Лізуть у мій огород, і нічого?

Михайло:

— А як у тебе он і город ширший, і не кажеш того!

— А тобі що до того? — гримнув на Михайла Василь.

Подививсь і Остапчук на Василів город: од обніжка до улочки, і на Михайлів: од обніжка до ліски,— городи узенькі, примітно, що ширший, хоч і не набагатечко.

— Ширший, да,— додав Остапчук.

Почервонів ще дужче Василь:

— Так і ти... і тобі заздро, що город ширший у мене? — визвіривсь на Остапчука.

— Не тикай!.. З ким ти потикавсь? — Остапчук до його:

— А що ж?

Остапчук:

— Грубіян отакий... У горід он лізуть до його... До такого і слід лізти.

— Що ти? Що слід лізти? — скипів Василь.— Що ти, чорт рудий, піддрочку даєш?

Дивиться Остапчук, почервонів, далі:

— Що ти? що ти мені оскорбленіє наносиш таке?! — закричав.— Чуєш! — обернувся до Михайла.— Чортом рудим мене зве! Свідком будеш: процентуюсь.

Увійшли в хату Остапчук та Михайло. Була в хаті й Палажка, сиділа на полу, пір'я в решеті драла. Оленки ж не було й у горіді, десь зійшла од клопоту. Всміхається Палажка: увесь час у вікно одсунене слухала бучу. Остапчук нічого. Увійшов у хату, щоб ціпок узять та додому йти та й... сів на лаві, похнюпивсь. Сердито йому. Як-таки так? Якийсь-небудь харпак і його, суддю, такого чоловіка поважного, так образив! І за це йому тільки арешту може бути суток з скільки. Щоб і робив йому! Підняв голову:

— А з якого благополучія у його, прохвоста, горід більший? — почав до Михайла.

Почухав потилицю Михайло, сів на лаві й собі та:

— Подарував старий йому трохи... підліз.

— А документа ж ніякого в його нема од старого?

— Нема.

Стиснув Остапчук плечима.

— Дивуюсь,— каже,— тобі: чого й дивишся на його тоді? Тобі ж тут жаліться можна в суд: нас, мов, два брати, горід батьків, а владієм нерівно ним. Прошу порівнять наші частки.

Мовчить Михайло, дивиться на Остапчука. А Палажка так радісно:

— Порівнять! От спасибі вам... дайте стежку в цім... доказать сяким-таким!

Всміхнувся Остапчук. Оце-то йому допекти Василеві!

— Чого ж,— каже до неї,— можу дати стежку.— Повернувся до Михайла:— Тільки тут от що: того, що як там було в вас — чи подарив йому батько, чи як,— згадують у суді не треба, а просто: Василь, мов, сам захопив стільки города собі.

Мовчить Михайло, в землю дивиться.

А Палажка:

— От спасибі вам! — до Остапчука.— Я вже вам робить що без грошей послухаю за таку вашу добрість до нас.

Знов усміхнувся Остапчук: це ж йому й користь ще з цього бути може.

— Еге, я добрий, звісно... Захопив прямо, кажи,— навчає Михайла.— Знайти тільки для хворми свідка такого, який

би теж так сказав, і діло вгорить. Я потягну руку за тобою Перебалакать ще з товаришами судьями можу і присудимо тобі посунуть обніжок у Василів город... Добре?

— Не знаю... коли б...— Михайло почухавсь.

— Що «коли б»?

— Коли б гріха не було тут

Всміхнувсь Остапчук, прихиливсь до Михайла та.

— А за обніжок?.. Як тут гріх, то й за обніжок же гріх: з вашого ж боку він скопаний.

Всміхнувсь і Михайло, помовчав, далі:

Та це так, тільки.. обніжок діло менше, а це... батькове слово треба ламать і... на Василя захопив ще треба казати. Та й... обніжок не я й скопував ще.

Палажка.

— І тебе сі та ті й вигадували такого мені...— почала кричати на Михайла.

Зареготів Остапчук.

— Подумайте,— каже,— над цим.— Взяв ціпок, пішов.

Почалося справжнє пекло в хаті у Михайла. Палажка вже тільки й знає, що гризе йому голову:

Сякий-такий, одбирай, що попустив!

Слухає-слухає Оленка це, почне вбалакувати матір:

— Ну, мамо, що ви за людина така? Нащо гризня ця?

— А тобі чого треба? — визвіриться мати на неї.—

Кончила вчення, місця шукай!

«Ну, було думає Оленка, коли б уже швидше те й місце: зароблю грошей і, на чім не стане, куплю у дядька смужечку, що попустив йому батько. Нате, мамо, скажу, та цитьте!»

XI

Пройшло вже більш місяця з того часу, як пообіщав отець Полієвкт написати Оленці про місце. Жде-жде Оленка, не чуть нічого од його Чи не забув? Почала турбуватися.

А то одного разу почула од Сергія вона, що сам чув десь, що отець Полієвкт, який завжди живе у губернському городі, зараз перебуває у батька свого, а цей живе у городі, що недалеко біля Вербівки, невеличкий, повітовий. Батько його, сивий дідусь, заштатний батюшка, слабував дуже тоді, і він приїхав одвідати його Стукнуло в голову Оленці. чи не піти це до його, нагадати про обіцянку йому? Вечоріло тоді вже, як вона цю звістку почула Діждала другого дня, причепурилась, чкурнула А там усього сім верст до города.

Півдня. Прихожа Полієвктового батька. Оливою, калашами пахне. Сидять на лавці в прихожій: Грищенко у тужурці, якась панночка в чорному, ще хтось безусий у блузці,— видно, теж до отця Полієвкта прийшли. Сіла Оленка й собі. У сусідній кімнаті чуть Полієвктів голос; балакає так повагом з кимсь.

— Любов до ближнього,— каже комусь,— любов, про яку так учив нас наш божественний учитель Христос,— велика річ. І ми, служителі його, у проповідях наших повинні дбать про неї.

«Милий отець Полієвкт,— думає Оленка,— про яке святе діло він дбає!»

А серце тільки тьох-тьох у неї: що то він про місце їй скаже.

Ось іде через прихожу у кімнату у ту баба якась в попереднику, на прислугу схожа.

Оленка до неї:

— Доложіть отцю Полієвкту, що я хочу бачить його: Панасенкова, скажіть.— Пішла баба у двері, зачинилась, докладає.

— Так і Панасенкова тут? — чуть отця Полієвкта.— Пам'ятаю... там така...— почав до когось,— по науках у школі не було кращої за неї. Дякували мені, що таку ученицю знайшов. Там даровита, а працююча!.. Може неабищо быть з неї.

Чує це Оленка, всміхається.

«Значить, коли за таку маеш мене,— думає,— подбаеш для мене. Ану, у якій же второкласній ти помістиш мене? У дівчачій, звісно. Ну, й працюватиму ж я! Буду вчениць своїх до думок глибоких привчати, до людськості, правди; буду їм книги гарні читати. Підйду до сії, до тії, всміхнуся до неї, візьму за щічку її... Боже! Як я їх буду кохати!»— Аж устала Оленка, пройшлась по прихожій, так їй гарно зробилось.

Вийшов якийсь батюшка од отця Полієвкта, молодий, високий, надів бриль, пішов собі. Визирнула баба з дверей незабаром за батюшкою:

— Ідіть хто...— каже.

Схопивсь Грищенко, почимчикував до отця Полієвкта. Двері зістались одхилені, Оленка стоїть біля комина і їй видно: отець Полієвкт сидить за столом у рясі шовковій, такий поважний, а Грищенко вклонився перед ним низенько так, склав руки на грудях і так облесливо підійшов до його.

«Яке ж низькопклонство!» — подумала Оленка.

— Ваше високопреподобіє! — почав Грищенко до отця Полієвкта.— Заставте за вас бога молити: допоможіть мені

перевестись у второкласну куди!.. Прошеніє ось...— Вийняв похапцем з тужурки бомагу, підніс її отцю Полієвкту, стоїть, знітивсь перед ним, голову набік.

«Як же і принизився!» — подумала Оленка. Йй аж соромно стало.

Подививсь у те прошеніє отець Полієвкт, далі:

— Гаразд, голубчику! — та й положив на стіл його.

Поцілував Грищенко ще раз отця Полієвкта в руку, вийшов, всміхається. Дивиться Оленка на його.

«Цуцик ти, цуцик,— думає.— На двох лапках стаєш. До чого це воно? Хоч і начальство ж отець Полієвкт, а він же чоловік, як і ти. І невже простіш як не можна держать себе з ним? Ну, взять хоч і благословення, та без корчіння такого. Або... або й зовсім нащо здалося воно?.. Тепер же не школярі ми вже!»

Дійшла й до Оленки черга. Увіходить і справді не бере благословення. Сказала «здрастуйте» та й стоїть, усміхається. Полієвкт зворухнув рукою, повів по столу, та й нічого. Далі схитнув головою та:

— Розумна стала дуже,— про себе ніби, хоча почувла і Оленка це, почервоніла, мовчить.

Він:

— Що вгодно? — так сухо до неї.

Оленка:

— Ви обіщали місце мені, так... чи не чуть ще?

Насупив брови отець Полієвкт:

— Не чуть.

— А коли ж буде чуть?

— Не знаю... Можна проситься інше куди. Хто там ще єсть до мене? — гукнув до дверей.

Щось важке-важке підступило під горло Оленці. Похнюпилась, пішла од його. На пішоході дожидав її Грищенко, щоб разом додому йти. Веселий такий.

— Ну, слава богу,— почав до Оленки, йдучи, -- прийняв прошеніє і «гаразд» сказав... Воно й не що, а все-таки у второкласній вчителювати краще. Мій знакомий один у городському вчителює, бачив я сьогодні його, такий у гудзиках! Форма нічого в городському. І в второкласній нічого: канти червоні, кокарда.

«І ти задоволений,— думає Оленка про Грищенко.— Ти, що так про форму мариш! Значить, про даровитих тільки балачки, а на ділі .. хоч він і нікчемний, пустий, тільки ворон збивать з тупіль, а... аби цуцик!.. Де ж обіцянка хоч?»

Толока. Будяки проти сонця так червоніють. Роззирає Грищенко сюди туди, всміхається. Оленка нічого, повісила голову йде.

«Так он воно що! — про Полієвкта думає.— Ось яка любов до ближнього!.. «Дбать у проповідях».., а в житті... слова одні... Значить, єсть любов тільки до честі од ближнього! І за неоддання її ви так одпихаєте од себе його! І ви ще служителлями Христовими себе вважаєте!»

Пригадалася Оленці тут притча про виноградарів, у якій хазяїн один послав слуг до виноградарів забрать ягоди, а виноградарі взяли й тих слуг повбивали.

«Убивці! — подумала.— Хто й служив би йому, ви й того уб'єте».

Пригадалося їй і те, що нагорода у неї — євангелія позолочена.

«Нащо ви хоч золотите її!» — подумала.

Другого дня і ранок ще, а в хаті гризня.

Мати на батька:

— Ноги муляють черевики позалатовані, нових треба!

А батько:

— Нащо керсет у глину вробила? Глядіть треба, коли брать нігде нічого.

Вона знов про город йому.

«Чого ж тепер сподіваться мені? — думає Оленка.— Що робить? Гинуть.. гинуть у цьому пеклі серед гризні, вбожества?»

Вийшла з хати, стала на порозі.

«Та що ж робить-таки?» — думає.

Пішла в садочок, сіла на лавці, підперлась рукою.

«Хіба знов до Полієвкта піти? — думає.— Так... стоїть пак іти до такого!? Проситься в іншу єпархію?... Хоча... не такі пак і там Полієвкти! Хіба... в земську школу вдариться?»

Здумала про земство Оленка, здумала й про Кочуру, який чимсь у земстві єсть, Савка казав. Пригадала студента його, якого зострічала, їдучи додому. Про Люсю, дачника-вчителя, про яких Савка розказував, здумала. Про панів, про яких десь у книзі читала, згадала. Були освічені, багаті були. Людям, що працювать чи вчиться бажали, а не мали змоги, запомагали.

«А що, якби це до Кочур сходить? — думає.— Люде теж багаті, освічені, не попівської, звісно, освіти. А не краще пак чоловік освіченіший? і люде з знакомствами, звісно. А жить так бажається... жить, працювать, робить щось таке гарне, велике... Невже б вони як-небудь не запомагли це мені, не пристроїли де абощо! Сходжу. Тільки самій ніяково мов. Чи не пішов би й Сергій за товариша?»

Прокралась до Сергія Оленка.

Згодився Сергій піти, тим більше що Кочурин студент ще був і знакомий йому. Ішов колись у Книшівку Сергій

та од тічки собак оборонив його в полі, як він саме гуляв. З того часу здоровкаються.

Порішили в неділю сходить до Кочури.

XII

Прийшла й неділя. Ранок. Посилає батько до церкви Оленку, не йде. Полієвкт їй на думці.

«Чого я піду,— думає,— коли служителі церкви такі!»

— Безсовісна! — батько на неї.— Хіба ж можна до церкви не йти? Це Сергій усе тебе зводить з ума!

— Отож...— Палажка од печі.— Там не тільки Сергій у бога не вірує, а сяка-така й мати його: у церкві вже хто його зна коли її й бачили!

А Оришка й справді тоді давненько вже в церкві була: ходить їй трудно було; мочила коноплі під холод раз та за-холодила ноги, боліли. Палажка ж і сама раніш коли-не-коли бувала в церкві, а тепер, як стала Оленка «баришенькою», часто стала бувать. Увійде, запишається так, а візьме свічку, закопилить губу та аж на самий перед лізе ставить: дивіться, мов, люде, чия я мати.

Сонце вже височенько було. Батько до служби пішов, Оленка до Кочури збираться давай. Внесла з комірки плаття голубе, празникове, керсет плисовий. Що надіть? Те й те приношене. А в шкільному синенькому, яке зараз на їй, і зовсім не личить іти: коротке, й лікті вже видно. Голубе празникове мов найчистіше,— наділа: приношене-таки й ситцеве.

«Нічого,— думає,— до людей освічених іду: не подивують».

На вигоні ждав Сергій її, теж у ситцевій блузці, пішли. Поле. Ось жито стоїть у копах. Скот пасеться в стерні. А ось гречка біліє-цвіте. Мед пахне-пахне, а бджоли тільки джж!.. Так гарно йти.

Балка ось. Хтось вибігає велосипедом із неї: біла сорочка, картуз білий, синя околиця. Хто? Студент Кочурин! Добігає...

— Здрастуйте! — до Сергія. Велосипед похитнувся, і він зскочив. Почоломкався з Сергієм. Познакомив з ним і Оленку Сергій.

Він:

— Ху! Ухекався так... катаюсь...— Вийняв платок з кишені, утирає лоба.— Ху! Люблю побігать до чаю, краще питиметься. А ви ж це куди? — до Сергія.

Сергій:

— А так... ходимо...— збрехав поки що.

— Засиділись?.. Читаєте, мабуть, усе?

— Не дуже,— Сергій йому.— Книг немає таких.— Помовчав.— У вас там не можна б розжитись якої коли?

— Зайдіть коли. У нас гарна бібліотека. Чому ж?.. І погуляємо в нас. І ви...— звернувся до Оленки студент. Так радісно всміхнулась Оленка: цього ж їй і треба. Почервоніла та й очі в землю.

— Не стісняйтесь,— студент їй,— я знаю про вас: розказував Савка, як зострічались тоді, пам'ятаєте?

— А коли б же й справді до вас забрести? — Сергій до студента.

— Хоч і зараз ходімте.

Пішли. Студент велосипеда веде, Оленка з ним поруч іде. Так бадьоро йде. «Ану,— думає,— як привітають пани нас? Ті, про яких я читала, були такі добрі: і пригріють чоловіка, й розважать. Звісно, люде освічені: про людськість знають уже⁵ і багаті: бідність не злить їх. А як я буду поводитись з ними? Як скажуть: «Не стісняйтесь, будьте як дома»... «Дякую»,— скажу. Картини в їх єсть, квітки: побачу які. Книг попрошу. Рояль, може, в їх єсть, пограю... так бажається... так давно вже грала».

— Що ж, ви кончили школу ту? — студент до Оленки.

— Кончила.

— Розказував Савка... Інтересно: так попали учитись. Хист, видно, до грамоти маєте. Що ж тепер робить думаєте?

Помовчала Оленка, далі:

— Не знаю й що.

— Як! Знання свої в житті прикладайте. Учителькою гарною можна б вам бути абощо. Інтересно: з народа сами, та якби стали видатним чим. Працюйте.

Всміхнулась Оленка:

— Не знаю тільки, де б працювать.

— Чого?

— З батюшками не везе щось мені: пообіщав один місце, потім... одказ.

— О! — зареготав студент.— Знали з ким мать діло! Киньте попів.

— А як би в земську школу мені. Як на вашу думку: з церковноучительської можна туди?

— А чому ж? Хоча... знайомство єсть яке в вас?

— А якби до вашого батька звернуться?

— Зверніться. Познакомлю.

Всміхається Оленка: «Ось-ось чого бажаю, досягну»,— думає.

— І вам, знаєте що! — студент до неї.— Чому б вам не поступити на курси медичні, як сестра моя?.. Буть лікаркою, полегчать людям страждання, визволять од смерті їх.

Дивиться Оленка. «Боже мій,— думає.— Яке ж велике діло полегчать людям страждання, визволять од смерті їх!» — Помовчала: — А як же б поступить на ті курси, трудно, мабуть, з моєю освітою?

Чого? Підготувиться можна До Люсі, сестри моєї, зверніться: та скаже, як там

«Так от! — думає Оленка.— Що, якби підготувиться? А можна ж так: учителювать і готовиться! А в Люсі, може, есть і книги такі... От якби й справді! Життя таке коротке... Чом не використувать його на щось гарне, велике? Тільки... на курсах коштів же треба! Ну, та як-небудь там... між людьми добрими.. А як Люся? Вона така, мабуть, добра... от подружити б! А студент? — Позирнула на студента Оленка: такий гарний, чорнявий, худощавенький трохи і так гріє од його. І велосипед його такий хороший, і блуза, і все...»

Серденько так забилося у неї.

Увійшли у яр величезний якийсь. Дерев-дерев зеленіє в йому! А дім такий білий, здоровий на підгір'ї стоїть. Став ось. Верби позвисали над ним, сонечко грає в воді. Гребля. Ворота помережані. З-за огорожі дощаної визирає акація. У хвіртку увійшли Волоські оріхи позвисали над стежку, квітки перед домом рябіють. А рояль так лунає в одчинені вікна! Ну й згуки ж, небесні згуки! Так і линуть у душу Оленці: хочеться їй і плакати, і сміятися. «Люде,— хочеться крикнуть.— Нащо зло на світі здалось?»

Балкон зеленню повитий. В прогалявину видно пани сидять на балконі, саме чають, блищить самовар.

Так Оленці боязко-радісно.

Поставив студент велосипеда на дворі, на балкон їх веде. Стіл довгий-довгий, а ласощів усяких!

— Здрастуйте! — Сергій та Оленка до панів, так соромливо. Стали на порозі, стоять.

Подивились-подивились пани їм на ситець, та й нічого.

— Снідаєте вже? — студент до панів.

— Еге, — хтось промовив.

А. Кочура старий, лисий, здоровий, — знають Сергій та Оленка його: у город часто через Вербівку їздить поз їх, — чвьякає щось та:

— А то ж що за люде? — на Сергія та Оленку показує.

Студент:

— Та це... знакомі мої: учитель народний і... хоче у земство проситься, — показав на Оленку

— Гм! — буркнув Кочура та й губу закопилів так призро.

Почервонів студент, наче йому соромно стало, що привів знакомих таких; промовив «знакомтесь» та й пішов у покої

Почервоніла їй Оленка: «Та невже це так нас вітають! — подумала.— І студент... так ласкаво балакав дорогою, а тут... чкурнув мерщій. Слова одні... марні, пусті»

Скраю ось сидить якась панночка. Плаття рожеве на їй, а щічки пухкенькі такі.

Дає їй руку Сергій так невміло, несмілко; Оленка теж так саме за ним. Всміхається панночка, тиче їм пальчики. Переглянулась з кимсь усатим, п'ятенце на щоці, обоє всміхаються. Ще дужче почервоніла Оленка. Дійшла до старого Кочури, саме запихається грінкою, не бачить їх.

— Здрастуйте! — Сергій до його.

Глянув, ткнув свої пальці їм, м'які та товсті. Дійшли до усатого з п'ятенцем на щоці, газету саме читає, — теж такої. «Познайомились» ще з панією якоюсь товстою, мабуть, Кочурихою. Та дала їм пальці так милостиво:

— Здрастуй, здрастуй, голубушка, — до Оленки всмінулась.

Поставали далі під стіною обоє, стоять.

«Та невже це така інтелігенція, — думає Оленка, дивлячись на панів, — такі люде освічені... високомірні, байдужі?»

Рояль годі лунать. Входить якась панночка в коричневому, за нею й студент. Посідали до чаю й вони. Поколотив ложечкою у стакані студент, глянув на Сергія й Оленку та:

— Може, й ви хочете чаю? Сідайте.

Робить нічого. Сіли на порожні стільці. Гукнув студент горничну. Та два стакани винесла, поставила перед ними. Стоять ті стакани порожні: рожева панночка усім наливає, а їм і ні.

— Люся! — студент до неї. — Налий он.

Наливає Люся, всміхається.

— Я й забула, — каже.

Смакує Оленка той чай і без сахарю, без нічого.

«Чого я пішла сюди?» — думає.

Усатий щось про Персію⁶ балакає почав. Голос його такий противний Оленці. А пики у всіх страх осоружні які! І таке все їй вороже, чуже: і банка з варенням, і зелений балкон, і білі двері, що йдуть у покої. А повітря так воняє панами.

Почали розходиться: усатий надвір з Люсею, студент у покої. Ті теж — хто куди. Зістались удвох Сергій та Оленка.

— Ходім звідціль! — до Сергія вона.

Сергій:

— А про місце ж?..

Аж побіліла Оленка:

— Та що я, собачка яка, щоб прохать місця в таких ситих, байдужих, діло мат з такими?

Сергій:

— Так хоч книжки...— Підійшов до дверей:— Павле Івановичу! — гукнув.

Виходить студент.

— Так книжки...— Сергій йому.

— Можна... Ось я папі скажу тільки.— Пішов.

Виходить і папа, дивиться сторч.

— Що таке? — питає.

— Байрона почитать...⁷ Будьте ласкаві,— Сергій йому.

Подививсь-подививсь пан на ситець Сергієві, далі:

— Прийдете іншим разом коли, або... може, я вам передам як-небудь, шукать зараз далеко.— Пішов.

— І попрощатся ні з ким! — всміхнувся Сергій.

«І я пішла до їх!..— думає Оленка, йдучи дорогою.— Мала прохатъ їх!.. На віщо це схоже? Яка ж я дурочка!.. Не навчив Полієвкт, полізла... надіялась так, марила... Які ж жалібні мої мрії, надії!.. Яка ж легкодуха я! У людей отак вірять, шукать заповомоги у когось. А, щоб мене чорт узяв!»

Сергій:

— Значить, так... Посилай прошеніє тепер за місцем сюди-туди...

— А, пішли вони, всі місця і люди! Не бачить їх, злих, не чуть їх!..

Доходять до села свого. Сонце з півдня вже звернуло. Душно. Вигін. Біля вітряка в холодочку сидять хлопці, дівчата. Данило, в синій жилетці, положив руку Ганні на шию, а шия у неї така у намисті. Петро, що колись з ним Оленка в школу ходила, схилився на Пріську. Такі веселі: співають, жартують.

«Щасливі! — думає Оленка про їх.— Співають собі, і до всяких інтелігентних, освічених, ситих, тупих їм діла нема! Що, якби це так і собі. Жить дома, співають так у неділю, а в будень на городі чи в полі робить... Квіточки, сонечко... І все так просто, до природи так близько. Ніяких «освічених», ніякої інтелігенції тобі тупої, нікчемної... Пішла вона!..»

XIII

Почала Оленка й справді привчатся жити дома. Уперід матері до роботи хапається. Зриває, чистить квасолю; зрізує, вибиває соняшники; се-те робить. Та дарма. Почує гризню в хаті, кинеться їсти, та нічого,— сумна така зробиться.

А то сидить вона раз у садочку. Сергій в хаті у себе грає на скрипці. Двері одчинені в його, і чути Оленці гру ту. Слухає,— і так жалко їй. Пригадується їй рояль,

на якому вона вчилася грать; пригадується те, про віщо так недавно марила вона: він — милий, задумливий, книги, картини... Де ж воно це?

А раз увіходить у хату Оленка. Сидять на лаві у їй: батько і Яків Васюк, сусіда один.

Васюк:

— Треба оддати, пора вже,— до батька.

А батько позичав колись у його рублів скільки на плаття Оленці.

— Подождіть трохи,— проситься.— Ось Оленка заробить, оддам...— Повернувсь до Оленки: — Оце ж пам'ятай, дочко...

«Бідний батько,— подумала Оленка,— і він же не знає про діла мої! А що буде, як узнає?»

Думала, думала, послала просьбу в іншу епархію за місцем-таки. Второкласної не згадує вже. «Хоч би у церковно-приходській,— думає,— бути».

Палажка ж своє діло робила: за вгород Михайлові голову гризла та гризла. Остапчук теж. Де стріне його:

— А що, як про вгород? — питає.

— Та так...— почухається Михайло,— не знаю.

— Подумай.

І Михайло вже усяк передумав.

А то в полудень якимсь увіходить Палажка з комірки:

— Сі та ті хазяйнували б тебе,— почала на його.— Діжу на завтра вчинять, а борошна нема, а ти... шукай борошна йди та город, що попустив, одбирай!

Жито ще тільки возили з поля тоді, й нового борошна не було ще. Кінчив Михайло жилетку, що саме латав, надів її, взяв мішечок, вийшов з хати... Куди йти? Напозичався вже так, що й у вічі людям дивиться ніяково. Стоїть, на город Василів дивиться.

«Ні, таки справді одібрать те, що попустив,— думає.— Який куш картоплі продав би з тієї смужечки, мовляла Палажка, і то б же яка це запомога була! А чи гріх який за одбирання чи й за те, що на Василя треба казати «захопив», то... Остапчук же первий про це нагадав. Йому й гріх нехай. Та й... хоч би й мені! То хіба тут такий уже гріх, що й одмолить не можна його? Я ж вірую в бога! Друга річ, у бога не вірувать, як Сергій он: коли-не-коли ти в церкві побачиш його, а побачиш, то як пень він стоїть. А я ж таки... з усердям стою. І до святих знамуюсь, і все; і пости сповняю, говію разів скільки на год. А на страсній неділі й озвару не їм. Дає Остапчук пораду, спасибі йому, так, значить, і будь. А дай до його сходжу, побалакаю та й борошна в його, може, візьму».

Балачка з Остапчуком про це вже була коротка у їх. Зіставалось тільки свідка знайти. Недалеко ходили по його. В Остапчука тоді саме був на роботі, дрова рубав, Омелько Бовкун. Омелька цього знають у селі як чоловіка, що легко його підмогоричить можна: любить випити, любить і збрехать. Сам невеличкий, ніс синій. Покликали в хату його.

— От що, Омельку,— почав Остапчук до його,— наш могорич ось з Михайлом тобі.

— Як саме?

— У брата Михайлового города батьківського більш, ніж у Михайла, так... чи не посвідчив би ти в суді, що Василь, мов, сам захопив його стільки собі.

Подививсь-подививсь Омелько на Остапчука, на Михайла, всміхнувся, далі:

— А одвіту тут ніякого не буде мені?

— Ого-го! — зареготав Остапчук.— Якого одвіту?

— А що я не знаю іменно, як там... У холодну не вкинуть?

— Хто кине? Василь? мужик необразований? Що він тямить? Сердитий, і тільки; так нам наплювать на те. А як захопив? Скажем... мм... та нащо й здалося це: ми, судді, далі й допитувать не будем тебе, щоб і не спіткнути.

— Так чого ж? Можу.

Узявсь Остапчук і жалобу написати, бо й за це, думав, якийсь день поробиться йому. А він бачив, як жалоби пишуться, не одна перебувала в руках. Тільки як йому ніколи тоді саме було, збирався їхати за медом у пасіку, а завтра неділя, то він сказав Михайлові:

— Завтра, гуляючи, я сам надійду до тебе та в тебе й напишемо.

Взяв на одробіток Михайло борошна в його, пішов.

XIV

Прийшов Остапчук до Михайла в неділю.

— Трудне діло — позви,— почав до його.— Усе треба, щоб хтось руку тяг за тобою, давав стежку тобі та й написав жалобу гарно... чогось воно стоїть!

— Потрудіться, спасибі вам,— Михайло йому.— Я вже вам за це usługую.

— Да, да! Молотить послухаєш.

Сів Остапчук писати і жалобу ту. Взяв на лутці чорнило Оленчине, перо, всміхається.

— Тільки знаєш що? — до Михайла каже.— Я напишу, а після мене ще й переписать треба комусь: я — суддя, і негарно, щоб моя рука була на прошенні.

Знайшов Остапчук бомажку у себе в кишені, пише.
Зліг Михайло на стіл:

— А хто ж це переписе? — питає у його. — Оленка хіба?

— Да, да! Вона ж согласна на позов на цей?

— За це вже й не знаю я.

А Палажка:

— Согласна не согласна, дитина рідна: переписе, — сидить на полу, всміхається.

— Да, да! — оскірнувсь Остапчук. — Дитина рідна: одних думок з батьком, з матір'ю бути должна...

Написав Остапчук, продививсь, далі:

— Ну, тепер і її... як її?.. погукайте.

Оленка тоді саме в садочку була. Якась пташка щебетала на гіллячці, і вона сиділа слухала; перед нею розгорнута книжка лежала.

Постукала мати у шибку, увійшла Оленка в хату.

— Здрастуйте! — кивнула до Остапчука головою.

Він:

— Здрастуй! Тут ось чорновочка тобі, а перепиши сядь.

«Суддя, і такий невічливий! — подумала Оленка, — на «ти»...» — Почервоніла.

Взяла чорновочку ту, дивиться в неї. Так-таки й написано: «Васylій захопил огорода...» Знала, звісно, Оленка, що це неправда. Подивилась-подивилась та й положила на стіл її.

— Не буду я цього переписувать, — каже.

— Чому? — гукнула мати на неї.

— Тому що... зла не робить! — та й іде до порога.

Перебігла мати дорогу їй:

— Куди ти? — визвірилась. — Нащо ти вчилась ось стільки?

А Остапчук свариться пальцем на Оленку:

— Грішно так! — каже. — Грішно упорною будь. Ти знаєш, що значить не слухаться матері-батька? ти... ти вчила заповіді?

Оленка:

— Прошу не тикать на мене! — до Остапчука.

Всміхнувсь Остапчук:

— А хіба... з якого двора ти?

— Вчила заповіді? — почав і Михайло. — Повинуйся, в писанії сказано.

— Чого вам треба од мене?! — крикнула Оленка.

Мати:

— Ворогів жалко тобі? — Штовх, штовх у спину її: — Переписуй ото, того треба нам!

Побіліла Оленка, оступилась до полу та:

— За що ж. за що ж зневага така?

— Та стоїть пак тобі, ледащо, їсти давать, га? — хитає мати головою.

Розсердивсь і Михайло на неслухняність Оленчину.

— Ох-хо-хо! — зітхнув.— Скоромне у пісні дні... до церкви не виженеш.

А Палажка до Остапчука:

— Сало у середу, в п'ятницю їсть,— на Оленку показує.— Єсть для борщу трохи,— бере, хліб маже ним.

Удавили сльози Оленку, не знає, що вже й робить. Взяла ту чорновку, перо, бомагу, сіла за стіл, переписує.

Всміхається Остапчук.

— Вот так...— навчає її.— Що говорять тобі, слухать нада. І пости чтить нада, до церкви ходить, і... і всьо, потому: грішно. Через те бог і дощу не дає, що тепер у його вірують так.

Переписала Оленка, кинула ручку, вийшла надвір. Так їй важко, досадно. Куди йти, що робить? Постояла трохи в садочку, на вигін пішла. Ходить.

«Зло, то є зло! — думає.— Хай уже хто, а то... батько наваживсь на таке діло низьке... богомільний такий... От і віра!»

Збоку в Оленки лежить кладовище, по підгір'ю так розіслалось і таке в дереві все.

«Лежать люде,— думає,— і байдуже їм зло».

Повернула до кладовища. Ровом обгороджене. Полинь, нехвороща стирчить на рові. Увійшла у ворота. Стерня вівсяна зразу на голій місцині, так жовтіє на сонці. Хрести, могили пішли в деревці невеличкому, видно — недавні. Далі вишник. Хрести такі сірі, похмурі визирають із його. Один он, чорний, лежить у траві. А он запала могила, чорніє нора в бур'яні. Уявились Оленці череп, кістки того, що колись жив, а тепер там лежить.

«І це вінець життя такий! — думає.— Ціль його... нагорода за всі турботи, стражданя?!»

Трохи убік берези біліють. Хрест білий, покрашений під однією стоїть. Прийшла до його Оленка. «Андрій Біланенко» — напис на йому. Так... Чула од Сергія Оленка: умираючи, бажав Андрій, щоб його поховали під березами, де рідко могили. Бажав і напис на хресті мати рідною мовою, сказав і який. Сергій йому й вирізував. Читає Оленка: «Вийшов на вчителя і... вічного упокою місце знайшов!»

«Так от місце! — думає.— І його ж не минеш. Що ж тоді всі ці місця, які од Полієвктів, од Кочур усяких залежать?! Яка ж нісенітниця — високомірство їх! Яке безглуздя запобігати ласки у їх!.. Шукати якоїсь запомоги у когось! Життя... яка нікчемна річ воно!»

Подивилась на берези Оленка: віття так порозвішували. Подивилась униз: видно, як кучері вишневі в'ються по кладовищу, до рову спускаються; як на рові купчаться липи і як село поринає в садах.

«У якому гарному місці Андрій спочиває»,— подумала.

За церквою видно куц верб, такий рясний зеленіє. Уявилась Оленці річка, що там єсть. Її очерет обступив, лепеха. Пригадались Оленці русалки, про яких десь казку читала вона, що жили так у воді.

«От якби шубовснути з тих верб,— думає,— зробитися русалкою, жить під водою в кришталевих покоях, а зійде місяченько, на вербах гоїдаться».

Прийшла з кладовища Оленка. Сонечко було вже над заходом. Сергій і мати його груші саме в садку у себе збирали.

«Збирають,— думає Оленка, дивлячись на їх із грядок,— і не знають, що їй зробила їм зло: переписала бомагу таку».

Що б таке їм гарне зробіть? Як би хоч обізваться до їх? Ступила до обніжка та:

— Дядино, Сергію, ви не сердитесь на мене?

Зареготав Сергій:

— О! — каже. — Видумай ще що.

А дядина:

— Хіба ти що винна?

Почервоніла Оленка, й нічого.

XV

Почав уже батько й про місце в Оленки питати:

— Чого це тобі од отця Полієвкта не чуть нічого й досі?

— Хай!..— махне рукою Оленка та й піде.

Усе вже вона було ходить похнюпившись: у садку, на вигоні, на кладовищі,— неначе шукає чого. А сердита зробилась! Заведуть у хаті гризню або посилає батько до церкви її,— лютує, кидає все. А ранок, холод надворі,— ходить боса біля хати й розхристана. Та день зійде, їсти і в рот іноді не візьме нічого.

А раз гірко-гірко якомсь до Сергія всміхнулась:

— А чого єсть люде — покінчають з життям? — питає у його.

Він:

— Хто його зна. Читав я, що через легкодухість усе бояться життя.

Схитнула головою Оленка, помовчала, далі так схвилювано:

— А не бачить цілі, розуму в житті, страждати і боятися поквитуватися з безцільним стражданням, боятися смерті,

скиглити, хапатись за поли життю, аби тільки жить, не знаючи для чого і нащо,— не легкодухість хіба?

Зробилась бліда-бліда, з лиця спала і попід очима сині смуги лягли.

А батько жде: ось-ось вийде од Полієвкта місце Оленці. Заробив грошенят трохи під хурою, набрав їй ситцю на плаття,— сам, вона й не казала йому. Дає їй:

— На,— каже,— ший, щоб було в чім їхать на місце.— А Оленка сама собі пошить плаття уміла вже.

Подивилась на ситець на той та й положила в скриньку його.

XVI

Прийшов час і суда за город. Тільки не так вийшло це діло, як малося быть. Остапчук гадав, звісно, що Василя, «мужика необразованого», легко обійти на суді буде можна і тим більше, що за «чорта рудого» судили його, і він мовчав. А мовчав він тоді, бо вважав себе винним; а тепер, як чув якось в окружному суді — був свідком за когось — як обороняються люде, так і собі тут почав. Почав зразу з того, що став требувать, щоб Остапчук не брав участі в розборі діла цього, бо як з ним, Василем, сам діло мав по суду. (А за «чорта рудого» цей же і суд дав йому шось більше тижня арешту.) Дзвонили на Василя тепер, холодною його лякали, а він добився-таки, що Остапчук з-за столу вийшов.

А що казав Остапчук, що перебалакає з товаришами-суддями, так і зробив. Бо Василь і сам трохи зачув Остапчука з тої кімнати, де закусували саме вони.

— Учити треба таких,— чулось звідтіль.— А то... ні за що тоді нашого брата будуть мати, всі чортами рудими зватимуть нас.

І от тепер свідка Бовкуна і справді допитувать не всиловались. Та Василь сам умішався сюди.

Суддя, що сидить посередині, червоний, у синій чумарці, спитав Бовкуна:

— Так ви знаєте: Василій захопил?

— Іменно так, захопив.

— Ну, більш нічого.

Василь аж з лавки підскаочив.

— Як нічого? — почав до судді.— А чому ж... а спитайте його, як захопив я?

— Нас нічого вчить! — гримнув суддя на Василя.

— А чого ж ви так?..

Задзеленчав суддя у дзвоник: «Мовчать!»— крикнув,

— Та ні,— Василь йому.— Мене цим не залякаєте. Я й далі двері знайду.

Подививсь-подививсь суддя на його, прихиливсь до другого судді, що сидів праворуч, товстий, у чорній чумарці, та:

— Сльота така. Як ви думаєте?.. до начальства ще може полізти.

— Еге,— той йому.— То й нам нагорить.

— Ну, харашо! — суддя до Василя, далі: — А не скажете, як, приміром, захопив Василій? — до Бовкуна.

— Та так... звісно...— Помняв-помняв Бовкун шапку в руках, та й нічого.

Одказали Михайлові.

Прийшов він додому.

— А що, як? — Палажка до його.

— Та як? Ніяк! Одказали.

Дивиться на його Палажка, витріщила очі, далі:

— Що ж ти робив там?! Тобі б же настоювати було, прохать суддів... Та це ж яка радість ворогам! А, боже мій!..

Похитала головою, плюнула та й пішла до Оленки, що сиділа в садочку, думала.

— Зазнавайся з панами! — почала до неї.

— Як зазнавайся?

— Так... Ти вчена: пани за тобою стоятимуть, до земського підеш: за вгород поклопочеш.

Почервоніла Оленка, мовчить.

— Чого ж мовчиш?

— Одчепіться!

Пішла Палажка в хату, знов: і сякий і такий — почала кричати на Михайла.

Як по душі дере Оленці той крик. Встала, снує по садочку сюди-туди так швидко. Де б ділася, що б робила? Ходила-ходила, далі поза клуню, та до Сергія пішла, не знає й чого.

Був у хаті Сергій, у шаховці рився чогось. На лаві сидів Грищенко.

— Поздоровте мене! — почав до Оленки Грищенко.— Таки не збрехав отець Полієвкт: у второкласну незабаром од'їжджаю.

«І ти од'їжджаєш! — подумала Оленка.— От який отой світ! — думає.— Світ честолюбства, низькопоклонства, нікчемності».— Подумала, далі: — Заграй мені,— до Сергія.

Зачинив Сергій шаховку, оддав Грищенкові ноти якісь, узяв скрипку.

— Якої тобі, польки? — побренькав, грає.

Увіходить Василь, прийшов із суда, поставив ціпок, почоломкався з Грищенком, а на Оленку тільки нелюбо так

глянув. Почервоніла Оленка. Пригадалася їй та бомага, що вона переписала на його.

«Взнав про це, мабуть»,— подумала.

А він і справді взнав. Знакомий писар у волості сказав йому, що Оленка прямо написала, що сам чув од Остапчука.

— От і вір їй! — здивувався Василь тоді.— Що вона добра до тебе: і ходить, і все.

Сів на полу тепер, їсть Оленку очима.

Похнюпилась Оленка: «Яке ж таки я низьке діло піддержала!» — думає.

Сергій:

— Може, козачка ще тобі?..

Мовчить Оленка: «І я не змогла не переписувати того,— думає.— Яка ж я ганчірка!»

— Ну, так як?..— почав Василь до Оленки.— Огорода з батьком та матір'ю одбирати у мене! Що ти написала на мене?

Побіліла Оленка. Подивилась-подивилась на Василя, і ні слова. Встала, пішла. Палажка саме з відром ішла з хати з своєї, побачила, звідкіль Оленка йде. А Оленка навпростець, борозенкою, прямо й іде, не крадеться вже.

— І сяка, і така! — почала на неї.— Ти таки ходиш до їх!

— Та й клята ж!..— Оришка з грядок на Палажку.

— А ти? — Палажка до неї.— Ти он у бога не віруєш, ти... до церкви не ходиш. Тобі церква не мати, бог не отець!

Нікому нічого Оленка. Похилилася в садочок собі.

Заходило сонечко саме, золотило садочок, що жовтіти починав. Літо вже наприкінці було. Стоїть Оленка та так дивиться на садочок, на сонечко.

Стемніло. В хату Оленка ввійшла, лампу на стіл узяла, скриньку біля столу на ослінці поставила. Взяла у їй ситцю сувійчик, що батько на плаття набрав. Парасі дала.

— На спідничку,— каже,— буде тобі.

Далі бере тетрадки шкільні, щоденники, подивиться, розірве та й кине, та й кине до печі.

Батько ввійшов.

— Нащо ти рвеш? — до неї.— Воно б же здалося на віщо.

— Не ваше діло! — Оленка йому.

Вийняла потім книги, шкільні подарки: «Тараса Бульбу», про рослини якусь, сіла, надписує Сергієві, Грищенкові по книзі: «На згадку»,— пише. Вийняла й євангелію в оправі золотій: «Отцу Полиевкту Сохановському», надписала: «Оваго убо биша, оваго же убиша»,— додала з притчі про виноградарів. Взяла потім клаптик бомаги, пише: «На цьому світі, де зло, неправда, нікчемність панують, чомусь гарному, світ-

лому немає місця. Прощайте». Взяла клаптик бомаги, пише: «А вам, батьку, мамо, ось що скажу: віра в бога не в самому ходінні до церкви, не в обрядах самих... Поховайте мене, де Андрій, між березами. У домовину мені квіток накладіть».

Цидульки ці підопхнула під скатерть; книги поклала на покуті, скриньку під піл, на місце, поставила; а сама чепурить-ся давай: змилаь, розчесалась, коси не заплітала, волос, як у русалок, залишила. Внесла плаття голубе, празникове, давай убираться.

Мати коноплі біля комина мене.

— Куди ти? — питає у неї.

— На місце, — вона їй.

Батько маже хліба шматок часником та:

— Так тобі це й коня запрягать?

— Лягайте ще спать. Вбираюсь, щоб готовою быть тільки.

— А коли ж це ти приїдеш до нас? — всміхається мати.

— Побачите.

Убралась, пов'язала стьожкою червоною голову, на хату надивлятися давай. По долу костриця, під припічком купка сміття.

— Як у свининці у хаті! — каже до матері. — Поприбирайте: може, люде незабаром будуть до вас.

Подивилась на Парасю, що спала вже, на матір, на батька... Забриніли сльози у неї. Так жалко.

«Що робити?» — думає. Стояла-стояла, далі прокинула подушку на ослоні та лаві, — ліжко її, — лягла. Обхопили думки її.

«Хіба... жить зоставатись? — думає. — Так... для чого ж і жить?..» Здумала про всі свої попередні мрії, надії, про Полієвкта, Кочур; про матір, батька, Остапчука, Грищенка...

«Де ж щось гарне, велике? — думає. — У мріях, надіях, у книгах!.. А в житті? Нікчемність, нісенітниця, зло... Стоїть пак турбуваться, корчиться, поринать у злі, в багнюці?.. Яка цього ціль? Кому це потрібне?.. Не краще пак спокій... вічний, тихий, хороший; спокій під деревцем, квіточками, травичкою!?»

У хаті було вже погашено. Встала Оленка. На полу, під стіною, лежить батько, чорніє; далі Парася, поз запічок — мати.

— Прощайте! — прошепотіла. Вийшла з хати... навкіи

XVII

Знайшли Оленку під вербами у воді, — по платку, що лежав біля берега. Сяло сонечко, пташки щебетали, а гарнесенька дівчина була байдужа до всього, до всього. Карі

оченята її вже не світились питанням, молодесеньке серденько не бажало кохання. Спокійна-спокійна була.

Як самовбивцю поховали її саму собі в глухому кінці кладовища, на голій місцині, далеко-далеко од берез, під якими вона спочивать так бажала.

Через тиждень після смерті прийшла відповідь з другої епархії. Кличуть Оленку на місце.

Тепер батько, мати, сестричка обсадили вічне місце її любисточком, барвіночком, вишеньками, кленочками. На хресті берестовому, невеличкому, прибили іконочку матері божої. Батько світить увечері в хаті, читає псалтир за упокій; мати голосить.

ПОГАНЯЙ ДО ЯМИ!

Думка одна вже в мене тепер: поганяй до ями. Молодий та зелений ще, жить би ще, жить, та... що ж будеш робить? Не живеться.

Бідний батько, бідна матуся! Як це їм дивитися на мене, змарнілого, хворого! Скільки вони вже діток поховали, повиряджали на той світ! Голод, холод. Було: і обкладок, і гарячок... Хотіли, щоб хоч я уже жив, на мене надіялись. Було вже й позичать грошенят, та й чобітки й жупанок мені справлять. А йду в школу, то й олійки, й рибки мені. А підріс, оддали ще й у більшу школу мене. Хотіли у люде вивести.

— Учися,— кажуть було,— учися, щоб хоч ти, як ми, не страждав, не спотикавсь по поденщинах.

А вчився я тоді у второкласній школі, що є біля нас у селі одному. Скрутно було платити за мене їм, слабим, старим, у школу ту, та стягались, платили.

Розумів я уже й сам добре тоді, що вчиться треба було. Чимало уже й книг прочитав.

І вчуся було. Іноді як напишу було «сочиненіє» чи вірш прочитаю, то вчитель:

— З тебе люде будуть,— було всміхнеться до мене.

Так радію було. Життя таким гарним уявляю собі. І цю й ту школу кінчаю думкою, і цим і тим бачу себе. Та дарма.

Любив я у школі обмірковувати це-те, докопуватися до цього, до того: що й небо, що й зорі. А як було отець завідующий, він же і законовчитель, стане про таке що балакать: про сорокоуст, маслособоровання абощо, як це чоловіка у царство уводить, то я:

— А як найнять ні за віщо у кого цього?

Так було косо погляне на мене. І от видають раз на святки нам білети. Дивлюсь: у моєму по поведінню замість п'ять стоїть три з половиною.

— За віщо це? — здивувався я.

— Щоб не мудрствував дуже,— отець завідуючий мені.

А то у неділю якось проповідь у церкві розказував він. Про благочестя розказував, та згадав і про Чвира Івана.

— От чоловік,— каже,— на таких тільки й віра держиться.

Знаю я Чвира того,— та й хто не знає його! Там багатир, що поля, а що худоби у його!.. І сам такий: щослуження він у церкві тобі; трохи не щогоду ікони у церкву справляє, хрести. Тільки... люде жаліються на його. Як зійде, кажуть, на його землю скотина чия — і не оплатиться йому. А прийде зима, біднота ходить купувати хліба, соломи до його. «Оте,— каже,— заплати, так продам, а ні, то хай краще погниє воно в мене». Далі й балакати не стане з тобою.

Ідемо з церкви, я й кажу до хлопців.

— Гарна віра,— кажу,— до церкви ходить, ікони справлять, а до людей звіриною будуть!

Сказав і нічого б. Отже треба котромусь це батюшці у вуха внести. Другого дня увіходить у клас він.

— Ну, так яка віра? — почав до мене. Оскирнувся якось хижо-хижо, далі: — Здавай книги: плевелів нам у пшениці не треба.

Попрощався я з школою. Жалко було. Мав кінчати того року.

* * *

— Оце вчивсь! — почав батько мені.— Що ж тепер?.. Я ж задовжався на тебе. Служи йди, на заробітки ступай!

«Так отак! — думаю.— Невже це так-таки й піти по заробітках блукать? Одичавіть, пірнуть у темряві, у багнуці?! А вчення, миле учення? Книги, надії? Що робить? Як будуть?»

Нуджу світом. То в цей куток загляну, то в той. Далі:

«Стій,— думаю,— мені ж можна й дома учитись: на вчителя готувиться можна!»

Гаразд. Дістав таких книг, почав. Хитає батько головою.

— Геть, мабуть,— каже,— й часу не гай. Було б шануватись у школі. А тепер... думати он треба, що їсти, ходити у чім.

А мати таки:

— Та хай ото доходить свого. Може ж, таки що й буде з його.

Зітхне батько й нічого.

Готовлюсь. На осінь лаштуюсь їхати на кзамент.

«От,— думаю,— здам і... вчителем я... вчителем!.. Школа, вченики... Буду їм розказувати про людськість, про небо. По головці буду їх гладити... Боже, як гарно! Буду запомагати батькові. Найму дівчинку матері, щоб коло печі хоч

поралась. Мати ж така слаба... Заїло лихо. Пере дрантя зимою було в порваних чоботях: застудилась, кашляє так».

Думав, мріяв, та... чого життя таке?

Пішло по селу тим часом.

— Петро Гнатюків у бога не вірує: з школи прогнали, до віри докопувався.

А багатирям і не подавай. А їх у селі у нас є.

— А прослідить за ним,— почали,— бо з таких усе лихо встає.

Щебто забастовки. Тоді саме йшли вони в нас. Почали накидати очима мене.

— Та він зацікавлений й книжками ще! — чую, балакають.— Які-то можуть бути книги у його? У школу ж він не ходить уже.

Не знаю, чи довго б ще вони «слідили» за мною, чи ні, та під молотьбу пішов я на поденщину до одного з їх, до Гливи Петра. А я не все біля книги був, треба й заробити було. Молотили жито йому. Курява, спека. Між нами, поденщиками, працював і наймит Гливин — Яким. Такий парубійка заштовханий, блідий, худий, і таке щось після обіду сталось йому: положить сніп у машину, та й сяде, й сяде, та й голову схилить, а піт так і ллється з його. Дивиться Глива на його, здоровий, пикатий такий.

— А чого це ти, Якиме, заледачів так? — каже.

Наймит:

— Нудить мене, так нудить... голова болить.

— Гм! Швидше треба.

Наймит нічого. Береться за сніп.

А я:

— Він хворий.

Подививсь-подививсь Глива на мене так вороже, далі заклав руки за спину та й пішов собі, оглядає скирти.

Я:

— Так от чоловік,— кажу,— замість того щоб до лікаря, він «швидше!»

Він і почув, як обернеться.

— Що-о, ти людей бунтуєш? — визвіривсь на мене.— Домократ! забастовщик!

— А що ж ви,— кажу,— чоловіка хворого підгоните?

Він:

— Ладно. Ти-и вже давно на прикметі у нас.

* * *

Світає. Лежу дома в хлівці, слухаю: лемент на городі.
— Давай нам його! Де він? — хтось гукає на батька.
Не встиг я убраться, як ідуть до мене — врядник і два

козаки з нагайками. Хвосьнули разів скільки мене, ведуть до хати. А біля хати стоять батько й становий.

— Ану, де твої книги? — становий до мене.

А батько:

— Ага, дочитавсь!.. дочитавсь! — на мене так тремтяче.

Кинулись трусить мене. Поперекидали, де що не було й у хаті й біля хати. Не знайшли нічого такого, до чого б причепитися можна було, а проте становий:

— Заарештувать його! — гукнув до в'язника.

— За віщо?! — скрикнув батько.

Становий так ехидно:

— А, ти не знаєшк. Он бунтовщик. От у Гливи на віщо він призводив людей?

Посідали козаки на коней, погнали мене.

— Боже мій, боже мій! — б'ється матуся.

* * *

Судили мене, оправдали, та що мені тепер з того? Встигла тюрма й до суда забрать здоров'я, забрать надії, розбить життя.

Пам'ятаю: стояли раз добрі морози. Холодно в камері. Вікна побиті, сніг так і біліє на їх, а топиться тільки для слави — і комин холодний. Сиділо нас тоді чоловіка з вісім у камері тій, селяни усе. Ходимо то до дверей, то до нар, позгинались.

Носи сині в усіх, руки подубли; в того кашель, у того нежить, а в того вуха заклало. Що тут робить? Просимо «старшого», просимо начальника:

— Пожалуста, шибки повставляйте та топить побільше велить.

— Харашо.

Проходить тиждень, проходить і другий, — усе «харашо». Довго ж це так буде? Підходжу я раз до прозурки.

— Діжурний! — гукаю. Не чуть. Удруге. Не чуть. Я давай стукать у двері. Біжить.

— Чіво бйош двері! — кричить.

— Поки ж ми, — кажу, — будемо мерзнуть отак?

Ні слова. Пішов. Ось трохи згодом начальник іде.

— У карцер його на трое суток, на хліб, воду.

Взяли мене, укинули у яму якусь. Вогко, поночі, тісно. Сюди повернись — стіна мокра, вонюча, туди — теж. Діл кам'яний, холодний як лід, а одежі на мені одна чумарчина. Топцююсь. Прийшла ніч. Прилягти нігде, присісти хоч би — нігде. Схилився на одвірок, куняю. А то на третю вже ніч стою, ноги підкошуються мені, голова хилиться. Ліг, не знаю

й як. Полежав правим боком на холодній долівці, та це й дігав собі. Болить у боці й болить. А зворухнись до чого — колька, задишка.

* * *

Так отаке-то мені! Молодий, жить би, працювать би... Та ще хоч би з навкола не досаждали, а то:

— Ага,— радіють багатири,— так йому й треба, щоб не був дуже розумний!

Мотається, мотається батько сам... знесилений, стомлений, так сумує сердешний. А тут ще й хата хилиться, хлівці боком лягають. А в матусі, мабуть, і очі не висихають ніколи. Бідна матуся!

— Сину мій, сину! — плаче.— Та я ж ждала невісточки... Та я ж думала, що ти й сам житимеш та й ми, немічні, за тобою, а ти... Та як уже нам і ховать вас навірилось!..

Така слаба, нездужаща, гріє липину, ромашки мені:

— Лічися, мій синочку, лічися.

Посилає й до лікаря у больницю. Ходив.

— Що ж,— каже лікар,— це хвороба така, щоб вилічить її, треба їсти добре: м'ясо, яйця, молоко; стерегтись простуди, у чистому повітрі жить.

От і лічись! Де я візьму їства такого? Огірочки, картопелька — оце моє їство! Або як я устережуся простуди тії: удягтися ні в віщо, в хаті холодно, топиться гнойком; повітря: дим, чад... По-о-ганяй до ями!

С. Харківці, Лохвицького пов[іту]

НЕМАЄ МАТУСИ!

Немає матусі! У глухій, темній могилі вона. Тиха, спокійна лежить. Лежить і не бачить, як сонечко сяє, небо синіє вгорі. Не чує, як турбуються люде, сваряться, їздять, ходять, живуть. Як же це так? Ще ж так недавно наставало різдво, і вона, немічна, жила все ж, турбувалась, розговляться готовила, чепурила це-те. Ще ж так недавно вона так жалісливо клопоталась про мене:

— Боже мій!.. такий слабий, знесилений... Та як він і житиме, хазяйнуватиме?!

Ще ж так недавно я палець урізав собі, і вона так скуражено зав'язувала мені його.

І це нема її... Немає!.. Чи, може, це сон? Так ні. Я не сплю. Он сонечко світить надворі, сніг біліє, виблискує, цвірінчать горобці, а в хаті так сумно, так тихо, нас тільки двоє: зажурений старий батько та я. Як же це так? А може, вона ще

надворі де і ось-ось увійде в хату, така: в кожушанці нагольній, бліда, худа, глибоко очі; посидить на ослінці, оддихне, потім:

— Чи ти їв що сьогодні? — питає мене. — Візьми сальця отам трохи в ковганці. — Або: — А чого то в тебе очі так позакружлювались? Чи не болить що у тебе?.. Гляди себе, моя дитино, не ходи роздягнутий, не піднімай побагато, як що робиш отам.

Дорога матусе моя! Та хоч би ж хоч у сні тепер я почув це од тебе! Невже тепер байдуже тобі: я, хата, хазяйнування моє? Невже байдуже тобі сум мій, порання моє біля печі невміле: і борщ недокіплений, і паляниці глевкі, і в тісті усе... Байдуже?!

А було... Усе, все тепер пригадується мені. Невеличкий ще я. Жильоточка на мені черкесова, штанці вибійчані. Вечір. За садком підіймається місяць. Соловейко щебече в калині. Хрущі поміж деревом літають, гудуть. Пахне медом, кленками. А ось... загорода ось. Молочко в їй бульчить, мекає телятко в хлівці. Стоїмо: я, Сергійко, штанці у смолі, Марушка в спідничині пістрьовенькій,— меншенькі мене. Зазираєм, як матуся доїть коровку. Нахилилась. Дійничка в руці. Очіпок синій на їй, корсетина; білолиця, чорнява сама.

— Моні? — питає нас. — Мої маленькі! Ось зараз.

Проїдить, налле нам у миску, хлібця м'якенького накришить туди, посаджає нас на матці під грушею, вечеряємо. А далі... далі прокаже нам бозі, спатки покладе нас, вкриє, хрестить.

— Спаси вас, мати божа, цариця небесна... Огради і помилуй! — шепоче над нами.

* * *

Підрастаємо ми. Оддали нас у школу,— неперемінно! — щоб розумні були. Тому свитини, тому чобіток. Чухає голову батько, не знає, де взять.

Матуся:

— Боже мій! — турбується.— Позастуджуються діти!

Пригадую. Були раз чоботи страх порвані в мене. Були у неї цілішенькі трохи.

— На, на, моя дитино, глядися.

Оддала їх мені. А сама... Приходжу я з школи. Зимою діло було. На лаві сорочки лежать поспраті, а на ослінчику вона, матуся, сидить, недоноски роззуває якісь. Онучі мокрі-мокрі у неї, так вода й біжить з їх; ноги сині, пальці позлипались та аж побабіли неначе. Викручує онучі ті, виливає воду з чобіт.

Бідна матуся! Скільки раз вона так застуджувалась!

Кремезна зроду, бадьора була, а й не підійде іноді, зане-
дужає так. А працює було! І мішки підіймає, і це, й те. І ні
дня їй, ні ночі. Так усе знесилювалась.

Підросла Марушка. Повновиденька собі, чорнобровень-
ка, оченята карі.

— Рости, моя дитино,— було їй каже вона,— рости,
та хоч у якій-небудь пригоді ставати будеш мені, біля
печі хоч.

Росте Марушка, походила у школу, привчається дома.

— Це так, а не так. Чепурненько, доладненько треба,—
муштрує матуся її.

Береться Марушка. Чепурить і хату вже, і біля печі вже
вміє. Така рада матуся. Підріс і Дениско. Був самий наймен-
шенький. Такий карапузик утішненький. Хату замітає оце,
соломку пхає у грубу. На коліна лізе тобі, по пиці гладить
тебе, сміється, щєбече. Втішається матуся. Та... прокинувся
тиф у селі. Поховали після Нового году Дениска, а днів через
скільки й... Марушку. Звалилась [матуся], не знає, що вже
й робити.

— Та моя ж і помічнице, та моя ж і жалібнице! — за Ма-
рушкою плаче.— Та що ж це таке, та поки вже ми й ховать
будемо вас?!

Бідна! Скільки вона перенесла горя того. При мені вже
тоді з діток Марушка четверта в могилу пішла. А поки ще
й мене не було! Розказувала:

— Холод у хаті, голод. Було двойко перших, чималень-
кі уже,— померли. Потім після цих двох було четверо, бігун-
чики вже, та прокинулась хвороба, та... за один тиждень
усіх... подушила. Двох дівчаток одного дня. Лежать: одно
на лаві, друге на столі.

— Легко сказати! Трохи й не збожеволіла я,— каже,—
тоді. Тут ось були дітки, щєбетали, бігали, а тут і нема!

Перенесла! Та хіба ж тільки це?

* * *

Поховали Марушку,— зісталось нас двоє: я та Сергій.
Сергій кончив второкласну,— й у второкласну школу ходили
ми, біля нас недалеко вона,— учителювати пішов. А я, що,
мовляв, «розсуждав, залазив у ересь», не кончив і пішов
у писарі. Високомір'я, низькопоклонство, хабарі!.. Остогидло
писарювання мені, оселився дома. Голодний, обірваний, та
сам собі пан!.. Ліс, поле, місяченько, зорі, соловейко щєбече...
Ходжу, про «карі оченята» мрію, про ціль життя, про щось
гарне, велике, божественне... Тільки... все ж нудьгую. Так мрії
мріями й зістаються. Як ось настав рік 1905. Заворушилися
люде. Кличуть до боротьби за рівність, братство, свободу!

Боже! Боротьба за рівність, братство, свободу! Так от де я знайду собі і ціль життя, і карі оченята, і щось гарне, велике! Ухопився за це я. Розказую селянам, книжечки їм читаю. Трусять мене, трусять брата. Заарештовують мене. Плаче матуся.

Аж ось 17 октября. Маніфест про свободу! ¹ Боже! Значить, жить на світі є для чого?! Значить, є на світі братство, правда, добро?!

Заснувався «Крестьянский союз» ². Почав і я працювати у йому. Гуртую селян, це-те їм, мирне, любе. Так мені весело, гарно. Так ось-ось воно ціль життя та!.. І тут почалось... Знов заарештували мене... Отут ще!.. Скільки ще тут перетерпіла горя матуся.

Перш ніж заарештувать мене, попорипала поліція хату. Ховався я. Було кого заарештують і б'ють. І я то по родичах вештався, то щб. І от було хвалиться матуся мені:

— Часто й серед ночі,— каже,— слухай: гримлять козаки. Хату обступлять тобі, перекидають усе, на горище лізуть з огнем. Кричать на батька, на мене: «Де він? подай нам його, сякого-такого!» А раз,— каже,— батько сказав щось не до вподоби їм, вони й давай шмагати нагайками його, сам становий звелів. І стіни й стелю в хаті оббили.

А то... на Новий рік діло було. Не думав я, щоб тоді хто приїхав по мене. Сиджу дома у хаті, якусь книжку читаю. Як ось батько:

— Козаки!

Я зирк у вікно: летять, попригинались на конях. Я — куди? Прожогом та в хижу.

Мати:

— О боже мій, оце так!

Ухопила замок, замкнула мене, стоїть ні жива ні мертва. Увіходять.

— А що, дома? — озвався котрийсь.

— Ні, нема.

— Ну, як і найдьом же!

Позаглядали туди-сюди, зупинились біля хижі.

— Одчиняй! — кричать.— Довго ми будім ездить отак?!

— Та нема, господи!..— А голос дрижить їй, дрижить.

Врядник, що то вже сталось йому:

— Ну, далі поєдім.

Становий сидів на санях на улиці, доложив йому врядник: «Нікак нет його!» — Поїхали. Вийшов я з хижі, дивлюсь: біла-біла матуся стоїть.

— Ху, як же й злякалася! — каже.— Страшні такі: шапки волохаті, самі з нагайками та з ружжами... От-от!..— думаю...— Ху, аж мороз іде по мені!

Вийшла далі з хати, сюди-туди подивилась, постояла, знов увійшла.

— От напасть отака! — почала.— Хотіла, чи не можна б оце зйти де тобі, бо... Коли б козаки знов не забігли, бувало вже так. Люде ж... багачі — Заець Дмитро тощо і підлизники їх стоять біля фіртки та: «Та він дома, то вони шукали погано його»,— і дивляться в огород, неначе стережуть тебе.

А тоді через багачів та через прихвоснів їх так часто й поліція грала за мною. Раз у раз їй про мене нагадували. Та ще й зараз багачі,— а їх та багато у нас,— гострять зуби на мене:

— А, сякий-такий,— кажуть,— землі хотів харпакам, слободи!

Поліз я на горище в полову. А матуся... ходить, бідна, з батьком то з хати, то в хату, ждуть: чи швидко од фіртки розійдуться.

Порішив я після цього зовсім з села змандрувати. Знов матуся:

— Боже мій, холод, зима!.. Куди ти? що ти?

Турбується, грошенят роздобуває мені. Роздобула і аж цілих шість рубликів. І сього й того знайшла мені, поцілувала мене, перехрестила, подався я. Було тоді мене скрізь: і по монастирях, і по нетрях босяцьких. І босяком, і «рабом божим» був. Не легко було без пашпорта жить.

Зморило таке життя мене. Навернувсь я літом додому.

— А що, де ти?.. як ти? — зустріла матуся мене.— Тут таке... пожарі, крадіжки... І багачі все на тебе: «То все,— кажуть,— з його, сякого-такого». А тут ще... нібито хтось у Западинцях бачив тебе, то в Безсалах, то прямо дома. Ганяють козаки. «От як піймають!» — думаю. Або схопиться завірюха оце: «Де це він? — думаю.— Може, де замерзає оце?! Боже мій!» Печуся-печуся. А тут ще й не хвалися нікому горем своїм. Багачі зразу: «Чого вона за ним, сяким-таким, кисне?! Учить було б, а то... й сама така!»

Оселився я в бур'яні дома. Матуся пиріжечків туди носить мені, цього-того. Та недовго. Пожарі, крадіжки оті! Поліція раз у раз у селі. Хто це все робив?! Страшенно це турбувало мене. Це ж прямо скидалось на підступ під волю, усе діло ганьбило. Помітили мене в бур'яні, схопили. Було!.. Допросив мене слідчий за «Союз крестьянский» й нічого б, оддав під догляд поліції. Та поліція, не довго думаючи, призначила на два годи на заслання мене і призначила як... «анархиста-террориста, наводящего смуту на мирных жителей»... За пожарі! Так от!.. Слідчий не пускає на заслання мене. Зіставсь я в тюрмі. Ходить батько з саковками до мене.

— А що, як там мати? — питаю.

— Та так... звісно... плаче. Та ще в нас балакають, що тебе вже, поки й віку, додому не буде. Багачі он заходжують-ся, щоб тебе і там ще декого, хто в чім замічений у їх, приговором обчеським назавжди зіслать. Особливо на тебе беруться... А щоб і обчество бралось, вони: «Он він, сякий-такий,— кажуть,— брав великі гроші з жидів, та це й... і крали й палили через його,— призводив. І от, що поліція,— кажуть,— а то ще й ми повчимо його, сякого-такого». Чисте горе! Летіла б до тебе, п'ять верст же, не дійде, а приїхать, бач, нічим.

А вона до того часу так знесиліла вже. Змарніла-змарніла і жаліється було: колька, поперек болить, голова, в животі. А кашель! Як захватить іноді було, особливо уранці, на ногах аж не встоїть.

А раз приніс мені батько хрестик новий, стьожечку, сумний такий.

— Це,— каже,— благословення од неї тобі. Бо... вже, мабуть... нам не бачить тебе. Приговор обчеський уже склали багачі про зсилку. Тільки... як складали!.. Зробили десь у хаті в свого список, кого їм треба зіслать, приїхав становий, зігнали обчество вони, розмістились поміж дядьками чоловіка по стільки: ті там, а ті там, і як спитає становий нібито в обчества з списку того: «Такого-то нада вам?» — «Не нада,— гукають з-поміж дядьків,— без уваження!..»

Гукали ж тільки вони та ще, може, який їх прибічник, а вийшло, що нібито порішило все обчество. На приговорі ось підписуваться. Мнуться дядьки. «Підписуйся! — причепляться до якого.— Бо, значить, і ти такий, і тебе заберуть». А неграмотних писар підписував без їх відома з старих приговорів якихсь. Так отаке! А почне котрий розсуджати: «За віщо, мов, такого зсилать?» — «І його на зсилку!» — гукають. Де ж пак! Були й мене записали зіслать, що стояв за тобою, та якось таки... А одного за те тільки, що політичного взяв на поруки, зсилають. Та ходив і до земського це, жалівся йому... І слухать не хоче. Радий цьому. Що ж тепер? Більш нічого... Молись богу, казала, богу молись... А це ось оладочки тобі, нездужаючи, готовила.

* * *

На літо перегнали мене з «нашої» тюрми в іншу. Годі вже батько до мене ходить: п'ятдесят верст. Проходить скільки часу. Не жду нікого до себе. Як ось забряжчали ключі раз, одчиняється камера.

— Ану, стройсь на свіданіє! — діжурний до мене.

«Хто ж би це?» — думаю. В посітительську входжу. Зирк! Стоїть у куточку — і хто? Матуся! Така зігнута та загоріла, вкуріла, в очах сльози.

— Дитино моя! — кинулась до мене.

— Нидзя, нидзя зближаться! — старший їй, стояв біля нас. Вийняла хусточку, приклала до очей.

— Що нового? — питаю.

Помовчала, далі:

— Та там... боже мій!... Там таке... Балакають багачі, що тебе вже... судили... закували й роз... розстрілили.— Дивиться на мене так жалібно. Втерлась хусточкою, далі:

— Радіють, а я... не сплю, не їм... млію-млію... А тут ще сич кричить, кури... вмираю... А це письмо од тебе прийшло, аж ожила мов. Пиріжечків спекла тобі, булочку, підводу найняла і це... Тільки... боже мій!.. Насилу впрохала начальника, не пускав до тебе: «Нікаких,— каже,— свіданій сьогодні, в воскресення приїдеш». Прошу вже, прошу. «Та я ж,— кажу,— забилась звідкіль, та й підвода чого стоїть мені! — три рублики!» А він: «А моє-то дело какое?..» Та насилу-таки... аж вилаяв. Я за пиріжечки, за булочку... «оддам я йому»,— кажу. «Нидзя!» Та так і не дозволив. Отаке! А я ж пекла!

— Нидзя! — обізвався тут старший.— Потому... циркуляр єсть: лівольвер або што другое, бонбу, например, так передать можна. У нас є што їм кушать.

— А змарнів як! — матуся до мене.— Як же й змарнів, моя дитино!..

Дивиться на мене, нічого.

— Ну, скорей свіданіє делайте! — старший нам.

— Та питають мене: «Де твій синок?» — «У тюрмі...» Боже мій!.. А це ось я сорочечок тобі, штанці...— Розв'язує у хусточці, бере старший у неї, розтрушує, рубчики щупає.

— Так будь ваша милость! — матуся до його.— Візьміть і пиріжечки йому. Мені ж як пекти їх було... нездужаючи.

— Сказано раз!.. Чиво їщо?..

— От боже мій! А там ще балакають, що ти, моя дитино, в бога не віруєш: не хрестивсь, кажуть, як був у церкві колись. Так мені тяжко це слухати! Молись, мій синочку, молись, бо... тут страждаєм, та як і на тім світі ще...

— Ну, довольно вже. Виході, бабка,— старший їй.

— Так стій,— до мене вона.— Так як ти?.. Коли ми ще? Чи, може, вже...— Та й знов хусточку до очей.

— Виході, виході, не полагається болш.

Подивилась так болісно на мене, скривилась, подибала.

Сиджу в тюрмі, життя смакую. Весна ось надворі. Там десь за мурами карі оченята співають, соловейко лящить, а тут сидиш... Зневага тобі, сморід, сирість, голодний. Сидиш, позираєш на сонце, ждеш ночі, ждеш, щоб забутися, заснути швидче. І то... як блощиці дадуть. І це сьогодні так, завтра і хто зна поки! І це до суда ж! А там що ще суд заспіває?! Всього найтяжче було думати мені, що це ж я заслання в тюрмі одбуваю! А заслання, хоч воно й заслання, а все ж не мури, не ґрати. Прошу губернатора, прошу і міністра: «Не держіть мене у тюрмі!» Оповідь одна мені: «Суд є за вами». Сиджу так більше году вже. До судовиків ще пишу: «Або відпустіть на заслання мене, або швидче судіть».

Жду-жду, відповідають: «Ваше діло передано на дослідвання, бо ще знайшовся один причетний до його». Що тут робить? Пишу до губернатора знов і аж до прокурора палати пишу: «Погодіться, мов, між собою за мене якомсь, бо це хто його зна, коли буде суд».

Жду-жду,— нічого не чути. Залишив я й ждати. Як ось місяців через вісім,— через вісім місяців! — приходить: «На етап у Вятську». Слава тобі господи! — Радію... Пішов... і що ж?.. Попойшов щось місяців коло двох в тісноті, що ні лягти, ні присісти; у воні, що аж очі сверблять; між кузками всякими, між хворобами всіх розборів; між «фартовими», що так і бійся, щоб не обідрали тебе; голодний, що дивишся й крихот... Попойшов. Пожив у Вятській щось з тиждень, подивився тільки, як жнуть там, і знов на етап, на суд у Лубни. Ще місяців коло двох попойшов... Вже й на суді я. Тільки що встиг.

Були в мене свідки, що злочинного не робив я нічого. Оправдав мене суд. Зіставалось мені ще трохи заслання. Хоча перше, чисто адміністративне, в Вологодщину, я давно одбув у тюрмі, та друге це зіставалось, «обчеське», якого не добув у тюрмі. А я й по «обчеському» на два годи признаний був... Адміністрація постанову «обчеську» змінила. Знов мене на етап. На сей раз я на тиф заслаб у етапі. І у самій московській Бутирці аж на півтора місяці цілих застряв.

На перший день різдва прибув я на місце. А на другий — заслання кінець.

Після Нового году став я дома, змарнілий, знесилений.
— Отак! — клопочеться матуся.— Який був хлопець: повненький, рум'яненийкий і на віщо звівся?! Очі, як у ямах...

блідий, худий. Ну, та слава богу, що хоч прибув, а то... «не буде, не буде!» — радіють тут. А це й я... Трохи-трохи цю зиму не випрягла вже. Так мене було присутяжило; лежу й не встаю. Так усе болить. А тут ще батько сердиться, що ти у тюрмі, я нездужаю. Згонить оскому на мені, лає мене. І не топлено в хаті, нічого. А на вікнах сніг. У роті ні ріски. А тут ще кашель, та з кров'ю. Так було... Жду вже, жду тебе... Поправляйся ж тепер, моя дитино, набирайся здоров'я та... шукай переміни мені, женися, бо... горе-горе!.. Так уже трудно спотикатися мені...

Замість поправки незабаром звалився я зовсім. Після тифу в етапі спав на холодній долівці у ярославському казематі. А на засланні під мороз, що аж дим устає, «освободився» в чумарчині куценькій. Болів поперек у мене, починало у піт кидати мене. А то почався й справжній плеврит: рипить у боці, колька, задишка. Лежу я.

— Отак! — плаче матуся. — Порадував!

Піклується біля мене. Рибку смажить мені, горілочку з стрючком, з хрінном підносить мені. Чайок у чавунці гріє мені. За булкою посилає батька в крамницю; за підводою, щоб повезти у больницю мене; молочка там і там питає мені. А й сама ж... сяде на ослінчику та як закашляється оце і не оддихне.

— І що воно в горлі тому? — каже було. — Неначе там лапою дере собака яка. А в грудіх!..

А як я не любив, як вона ото кашля було! Злюсь було, що б і робив. Лежу та:

— Ото ще! Ану, якби не кашлять! — було гукаю до неї.

Так було іноді од цього й покотяться сльози в неї. Злий-таки був я. Злий на себе, на людей, на життя... Тільки... все ж, нащо я матусю так ображав?.. Що б я дав тепер, щоб хоч почути її кашель!

Лежав я так місяців зо три. Далі підвівсь. Ходжу й роблю дещо вже, а проте слабкий такий: у боці поболує, знай. І блідий сам, блідий.

Минає скільки часу, однаковий я.

— Та це з його поправка така?! — клопочеться матуся моя. — Боже мій! Як же він житиме?.. Ще таки хоч, поки я це ворочаюсь, біля печі хоч, а згорну я руки? А там і батько підтоптався уже... Ех, тюрма заїла синочка мого!

А ще ж не знала вона: тоді ще я сподівався тюрми. Видралось ще якесь насилля над справником. В тюрмі ще мене за його допитували. Хоча проз це друге діло я проскочив був на заслання не просючись. Не додивились якось. І це знов ждав я суда, під надзором поліції був.

Клопочеться за мною матуся було. І до бабів, і до лікарів було посилає мене. І є яка копійка у неї — дає мені, а я... Чому хоч я не повіз був у больницу її? Було каже мені:

— Пошукай підводи та повезеш... Може, хоч трохи полегша мені... Хоч під груди не так підпирати, може, буде. Та кашель... може, хоч трохи втихне.

Не думав я тоді про те, що таке мати і що значить утратити її. Та й не вірив-таки, щоб їй допомогли що в больниці. Дужча була, сама ходила туди і каже було:

— Ну й у больниці у тій! Сіпа тебе, сердиться і... аби з очей тебе.

Так-то так. А все ж... Чому я таки не повіз був ні разу її? Скипидар з крамнички... всі її ліки були.

Восени їду я на суд.

— І це знов? — клопочеться.— Боже мій! — Вийшла аж за хвіртку за мною, шепоче молитви:

— І господи й милостивий, визволи, порятуй.

Дали мені дві неділі арешту тоді.

* * *

Співають у нас кури й співають. Злітає з сідала котра або оце доріжкою йде, зупиниться, витягне шию і, неначе півник молоденький який: «кукуруку!» Або почнуть оце кричать ні з сього ні з того усі.

— Не на добро це! — турбується матуся було.

А то вже перед святками різдвяними варилась каша пшоняна в печі та взяла й вилізла з горщечка, аж підняла й покришку.

— Хм! — здивувалася матуся.— Так як на вмируще.— І подивилась на мене так жалібно, неначе подумала: «Хоч би не ти... не дай боже!»

Не знаю, чи є в цьому щось... щось таємне, чи ні. Було це все так.

Святки різдвяні настали. Холодно страх. Вікна понамерзали, двері набрякли, й у хаті не вдержишся. На матусі стара голубенька блузка Сергійова. Порається біля печі собі, картопельку чистить, борщ готує, це-те... і на лиці, дивлюсь, синя, змерзла, а проте така рада: Сергій он у гості приїхав, ще й розговіється розживсь. «Бадьора ще!» — думаю.

Як ось проти четвертого дня упочі, слухаю, стогне на печі матуся моя. А гії ночі нездорово так було і мені: попошуміло в вухі, у голові: учадів ще вдень. Та й вона ще вдень жалілась на голову. Стогне, і болісно так.

«Це щось так їй,— думаю.— Пройде».

Розвиднілось. Дивлюсь, не встає вже й до печі.

— Отам сам,— так слабко до мене — Те так, а те так. Та Сергійко... Сергійкові отам смачненько гляди. А мені сливók там звари... Так забажалося кислого.— Зварив і сливок їй. Покуштувала, та й годі. Страдна, страдна зробилась. Погляд став такий болісний, очі каламутні, на губах смага лягла. І що день, усе гіршало їй. Суха зробилась, суха. І водою холодною тільки й живе. Стогне лежить, а підводиться стане — кашель. Скипидару просить. І така... одно:

— Отам чи ви обідали вже? Щоб не перекипів отам борщ, глядїть. А Сергійко там як? Оце погостює!.. Та їсти курочкам отам дайте.

А то вже раз сидить на печі вона, я на полу. Дивилась, дивилась на мене, далі:

— Отам паляниці посхнуть у печі,— почала до мене.— Повиймай. . Та кутю... кутю к хрещенню отам. Чи ти вже мішав її?

Дорога матуся! Що то вже ввижалося їй? Паляниць тоді не було у печі, і кутю к хрещенню було ще рано варить, був ще тільки другий день нового году. Дивлюсь на неї: губи сині, руки сині, тонесенькі. Сидить, волос кругом голови обводить, обв'язує хусточкою. Тільки не слухала вже хусточка її. А очіпка вже й зовсім надїть не могла. А чепурна була.

Увійшла Олена, жінка одна, сіла теж на полу

— А що, як ви там? — питає її.

Подивилась матуся, далі:

— О, трудно мені, трудно... колька... спина... у грудіх... П'ю-п'ю шпикинар,— нічого... Хоч би хоч не кашель оцей! — З яким стражданням вона кашляла вже!.. Помовчала.— Та ніхто й не навідається до мене,— почала,— не вірять лихові моему усе... ні свої, ні чужі... І старий... посилала: «Піди мені в Безсали, Ваську призви,— сестра його,— як не чув».

А це так справді й було. Усі вже звиклись з слабуванням її Не перший, мов, раз.

Утерла хусточкою очі, далі:

— Отам у скрині на смерть мені є: крайка зелена, платок, запаски, сорочка дівоча... дівоча... була я дівчиною!..— Помовчала.— А тепер... як же усе швидко й зникає!

— А хіба ви вмирати вже думаете? — Олена до неї.

— Ох, якби це мені Марушка жива, моя дочечка... Вона б це... біля мене була. Та вона б це й скупала мене. Нема!..— Помовчала.— А може б, ви купіль нагрїли мені?.. прийшли з Настею завтра... скупали мене... може б, я ще... Так би ще хотїлось пожити... Не жила, а страждала... і так би хотїлось побачити, як хлопці... синочки мої... Ну, Сергійко... надїжнішенький хоч... Як би я невісточка хотїла дїждати!.. А от цей... такий слабий...

Смеркло. Прийшов десяцький із зборні. До в'рядника кличе мене. Аж жахнулась матуся:

Це... це зно-о-в напасть якась! — промовила.

Прийшов од урядника я. Очі їй сплющуються, і сама не одведе уже й голосу, а ще таки:

— А що-о?.. що-о там?

А мене тоді заарештувати приїхав урядник. Сидіти ті дві неділі,— прийшло із суда. Насилу впрохав не заарештовувати, подождати з тиждень, поки як мати.

* * *

Цілу ту ніч і не спала уже. То встане, на стіну схилиться, то ляже.

— О боже мій! — іноді скаже.— По-одай води!

Подам. Налле у долоню та на груди собі або на спину за шию. А то хотіла зсунуться з печі. Схопився Сергій. Ми на полу з ним лежали.

— Куди ви?

— Пече мене.

Поміг їй ізлізти. Сіла на лежанці, повісила голову, далі й схилилась до мене на піл.

— Холодно,— кажу,— тут.

А воно що таки було й холодно, а що таки... боявсь я її, такої недужої... Боявсь!.. Так от!..

Вона:

— Я-а не до-о-вго так буду.

На піч зсадили її. Знов то ляже, то встане.

— О, пече мене! — промовить оце.

А раз:

— Як же й змерзла! Холодно ж як!.. Де мій купіль?.. у купіль мене... я ж казала... о, де Марушка моя?.. А де Васька?.. Я ж посилала.

Чому хоч я не пішов був за Ваською? Або чому хоч не покликав до неї Гальки-сусіди, яку вона теж згадувала?! Усе: хай ще, мов... може, це вона так...

А то:

— Не вся я... перерізали мене... де половина моя? — І очі їй то заплющуються оце, то розплющуються... А зривається кашель, лице їй так витягається, і вона тільки кахикає глухо-глухо якомсь.

Світати починало. Давай вона води прохати не в нас із Сергієм, а в батька.

— По-о-дай, а то во-о-ни наморились уже й та-а-к біля мене.

Батько недочув, мабуть. Лежить. Подав їй Сергій. Вона вмивається давай: у жменю та на лице воду, гладить рукою...

Що за знак? Дали волос на голові давай до купи збирать. Поворочалась ще трохи, нікому нічого уже, лягла лицем до стіни,— головою до полу лежала, зігнулась, щось десь, неначе в горлі, зарипотіло у неї, і не чуть... Не чуть стало нічого. Чи не підведеться ще? З полу дивлюся. Лежить, не ворухиться. Схопився Сергій. Глядить за лице її, за шию, за руки, прикриває ряденцем: хай матуся, мов, спить, зогрівається. Схопився і я. До неї, аж... спить матуся і спить... не підведеться уже, і ніщо вже, ніщо не зогріє її. Сплющились очі і навіки вже сплющились. Зупинилося серце, серце, яке так турбувалось за нами, і зупинилось навіки. Так ми розлучились з матусею нашою... з матусею!.. не попрощалися навіть. Прости нас!..

Розвиднялось надворі. Наставав день третій року 1910, похмурий, сумний.

* * *

Клав і в домовину... в домовину... її, матусю мою!.. Була вона вбрата в сорочку дівочу, керсет, запаски, платком чорним пов'язана. У руках хрест, свічку держала. Взявся за рушник, на якому вона головою лежала і... що таке? Мертве лице її повернулось у мій бік, неначе спитати хотіла мене: «А як ти житимеш це?» І скільки я не силкувався, щоб виправить його, так і зісталось.

Вечоріло. Сніг по кладовищу білів. Голосили дзвони. Вітер холодний корогами матляв. Хмарно було. І тоді... тоді матусю мою, матусю, що дала життя мені, що ось стільки літ піклувалась за мною, страждала, мою неньку рідненьку накрили віком важким, гвіздками прибили і... у яму... у яму впустили... поруч з Дениском... Та хоч би ж хоч карточка фотографічна після неї зісталась була!

* * *

Скажи ж тепер мені, матусю моя: чи ще коли годувати молочком будеш нас так? молитви над нами так шепотіти? так піклуватися за мною?.. хоч через мільйони год?.. Чи ні вже, ні?.. А скажи: що ти там відчуваєш тепер?.. Ти, що так молитися було кажеш мені, щоб хоч там не страждать?.. Що ж тепер там?.. Скажи пак!.. Ти ж було клопочешся мною, як жить буду я. Скажи ж тепер, тепер усе відомо тобі: для чого пак жить?! Яка там нагорода за страждання-життя!.. Спокій, вічний спокій, небуття?! І це ми розлучились з тобою і розлучились навіки, навіки?!

Ой страшно, сумно, матусю!

Спи... Спи з миром, ненько рідненька!

С. Харківці, Лохвицького пов[іту]

ПРОЩАЙ, ЖИТТЯ!

З ЩОДЕННИКА ОДНОГО САМОВБИВЦІ

Високошановний п. Редакторе!

Покінчаючи з життям, надсилаю до Вас декільки уривків з мого щоденника, чи не надрукували б Ви їх. Може, вони й нудні, й неінтересні, а все ж... Нехай би їх прочитали ті, кому живеться на сім світі весело, гарно. Нехай би їх прочитали... карі оченята, вдихаючи оце пахощі весняні, слухаючи спів соловейків. Нехай би... Ось ці уривки.

25 марта. Ну, де-таки моєму свідоцтвові дітсья? Ось як повернувся з заслання, розшукую його і... ні слуху ні духу. Становий зразу казав мені, що укупі з книжками, які тоді забрали в мене, воно в жандармське управління пішло. Справлявся. Оповідь:

— Не маєтсья у нас такового.

— Ну, мабуть, у губернатора воно,— становий тоді мені. Справлявся і туди. Теж «не маєтсья».

— Ну, значить, ви самі десь заділи його,— становий тепер мені.

Так от!.. А чого воно коштувало мені! Скільки попотягсья мій батько... поки на вчителя вивів мене, поки я здобув його! І то ж треба таке: з учителювання увільнили, заарештували, потім заслали, свідоцтво знищили, а за віщо? За те тільки, що книжки селянам читав, про дещо розказував їм.

Ах, люде, люде, злі, хижі!

А в хаті чадно й сьогодні. Це знов почне боліть голова: Таке те топливо кляте: тільки курить, як ним топить. Димар оттулить би,— холодно ж і так у хаті. Коли вже воно буде теплішати? Уже ось благовіщення сьогодні! Дме вітер з півночі й дме. Яка ж вона й холодна, противна та північ! Та поночі в хаті як... Чиста кузня, не хата. Вікна невеличкі, поналатовані; стеля нависла; стіни понасуплювались. А якого б його чорта з'їсти хоч? Борщ так смердить буряком, цибулею. А чого хоч батько той полом так торохтить? Ліг одпочити і повертається на йому, неначе поламать його хоче. Такий він усе невеселий.

— Навчителював! — усе він зітхає, дивлячись на мене.— Думав, і я за ним житиму, а він... тільки до втрати довів.

А його бувший наш учитель сільський, Олексій Іванович, так був заохотив до цього. Прийде було аж у хату до нас та:

— Жалко занехаять такого. Серйозний хлопець, читає усе, думає. Як-небудь спроможітьсья... нехай вчиться; щось, може, вийде з його.

Пху! Пишу ось, а руки як лід. А як горілим смердить!
Аж у висках сіпає вже. К чорту!

4 *апріля*. Чого мені так тяжко, так сумно? Неділя. Був я сьогодні на могилі у матері. Це вже три місяці вчора минуло, як вона, стомлена стражданням-життям, спочиває у їй. Було покійна розважає мене:

— Молись богу, чого-бо ти так нудьгуєш усе?

Тепер нічого, мовчить. Був у гаї. Тепло, сонячно, гарно. Синіють скрізь проліски; кузьки усякі вилазять на сонце, мухи вчаться літати, співають пташки. Так любо. Весна оживає... Боже! Іду і так мені бажається поділитися з кимсь вражіннями, повтішатися красою. Дивлюсь — нікого нігде. Як ось зирк за горб — ідуть двоє назустріч мені.

Перше: панночка — плаття чорне, платок голубий, личенько біле...

«Ах, карі оченята, створіння божественне!» — хочеться крикнути мені.

Друге: картуз — околиця плисова, вуси, пальто.

Були то: вчителька наша Марина Петровна і Прокіп Остапович, псаломщик наш.

— Як поживаєте? — всміхнувся до мене Прокіп Остапович.

Се-те, пішов і я з ними. Починаю про весну, Прокіп Остапович:

— Еге.— Помовчав, далі так серйозно до мене: — Ви б собі місця якого шукали. Як так без місця! Хоча... неблагонадежність ота.— Зітхнув.

А вчителька подивилась на мене так призро.

— А нам тепер жалування прибавили,— процідила кризь зуби.

Що таке? Поки вчителював я, Прокіп Остапович був такий товариш мені. Не було цього тону. Тоді ми на «ти» з ним були. А Марина Петровна теж така тоді приємна була до мене. Що таке?

Увійшли ми в село. Ідуть обое, похнюпились, неначе їм зо мною ніяково йти. Ось біля розправи якраз і людей багато стоїть. Вчителька глянула до їх спідлоба, далі до мене та й повернула в уличку.

— Мені,— каже,— до молодиці тут треба зайти.

Дяк став швидше йти. Іде і все попереджає мене, ніби хоче показати цим, що до мене нічого не має. Що значить? Чи моє становище «без місця» соромить їх, інтелігенцію нашу, чи моя «неблагонадежність» лякає їх?! Те, здається, і друге.

Чому я був не обминув їх у гаї?!

11 квітня. Розвітає природа, розвивається. Груші, вишні так он понабрехали вже. А кашка на кленку уже зазеленіла он як, медом запахла! Бджоли так гудуть, в'ються на їй. А яким шовком зеленіє травичка в садочку!..

Природо, краса свята, божественна! Та ти ж і минулий рік робила це ж саме, розцвітала і раніш, і на той рік це ж саме робитимеш, і ще й ще... А я... розцвів, одцвіту незабаром і... ніколи вже, ніколи не зацвіту більш. Ах, молодосте, молодосте моя! Ти ж така неповоротня, єдина у мене; чога ж бо ти так марно проходиш?! Де ж бо те, про віщо ось так щебечуть пташки, шепоче весна і про віщо я так мріяв ще в школі?! А де праця, праця на користь людськості, правди, на користь чогось святого, великого, про віщо я так мріяв колись, читаючи книги?

Учора лагодив лісу, сьогодні неділя,— знов піду в гай сновигати, завтра паляниці пекти, плести хлів і... це все?! Проходить молодість марно, одноманітно, безглуздо. А там... а там і все життя так. І нічого, нічого... Могила одна. Так хоч би ж з минулого вже згадати що було!.. Вчився — жив мріями, почав учителювати — не дали... Ой, сумно, тяжко... Де дітися? Як убити час? А піду до Мартина. Той:

— Наплювать,— каже,— на все! — Там безжурний такий. Бувший шахтар. Здоровий, усатий. Був теж на засланні. Там і познайомились ми. Випивати тільки любить. Гарно він оціє співа: «Пей, тоска пройде...» Гарні слова! А піду й справді до його. Добре, що в хаті у його зайвого нікого нема. Їх тільки двоє: він та Феська, невістка його. Брат у солдатах.

12 априля. Яка ж нікчемність, животність! Був я п'яний учора. Пху! Ну й Мартин, і треба ж тобі!

— Наплювать,— каже,— пайдьом!

Пішли до крамаря й давай п'ять. Налигались, тиняємося улицею. Дивляться люде на нас. Ось біля Квача на колодці дівчата сидять. Ми до їх... Ху, щоб мене чорт узяв! Стоїмо біля карих оченят, квіточок рожевеньких, куняєм. Куняю і я, бувший учитель!.. Що ж це таке? Прекрасне щось, велике, святе?! Та стоїть так жити?! Так багато самогубств тепер. Підеш коли в читальню в Коржів Яр,— самі самогубства в газетах. А якби й справді гарно вмерти, вмерти, як оце садки зацвітуть, соловейко защебече... Взяти револьвера, піти під калину і... бух!.. До матусі полинати. А де б і справді револьвера взяти?.. Не легко без грошей. Саме легше петлю на шию або з мосту та в воду. Тільки... це некрасиво якось... синій, пухлий. А яка є отрута, щоб рвот не було, щоб так: заснути у садочку й не встати?

23 *апріля*. Садки цвітуть. Боже! Дерево скрізь біле-біле стоїть. А пахощі.. Не можна сказати і які, а соловейки в кушах що виробляють, бджоли!.. Аж повітря тремтить. Сонечко так усміхається. Ой, чого так хвилюються груди мені і чого на душі так тяжко?! Святки великодні, Юрія. Блукав у гаї, блукав і по луках. Скрізь квітки, зелено і скрізь... тяжко-тяжко мені... Був на могилі у матері... Тиха, спокійна лежить... Ой, хоч би заболить як, схопить «скоротечну», запалення легких абощо, вмерти й собі, не чути нічого, не бачити. Ех, піду до Мартина.

24 *апріля*. Яка ж я легкодуха комаха! Самовбивць звичайно звать «трусами». Неправда. Трус той, хто, не бачачи ні цілі, ні товку в житті, боїться розквитатися з ним, боїться смерті. Трус той, з кого життя глузує, кому показує спину, і хто, боячись дати стусана йому, щоб і носом заорало, кисне перед ним, хапається за його. Я ось трус Хочу вмерти й живу А що ж ще ось! Розсудить. Пішов я ото до Мартина учора, аж там і Христя Степанцева, молодиця-вдова. Та, про яку стільки негарного по селу скрізь балакають. Сидить, хихотить з Феською. Така: керсет плисовий на їй, платком шовковим зав'язана, копилить губи, пишається перед нами. Посидили трохи, Мартин і каже мені:

— А давай загуляєм, товариш!

Дивлюсь на його, не знаю, що робити.

Він:

— Вот і Христя з нами, Феська. Нажарять яешні, ми водки найдьом і... наплювать... «Пей!»

Було в мене з полтиника щось, запродажню якомсь написав чоловікові,— оддав на горілку. Ху, чорт! Понапивались,— пішло... Христя така червона, весела, притулилась до мене та:

— Які ви гарні: чорняві, уси, брови... блідненькі тільки. А проте... А правда,— озирнулась до Мартина,— гарна б пара була?

— О, їщо б! — Мартин до неї. Далі до мене: — Тільки... чого ти, товариш, вовна така? Сидить! Она тулиться до ніво, а он витріщив очі, смотрить. Не знаєш, что делать?.. Вчись в ось так.

Підійшов до неї та й обнімає її, далі ухопив мою руку та на груди їй.

Оскиряється вона негарно-негарно якомсь, щипає мене, підморгує, заводить якоїсь хрипко-хрипко. Ху! Що ж це! Та це ж... розпуста, багно! Так ось яке кохання випадає на долю мені, кохання, про яке так соловейко виспівує! Так ось які карі оченята можливі для мене! Так ось яке життя, ціль

його, товк! Та чорт же візьми мене! Та невже ж я трус таки й справді?! Та невже ж я так таки й не здолаю покінчить з цим усім?! Чого мені страшно? Миті? А чого мені жалко тут? Батька? Буде ж і він там, будуть усі... Чорт! к чорту!.. Де... о, де йод мій?.. Або, стій... Це ж я навіки йду звідкіля! Що б же залишити після себе в цьому брудному мирі? Записку хіба? Записку про нікчемність життя? Написати, щоб вічне ліжко моє квітками вкрасили, щоб поховали мене поруч з матусею, де так цвітуть вишеньки, біліє тополька? Хоча... чому я не поховав її між липами, де вони так чудово сплітаються і звідкіля на село вигляд такий? Це хай там би й мене положили. Або... я й забув! Там же тільки багатих ховають! А кому я записку залишу? Батькові чи Мартинові, що навряд чи й читають її?! Не треба нічого, нехай... Або... он що: я з такою боллю писав цей щоденник, — виберу дещо з його та пошлю до редакції, надрукують, може, і... це буде до речі, визнають ще про одно самогубство. А прийду з пошти, в садок мерщій і... про-о-шай життя! — раз назавжди!

р. 1910

В ТЮРМІ

Брязкають ключі в коридорі, грюкають двері. Сниться Омелькові — на бубон, на скрипку це грають у його. І він це вбратий, розчісаний за столом сидить. Синя чумарка на йому, сорочка вишита. Платком шовковим йому рука перев'язана. Вусики чорні, брови. Такий пишний. Поруч з ним — гарнесенька, чорнобрива Марусина його, у квітках, у намісті. Проти їх — дружки, маківочки такі, співають весільної їм. На столі коровай, васильки, шишки. А там чоловіки, жінки випивають, закусяють, щастя-здоров'я молодим посилають. Всміхаються молоді: він, Омелько, Марусина, вклоняються.

— Бері хлеб! — крикнув хтось.

«Ага, — сниться Омелькові, — це ділить коровай підстаростий. Так, так. А який рушник широкий через плече он у його!»

— Хлеб бері! — знов ще дужче і так по-салдатській противно хтось крикнув.

«Так... хіба... що це?» — промайнуло в Омелька. Протирає очі, підводиться. Де це він? Дивиться. Біля дверей стоїть хлібопек Васька у бушлаті, з пайками в руках. На порозі — діжурний з револьвером під боком, червоний, пикатий.

«А де ж.. де ж підстаростий, весілля? — тьохка в Омелька. Положив ті пайки біля себе на нарах, такі чорні, глевкі; сидить лупа очима... — Так от!.. Це в тюрмі він?.. у тюрмі!.. Так і є. Грати он залізні, товсті; стіни суворі, страшні, попідвожені чорним. Блощиці он червоніють на їх... ху!.. пороздавлювані. Сміття он, цвіль у кутку. — стоніг там, стоніг. А сморід!.. Товариші ось хропуть. Яким же брудом повкривані вони! Заяложеними рядничками якимись. А сорочки які визирають у їх! Мішки засмальцьовані, вонючі якісь. Скільки в їх кузок! Така ж сама й у його. А он ще бушлат який лежить у головах!.. Так от!.. Тільки вусики чорні, брови й при йому. А де ж чумарка синя, сорочка цяцькована?! Значить... то тільки сон був! Як же це так! Ех! — зітхнув. — І то ж люде! Ні скривдив нікого, ні вкрав нічого нігде, а от... сиди у такому. Що, якби це його так Марусина побачила!.. Марусина... Щебетав соловейко, зорі мигали, вітерець пахучий шарудів вишеньками, і він... так з нею голубивсь тоді. Ще ж так недавно! Збирався до неї старіст засилать, жить, хазяйнувать з нею... Ех, дівчино люба, хороша! Поткнись до тебе тепер. Що тепер твій батько, темний прибічник багатирський, заспіває йому? «Острожник», — скаже. А все багатирі. Що тільки ж і того, що посперечався з ними. Та ні. Позахоплювали землі по півсвіта, позажирали усе і тепер... «Не смей!»... Зорюють он толоку вони, огороджуються... Нігде і скотини попасти чоловікові бідному. Ех!» — почухавсь. Позирнув на вікно: так уже світло в йому. Це вже там сонечко зійшло, люде це там як вештаються! Стиснув зубами, одсунув свій матрац од стіни трохи, поклав там пайки, — стола нема, — ліг. Тарканів-тарканів поз стіну ту. Далі лежав Максюта Сашко, «фартовий». Такий: у бачках, білявенький, худенький, очі швидкі. Потім — циган Кроль, чорний, кучерявий, з борідкою, «блатним» себе зве. І поз другу стіну, обдерту, цвілу, лежав Яків Бровко, блідий собі чоловічок, русявий. Не вспів ще Омелько натягти «одіяло» на себе, як знов забряжчали ключі.

— Встать! — десь гукає діжурний.

— Здорово! — чуть, хрипить старший.

— Здравія желаєм! — гукають йому.

Надійшла черга й до наших хлопців, посхоплювались, враз руки «по швам», стоять вряд. Поздоровкалась до їх пика з вусищами, надряпала «4» на дощечці, далі пішла.

Згортають матраци, вмиваються над діл з чашечок.

— Ну, ето пошла скучіще уже, — позіхає Сашко. — Уночі хоч не так воля кортить.

Омелько:

— Еге. Або хоч сон який присниться тобі.— Помовчав.— Ех! — чухається.— Ну й снилося ж оце мені!.. От! — Усміхнувся.— Дівчина снилась.

— Да,— оскирнувся Сашко.— Снілась і мне нонче ма-руха. Сьо-то ніби мене, про барахло тощо зразу,— барахоль-щица сама,— далі сидім і етак... ех, чорт возьми, только сном і живьош!

Бровко втирається «одіялом».

— А мені воли снились,— обізвався.

— Щасливою... На волю підеш,— Сашко йому.

— А воли — воля,— всміхається Бровко.— Повинен би суд оправдаты, значить, мене... Бо й справді: пухнемо з голоду я, діти, жінка. Кланяюсь-кланяюсь жлобам: хоч на раз спекти борошенця мені... Ні. Ну, сам... хе-хе!

Циган так заздро подививсь на Бровка.

— Еге, на волю... а я...— сів на матраці згорнутому,— мені, парінь, клюква снилась. Наллють, знаю. А проте... брешуть вони... до жлобів робіть не підуть і сидать на скамейкі не кину.

— Молодець, циган,— ляпає Сашко по спині його.— А признайсь,— питає,— багато вже скамейок перетягав за свой век?

— Ого! — реготить циган.— Дай бог здоров'я стільки.

— Ти приставай, брат, у скокарі, как я вот. То лі дело! Пошевелівай сібе в городу з шпалером.

Дивиться Омелько на Сашка, на цигана. Скамейки... шпалер...

— Про віщо це вони? — питає в Бровка.

— Хе-хе! — реготить той.— Ти й не знаєш? Що то значить новак. Це по-фартовому так. Навчивсь уже й я так за шість місяців ось... Хе-хе! От слухай: шпалер — лівольвер тобі; скамейка — кінь; клюква — церква.

Одчиняється камера. Діжурний:

— Ану, виносі матраси, на оправку іді, бері швабру, скорей!

* * *

Роз'ялозили хлопці бруд шваброю в камері,— смердить, страх. Набрали окропу, заварили цикорії, сидять над нею на нарах. Сашко й циган то на сахар Омельків, то один на одного так позирають. У їх нема й грудочки, а в Омелька... бере з ворочка, кусає. Кашлянув Сашко, оскирнувся до цигана, далі:

— Сідел з нами как-то мужік одін. От їщо жлоб! Фраїр настоящий. Приїжджають на свіданіє до ніво, пирогів, хліба привозять йому і нікогда он тібе первий не дасть. Ну,

і було же йому! Заберьом бувало усьо у ніво, а самого... под нари.— Моргає до цигана, показує йому на сахар Омельків.

Дивиться Омелько на їх.

«Так от напасть,— думає.— Сахарю в ворочку з півхунта всього, сидить хто його зна поки, а не дай їм — і мені те, чого доброго, буде. От аріяки такі...» Розгортає ворочок.— Беріть, братця,— всміхається.

Ламають хліб, «чаюють». Чаює й Бровко: солі дрібочок кусає.

— Вот і бачу, что человек,— оскиряється Сашко до Омелька.— Есть — бері. Верно. Так і нада. А то... Жалко, что я тоді зовсім не пришив того гада. Сідел он, скажуть, за то, що вора побив. Ну, не знав я цього. Мало сиді, сука, і дуріл всьо.

Попили «чай».

— Що ж тепер? — потягається Сашко.— Покурить би.

— Еге,— тре долоні циган.— Якби сено оце.

— Да-а,— чвиркнув Сашко.— На прогулку підем, вистрелить у політікі нада.— Пройшовсь сюди-туди, од нар до дверей, постояв, далі: — А тепер... що ж... Ложись, брат,— до хлопців. Простилає бушлат на нарах, лягає.

— Чі ложись, то й ложись,— оскирнувся циган. Кинув бушлат, ліг і собі. Омелько з Яковом походили трохи по камері, тісно, покрутились тільки, теж полягали. Тихо.

— Оце, якби хоч казки якої...— обізвався згодом Омелько.

— Курить хочеться, брат,— чвиркнув Сашко. Помовчав.— Полуціган, може, в тебе хоч потерть є яка?

— Чудак, батя. Ось у самого котиться слина.

— Ан-ан що павук виробляє! — показує на стелю Бровко.

Мовчать.

— Ну, такі ж і барішня ота політічіська гарна! — оскиряється циган.— Гуляеш, а вона так дивиться на тебе в вікно, так дивиться... Очі... ах! — цмокнув, погладжує вуси.

— Ех,— чухається Омелько.— Хоч би заснуть, та ще щоб приснилось таке!

Знов тихо.

Сашко:

— А встань, Бровко, подивись: яка камера гуляє. Скоро черга до нас?

Підвівсь той до вікна.

— У... ще тільки друга.

— Ху ти... в закон, веру!..— вилаявся Сашко. Повертається на другий бік.— Та хоч би, суки, матраців не одбирали на день.

Увіходять хлопці з прогулки сумні такі, особливо Сашко. Замкнув діжурний камеру, і він:

— Покурім чорта з два,— до цигана почав.— І то ж... а їщо блатной он, скамеєчник. Кінули тібе, ну і хапай.

— Еге, хапай,— виміряється циган,— як я: хіп!.. а тут: «што? подай сюди»,— масалка.

— По-о-дйя сюди! — кривить Сашко цигана.— От їщо... бароха. Тобі було б... е...— махнув рукою,— шмари беззубої не стоїш.

Сопе, ходить по камері. Циган стоїть, усміхається.

— Не журись, брат, батя,— почав.— Буде черв'ячка заморить.

Зупинився Сашко.

— А хіба... такі єсть сєно?

— Парінь, бичків наполов за сортіром.— Витягає аж цілих три з пазухи.— А щьо, дивись, які повні.

Повеселішав Сашко.

— Давай огню,— усміхнувсь.— Де пувічка? Сейчас ви-крешем.— Кинувсь до вікна.— А ви бері книжку... де книжка?.. робі папіросу.

Ухопив Бровко якесь житіє на нарах в кутку, одриває на цигарку з його.

Циган: «Мі, цігани, добрі люде: щьо побачим, наше буде, гоп, туля-ля!» — підстрибнув, давай танцювать.

— Ти, хурделе-бателе! — Сашко до його.— Почують, то... знов закурім.— Довбеться під шибкою в рямцях.— Што за чорт? де пувічка? Я сюди її клав.

В коридорі щось кашлянуло, затупало. Зскочив Сашко од вікна.

— А ви зачем табак уголовним з окон бросаете? — почувся голос старшого од політичної камери.— Вам самім по болєзні куріть разрешено, а ви... Смотріте: у нас ні где-нібудь... Запретім і вам курєніє, жалєйсь тогда на нас.— Іде коридором.— А ви, діжурний... Смотреть лучшє нада за німі. А то... пошлі вєсь тє на прогулку, я туда, і... пувічка стальная у ніх. Чья єто пувічка? — захрипів у прозурку до хлопців.— Сказивай!.. А ти, морда циганська, зачем у тєх под окнами лазіш?.. Смотрі... ти нарвєшся у мєня... — Повернувсь до діжурного: — Смотріте мнє: без прогулки і без кіп'ятку до завтра єту камеру й ту.

Дивляться хлопці. Сашко побілів-побілів.

— Так от, гади! — прошепотів.

Пообідали. Брудне щось, брудне їли: з напівгнилою картопелькою щось, з бур'яном якимсь, з комахами, крильцями; чи юшка, чи борщ — і самі не знають. Була й каша: таке мутне, гливке, слизяве щось. Виставили в коридор бачок жерстяний, на «оправку» сходили. Що ж тепер? Дехто по камері длутається, дехто сидить. Омелько стоїть, нюхає бур'янинку якусь, надворі під мурами вирвав.

— А що еслі б заснуть,— починає Сашко,— чи не скорей би день прошел.— Простилає бушлат.— Ех ти, лежня панська, жість меркотанська.— Ліг, за ним і інші.

— Чорта з два заснеш,— перекидається циган,— як тільки те й робим, щьо лежімо.

— Еге,— чухається Бровко,— ось, ей-бо, так уже пооблежував боки.

Припікає сонце в мури і в одчинене вікно так уже паше. Вітерець ні подихне в камеру. Камера манюсюсінька, колись була одиночкою. Страх парко. Розігрівся бруд і ще дужче смердить.

Циган:

— Та й скупалося б оце, матері його ковінька!

— Еге,— позіхає Бровко.— Лежу й бачу неначе: вода чиста-чиста... Латаття... рибка на дні.

— Ех,— обізвався Омелько.— Це в селі у нас... рай. Річка, верби, лука... Підеш було... от!.. — тулить бур'янинку до пики. Помовчав.— А що, як, бува, і довго сидить отак прийдеться?! Подать би прошеніє куди.

Бровко:

— До прокурора якби: судить швидче нехай.

— П-і-ішли вони!.. — огризнувся Сашко.— Подавав я уже, і ось... півтора годи суда жду.

— Півтора годи! — здивувався Омелько.— Оце так у тюрмі?.. Ой-йо-йо!.. — Подививсь на Сашка так злякано.— Та це й мені... так?!

Мовчать усі.

Омелько:

— А там ще як суд прижарить... от!.. ех!.. — повернувсь на другий бік, нічого.

— Ху ти... в веру, жість!.. — лається Сашко.— Аж дух запирає.— Взяв бушлат, перейшов додолу.

Омелько:

— А як це там на волі людім?

— Пішли вони, гади! — прошипів Сашко.

— Добре срочним,— позіхає циган.— Пускають на роботу їх... побуде на волі він... покурить... Добро! А вже нам, следственним...

Тихо.

Бровко:

— Ху, обід як зригується!.. А печія пече!.. Хоч водою запити.— Встав, зачепив з «кадушки» багнюки, п'є.— Ху, на зубах як тріщить, та тепла яка!.. - Постояв.— Чого ще ця голова хоч болить! — За бушлат, та й собі до Сашка.

Знов ніхто нічого.

— Трінді-рінді!..— починає циган на нарах.

— Ну, ти, слиш!..— Сашко до його.— Годі.

Циган:

— Щьо?

— Спать не мешай.

— А хіба щьо?

— Чорт кучерявий!

— А ти щьо?

— Пішов ти... в закон, веру!..

Замок циган.

Сашко:

— Е, чорт дав еті мухі їшо! — Перекидається.

Тихо, сумно в тюрмі. Самих мух тільки й чуть. Захріп дехто, захріп і Сашко. Сплять хлопці, здригуються тільки, як яка вкусить котрого.

— Ти, сволоч чортова! — залунало десь в коридорі.— Я дам те песні петь.

Лупнув очима Сашко.

— Ху! — тре долонею лоба.— В голове шум какой.— Потягся, сів, чухається.— Ану, де сонце уже? — Зліз до вікна.— Так от... в распро... закон, жість!.. Як високо ще.— Стрибнув з нар, ходить давай. Ходить, переступає Бровка.

— Отуди клешні свої! — огризається на його.— Вори... Тільки место в тюрмах займаєте... за клунок мукі... Пху!

— Та вже ж... що ж...— бурчить Бровка. Встає, чується.

— Ху! — потягається циган на нарах.— Щьо так погано! На похмілля неначе. Не треба спать, парінь, удень.

— Ху! — підводиться Омелько.— Якби ж воно чи заграць було в чого, чи що.— Дивиться. Це в тюрмі він, таки в тюрмі!.. І довго це так буде?

Тихо. Бровко розстібає сорочку, дивиться в пазусі кузок.

— Ну, таки ж і сорочка в тебе...— Омелько до його.

Бровко:

— Еге. Воняє тим, що коросту гоять. На коростявому, мабуть, була.

— З барохой я спозналі, на всьо нада рїсковать,— заводить Сашко нишком.

— Стий! — схоплюється циган.— У мене десь угінь був, зментав під кубом.— Витягає з-під віника.— Січас у шашки граєм.

— Ану, сюди,— Сашко до цигана. Бере вугінь у його, малює чорні п'ятенця на нарах.— А ти, хурделе,— до цигана,— делай шашкі із хлеба. Та стань на цинку хто: як ітима мент до прозурки,— «шоста», скажеш.

— Ану, я дам! Што шоста? — загримів у прозурку діжурний.— Што рісуєш? Подай угінь сюди.

— Де? Який? — здригнувся Сашко. Пустив у рукав.— Смотріте: нету.— Показує долоню йому.

— Сволоч чортова! — крикнув діжурний.— Дурить ішо станеть мене.— Одмикає камеру, увиходить. Струснув Сашка за рукав, випав угінь.— А ето што? У, морда! — Виважив кулак та Сашка по пиці.— Сказано, нідзя ігр, ну і нідзя.— Розітер той угінь чоботом.— Черті. Через їх неприяності только.— Пішов.

Лежить Сашко, дивиться на двері сердито-сердито. Такі чорні, в залізі. «Здесь сидел»... надряпано на їх крейдою. Циган сидить біля Сашка, шкуру зашкарублу собі на п'яті обдирає. Бровко об поміст нігтем шкрябає. Омелько нічого. Сидить, голову повісив.

— Ех,— почухався.— Як яка скотина ми.

— Да-а,— обізвався Сашко. Помовчав.— Что ж ето в самом деле? .. Как з зверем з тобою. Єщо по харе тебя... Ну, ладно. Зверь, то і зверь.— Закинув ногу на ногу.

— Ну, гади,— погрозив кулаком,— дайте вийти на волю мені!.. Бей, реж, болш нічіво.

— Життя... — позіхнув Омелько.— І то ж... таке... — Чвиркнув на стіну, встав, постояв, ступив далі на нари, у вікно дивиться давай. Так усе йому видно з другого поверху. Огорожа кам'яна ось стоїть унизу. Підгір'ячко он за нею пішло таке кучеряве, зелене. Домок он якийсь стоїть у садочку, одірвався од города, що там десь по той бік тюрми купчиться. Хатки он поміж вишеньками біліють. Долина убік он пішла. Рудочка блищить в очереті, верби зеленіють.

— Ех, воля! — зітхає.

А он лука. Аж он-он мріє під лісом, де так мигтить щось проти сонця в повітрі. Люде так метушаться на їй. Сіно гребуть, в копиці кладуть... жінки, чоловіки. Чухається Омелько.

«Роблять люде,— думає,— дбають собі, а я... ось де... Небагатічко є дома травички, та й та це там, мабуть, не скошена сохне. Що ж бо вдіє там мати... немічна, удова... Як це вона там поживає, сердешна... сама... Плаче, мабуть, голодна, засмучена... А-а!..» Стиснув зубами, сів. Посидів,

ліг. Заплющив очі, і ввижається йому: Козолуп Дмитро, клишоногий, високий, в піджаці рипсовому; Сич Яків, очі сірі, рудий, в жильотці синій; стоять перед становим у зборні: «Бунтувавсь, ваше благородіє, пожить землю нашу хотів,— теревеняць йому.— Заберіть його, будь ваша милість». У, пики! «Бунтувавсь»... «Заберіть»... Та й походжають це вони дома напیتی, наїдені, дивляться, як люде потіють, роблячи їм. Всміхаються це... всміхаються, що їм розкіш така, а йому, Омелькові, його матусі старенькій таке горе, страждання. А-а!.. Що б і робив. Заскреготів зубами, гуцнувся боком об нари, полежав, устав.

— І то ж...— вголос почав.— Мучать тебе. Живим прямо закопують в землю. От, дукарня чортова!.. Їм тільки й жить.

— Хі-хі! — реготить циган.— Допеклі!

— Та ні... Те їм байдуже, що там ти з голоду пухнеш, чи що, а он... «заберіть».

— Да-а,— обізвася Сашко.— Їм тольки й жить.

— Та стану я й дома... Як мені дивиться буде на їх?

— Да,— знов обізвася Сашко. Помовчав.— Вот как я.— Підвівся на лікоть, позирнув до прозурки.— Чи там ніхто не слухаєть?.. Да. Чіво ти будеш дивиться на їх? Вот і я... Служіл я раньше. І очі бувало вилазять, робіш так, а їщо і сякой, і такой; і ругають, і штовхають тебе, і денег не платять, что следуєть. А бил тельонок в отца — і того продалі... Так от! — Схитнув головою.— За то, что лошадь іздохла у ніх, как будто я винен тому. Смотрел я, смотрел, далі...— знов позирнув до прозурки,— далі взяв, да... проваліл голову одному, другому...— Усміхнувсь.— Встретілся потом з человеком однім, по-о-шол гулять в городу.— Подививсь на Омелька.— А что ж?.. Знущаться надо мной будутъ они! — Плюнув, устав.— Н-нет. І я же, чорт возьми, что-нібудь да стою. Ех! — Стиснув кулак, вишкірив зуби, ходить по камері.

— Ну я, матері його ніколи,— потягається циган,— щьо-щьо, а в того, щьо оце засипав мене, до цурки заберу скамейки. До-о-брі скамейки у його! Наберу сармаку, парінь.— Помовчав.— А в вас там у селі є добрі скамейки? — почав до Омелька.

— О, чому ні! — той йому.— Там і в тих, що оце й я сиджу через їх... до-о-брі, як змії.

— От і гаразд,— оскирнувсь циган.— Вийдем на волю, приїду в гості до тебе, разделаєм. Ти тябричив скамейки коли?

— Ні,— всміхнувсь Омелько.

— Ну, то тепер дурень будеш, як і дивитимешся на їх. Ха-а-рошое дело. Стяпав — ньо!.. Па-а-ньос! Тільки здать треба уміть. Ну, та я ось тобі. Давай тільки.

Всміхається Омелько.

Циган:

— Верно.— Підвівся.— А щьо ж! Бери в гадів. Сармак буде у тебе — гроші сармак. Будем кубрячить. І Бровко ось. Я й його зблатував.

— Хе-хе! — реготить Бровко.— Тепер і я, парень, блашний. Поняв діло в тюрмі. А то... Хе-хе!.. Ходжу було, кланяюсь жлобам; дудки тепер... Бери, крадь, болш нічіво.

Сашко:

— Верно, хвалю.

— Хе-хе!.. Тоді не кажіть, що тільки місце займаю в тюрмі.

— Тільки... скокарь как-то тово. Шпалер у тебя, перо... знаеш, перо что? — до Омелька Сашко.— Нож. Всаділ суке в бок, как шухар розпочньот, за сармак і до свіданія. А чіво ж!.. Живут... живі й ти. Б'ют, бей і ти. А нет... не живі. Свет уж таков.

Омелько:

— Ну, вже що-що,— почав,— а натичкою й я провалю комусь голову.— Помовчав.— Не побоюсь і гріха.

— Что, что? — Сашко до Омелька. Подививсь на його так грізно, далі: — Пошол ти в свет!.. От ещо жлоб! В грех веруєть он.

— Хе-хе! — реготить Бровко. Підводиться.— То все, парень, жлоби повідумували. Нікакого греха. Хе-хе! Посидь довше в тюрмі, усьо визнаеш.

Дивиться Омелько.

* * *

Червоніють шибки од заходу.

— Становісь на поверку! — гукає в коридорі діжурний. На сей раз з старшим уже всі надзирателі ходять. Стукають в ґрати, довбуться в матрацах, сіпають хлопців, рубці щупають їм. Кончилась «поверка». Порозгортали хлопці матраци, до повірки цього не можна робить, сидять на їх, вечеряють. Скоринки з пайок, такі в попелі, з висівками,— гризуть.

— І то ж... ковбаса,— Сашко до цигана,— шлі за матрацами, он до політікі заглядав у прозурку, не вистрілив хлеба. Вчєрась у ніх на свіданії билі, стало бить єсть.

— Вистрілиш чорта, як ось і так по харі заїхав мент.

Бровко:

— Хай ось у неділю... до нас на свіданіє приїде хто, може.

— Какой чорт,— чвиркнув Сашко.— Ось сколько сідім, наезділі?..— Помовчав.— Та хоть би ко мне хто приїхал,

маруха хоть би... Нікто і глаз не покажет. Ну, суки, вийду, покажу, як по свіданнях ездить.

Смеркло. На вікні блимає лампочка, засвітив у прозурку діжурний. Блощиці, що вдень по щілинах сиділи, тепер так і ганяють по матрацах, по стінах, по хлопцях. І яких тільки немає: і малі, й великі; і бурі, й червоні. Пухирів уже, пухирів у кожного, неначе кропивою пожалив хто, і на шиї, і скрізь. А таркаці пішли шарудіть! Стоноги теж пішли пастись. Сморід, парко.

Ходить Сашко по камері, лається. Омелько закачав рукав, стоїть, чухається. Ті два блощиць давлять. Воняють страх.

— А тсс! — засикав Омелько.

Щось десь, на тім світі неначе, не то заграло, не то заспівало. Скочив Омелько на нари, у вікно прислухаться давай. «Садок вишневий коло хати...»¹ — співають десь там між хатками; так гарно: тоненько й товстенько, видно, хлопці й дівчата. Та й гарно ж... Аж чуб угору стає. А ніч!.. така місячна, тиха... Хатки, вишеньки так он бовваніють у сяйві. І пахне сіном, пахне.

— Ех,— чухається Омелько.— «Вишневий»... «коло хати»... О, вже: «...розмовляла дівчинонька, з козаченьком стоя»...— співають. Справді... Розмовляла... І він ось ще так недавно розмовляв з... Марусиною... З ким це вона тепер розмовляє?.. Мила, люба дівчина, квіточка чорнобровенька!.. Це там біля неї колодка під лісою, помережані тіні розкидала верба, сидять це там: вона у керсеті, хусточкою білою зап'ята, Олена, Палажка, хлопці... розмовляють... А він... Так щось удавило його, і він: «Нащо мені чорні брови, нащо карі очі...»² — почав потихеньку і так дрижаче.

— Ти, сліш! — почувось знадвору.— Морда рештанська, чіво у окна? Стрелять буду!

Зіскочив Омелько додолу.

— У, бий, ріж, верно!..— прошепотів. Щось загрюкотіло в коридорі, затупало.

— О, рятуйте! — почувось.

— А тсс! — Сашко до хлопців. Підбіг до прозурки.— Когось б'ють уже суки.

— О, о!..— прискає, чуть.

— Б'ють, суки, і рот затуляють.— Побілів Сашко, побілів.

— Ага, отето тібе до окна, до окна!.. Сперечаться з діжурним...— бух, бух! — чується.

— В карцер, в карцер його! — чуть старшого.— До окна нужно ему! Сволоч!.. Да ещо когда поверка прошла!.. Лежи не шевелісь!

— Та є бог!.. Де той бог? — тремтить Бровко.

— Так от... в закон, веру, в бога, в Христа!.. — скреготить зубами Сашко.

— У, в закон, веру! — вилаявся і Омелько вже так. Дрижить увесь, дрижить. — Ну, — скреготить, — коли б на волю, дістаю лів... чи то пак шпалер, перо і... у!.. гадів. Чи пропадять тоді, то й пропадять: арештант, острожник — однаково. — Почервонів.

Сашко:

— Дай руку, товарищ.

— «Ой летіла горлиця через са-ад!..»³ — чується звітіль, з-за вікна.

НА ЧУЖИНІ

Везли людей на заслання. Тісно в вагоні було. Учитель Троянда Петро, молодий, безвусий хлопець, сидів поз вікно. Брудне було воно, з ґратами, а такий він радий, що захопив місце поз його. Сидів ось він місяців п'ять у тюрмі, і тільки город з його мурами, димом у вікно йому й видно було. А тепер... біжить і біжить поїзд. Назустріч йому ось поле пливе. Жито, неначе море яке, хвилюється, атласом зеленим полискується. Рижий, коноплі зеленіють латками. Ячмінь пішов он смугою геть, понастобурчував вусики. Долина простяглась сюди і туди. Квітки так рябіють у їй. А ось насип високий-високий. Левада внизу. Верби стоять тут ось і там, кудлаті, присадкуваті. Туполі он підіймаються вгору, білі, срібно-зелені, так проти сонця полискуються.

— Ех, воля! — тьохка в Троянди.

Лепеха ось, водичка. Дівчата на кладці стоять з пранням у руках, дивляться, як поїзд летить.

— Эх, матушка Расея, хороша! — скрикує хтось з конвойних у Троянди за спиною.

Село далі яқесь. Хати, клуні, хліви... так і поринають в садках. Садки, сливи, вишні, так зеленіють. Улиця пішла он кудись. Дядько у брилі солом'яному, у штаніх широких іде нею, люльку закурює. Назустріч йому молодиця у керсеті, в очіпку, на коромислі воду несе.

«Яке ж рідне, миле усе! — всміхається Троянда. — Действітельно «матушка Расея»! — за конвойним думає.

* * *

Засвітили в вагоні. Повечеряв він хліба шматок з оселедцем, схилився на стінку, куняє. Сусіда його, якийсь дідок невеличкий, на його схилився. Інші теж, хто як, сплять. А поїзд все летить та летить. Зупиниться де, постоїть, та й знов. На

станції одній, коли він саме рушав, рвонуло дуже його; так і гепнувся Троянда лобом об стінку. Прокинувся, протер очі, дивиться. Світло не горить уже. Зійшло сонечко і так уже зазирає в вагон. На двері часовий стоїть, позіхає. По лавках вище клунки лежать, нижче хлопці куняють. Дехто лупне очима, почухається, та й знов голову на груди. До вікна прихилився Троянда. Що таке? Зовсім не те там за ним, що вчора було. Хати зовсім не такі. Не пообмазувані, голі якісь. А покрівля з двох боків спуском, з двох — одрубом. І кошлаті-кошлаті стріхи якісь. Де-де шальовкою вкрито. Та ні клунь, ні хлівів. Повітки якісь все. А де пак садочки, вишневі, сливові? Дві-три берези біліє, та й годі. За селом ось йде соснина, осичина. Хм!.. Куди ж це заїхав він? В Росію, справжню Росію!? Так і є. Он і руські стоять з косами. Чуби кружальцями в їх, сорочки навипуст, у лаптях сами. То вчора Малоросія, значить, була! Рідний край... рідний!? І це вже він кинув його!.. Хм-хм!.. Кинув!.. Жалко стало Троянді.

* * *

Прибули через який час у Москву. Повели у пересильну усіх. Величезна тюрма. Центральна. Стіни коло неї високі-високі. По кутках башні такі суворі, страшні. Вхід в неї з вулиці прямо. Зразу прийомна, темна, похмура, страх. Двері чорні сюди і туди; стовпи товстющі під стелю; ґрати залізні з дверцями; за ґратами стіл довжелезний. Сидять там: офіцер конвойний, борода надвое розділена, і хтось ще у картузі, в погонах,— з помічників начальника тюрми хтось, здається. Такий червоний, пикатий. А надзирателів тюремних перед столом!.. Неначе яструби, то сюди, то туди позирають.

Перекликає помічник арештантів з «откритих» листів, так поважно, надуто.

— Троянда! — дійшла черга до його.

— Єсть! — обзивається той. Бере збіжжя, вилазить до столу з-за ґрат.

— Звание? — питає помічник його.

— Козак.

— Имя, отчество?.. Куда следуешь? — провіряє.

Одповів Троянда.

— Хохол-то сам? — офіцер до його, пускаючи дим з рота.

— Да.

— Странные фамилии у этих хохлов,— всміхається до помічника офіцер.

— Да, да,— помічник до його.— Троянда... Ведь это неправильно, по-моему. Трояндов бы или... пусть бы уже... ну Троянд, что ли. Ведь Троянда это... как бы сказать, то-во-с... она, женщина-то

Ухопили надзирателі Троянду, одвели вбік, обшукують. В кишені лізуть йому, збіжжя розтрушують, роздягають.

— Казак и попалси, — оскиряється до його один із їх, здоровий, вусатий.

— Да.

— А где же то форма твоя?.. Какой будешь-то — кубанский, донской?

— Как кубанский, донской? — здивувався Троянда. — Малороссийский я. У нас там так: то казак, а то крестьянин.

— Н-не понимаю, — стиснув надзиратель плечима.

Дивиться Троянда. Інше усе, окреме.

* * *

Розводять арештантів по камерах. Такими переходами ведуть їх кудись: убік, надвір, в коридор, нагору, одними східцями, другими. Впускають цих сюди, тих туди.

Камер багато. Впускають: Троянду, єврейчика одного і ще грузина якогось. Велика камера, хоч коней заводь. Поз стіну нари, посередині нари, поз другу стіну знов нари. Проходи. Людей страх і по проходах, і по нарах. Гвалт, лемент. Дивиться Троянда. Де б поміститься йому, положить клунок, сісти? Сюди-туди пройшовсь. Місців гулящих не видно, та й люди усе йому такі невідомі, чужі. Коло дверей зразу на нарах лежать голодранці якісь, триндикають, чухаються. Воняє-воняє ганчір'ям од їх. Далі в яломках якісь люди: очі вузькі, татари, здається. А там у кутку якісь смаглії чорноволосі, кучеряві белькочуть; збіжжя таке різноманітне у їх. На середніх ось нарах поляки засіли, ковбасу саме їдять, шиплять-балакають. По проході євреї ось швендяють, джеркотять, позакладали руки за спину. До якого б же гуртка Троянді пристать? Грузин, що з ним увійшов, он уже біля тих смагліїв розіслався. Єврейчик з своїми вже ходить. А він... сам. Так боязко, негарно йому. Ага! Он, аж он, під тією стіною, по-руськом, чуть, гомонять. Кацапи бородаті в «рубашках» і молодь в тужурках, у блузках між ними. Лежать на нарах, сидять. Так. Значить, до їх. Осмикав Троянда блузку собі, розчесав чуб трохи пальцями, — гребінець конвой викинув, — іде з клунком під плечем. І ось... Серце так приємно забилося йому. Перед середніми нарами у боковому проході, коло стовпа, що зводом вроблений в стелю, сидять на свитках, позлягали на клунки... хто?.. дядьки у брилях солом'яних, у штаніх широких. Зупинився Троянда на мить проти їх... «Хохли, земляки!.. Чи не сісти б тут коло їх і собі, — думає. — Та й... Тут долі ж вони і... з інтелігенції щось нікого не видно між ними, і такі нудні вони, мовчки собі. Туди... Там ве-

селище, та й із своїх, з учителів, може, хто є там». Підійшов до руських.

— Здрастуйте,— всміхнувся до їх. Положив свій клунок скраю на нарах.— Ну й народу ж! — почав.— Смотрю, смотрю своїх... Ху! — Вийняв платочок, утирає лоба.

Дивляться на його.

— Здесь, товарищ, занято,— обізвався до його один у зеленій блузці.— Идите туда вон,— до стовпа показує.— Там ваши... хохлы-то.

Всміхнувся Троянда якомсь так ніяково. Помовчав, далі:

— То есть...— зашарівсь,— из чего вы взяли, что я хохол?

— А вот и выговор-то у вас... заметно, товарищ.

Похнюпивсь Троянда, посунув назад. «Ваши хохлы-то...» Хм-хм!

Ось і дядьки.

— Здрастуйте! — всміхнувся до їх винувато-винувато якомсь. Тут чоловік один у вишитій сорочці, з вусами вниз:

— Здрастуйте, товаришу! — так ласкаво до його.— Земляк, здається?

— Атож... полтавський.

— Та це місця не знайдете? Ми київські. Давайте ваше збіжжя сюди. Посуньсь, хлопці... Сідайте. Як можна! Свій брат... Так гарно, як з свого краю чоловіка здибаеш тут. Ми це вже по два тижні сидимо оце так між чужинцями. Скучили страх.

Сидить Троянда на свитці чийсь.

— А звісно...— всміхається.— Якби хоч вас більше тут.

— Є тут і більше нас... земляків,— чоловік йому.— Телеграфісти, конторщики... Теж з України, та...

— Що «та»?

— Бог з ними. Ухиляються од нас... Цураються свого. Отам вони.— Чоловік показав головою назад до вікна. Виглянув Троянда з-за нар, сидять на клунках, під вікном в піджаках з кантами, в блузках, теж долі і теж мовчки собі.

— Бачте як: і вони витирають цемент, і ми. Де купи держаться, ті на нарах собі, а ми... пасемо задньої. Виходили тут латиші на етап, черга нам на нари була, так... що ж?.. несила. Поляки захопили. На-арод!.. Не нас, українців.

Дивиться Троянда на дядька: «з України...», «українців».

— Ви українець, здається, еге? — питає його.

Дядько подививсь на Троянду. Всміхнувся.

— А ви ж думали хто? — почав.— Українець, звісно. Я, цей, той,— показує на дядьків,— усі ми українці. То поляки, то грузини, то руські, ми українці. Як же! А ви хіба...— знов усміхнувся,— хіба ні?

Почервонів Троянда.

— Та це я... це я так, між іншим,— замимрив.

Схитнув дядько головою, почухав потилицю, потім:

— Звісно, багато є, що... чи не розуміють, чи не визнають себе. Як от і ті телеграфісти. Попоспорив учора я з ними. «Хто ви?» — питаю в одного. «Чоловік»,— каже. «Чоловік то чоловік,— кажу,— а все ж... чого ви,— кажу,— відрізняєтесь так ось хоч би од грузина, татарина, руського... мовою, вдачею, обличчям, усім?.. Значить, ви є щось окреме од їх, і своє щось є у вас».

— Здорово ви,— оскирнувся Троянда до дядька.— Ви, мабуть, знакомі були з кимсь таким?

— Еге,— всміхнувся дядько.— Студент такий є там у нас. Душа-чоловік. Як почне було розказувати тобі, слухав би й ніч. Книжок українських, газет читати було дає. Виписувати і сам став я потім. Читаю собі було людім... За це мене найбільш і на заслання провадять. Повчить он хотять... Ні, то не воно! — схитнув головою дядько, помовчав, далі так з придавом:

— Перевертнем н-не зроблять мене, н-ні...

Мовчить Троянда.

«От і дядько,— думає.— І піди ти з ним... ось хоч і мені... Хм-хм!.. «Україна»... «щось окреме»... «своє щось»... Як так? — думає.— Скінчив ось семінарію вчительську, учителював з год ось уже, а про це... хто він, що він? — і не думав. Знав: Малоросія, малороси, а далі... Хм-хм!.. «Україна»... «українці»... Так і в піснях є, а він... як-таки так? усе вважав, що українець — це українофіл, партієць якийсь».

— Ні. То не воно,— балакає дядько.— Як можна довести мені, що мене нема, що я не Микола Остапенко, коли я є, коли я Микола, коли я ним родився, ним і почуваю себе? — Помовчав, далі так з серцем: — І то ж... скажіть на милість божу... і є ж люде: ні риба ні м'ясо. Взяло собі в голову хтозна-що та й... чваняться, цурається свого... ось то я не я... Хоч і ті телеграфісти. Бачте: чого їм ото сидіть так далеко од нас?

Позирнув ще раз Троянда на телеграфістів тих.

«А й справді,— думає,— чого їм ото чваняться так, цурається свого?.. Пики! Маніжаться вони... Тьху!» — І тут Троянда закусив губу: соромно, досадно й на себе вмить стало йому. «Чи сидів би й він між дядьками оце,— промайнуло у його,— якби там між руськими тими знайшлося було місце йому?! Скотина чоловік!»

Довгенько довелося Троянді сидіти у Москві. Лютував тиф у пересильних: ярославській, вологодській, і етап на північ затримували. Так він привик за цей час до дядька

того, що аж сльози йому заблищали на очіх, як виходив той у Волюгодську і розлучались вони. Було слухає його, дивиться на його, і своє, рідне,— люде, мова, садочки, хатки,— так і стоїть перед ним.

* * *

Минуло скільки часу, і став Троянда у Вятській губернії, куди й засилали його. Сонце було під обіди уже. Провадили з поліції: його, естонця одного і ще поляків чоловіка з декілько на «распоряженіє» станового одного, щось верстов за півтора ста од города. Ішли пішки: і стражники з рушницями, й засланці; тільки збіжжя підвода везла.

Малюнки усе такі не рідні Троянді, чужі. Річка якась ось іде попід городом. Ні лепехи над нею, ні верб. І сама якась така холодна, свинцова. Через міст перейшли. Лука. Вогко, грузько на їй. Квіточки рябіють так неяскраво. Та й навкруги тьмяно, сіро. І сонце, здається, світить не так. І з другого боку, здається. Сосни стирчать там он і там, берези біліють. Корови пасуться. Які! Безрогі, невеличкі якісь. На шиї в кожної дзвінок теліпається, кухоль неначе, бевкає у чавун не в чавун,— дико, по-чужому якось.

— Как зайдут скотин в лес, чтоб біло где слушать,— пояснює товаришам естонець, молодий, здоровий хлопчина, що був уже раз тут, та втік.

Збоку і ліс пішов далеко-далеко кудись, тільки синіє. В ліву руч поле, одгороджене од луки і од лісу жердками. Ворота з дрючків. Увійшли в їх. Люде в синьому, в лаптях ворочаються ось тут і там: жнуть жито. Дивиться Троянда. Кінець августа вже, а в їх ще тільки жнуть. Хм!

Далі ось жнуть не жито вже, а щось... овес. Так от! І овес жнуть. А там, на Вкраїні, косять його.

До межі якоїсь дійшли. Що таке? Дві молодиці в рябому попрігинались в траві, махають кісками якимись то на сей бік, то на той. Кіски такі невеличкі, горбаті! Хм! Цебто косять тут так!.. Ех, не Україна, ні. А полукіпки які ось! Гострячки. Снопів скільки ставмо стоїть, а один зверху сидить. І як вони звуться: «суслони»,— каже естонець. А он далі, до лісу туди, стоять снопи, на жердки понанизувані.

— Щоб доспівало,— розказує Троянді естонець.

Хутірець... куди, зовсім не український. Ліс і ліс он пішов, а він стоїть, не поринає у зелені... голий, сумний, жердками теж обгороджений. І зветься: «починок».

Улиця. Ізби по цей бік і по той, на улицу вікнами. Дрова, тріски лежать попід ізбами, де-де спориш зеленіє. Визирають із вікон баби, дітвора.

— Полікани, полікани! — чуть, гомонять.

Доходять напроти їх «полікани», зачинають вони вікна, ховаються. Пригріває сонце, робиться душно. Тихо-тихо в повітрі. Мухи, метелики сновигають, сонні неначе.

Підходить до вікна один з стражників, повний, присадкуватий, стукає в рямця.

— Ану, бабка, слышь-ко, напой-ка на-а-с!

Висувається луб'янка в вікно.

— Пей-но, паря-а,— бабка йому. Балакають якомсь так швидко, кінець протягають. Напились стражники, засланці беруть. Бере і Троянда. Таке щось: сировець не сировець, мутне щось, з шумою. І таке: соломинка плаває у йому, тарканець невеличкий чорніє.

— Брага,— всміхається естонець.

Гай он за починком синіє. Зовсім гай український. І прогалявинами починається, здається, такими. І дерево неначе таке. Кущі зразу розлогі якісь... чи не калина? А то он ще кучерявеньке щось пішло латкою,— чи не вишник?.. Ану-ну... Підходять. Не калина й не вишник. Листячко, як голки, на тому й на тому... Не Україна, ні.

Ліс. Сосна, піхта, ялина. Не шепоче, не шелестить, а шумить незнайомо, дико якомсь. І дьогтем страх тхне. Ожина понад дорогою пішла ось. Якийсь бур'янець червоненький. Пеньки он стирчать чоловікові в пояс, рубано так.

* * *

Дійшли до другого починка. Сонце за півдня вже. Час одпочити, попоїсти. Підійшли до колодок під однією ізбою, зробили «прівал». «Що ж їсти?» — міркують засланці. Чотири дні їм призначено до станового йти і на цей час видано в поліції кожному на сутки по гривенику. Заходили в чайну в городі, і в їх цих грошей мало й зісталось уже. Платили й за стражників, щоб, мовляв естонець, дорогою не так уїдали. Що ж робить тепер? Просить по дворіх іти порішили. Позмагалися стражники, що он не можна так відпускать засланців од себе, начальство визнає, та й — знайте добрість нашу — відпустили-таки. Пішло чоловік з декілька — цей сюди, той туди. Пішов і Троянда. Увіходить у хвіртку одну. Не садочок коло хати, ні. Повітки, сміття, колодки. Східці дерев'яні у сні. Зійшов. Якесь ганчір'я по снігах лежить порозкидане, смушки якісь, куль соломи. Мішок з чимсь стоїть під стіною. Одчинив двері в ізбу. Так і тхнуло на його кислятинням якимсь. Прихилився, щоб головою об одвірок не вдариться,— двері низенькі, поріг високий,— ввійшов. Чорно-чорно в ізбі. Долі перед ними бабуся сидить, молотить качалкою щось, рижій, здається... в хаті! Так от! Коло столу

на лаві дід сидить, сивий, тонкий, лапті плете, протягає лики то сюди, то туди.

— Здравствуйте! — всміхнувся [Троянда]. Так дивляться на його. Стоїть, дивиться й він. Піл над ним зразу під стелею. Стіни, стеля... не вкраїнські, ні. Не біліє крейда на їх, рушники не рябують. І васильки, гвоздики не стримлять за образами, за сволоком. Павутина скрізь, курява.

— Что-й-но, паря-а? — обізвався дід до його.

— М-м... Нельзя ли бы у вас... тот... попросить хлеба кусочек?

Помовчав дід, далі:

— Да и переходит много-то вас, поликанов-то энтих. Крещений-то-о?

— Крещеный, конечно.

Підійшов дід до столу, одрізав скибочку, дає Троянді. Скибочка така з остюками.

— А чей будешь-но-о? — питає далі його.

Дивиться Троянда: «Що значить «чей»? — думає.

— Откуль, из каких будешь-то? — перепитує дід.

— Из русских,— всміхається Троянда.

Дід так недовірливо подивився на його.

— Ну, нет, паря,— промовив.

«Нет, паря»... Хм-хм!.. Таки українець Троянда!

«Настріляли клинців» хлопці, купили молока дві кринки, посідали. Посідали й стражники з ними, хоча їх не дуже й прохали.

Дві вівці ось дівчинка гонить, такі: безхвості обидві. Ось жита снопів скільки везе молодиця. І як! Не на возі везе, а на якихсь полозках. Сама на коні верхи сидить. Яке ж таки й не українське усе!

Знов ліс, і ліс неабиякий. Те росте гіллясте, високе, а те впало поруч та так і лежить, сіре, сухе. А як позпліталось усе! Бур'ян якийсь кучерявий; молоденька ялина; кушкики якісь стрибулькуваті, ягідки червоненькі на їх... Нетрі такі...

— Здесь и медведи есть,— балакають стражники.— Корову на той неделе зарезали-то в починке вон там.

* * *

Аж увечері ліс почав рідшати. Засірили ізби в прогалявину. Чуть стало щось... співа... Так. Співи чоловічі й жіночі. Чи не хлопці в чумарках, не дівчата в керсетах співають це там? Похнюпивсь Троянда, приплющив очі, і ввижається йому: тополі. Захід жевріє за ними. Улиця. Білють хатки за острішками; яблука, груші жовтіють. Місяченько з-за садка он там підіймається. Ідуть це там вони... оченята карі, вусики чорні, граблі на плечіх несуть, співають «Ой по горі, по горі...»¹

Підняв голову. Нічого, нічого того. Улиця одноманітна, сіра. Захід, правда, жевріє, підіймається й місяченько, та не за тополями струнками, білими, не за садком кучерявим, зеленим, а за низкою ізб чорних, за лісом синім, страшним. Ось ідуть і ті, що й співають. Справді: хлопці й дівчата, тільки... не ті й не такі. В лаптях усі, в курточках усі сірих якихсь без зборів. Заступи на плечі несуть і співають не «Ой по горі», а щось... «бен-бен»... так дико, з скигленням якимсь.

— Вотяки,— до Троянди естонець.

Дивиться Троянда на вотячок-дівчат. Біляві самі, очі сірі здебільшого і в іншій вузькій такі.

Ех, оченята карі, українські оченята! — хитає головою Троянда. У його Галі, любої Галі, такі вони чудові, палкі. А бровенята у неї! Чорнесенькі, шовковенькі. Це вже вона заняття швидко в школі почне. Ех, мила, кохана вкраїночка! Як надіне було вона керсет плисовий, намисто, стьожки і... «А ти, милий, чорнобривий, присунься ще ближче»², — заспіває йому. Ех! А як було гуляють вони. Соловейко... місяченько... гай... верби... калинонька... Немає, немає того тут.

А ось... що це ше?.. Через улицю жінка іде, в синьому вся, лице таке худе, зморщене в неї, несе щось за спиною обіп'яте, за шию почеплене.

— Вотячка. Дитину в колиці несе,— естонець Троянді.

— Не Україна.

Холодно, свіжо зробилось надворі. Морозець набирався назавтра.

Суворий край таки!.. Де-не-де стирчить по вгородах картопелька, та й та вже повішала листя, дарма що ще літо не кончилось...

Годі вже далі іти. Зайшли хлопці по ізбах просить на вечерю собі. Світить починали уже. Увійде в ізбу Троянда куди — якийсь поставець стоїть коло столу. У йому застромлена березова тріска горить. Біля його вотяк худий, суворий, на колінах стоїть, ще трісочок коле з дровини. Кепсько балака по-руському. На ослінчику вотячка сидить, розмотує лапті собі і очима так здавлює, — хворі³. Тісно в хаті, сморід, чадно, поночі. Світло — тріска курить.

Впрохались ночувать до руських одних. Насилу впрохались. Усе то до старости справляють, то сяк-так одмагаються. Аж поки стражники не стали доказувать, що вони — начальство: мають право зайти й ночувать.

Сидять долі на збіжжі, вечеряють. Усі вмісті: і засланці, і стражники. З стелі над ними висить лампа, горить. По долу коло їх лаять блощиці, діл дощаний чорний. По щілинах на стінах таркани шарудять. Сім'я невеличка: чоловік, жінка та ще дитинка. Лежить манюсінке в колиці, всміхається.

Колиска до кінця жердки причеплена. А жердка з-за сволоку стирчить над те місце, де піл в українській хаті. Хитає жердку молодиця то вгору, то вниз. Торкає за щічки дитинку, цілує її.

Так дивиться на молодицю Троянда.

«Мати,— думає,— що то та мати!»

Був колись маленьким і він. І його колись так кохала матуся, його рідна матуся... цілувала... колихала, тільки не так, і в хаті не в такій, і не в сарафані була, а в керсеті, в запасці. Українка матуся його!.. Так. Українка.

— Банька ты мой! — голубить молодиця дитинку.— Касатик ты мой... У, чяво?.. што?..

Голубила колись і його, Троянду, рідна матуся... голубила, тільки... не банька казала йому, не касатік, не чяво, што, а... серденятко моє, голуб'яточко... манюсіньке.

Ріднесенька! Був уже бігунчиком він. Нагодує було його кашкою, уміє, поцілує, розчеше і так подивиться було у вічі йому. «Рости, рости, мій синочку!» — погладить по голівці було. А в школі учився... Ні доїсть, ні доспить, та все Петрусеви: «На, на!» Коли рублика, коли й два. «Учись, учись, мій синочку,— було всміхається,— та не забувай, гляди... пам'ятай про свою неньку рідненьку...» Дорога матуся... І вона ж хто? Українка! Ех! Раніш і не думав про це.

* * *

Ішов Троянда через пересильні, заражені тифом, і це дурно не минуло йому. Поболює голова в його й поболює. А тут ще третього дня подорожі цієї занегодилось. Небо так і засгелилося хмарами, сіре-сіре зробилось. Пішов дощ дрібненький, холодний. Як увосени стало. А тут ліс і ліс. Понамокали хлопці, померзли. У Троянди зодів легенький, дрижить увесь так.

Настала ніч. Лежить він в ізбі одній, а в виски тільки сіп-сіп йому. Розвиднилось. У дорогу рушили. Не підійде Троянда ніяк. Голова йому хилиться, ноги тремтять, підкошуються. Сердяться стражники на його, «живей!» — гарикають. Не підженуть. Дійшли до земської поштової станції, припрягли у віз другу коняку, посадили його.

Швидко увесь час провадили засланців стражники. Декому з їх хотілось увірвать часу з цієї подорожі, щоб і дома побути. І от сьогодні вони в стан прибули, ще спав становий. Здорове село. Волость, больниця є. З дозволу станового повели Троянду до лікаря. Тиф. Робить нічого. Положили в больницю його.

Таке в їй між тифозними тими... Ось хтось кричить: «Вон-вон!.. го-го-го!..» Он хтось бурчить щось. А там, у кутку, хтось харчить страдно так.

Лежить Троянда у білому всьому. Так от куди він хопив! І це в його тиф. Так це він палить його, розвалює голову? А коли ж це він пройде?.. — А як ліками пахне! — промовив уголос. Поворухнувся.

— Ссылный-то, кажется, да?.. А, молодой человек? — почулось у його з правого боку, так болісно, тихо.

Повернув у той бік очі Троянда. Лежить там, дивиться на його чоловічок один у борідці. Спав до цього часу, був укритий. Лице таке біле, чисте, худе тільки страшно, виболів, видно.

— Да-а,— промовив Троянда теж болісно-болісно.— Ссылный... не дошел и до места и вот...

А тот: — Извините, пожалуйста... Так залежался... полегчало... и поговорить-то, право, хочется так... Литовец-то сами, да-а?

Всміхнувся Троянда.

— Н-н... малор... украинец я.

— Украинец-то!! — Чоловічок аж на лікоть підвівся.— Интересно... Смотрю: не русское что-то... Украинец! Читал я, читал про Украину. Сам-то я — местный учитель... Гоголя читал, других. Например: «Ты знаешь край, где все обильем дышит?..»⁴ или «Тиха украинская ночь...»⁵ Слыхал и песни украинские... Чудные песни... Вот сторона! А еще когда там сады зацветут-то... воображаю... Вторая Италия, знать-то...

Так радісно забилося серце в Троянди.

«Люба Україно! — подумав він.— Ану-ну, забалакать про тебе».

— Да-а... это верно,— почав.

— Служитель! — почувся голос хворого якогось звідтіль, де харчав хтось.— А, служитель! Человек умер-то.

Так і пішов поза шкурою мороз у Троянди.

— Слышали? — прошепотів до сусіда він.

— Да,— зітхнув той,— умирают люди. Сколько и при мне-то их отсюда вынесли уж!

Дивиться Троянда.

«Боже мій! — думає.— Так це ж саме й зо мною незабаром быть може! В голові ж так і креше і підвести ж уже трудно її. Ой!.. — Повернувся на другий бік, щось задрало у горлі. Кашлянув і виплюнув кров у чашку. Така чорна, липка.— Якраз! воно й є... це ж смерть, рятуйте ж мене!.. — Устроїв лице у подушку.— Та хоч би ж хоч і вмерти,— думає,— та дома, на Україні, де матуся, любій, дорогій Україні... «Хотя бесчувственному телу равно повсюду истлевать, но ближе к милому пределу мне все б хотелось почивать»⁶, — пригадалось йому з Пушкіна. О «милый предел!»...»

Щось заторохтіло в кутку, де вмер чоловік. Глянув Троянда... Якись два чоловіки в попередниках взяли ліжко з мертвим, понесли у двері кудись. Підвівся з трудом-трудом, сидить, обіперся руками об ліжко, дивиться у вікно. Хмарно, мокро надворі; дощик іде, вітер шумить. Понесли чоловіка доріжкою... Жовтий, страшний... Понесли прямо в мертвецьку. Стоїть під сосною така невеличка, хрест зверху. Так от!.. Станція... А то... що то за огорожею, далі туди?.. Ой! Місце вічного спокою... кладовище пішло... Боже! Та яке ж... Могилки такі невеличкі, горбики якісь з глини, піску; бур'янець якийсь ріденький-ріденький на їх. Хрести... прямо дрюччя якісь, покладене навхрест... Ой!.. А далі... Ліс і ліс далі пішов, синій, страшний.

«І закопають отут тебе,— тьохка в Троянди,— і не виросте вишенька над тобою, не заспіває соловейко тобі, не зашепоче верба коло тебе, не одвідає тебе ні матуся, ні батько, ні дівчина, ні брат, ні сестра; не залунає рідна мова над тобою... О... заснуть... назавжди... і заснуть на чужині отак!»

Ухопився Троянда руками за голову та так і впав на подушку.

* * *

Шумить у голові йому, дзеленчить. Там палить його, там морозить. Дух пре з його. І дедалі все гіршає. Лежить і тільки:

— О-ох, пх-х, брр!..— оддувається.

«О, хоч би ж був хто це тут з рідного краю, тут, коло його,— бажається йому.— О, де той дядько у вишитій сорочці, вуси униз? Хоч би це хоч словечко рідне од його почуть... А де матуся, рідна матуся? Арештували його, як вона побивалась за ним, плакала!.. О... Ой!.. пху!.. ху!.. О, що? Знов кров... О-о! Умирать... умирать же оце і... і не бачить її, не чуть... не чути востанне голосу її, мови рідної! Не чуть, не бачить востанне нічого, нічого того, що у житті найуперше побачив, почув!.. О-о!.. А де Галя, гай!?»

Лупне очима,— якісь смуги чорні, п'ятенця якісь перед ним.

Смеркло раз. Засвітили лампу. Дивиться — щось жовте перед ним, хмара якась. Метелики чорні, зайчики плигають у їй. О, пищить щось уже... Муха! Так, муха. Чи ні... — верби шумлять. Співає десь хтось... Галя!.. Ага! «Скажіть, зорі»,— співає. Чи ні!.. То вітер в віконницю... Так ні... То матуся... еге... матуся... Сипле он кашку: «Рости, рости, мій синочку,— всміхається,— не забувай, пам'ятай...» О ненько рідненька... «Предел милый»... Галю! О, пустіть же мене!..

— Лежите, лежите! — хтось зуби вишкірює.

О, а то хто? Пика червона якась. Ні. То дядько той... вуси вниз. Чи ні... Пеньок чорний якийсь: «Чей-но будешь-то?» — усміхається він... «Бен-бен», — заводять п'ятенця... «Чяво — што?» — регочуть метелики... Ой!.. Що!.. Темніе-темніе... Стій, стій!.. Згортається хмара жовта, згортається... Україна у вишитій сорочці зробилась... «Серденьтко моє, голуб'яточко!..» — усміхається... Чи ні... якась зірочка... О, тремтить, пада... пада у безодню чорну кудись... Перекидається й ліжко туди, хилиться й він... Ря-я-туйте!..

* * *

Місяць цілий пролежав Троянда в лікарні. Разів скільки падав отак у нестяму. Якою радістю забилося серце йому, як він з ліжка устав! Це ж він здоровий уже! Україну, «предел милый», матусю, батька, Галю побачить ще, значить?! Не буде в пересильних, глядітиметься, не заболіє вже так. Одбуде заслання, приїде додому і... боже!.. усім, усім він покаже тоді, що то є Україна, рідний край.

Як тільки поселили його в деревні одній, сів він і написав листи до дівчини, до батька, матері. Зроду не писав він листів рідною мовою, а це написав.

«Кохай, люба дівчино, кохай той край, який тебе викохав, породив», — пише до Галі.

А до батька і матері: «Будете, мої рідні, у городі, взнайте у книгарні земській адреси газет українських, книгарень. Тепер, тільки тепер, на чужині, я взнав, хто я, чий я син».

Август, р. 1910

ТЯЖКО

Тяжко Грицькові. Шукав правди в людей, і за те його увільнили з заводу. Що ж це робить йому? Злидні, сім'я у селі... І по заводах усяких тинявся уже, і по домах «трудолюбія» вештався. Хоч кричи, нігде роботи нема. А це був на товчку. Пікся-пikся на сонці, озиравсь-озиравсь на всі боки: ось-ось, може, хто хоч на поденщину візьме його, попоїсти хоч буде, — не їв ось другі сутки нічого, — дарма. Іде пішоходом, похнюпивсь, сердитий, сумний. Тут ось і там в'ються кокарди, погони, гудзики; усяких кольорів панії, панночки. Такі вони противні йому.

— У, пики! — стискає він зуби.

Трамвай дзеленчить, карети гримлять, будівля стоїть величезна така, золоту ось і он сьє в крамницях.

— У, багачі чортові! — з злістю шепоче.

Ось булки, ласощі всякі визирають з-за скла. Смачні-смачні пахощі чуються. Так і котиться слина йому. Ось апельсини, лимони в підвалі, жовті, пахущі. І зернята, і лушпайки їв би, здається йому. Рундук ось якийсь довжелезний, випоградом диким повитий. Столи. Пани, пообпинані білим, за ними сидять, жв'якають щось. М'ясом страх несе звідтіля. Аж у горлі Грицькові лоскоче, аж у його піднебення болить, так йому хочеться їсти.

«Та хоч би ж хоч сухарик, хоч кісточку»,— думає.

За одним столом випивають он щось, так і летять бризки з стаканів, за другим — вирегочують.

«У, мизаті, гладкі!» — хочеться крикнути Грицькові.

Швендяють лакеї, зуби скалять, вклоняються.

«Цуцики погані, підлизи!» Зціпив зуби, іде. І сердито ж йому. Міг би, так і їв би усіх, все б так і перекидав догори. «У, життя,— думає,— чорти б забрали тебе!»

А ось якась дівчина, кохточка рябенька, лице бліде, худе, біля прохожих впадає, квіточки їм накидає в пучечках... — Свіженькіі, пахущенькіі... Паночку! возьмиі... Баринька! хорошінькіі... — На очах сльози в неї, і сама знітилась-знітилась.

«От ще старчиха!» — подумав Грицько. Порівнявся з нею.

— Чого ти корчишся так, упадаєш до їх? — обізвався

Дівчина:

— Жить, дядю, хочеться, жить!..

«Злидні погані,— подумав Грицько.— Жить хочеться їй, попід ногами виться у ситих... Ху!»

У двір ось увіходить голодранець якийсь з катеринкою, з хлопчиком. Зупинивсь перед вікнами, починає «розлуки». Хлопчик піджачок з себе, перекидається давай. Деренчить катеринка, голодранець роззирає по вікнах, копіечки дивиться.

— Не нада, не нада, з богом! — махають з вікон йому

Такі страдні обидва, і хлопчик і він, так дивляться жалібно і так обидва скривились. Пом'ялись, постояли, та з тим і назад.

— Ху! — схитнув головою Грицько.— Що це ще? Старцювать, комедійствовать перед ситими... щоб тільки жить?!

* * *

Тіні од домів усе більшають. Свіжіше все робиться. Сонце сідає.

«А куди ж це я йду? — думає Грицько.— Ночувать же треба ще десь! А де? За те, що на постоялці минулу ніч перебув, останні ж п'ять копійок оддав. А, життя!» — Чухає голову.

З улочки ось виходить купка прочан з торбинками, дві баби й дідок. Прямують до монастиря, що он трохи убік золотими банями сяє.

«А чи не потеліпаться б за ними й собі? — промайнуло в Грицька.— Чи не пощастило б переночувать там і... попоїсти в богомольців розжиться чого?.. А справді...»

Привітавсь. Пішли.

Страння монастирська. Прілим дрантям так воняє. Прокід посередині. Нарі по боках. Баби на їх позіхають, чухмаряться. Дідуган он якийсь, сивий, здоровий розіслав свиту, блощиць шукає у їй. Он дядько у пазусі риється. А он странник якийсь засмальцьований, патлатий, рудий про «душоспасительне» щось балакає молодиці чорнявій, вишкірює зуби до неї. Якась ікона з обличчям порепаним, з очима заплющеними висить проти дверей на стіні, благословення дає. Олива перед нею горить. Хрестяться наші дідок та баби на всі боки, б'ють поклони, цілують її. Стоїть Грицько під дверима, картуз скинув, нічого. Дивляться на його із нарбаби, странник, пильно так дивляться. То на штани руді позирають йому, на піджак полинялий, то на обличчя худе, давно голене.

«І чого ви повитріщали на мене свої очі баранячі? — думає Грицько.— Повилазили б вам!»

Одна баба он уже й головою хитає. А странник біля чорнявої щось уже почав про «неверующих». Догадався Грицько. Давай хреститься й собі, давай і собі поклони лупить. Аж втомився. Сів далі на нарах, дивиться: чи не лежить де хоч скориночка або шматочок цвілій.

Чернець увійшов ось, кругленький, пикатенький.

— Ану, рабы божьи,— почав,— марш слухать вечерню.

Ворушаться всі, чепуряться, виходять.

— А ты ж чиво сидишь каменем? — обернувсь до Грицька.— Богу молиться ступай. Странню запру.

* * *

Стоїть в церкві Грицько, молиться. Чухає, сердега, чухає голову, позирає-позирає на двері: чи швидко вже будуть виходить, чи швидко вже можна у странню, може б, таки хоч крихоток він там де надибав. Живіт уже йому так скавучить, за печінки так уже тягне його. Ів би, здається, й свічки, що он біліють, горять. Так смачно пахнуть вони. Та поки ж це і служення йтиме-таки! Уже аж в очі чорніє йому; уже аж ноги судомить. А тут ще й на коліна треба ставать раз у раз, треба хреститься. В клубуках он ззаду стоять, поміять, ще в странню не пустять. Переміняється-переміняється то з тієї ноги, то на ту.

— Та швидче вже! — нишком злитися.

Читають ченці, ні гу-гу, так багато, та з протягом, а читать перестануть, співати починають.

— Гладкі! — зі злістю шепоче про себе.

* * *

Одійшло служення таки. Лампочка на поставці у странній горить. Баби тараню з хлібом їдять. Дідуган оселедець з булкою вкутує он. Вечеряють люде. Ходить Грицько по проходу то сюди, то туди, позирає.

«Хоч би хто хоч раз ковтнуть дав чого,— думає.— У діда он так хліба багато... півторби... Попрохать би...— Зупинивсь перед ним, кашлянув, та й...— Попрохать!.. Хм... Нехай далі трохи туди...» — Ходить.

Увіходить ось странник, що до молодиці тоді оскирявсь. Перехрестивсь до ікони, сюди-туди подививсь, на булку дідову, оселедці, далі:

— Хлеб-соль, дедушка!

— Просим бога та й вас,— дід йому.

— Кушайте на здоров'я. Ох, грехи...— Зітхнув, похитав головою, та й сів біля діда, помовчав, потім: — Все смотрю на вас, дедушка, по знаку што-то. Не зустрічались ли мы с вами у Кронштадскаво отца Иоанна? ¹

— Ні, не був я там.

— Не сподобил господь? Жаль... А от человек... У, ах!.. понимаете...— Странник позирнув на булку і ближче до діда присунувсь,— понимаете... вот, кабы вам рассказать про ниво.

— А розкажіть, спасибі вам.

— Да... это святой человек... понимаете... Нельзя ли бы у вас хлебца кусочек?

— Чому?.. Он і оселедець, беріть...

— Помяни, господи, всех сродников ваших.— Вечеряє странник, розказує дідові.

Ковтає слину Грицько, дивиться на його. Що б і робив.

«Хіба ж за такими чортами й походишся,— думає.— У, сатана руда!.. А той чорт сивий і уші розвішав... У, гади!..»

— И вы понимаете,— чвьякає странник,— вот мы с вами нонче, и он тутича... угодничок божий...— Странник сльозу втер.— Только ево не видать грешным людям... окромья... ох, грехи...

«Так от чортула! — злиться Грицько.— І то ж... Ху!.. Хай ви виказитель, нечисті сили, дияволи!» Плюнув та й поліз на нари у куток аж, у затінок. Натяг піджачину на голову, ліг. Не лежитья йому. Злість давить його. Нудно,

тяжко. Так щось і підступає під горло йому. Перекидається то на той бік, то на той.

— Ой-ой! — хтось у другому кутку в напівтемряві. Теж перекидається, хлипає. Баби:

— Що таке? Го... господь з тобою!..— та звідтіля одсуюються, хрестяться.

Одна:

— Платка чорного, матінко... вкрить... чорна болізьнь... болізьнь чорна.

— Ой-ой, ні...— Встає з кутка якась дівчина.— Істи... ось два дні, цілих два дні не... не їла нічого.

Придивився Грицько: кохта рябенька, лице бліде. Та це ж та, що біля панів з квітками впадала!

«Ага,— подумав.— Жить хочеться! Оце тобі й жить!»

— А як же квітки?.. І не вторгувала нічого? — далі питає її.

— Ні... Збирала на кладовищі по могилах, збирала, мліла-мліла душею: що, як побачать? Лазила-лазила, та й... не продала й... на копійку...— Плаче.

Хитає головою Грицько.

«І це зветься життям!» — думає. Про дівчину думає, про себе, пригадався ще тут і катеринщик йому. Так-то життя йому жалко зробилось.— І це ми люде?! Бідні, нещасні ми! Животієм... для чого? Не краще б пак там, на кладовищі лежать?! А, пішло ти к чорту, життя!»

Третього дня по газетах пройшла звістка: учора прилюдно кинувсь під поїзд крестьянин Куделя Грицько. Пололам перерізало. Причини самогубства невідомі.

СВІЙ БРАТ

Малюнок

Давно вже дядько Павло у городі був. Як вийшов з тюрми тому місяців два, походив по базарю, та й досі. Іде пішоходом він зараз, чогось у поліцію звать. І городок невеликий неначе, а метушня така, ті туди, ті звідтіля, євреї, пани... Не село, що й казать.

Дерево ось понад пішоходом іде. Тоді таке зелене було, а зараз жовте-жовте стоїть. «Манополька» ось, он лікарня, а ось і той дім, де судили його, білий, високий. Карета якась нова з дверцями коло його стоїть. Візник у балахоні якомусь дримає на козлах. А коні — страх! Сиві, здорові і запряжені по два: два ззаду, два спереду. Живуть люде!

Двері в коридор того дому одчинені. Якась пані, на голіві птиця приколота, пішла по східцях туди. Панок у пальці... Що таке? Може, судять і зараз кого? Зайти б і Павлові подивитись туди та й погрітись, до речі. Холодно, хмарно надворі. Та ще полем ішов, так змерз. А до поліції ж... далеченько неначе.

Увійшов у прихожу Павло. Шуб, шуб на вішалці висить, та все такі... смушки руді, вороні і аж полискуються, дорогі все якісь. А калош он стоїть! Шафа в кутку. Панки якісь два стоять коло неї. Піджачки смугнастенські, комірці білі в обох. Курять, балакають.

— Да-а,— каже один.— Так наше собрание земское... Провалило доклад о прибавке жалованья учителям.

Ага, так це земське зібрання! Розгладжує чуб Павло пальцями, підступа до дверей, де, чуть, один хтось балака. Двері одхилені, і видно йому: лави ось ззаду стоять, стільці спереду он. Лави прожні, а на стільцях сидять панки, панії. А там он, до царських портретів туди, і зібрання те земське, здається. Панів, панів сидить за столами. Лисі, пузаті, в погонах... Яких тільки немає. За столом он заднім одним, між панками в піджачках сіреньких, сидить і дядьків декілько. Багатирі, видно, усе. Чумарки такі сині на їх. А той хтось один, пан якийсь високий, тонкий, одно щось балака й балака стоїть. Так кортить і Павлові туди увійти, послухать, що пани теревенять. Тільки... як увійти? Воно-то, видно, увиходить можна туди, ото ж для чогось і лави стоять, і ті ж он сидять на стільцях, та... страшно якось, скрізь панота сама.— Зазирає, стоїть.— Хоча... чого страшно? Не такий чоловік хіба й він? Хіба як мужик він, то у його душа з лопуцька, чи що? Хм-хм!.. Неначе хлопчик який — страшно! Не перед такими панамі он був і не так; окружним судом он судився, у тюрмі більше году сидів... Вали!.. — Запхнув шапку у свиту, протер вуси долонею, ввиходить.— Ху!.. Так неначе на його й дивляться всі. Нехай... А де б сісти? Стільці й лави... Вали на стілець, чоловік усе рівно. Сів. Отепер хай... Роззирає. Спереду в його сидить пані та з птицею. Вбрання таке чорне, блискуче на їй, і сама — туша така. Рядом з ним через стілець сидить молоденька пані якась, пахне-пахне од неї. Далі туди, і вбік, і вперед, багато сидить. Ніхто нічого йому. Хм-хм!.. І бояться нічого, значить, було. І кожному ж звісно, що й мужик чоловік.

А там, за столом, уже другий пан балака, лисий, в погонах.

— Увести,— каже,— необхідно увести в школи гимнастику, приемы военные... Не смутьянов, но солдат хороших должны мы воспитывать.

Схитнув головою Павло. Пригадались йому тут і «солдаты хорошие», і «приемы военные».

Чоловік він бідний. І саме тоді, під завірюху під ту, служив у економії в Редьки. Сила народу тоді служила у його. Багатий пан і здоровий такий сам. Почали требувать прибавки плати у його. І от зійшлись раз до його у двір. Ждуть: ось-ось пан вийде до їх. Нема. Аж ось де салдати взялись. «Разойдись!» — «Чого, що?» Слово по слову... Бух! — салдати на їх. Лежать і убиті й поранені. Стільки тоді страхіття того набрався Павло! Ех, пани... А це й у школу «приемы военные»... Так от! А як жалування вчителям он, так і провалили, мовляв.

Балакає пан, і голос його страх противний Павлові. А пика! Сало так і двигить. Та в роті як чорно,— видно, злий. У, пани!.. А он ще за другим столом яка пика сидить. Червоні щоки, червоні. Прищурює очі, оддува воло... Я не я. А ось... де ось ця ще пика взялась? Очі, як у вола. Іде, несе пузо. У, аріяка! О, зупинивсь ось коло панії ції з птицею. Пригинається, пригинається... тху! у руку... в рукавичку цілує її. І то ж мода! А вона ще й не дивиться неначе на його. Хе-хе! Суне далі до грубки. А грубка яка! Дрова ставма горять, стояча якась, з зубчиками. Хтось довбеться у її, піджак з бобрику, борідка руденька — салдат. А, з Пеньків. Літом укупі на роботі бували... Павло з тюрми, він з волі. Та й чого це він тут?

— Ну, что? ходил ко мне за папиросами? — пан до його так хрипко, суворо.

Жахнувся той.

— Нн... толькі прібег вот... зовсем заморочілся... в поліцію бегав, на пошту,— вийняв хусточку, утирає лоба, мокрий-мокрый!

— Я же кому говорил?.. С-скотина! — процідив крізь зуби пан.

— Січас...— зігнувся, чкурнув.

Дивиться Павло... «Скотина» на чоловіка... Так от! Які вуси у його, дома діти має які... Його скотиною звать, га-няють отак.

Сидить коло панії пан, шкірить зуби.

— Сторож, понимаете, наш, из управы земской, такой негодяй.

«Ага, так це тепер сторожем він»,— здивувався про себе Павло.

— А я смотрю,— внапівголос далі балакає пан,— Неонила Степановна будто бы... Подхожу — она. Как же вы поживаете, дорогая? Так уже вас видел давно... Ха-ха!

«У, харя, цуцик! — злиться Павло.— До цієї який, а до того який. А! Це, здається, жінка члена окружного суду; бачив колись — ішли під руку удвох. Так».

— Ну, що же, — до пана вона, — остаєтесь и на дальше членом управи?..

— Благодарю, да, — оскиряється пан.

З'являється сторож. Потихеньку-потихеньку до пана підходить.

— Звольтесь... — вклоняється. Оддав, знов до грубки. Дивиться Павло у спину йому.

«Життя... — думає, — отак зневажають тебе, отак бігай, вклоняйся... Сердешний! Як це все здається йому? Що він це дума?.. А знать би, який він тепер. Літом, як носили цеглу укупі, розказував Павло про дещо йому, про Редьку, про те, за віщо сидить. Що, мов, тих поранили, тих побили, а їх багатьох душать по тюрмах. Нічого, потакував. А як не було надзирателя близько, арештанти самі, то й лаяв панів: сякі-такі вони, каже. Звісно, свій брат, мужик. А побалакать би оце з ним, привітається. Не визнає, мабуть, або не помітив ще й досі. А гляди б, привітав. Як же! Страждав он стільки, а за віщо? Не за кражу, знає ж і він. І йому б же легше було, якби тоді повезло було.

Страждав, а це й знов, мабуть, видралось щось. Чого б оце його через старосту у поліцію звали? Це донесено, мабуть, на його, що он до дядьків обізвався в неділю у зборні. «Стіймо, мов, усі за одно, — сказав, — то ніхто, ніякі багачі не осиять нас». А багачі за подать тоді були завели, щоб он на волость не од десятини платить, а од хати. Розумні... Що ж? Їх і право буде. Якби воно всі за одно. Казав тоді літом це й сторож оцей: якби всі, каже. Чоловік, видно, гарний. На службі, каже, добивався, й поліцейські й офіцери, каже, боялись його.

— Да, да, — все ще балакає до панії пан внапівголоса, — зачем мужику разглагольствованія, финтифлюшки там разные! Дисципліни побольше ему, в руки покрепче его.

«Бач, що! — схитнув головою Павло.— Бач, як для нашого брата пани!»

Так йому хочеться з кимсь, з своїм братом, побалакать про це, переглянуться хоч. Дивиться на сторожа. Стоїть коло дверей, в книгу розносну дивиться.

«Ніколи небораці глянуть і вгору, — думає Павло далі.— Хоч би хоч раз глянув на мене, усміхнуться б до його. Чув це, здається, і він, — «в руки покрепче его», був всміхнувся неначе. Як він про це?»

Згорнув сторож книжку, руки «по швам», стоїть. Дивиться, дивиться на свиту сіру Павлові, на чоботи здорові йому.

Підходе до Павла, усміхається Павло, чоломкає, з свитки руку виймає... Той...

Сторож:

— А вам чіво здесь? — так суворо на його, зовсім пан на самого тоді.— Нідзя на стульце, назад тудя йді.

Дивиться Павло. Почервонів.

— Не визнаете?

— А що мне... Господа здесь! Не відіш?..

А сам зирк-зирк на пана того. Пускає дим у ніс пан, озирається, озирається й пані, ще дехто, дивляться всі так задоволено. Оскиряється сторож, облизується.

Похнюпивсь Павло. Встав, посунув у двері.

ЩО РОБИТЬ?

Неділя. Вчиття в школі нема, і Яків Петрович пообідав, стоїть у кімнатці своїй, дивиться у вікно, що виходить на улицу. Таке заплакане. Мряка надворі, мокро, слизько. Іде чоловік улицею, і грязі в його, грязі за колесами. Навпроти садочок за лісою: тополька, груша, сливки. Бідний садочок! Весною як він цвів, зеленів. Бджілки як гули у йому, пташки щебетали. А зараз... Що зараз з ним? Сіріє жалібно-жалібно, голий, сумний. Нащо цвів тоді? Так пишався убранням? Де тепер воно? І що з пташками тими? Де їх щебетання тепер? Дивиться Яків Петрович.

— Бо-о-в! — почулось гучне, протяжне.

Що це ще? Глянув до церкви,— за огорожею білою, поруч з садочком стоїть, одхилена.

— Дзень-дзелень-бов! — пішли голосить дзвони.

По мертвому! Так от! Одійшов од вікна Яків Петрович, ходить по кімнатці. Сумно-сумно йому.

Так. Гине... усе, усе. Гинуть квіточки, листячко, гинуть бджілки, гине й... людина. Немає це й Брукви уже. Казав сторож уранці: помер, каже. Отак! Був багатий, освічений, молодий, нежонатий ще був; жив... неначе у раї, на хуторі в себе... Ставок, верби... Жеребцем їздив ще так недавно... І це лежить він, не дише. Життя!.. Живеш-живеш, помреш, закопають тебе, і потім... що потім з тебе? На який час згадка зістанеться? Добре ж, як хоч згадка зістанеться. Багатьох згадують? Вмре інший, і ні слуху ні духу про його. Страшно: родиться, жить, страждать і потім... як і не було нічого цього. Ой, що робить? Як жить? Який слід, хоч невеличкий, після себе зіставить?

Зупинився, постояв. Сів далі коло столу, підпер г'олову рукою, сидить.

Який? Ну, вчителює це він. Чого б кращого! Працюй, освічуй людей. Клади й свою лепту на користь добра світового, людськості, правди. Це твій слід, це пам'ять твоя. Все добре, що ти посієш, не вмере, буде жить, розвиваться. Гарант. Здав він екзамен на вчителя, дали йому місце, почав. І що ж? Умліває, потіє, щоб і розумні, й добрі, й розвиті були його хлопчики. А вони... ні. Тут уже хочеться, щоб і се й те знали, а вони ще мови не знають. Товче-товче їм, що таке якась «мошна», «калітка»... А вб'є котрий в голову слово яке, де й треба, де й не треба носитися з ним, чваниться, хвастає ним. Не один батько жалівся:

— Прийде,— каже,— додому, што та пошто починає, глузує, сміється з матері, з тебе: он мужики ви, не вмієте так.

Що ж це таке?

Почав Яків Петрович з ними інакше. Хто вони,— почав їм розказувать. Почав їм книжечки українські читать: Грінченка¹, Глібова², інші.

— Це по-нашому! — почали до його вони.— Значить, воно не сором по-нашому... А як гарно, розборно усе. Ануте ще що по-нашому, нуте...

І почав балакать з ними рідною мовою. Інакше пішло. Що розказує їм: урок або од себе що — про зорі, про сонце, про людськість,— не позіхають, не малюють там щось собі, як раніш, розуміють, слухають.

Повеселішав Яків Петрович, та... ненадовго.

Приїздить у школу, зимою якомсь, «наблюдатель уездный», батюшка один, сивий, здоровий. Почалось з того, що благословення у його Яків Петрович не взяв. Раніш, хоч і з огидою, а все-таки брав. На сей раз увіходе він в клас, ворушить рукою, Яків Петрович нічого, стоїть, дивиться. Насупився батюшка.

Прочитав йому потім щось про засуху у третій групі хлопчик один.

Він:

— Хорошо. Ну, а скажи теперь... э... почему это засухи бывают?

Почервонів хлопчик.

— А потому... потому... — помовчав.— Просто так: пару немає вгорі, ні з чого дощеві іти, от і засуха.

Дивиться батюшка то на його, то на вчителя. Оскирнувсь, далі так ехидно:

— Больно умен.— Помовчавши.— А не потому ли, что люди уж грешат чересчур. Выходят из смирения, не соблюдают постов...

До другого підходе.

— Что такое отечество, скажи мне?

Встає чорнявенький, у чумарочці.

— Отечество... край рідний, де чоловік родиться, живе.

— Так. А вот, например, где твой край родной?

Всміхнувся хлопчик.

— А оце... Україна.

Дивиться батюшка, вирячив очі.

— Что, что? — почав. Повернувся до вчителя: — Что это они у вас?.. — так з серцем до його. — Тот: «Пару німає», этот «Україну» откуда-то взял. И по-малорусски ответ оба... — Знов до хлопчика: — А Россия... это чей край?..

Кинувсь Яків Петрович до книжки посітительської, як уже той поїхав, аж там: «Ставиться учителю на вид: непочтителен. Ученики заражены свободомыслием, сепаратизмом»... — написано.

Переводять його незабаром оце в це село: «для пользы службы». Глухе. Школа обдерта, холодна, тісна. Вченики дикі, тупі. Піп, — наказано, мабуть, йому, — так і слідить за ним, так поміж вчениками про його і нишпорить.

Раз Яків Петрович нарощне спитав хлопчика одного, про віщо батюшка на самоті розпитував його.

Хлопчик: «Питав, — каже, — про вас: про віщо з нами балакаєте і по-якому: чи по-панському, чи по-мужичому, і чи книжки які нам читаєте».

Отаке вчителювання буває, така праця, освіта. Нудьга. Марно, марно час іде.

Холодно в кімнаті. Яків Петрович аж змерз. Потер руки одна об одну, встав, ходить.

І сам, сам. Погониш іноді з сторожем про погоду, про холод, — і все. Сядеш за книжку, мало розваги: не читається, дрімається тільки. Читалось колись. Читалось, як ще мріями жив. Чого тільки було тоді не науявляєш собі! Тут було і праця тобі, і цілі великі, кохання... — Зупинився, постояв. — Кохання!.. ех!.. Линяють усики чорні, проходять літа молоді... Парасинка! Люба!.. Що це поробляє вона?

Був літом на храму він у Кушівці, в товариша-вчителя. Сестра в його є, учителька теж. Такий чорнобривчик, така ягідочка. І очі глибокі-глибокі у неї, розумні такі. І така... Замислюється, про ціль життя все балакає. Поприятелював з нею так. І от проводять додому його. Ідуть гаєм. За дубами сонечко сяє, пташки у ліщині виспівують, квіточки рябіють в траві. Вона:

— Як же й гарно! Як хочеться жить! — Позирнула на його, помовчала, далі: — Вирвіть он те мені... — у траву йому й показує пальчиком на квіточку червоненьку якусь.

Вирвав, дає. Бере вона. Червоніє, червоніє уся, ворушиться-ворушиться під намистом у неї. — Була в укра-

їнському.— Стали прощатися. Зирк-зирк спідлоба на його вона.

— Пи-и-шіть! — усміхається.

Ах, дорога!.. Люба!.. Гарнесенька! Ясочка!..— Задихав тут так швидко Яків Петрович. Повів по грудях долонею, сів.— Написать!.. Написать!.. Нагадать їй про гай, квіточки...— Знайшов папірець, взяв перо.— Стільки вже раз збирався писать, та все так...— Кахикнув Яків Петрович.— Хоча й справді... Що вийде з цього писання? Напише їй він оце, вона потім йому і... пішло. І що далі? Побраться? Гаразд. А як жить тоді? Жить на 20 у місяць?! Тепер тільки він та мати, та й то не хапає... А піде сім'я? А ще як з учителювання звільнять. Піп он-он довідався, що він «Раду»³ випикує,— не на себе й випикує, на парубка одного, і під подушками й ховає — отже пронюхав. І от посперечався з ним учора, що топить нічим у школі, а йому байдуже, він і почав: «Українофіл, революціонер! Замість того, щоб справитися, ви он ще «Раду»... донесу в відділення, і вас в двадцять чотири часа звідціля!»

Ех, життя, чорти б забрали тебе!

Почервонів, кинув ручку, схопивсь, бігає.

Не треба, не треба писать.

Надворі дзвони голосять, мряка мрячить. У хаті годинник: іду-іду, не жду, не жду,— вибиває.

— Ех,— ламає руки Яків Петрович,— хоч поживе інший весело, після іншого хоч нащадки зістануться, а тут...— вхопився за голову.— Що робить, що робить?

Сентября 24,
р. 910

ЯК ЖЕ ТАК?

Таня Сахненкова одержала сьогодні листа. Така рада йому, не йшла ще на лекції, як принесли їй його,— читала; прийшла з лекцій, до його кинулась зразу. Горить лампа, і лист знов у неї в руках. Не надивиться на його, не начитається.

«Моя чорнобровенька!» — стоїть у йому.

Ах, любий Саша! Значить, він не забув, не кинув її? А вона чого тільки не придумала вже. І лаяла його, й сердилась уже. Ще на дереві листя зелене було, як останній раз бачились, умовлялись писать, а поїхав, опадає вже листя,— мовчить і мовчить. «Щоб дужче скучила»,— каже. У, поганий! Насилу діждалась. Хотіла вже перша до його писать, та якось таки... Добре, що й не писала. Нехай таки він перший до неї.

А пише ж він як он. «Моя,— каже,— маківочка рожева!» Хі-хі! Добре красунею будь. «Чорнобровенька... рожева...» Ану ж...— і Таня підкрутила на столі лампу ще дужче, при-сунула з-за книжок люстречко ближче до себе, давай видивляться.

— А й справді... А очі? Очі карі; щічки повненькі, рум'я-ненькі. Добре будь такою! Тільки... ще не так. Треба, щоб вії чорніші були, виски — як кров з молоком.

Одставила люстречко, взялася книжку медичну читать. Не читається.

А гарно, як коло тебе мужчини впадають. Тільки що за знак? Стільки їх липне до неї. Є й красивіші, є й багатші од Саші, а ні... щось не те. Таке в йому щось... Якийсь задум-чивий він, любить природу і дивиться якимось так... всміхаються неначе очі в його і вусики чорні, всміхається і сам. А вбрання студентське так личить йому до стану стрункого.

А що пак йому у їй найдужче подобається? Краса, звісно. І... і літом вона перед ним і собі робилась задумливою, очі якимось ставила, губи... Про зло все балакала: так багато його,— нащо життя? Хі-хі! Здається, це він любить у їй. Так її тоді розважав, пригортався до неї. Треба і в листі про це побільше йому... А коли б так йому написати його? «Жду з нетерплячкою»,— пише. Еге! Сам ось стільки мовчав. Підожди лиш, помлій лиш і ти.

І до Порядинського написати треба буде. Це вже з пів-місяця тому, як був лист од нього. Смішний! Перед іншими так кирпу гне, так несеться, а перед нею... «Ангел ви небес-ний,— пише,— щоночі снитесь». От і цей... Багато од Саші багатший, красивіший, такий повний, рум'яний, а не подобає-ться їй. Якийсь він... тільки й розуму, здається, в його, що ніс драть угору. А все-таки піджигнуть би його. Нехай... Та як би щоб і Саша знав, що він такі листи шле до неї. Хі-хі!

Встала Таня, далі давай ходити... Так їй весело, гарно. Лампа з-під голубої будки світить таємно-таємно якимось. Го-голь, Тургенев на стіні в напівтемряві висять такі... всміха-ються до неї неначе. За боковими дверима, що заставлені ша-фою, чуть, черевик рипить: квартирує студент якийсь там. Блідий сам, блідий, худий. Чогось розходився це й він.

А Порядинський, здається, закохався у неї, та й добре. Так було літом радіє, як вона обізветься ласкаво до його.

Ех, літо! Літечко, любе, дороге!

Село. Гай. Дуби, липи, тополі... таке все кучеряве, зелене стоїть, попростягало гілля. Ліщина порозлягалась сюди й туди. А купало зелене, густе, так радіє-цвіте. Бредуть ним студенти, курсистки,— багато їх там,— дачі усе,— регочуть, балакають, шукають губ. Як гарно! З-за гілок зазирає в гу-

щавину сонечко. Мухи: джж!.. у повітрі. Інша розправить крильця та й висить так. А вітрець запашний-запашний шарудить листячком. Ягідки червоніють тут ось і там. А ось... визирає, визирає з-під кущика шапочка бура,— грибок-пузапець стоїть.

Сміха раз було. Знайшов Саша був одного та й показує Наді Левченковій, балакає до неї, всміхається. А вона, Таня, ось тут, за кушем, її і не бачить, здається; а в гай ішли під руку, вів він її, і так близенько тулився до неї, Таня до його. Стий же тепер! Ось недалечко Порядинський шелестить, щось мугиче. «Іван Іванович! — до його вона.— Знайшли вже що?» Так той і вродився коло неї. Балакає Таня до його, регоче. Ну, це ще нічого. Ось вийшли на просторе всі. Вона хіп під руку його, ніби в жарт. Ідуть так. Іде Саша збоку травую... сам; вирве квіточку яку, пахає і на неї, на Порядинського так позирає. Та допекти ж, завгорить йому! Вирвала далі квіточку й Таня та хвось нею по плечі Порядинського, хвось! Цей дурень радіє-радіє, а той... гарячки кача.

Підійшла до вікна Таня. Високо, аж на четвертому поверсі вона. Електрика сьє на улиці; трамвай гуде, креше вогню; люди чорніють; гамір, метушня. Таке все це учора було їй огидне, чуже, а сьогодні... чого сьогодні усе таке гарне, близьке їй?

Одійшла од вікна, знов ходить.

Бувало літом усього. Кашу варили не раз. Чудова раз була ніч. Тихо-тихо скрізь було. І не зворухнеться гай, неначе застиг. Ставок. Місяць у йому червінцями грає; бовваніють верби над ним; блимає вогник під вільхою; гомін, регіт,— вариться каша. А ось на горбочку, під дубом сидять у траві: Саша, Таня. Мережки од місяця кучеряві, кошлаті лежать коло їх і на їх. Пахощами, медом тягне звідкілясь. В напівтемряві он якийсь кущик чорніє, тьох-тьох соловейко в йому. Груди в Тані чогось так підіймаються, і так швидко їй дихається. І ось... хилиться, хилиться Саша до неї:

«Я вас... кохаю»,— шепоче. Ой!..

Таня підійшла до стола й сіла.

Під шафою цвіркун сюрчить. За дверима вже чути — гомонять.

— Чортзна-що! — чути млявий голос блідого студента того,— і літо пропало, і сам звівсь ні на що,— по репетиціях бігав, і в університет таки платить нічим. Справив це-те, за квартиру оддав — і всі гроші. Що ж, з батька тягти? Нікуди далі вже. На шиї в нього і так чимало вже. Багато хіба оселедцями виторгує? А тут і репетиції, як на те, не знайдеш уже. Виключать з університету... Ех, життя!

Слухає Таня.

«Бідний! — думає.— І «літо пропало», і ні за що вчиться. Г-м!» А в неї... в неї аби б тільки вчилась. Не оселедцями батько торгує, а... економію має.

— Не журись, товаришу,— балакає далі якийсь веселий незнайомий басок,— виключать не виключать, а... результат життя однаковий.

Помовчав млявенький голос, далі:

— Добре, в тебе репетиція є і дома це-те.

— Що? Хе-хе! — той йому.— А й не було б? Пий, саме краще. Я оце, брат, хрюкнув уже.

«Неудачник якийсь»,— подумала Таня. Взяла листа, знов дивиться в його.

«На різдво побачимось,— кинулося їй у вічі в йому,— а там... Великдень... Соловейко... Садки зацвітуть».

— Ах, коли б швидче! — всміхається Таня.— А там... там літо... Боже! Знов гай, місячні ночі. А там... вчиття покінчують,— поберуться... Коли б! він інженер, вона лікарка. Економія у його, у неї... Живи, поживай.— І Таня аж бровою моргнула, так їй гарно зробилось.

— Добре багатим! — чуть голос блідого.— Як ось був у нас на першому курсі Порядинський Іван. Що йому? Син поміщика-багача. Не ламає голови, чим заплатить. Живе. І жіноцтво йому, й опери, й гулянки усякі.

Помовчав басок.— Ну, і що з того? — почав.— Яка мета цього? Які наслідки? Де все те тепер?

— Як де? Перевівсь у Петербург, в університет... Йому й там це все є.

— Ех, брате,— зітхнув басок,— «миг один — и нет волшебной сказки» — ні Петербурга, ні Києва.— Помовчав.— Перевівсь він зараз туди, де ні казок, ні примар; перевівсь він туди, де справжня дійсність живе: вічна непроглядна темрява, вічна холодна тиша, мета життя нашого, наслідок наших турбот, опер, жіноцтва, гулянок.

— Та що? Як?

— Розрив серця. Це вже більше тижня тому. «Неначе й на світі не було Порядинського»,— пише ось до мене товариш.

«Ой! — жахнулася Таня.— Помер?! Та невже?.. Та це якийсь другий Порядинський. Хоча... «Іван» і «перевівсь у Петербург...» Та ні, то не він».

— Хм! — дивується блідий студент.— Отак! Який був красивий... ніс, очі, брови, як на картині усе; який був багатий: за Радьківським яка економія, на два поверхи домище...

«Ой! — тьохнуло в Тані.— «За Радьківським... на два поверхи домище...» Він! Боже! як же це так?»

Мовчать за дверима. Цвіркун своє робить. На улиці торохтять, глухо чуть.

«Як же це так? — тьохкає у Тані.— Ще ж так недавно літо було, і який тоді був він здоровий, бадьорий; як до неї усміхавсь, квіточок, бувало, підносить яких... Боже! Нащо хоч вона так поводитись з ним, перед Сашею так ним гралась тоді? А й це... піджигнуть збиралась листом! Ах, яка ж нещира вона! Бідний Порядинський, сердешний!»

— Хм! — знов чується здивування блідого.— Нема Порядинського! А який був франт, як нісся красою, багатством своїм! Іде оце пішоходом було: на носі пенсне, хоч очі як слід; убрання аж шамтить на йому; вуси понакручені,— іде і не гляне на тебе.

— І от... що тепер з тим носом з-під пенсне, з вусами вгору?!

«Боже! — жахається Таня.— А кучері які в його були! Як же це так?»

— А на вечірках було...— балакає блідий,— красуні круг його... і він такий веселий, молодий.

— А ти знаєш, брате, пісню «Вечірній дзвін»? ¹ — балакає далі басок.— Люблю її. От слова: «І скільки вже нема в живих,— тоді веселих, молодих»,— повагом гуде, голос тремтить.

«Так от,— тенька у Тані.— «І скільки вже нема...» Скільки-то було таких... гуляли колись, веселились, красиві були і... тепер... Та це й вони... Так літом гуляли, і по губи ходили, і все в горюдуба грали, в сусіда... та це й вони... помруть... Ось вони...— Встала Таня, зняла з лампи будку, до ліжка підійшла. Картка фотографічна висить над ним; студенти, курсистки. Стоять, сидять, лежать у траві. Дерево ззаду, куші. Спереду килим, пляшки на йому, їство усяке. Всі такі безжурні, такі задоволені.— І це... не буде це й їх! Усіх, усіх... Боже! Як же це так? Не буде! А як на йменинах були в Порядинського. Як танцювали, музики як грали... А Порядинський тоді: гоп, аля!.. А й на фотографії ось... узявся рукою у бік, повернув голову, дивиться й як... зовсім ось: «стій, сонце!» — крикне. І оце немає його! А ось на пеньочку й вона, Таня, сидить, усміхається. Саша стоїть, уперед себе кудись пильно дивиться. І це їх не буде! І її й Саші! Як же це так? Соловейко співав, і місяць світив, вони так сиділи... й не буде? Знов заспіває, знов місяць засвітить... Інженер Саша, вона лікарка... маєтки в обох, а... не буде-таки?!»

Густи басок перестав. Таня наділа будку на лампу, ходить в голубій напівтемряві. На небосхилі, видно в вікно, так блимає зірка якомсь. Підійшла до вікна. На пішоходах порідшало вже, метушня не така. А яка ж воно зірка так сяє? Вега?

Ні. Саша показував Вегу, світ голубіший. А он... Боже!.. Який простір, стільки тих мирів невідомих у йому! Одна зірка он, друга... Де взялися вони?

— «Засну і я в землі сирій»,— знов загув за дверима басок.

«Засну!» — здригнулася Таня,— «засну»-таки. А зорі... Боже, мигтять собі... і їм байдуже до цього! Нащо ж мигтять? Помирай, їм байдуже, хоч ти й багата, уродлива студентка... О, що таке життя, на що ми родимося?! — Одійшла од вікна, сіла на ліжкові.— І як таки так? Жить, веселиться, вчиться, кохать і... заснуть... заснуть «в землі сирій». І спать без слів, без просину... І міцно спать, міцно... ні буря вже, ні грім не розбудять тебе... І не рік, не два, а... ой!..» — Затулилась руками.

— Ех! — почав за дверима басок.— Дай хоч на скрипці заграю.

Грає скрипка, плаче, сміється.

«Боже! — хвилюється Таня.— Які ж згуки небесні! Смерть, нікчемність і... згуки такі. О, що таке вони? Нащо вони, коли є смерть, смерть! — Встала, пройшлась, знов сіла.— І це гратиме музика, зорі мигтїтимуть,— спатимеш. Світитиме сонечко, соловейко тьохкатиме в гаї, купатиметься місяць у ставку,— спатимеш. І спатимеш не під ковдрою квітчастою, теплою, не в кімнаті чистій, сухій а... в домовині порохнявій, тісній; у могилі холодній, сирій. І сама, сама. Ні Саші, нікого І... яка будеш ти там?.. Очі твої, очі, що тепер так гордо, самовпевнено сяють, такими чарами сяють, світяться... ой!..— знов затулилась долонями,— за... западуть. Щічки твої рум'яні, пухкі... вишкірять... зуби, щелепи жовті... О, нащо родитися, жити? Що таке ці всі наші уявлення, радощі, мрії? І груди твої гарячі, палкі, груди, що тепер так хвилюються, дихають, там... про... проваляться... Боже! — Впала лицем на подушку.— І це ж неминуче, неминуче!..»

Тихо. Тільки годинничок на столі Тані: «Іду,— цокає,— йду», та скрипка за дверима: «Помр-е-те... помр-е-те»,— виводить.

«ДА ЗДРАВСТВУЄТ НЕБИТІЄ!»

I

Гуде, дрижить дзвін монастирський, луна так і йде. Вилізять з «корпусів» жінки, чоловіки. У чім тільки немає! У лаптях, черевиках, керсетах, балахонах якихсь. І всі такі задоволені, раді; гомонять, хрестяться, сунуть до церкви.

Виходить з странньої і Кривенко Петро. Сумний-сумний він. Що йому робить? Куди йому йти? Так уже остогидло вдавати з себе теж богомольця, раба божого.

Лазь до церкви, хрестись, ставай навколішки. А все чого? Щоб тільки було прихилиться куди, переночувать де було.

Сонце височенько уже. Мигтить, палає у небі. Бані на церквах і собі так сяють. Липи ось на чайну посихались; здорові, кучеряві стоять. Птаство так виспіває в гіллію. Вітерець шарудить. А булками як пахне! Ех, та й смачно ж! — Завернув до чайної Петро.— Ху, хай ще дзвонить.— Сів на лавці під чайнею, сидить.

Та й їсти ж!.. Ліг не вечерявши вчора. А їсти ж... Уніс був чернець у цебрі зливків якихсь: усе вмісті — і юшка, і борщ, странники ж і те розхапали. От торботряси чортові! Ложка в кожного, а не ложка, то чашечка,— гребе, заливається. Подививсь тільки. Що ж? П'ятірнею зачепиш? Погибелі немає на вас!

Дивиться на прочан. Є і дівчата: ідуть он. Та й гарні ж! Русяві усе. Та в якому рябому, червоному. Ач, як роззирають, усміхаються. Щасливі! Походять це вони, поговіють, та й з богом, спокійні собі. А він... Йому не те в голові. Он там, за огорожею кам'яною, високою, торохтить, гуде. Туди він приїхав. Місця приїхав шукать. І от... витирає кутки тут ось більш тижня уже. Та й довго це ще так буде?

Тинявсь по городу вчора, позавчора, годі. Тільки ноги набив та ботинки... старі й так, трюхлі, а то ще й дужче об камінь понівечив. Що ж ти? Куди ти підеш місця того шукати, кого питаєш, про віщо?

Та й їсти ж таки! В животі аж пищики грають. І се доведеться говіть, аж поки трапезна одчиниться, як аж служення одійде. Добре, що хоч трапезна тут є. Хоча в їй і ласощі! Качани з капусти посічені, буряки. Ну, та все ж... ложку, другу упхнеш у живіт. Ото хіба тільки як не похопишся в двері. Народу-таки! Скоро ось уже й почнуть захоплювать місця біля входу. Кожне жить хоче. А таке є... кривороте, безносе. Еге. Іти в церкву. Передзвонилось уже.

Іде. Біля крамнички ось, де продають хрести, книжечки, іконки, чернець один сміттячко замітає мітлюю. Такий сам... круглолиценький, борідка русявенька. Странник один учора попрохав хліба у його, і дав. Аж два крайчики виніс. Видно, добрий. І дивиться не сердито якомсь. Чи не попрохать би й собі? — Кахикнув Петро, підходе.

— Батюшка! — почав до черця. — Так охляв... їй-бо... Благословіть хлібця кусочок! — усміхнувся, як той странник учора.

Дивиться чернець на його — на піджак йому потертий, рудий, на молоде обличчя, безвусе, на невеличкий вузлик у руці. Насупив брови.

— Гм! — буркнув. — А одговеешься скоро? .

Почервонів Петро.

— Та я... мм... — та й нічого.

— Что-то, раб божий, говеешь ты долго. — Подивився ще раз, помовчав. — Смотри, по етапу отправим... Деньги в богомольцев пропадают что-то часто. Нечего тут.

Котиться, котиться піт холодний у Петра. Отак! «Деньги пропадают...» Неначеб се він їх виймає. Що й сам ось не кидає вузлика, щоб другі не взяли. Отак! Що зовсім і не думав про се. — Стоїть, дивиться. — Що ж се буде? Се, значить, уже йому й не обідать у трапезній, і не ночувать уже тут? От чортів патлач, таке вигадав! А гляди, мабуть, що не так обійшовсь коло його. Странник той учора ще й бриля скинув перед ним, благословення прохав. Що б було й собі... Хоч картуз скинуть. Ех!

Замітає чернець і на Петра прямо кидь сміття, кидь.

— Ну, чиво ж стоишь? — огризнувся.

«А-а... — скривився Петро. — Непремінно йти роботи шукать». Стиснув під плечем вузлик, зігнувся, пішов.

II

Іде городом. Торохтить, грюкотить, дзеленчить скрізь. І людей скрізь, людей! Пани, панії... Ось пішоходом ідуть, он тим чортогоном, що й паровоза немає, біжать. І такі все понаряджувані. А будівля яка скрізь, піддашся! Страшно й пішоходом іти, а не ще йти кудись роботи шукати. Ех!

У Вовковій Долині там усе якось... Хати, клуні, хліви. Тихо. Підсвинки ходять. Вигін. Волость стоїть. Вітряки коло неї. Кориться б уже й кориться писареві волосному було. Писав би це там коло його й писав. Ніт же! Треба покомизиться було, прибавки просить. Нагодилося якесь бісеня руде, а його й геть. А все Іван Смагліїв. Ото ще чорта шматок! Приїхав у гості до батька, за прикажчика у городі десь, почав: «Так і так, поїхав би ти де в город великий, скільки там канцелярій усяких. Пишеш красно, рублів по сорок і лупив би в місяць. Зодівся б, як я ось: пальто справив, калоші. А то сидить на шести він».

От і поїхав. Тиняйся тепер, мов вовча душа.

Вивіска ось: «Городская управа». Ну, як ти зайдеш у неї! Домище, як монастир який, і не бачив зроду такого. А пан який он у його пішов. Борідка клинчиком, пальто, чи що воно на йому, аж полискується. А бриль... куховка неначе. Як ти примінився до його, що ти скажеш йому?

І це б то так походить та й додому? А що пак дома? Хоч би за сільського став, шкапа ж якась сива там лежить, писарює. Довбеться батько в землі, бере в багачів з половини, чорний увесь, руки порепані, та це й собі те робить? З благородної роботи та он у яку... Ех! Що б було в волості жить. Було сидить це за столом він: «сходяща» перед ним, перо за вухом, увіходить дядько: «Здрастуйте вам!» — вклоняється. А було: дає старшина руку волосному й... йому, і засідатель. Хе-хе! А дівчата на улиці: «Хі-хі!» — до його було.

А що, якби це з'явивсь на різдво: калоші, пальто... Непремінно, хоч хай що, місця шукать! А що, якби ще й... кокарда, гудзики. Як воно в їх?

«Казенная палата» ось. Непремінно... годі бояться! А файтон ось який коло неї, коні, а й дім! Ну, що буде! Кх! — кашлянув Петро у кулак, пушок погладив на верхній губі, береться за двері. — А ручка яка! Скляна. — Одчиняє потишеньку одні, далі другі... Скинув картуз, розгладжує чуб. — А пахтить як! Панами якось. Та брилів, зодіву висить. Та які двері сюди і туди. У які б же його? — Стоїть, мнеться. Одчиняються одні, бокові, виходе... — що воно? Підрясник не підрясник на йому, кобеняк не кобеняк... з обкладками якимись.

— Здрастуйте! — вклоняється Петро.

— А что? — насупилось те. Дивиться на піджак Петрові, на ботинок полатаний, вузлик.

Видно, шишка велика якась. Лице таке повне, чисте і дивиться так суворо, по-панському.

— Мм... — починає Петро.

Риється той у пальті якомусь на вішалці.

— Ну? — до Петра.

А голос який панський: у ніс мов.

— Зделайте милость, — вклоняється Петро, — чи не можна б тут... тот... места?

Мовчить той, риється.

Казав Іван: по городах є швейцари якісь і у чомусь кумедному, каже, ходять вони і так по домах вони. Чи не він це? Шишка здорова, й не гляне.

Витяг з пальта бомажку якусь.

— Что-о? — повернувся до Петра.

— Места мені.

— Какого тібе места?

— А такого... за писаря. Почерк красивий... І... чоловік бідний... забився.

— За какого тібе писаря?

— А за такого... щоб... чтоб... писать. ^

— Что-о?

— Чотоб пісать. Бедний... і дома нічого нема... з голоду. Явіть божеську милость!

— Ого-о! — оскирнувся той.— За пісаря єму! Ну, брат, у нас почище тебя... — та й пішов у ті ж двері. Виглянув.

— Ну, нечого тут... Тут одежа вісіт.

Аж у вічіх потемніло Петрові. «От і просись. А, нечиста сила! Ще й: «одежа вісіт», неначе він красти прийшов це».— Так щось здавило у горлі йому. Надів картузик, пішов.

III

Минають, штовхають його і все такі веселі, ситі, пикаті. Ось хтось вусатий іде, червоний, у білому. На плечах погони, на чоботях шпори, шабля під боком, а поруч... краля... Яка рум'яна! І то ж... як се йому? Всміхається до неї, балакають... у!.. А он з якими соняшниками на плечах іде! Чоррти!

Годі вже й їсти хотіться Петрові. Так щось пече його, нудить... Страх хочеться плакати. А що якби й справді отут плакати почав, кричать став, впав неживий, чи б пожалів хто його, потурбувався б про його? Ідуть усе такі байдужі, тупі... О-о, болить, так болить серце!

Та товариші його панувать будуть. Васька Візник за судового там скоро... Павло Матійко на бутилках чоботи справив уже, з засідателевою дочкою гуляє... А він... по полю буде штрикати, а зима прийде, ціпом крутить... Та побачать се старшина, засідатель, дівчата... А-а, рятуйте!.. Та ще й додому за віщо вернуться? О, хоч би ж хоч яке-небудь отут місце!

Магазини ось рядом ідуть. Здорові які та багато. Чи не спробувать би, як Іван, за прикажчика у який? — Роззирає.— Куди к чорту! Які пляшки, книги, картини скрізь визирають з-за скла. А в середині в кожному... в церкві неначе. А які жевжики у їх швендяють он! Комірці, пики веселі... А оскиряються як! У, лисички! А скло ось! Як у дзеркало, видно всього. А який... Ху! Щоки позатягало, ніс полупився, як орап чорний, на губах смага. А картуз! У волокнах, пом'ятий. Куди ти поткнешся, оріяка така?

Ага. «Бакалейная торговля» ось. Льох неначе. Вікна і все простеньке якесь. Східці униз. Ану, спробувать. Кахикнув Петро, горло так зісхлось, протер губи, ввіходе. Скинув картуз.

— Здрастуйте!

Коробочок, коробочок усяких стоїть. Лисичка за стойкою ось.

— Здрастуйте! — до Петра.— Что угодно?

Острах і тут неначе бере. Такий піджак на лисичці. А за скринькою он такий лоботряс ще стоїть, пузде виставив. Пахне ще чимсь. А як починать?

— Та мені... я... — замимрив Петро; кашлянув, та й нічого. Дивиться на коробочки якісь невеличкі, біленькі.

— Папірос вам? — Той з-за стойки до його.

— Е-е... — кахикнув Петро. — Або той... — Почервонів, мовчить.

— Пожалуста. — Той до його. Бере, угортає. — П'ятнадцять копеечок з вас.

Дивиться Петро.

— Так я ж... Або... ну, хай! — Витягає з кишені гаманець, розщіпає, дає.

— В касу, пожалуста.

Виходе.

А розпронечиста сила! І так грошей нема, папірос ще купив. Нащо, для чого? Що й не курить зовсім. А-а!.. — Зціпив зуби, йде. У голові шумить йому, в вухах дзвенить, в очах поночі. Ось якась церква, величезна, так сяє на сонці. — У, боги! — скреготить. Ось майданчик, садочок якийсь. Ослінчики в йому. (Завертає Петро. Дві панночки ось сидять, гомонять, вирегочують. — У, гладкі! Холери немає на вас. — Пройшов далі, сів. Сорок копійок було грошей у його, тепер... Вийняв гаманець, лічить: п'ять... десять... двадцять... двадцять п'ять... Двадцять п'ять усього! — О-о... рятуйте ж, рятуйте! — Одвернувся од панночок, плаче. — Що робить, як жить?

IV

Сонце сідає уже. Червоне-червоне стає. Находився Петро, охляв, аж іти йому трудно. Ятки ось базарні. Булки он біліють, он сало. А ось пиріжечки якісь у корзині несе хлопець, вигукує. Чи хоч за п'ятачка купить проковтнуть чого? Ні, мабуть, нехай... Так у роті гірко; так йому нудно, тяжко, досадно. А куди ж се іти? Так уже хочеться десь звалиться, лежать, ні чуть, ні бачить нічого.

Спитав постоялого в хлопця: показав йому той.

Дім сірий, закурений якийсь; вікна внизу, вгорі. Ворота одчинені. Вози якісь, дошки у дворі. Домок далі якийсь, низенький, полуманий. Туди й справив Петра чолов'яга якийсь, що спитав спершу пашпорта в його, здоровий, сорочка навипуск, бородатий.

Двоє дверей у домок той. Одні ближче, другі далі. Одчине перші Петро. Чорно-чорно всередині. Хатка. Стіни, стеля все таке закурене, обдерте. Вікно поруч з дверима, одно, та й те аж зелене, запліснявіло. Піл під стінкою, брудний страх.

Під другою — коминок невеличкий, цеглою світить. Піч у йому хтозна-коли й топлена, мабуть: на припічку куряви, куряви. На комині дві пляшечки-«сотки» стоїть. На лутці крихти з хліба. А сміття долі! І чимсь воняє-воняє: кислим чимсь, прілим, горілкою.

Стоїть Петро, дивиться.

«Оце так! Ще гірше, ніж у странній тій монастирській. Там хоч хата більша, образи є, олива горить. Та се ночувать тут! А гляди ще й грошей копійок з п'ять за ніч здере. Зостанеться тоді... ех!» — зітхнув.

Щось зашамотіло за коминком на печі, позіхнуло. Картуз Петро скинув.

— Здрастуйте! — кахикнув. Дивиться.

Висувається, висувається з-за коминка хтось. Страшний такий. Голова... чиста кучма: скуйовджений, скуйовджений чуб. Та бліде само, заспане, пика брезкла, очі червоні. Молоде. Вусики такі невеличкі, чорненькі; бороди нема. Злазить. Ще й без сорочки, голе! Тільки у штанях самих... Хм... Вишкірює зуби:

— Здрастуйте!

Та й страшне ж таки. Мускули он, груди. А штани! Лаття саме. Сіло на лежанці, всміхається. Що за проява?

— А що, земляче, — обзивається баском хрипко так, — ночувать забрели?

— Та... так... — буркнув Петро та й очі в землю.

Отсе так! Кажуть, що по городах босявки є, страшні, пообдирані. Оце, мабуть, і він. Настояще босовило се, мабуть. Позирнув Петро на вузлик собі. Штани, сорочка в йому... коли б хоч не відняв та отут лупки не дав або й не зарізав прямо. Вони, кажуть, такі.

— Сідайте, земляче, чого стоїте?

Робить нічого. «А що б твого чорт батька! — Стиснув під плечем вузлик Петро, у жмені картуз, сів на полу скраєчку, сидить.— І піти б звідціля, куди ж ти й підеш, де дінешся? А-а?» — Зітхнув важко-важко.

— Чого, земляче, зітхає так? — знов той до Петра.

— Та... так!

Вибравсь з дому — начхать мені на волость, казав. І от... Та якби се там знали!

V

В хатині все поночіше робилось. Засвітив той лампочку, на комині стояла, постояв, почухавсь у кучмі, знов сів. Тихо. Чуть тільки, як торохтить десь на улиці та за стіною, де піч, гомонить хтось.

— Гей, гей! — за дверима почувлось.

Одчиняються, убігає... Картуз рудий з кантами синіми; піджачок коротенький з дірками; штани... коліно лисіє; опорки.

«Оце якраз!» — Стиснув вузлик ще дужче Петро, поглянув ще й гаманець у кишені, присунувсь до лутки, нічого. Дивиться далі на гостя.

— Ху-ху! — обдувається той. Худий сам, худий, блідий. Вусики руденькі, борідка русява. Булка, оселедці в руках.

— Вигружали залізо сьогодні, — почав до того, без сорочки. — Ще й тобі буде назавтра. Здорове пруття... Ху! Як навалю на плече, що болить: коль-коль у боці. — Қладе оселедці, булку на піл. — А понімаєш, як шльопне з кладки один... мокрий-мокрый вилазить... Ха-ха! ех! — Виймає горілки чвертку з кишені. — Гоп! — Ударив пляшку об долоню, вилетіла затичка. — Давай чашку!

Дістав той на печі, без вушка:

— На! — Дістав потім якийсь лапсердак, так канцур'я і висить, накидає на голе тіло, зіскакує додолу. — Ану... возліяніє сотворім.

Випивають. Ламають булку, шматують оселедці руками, їдять.

У Петра так у носі лоскоче, слина котиться, плямкає так.

Знов одчиняються двері. Увіходе чоловік, що питав у Петра пашпорта.

— Ану, — починає, — много вас тутича? За ночлег пожалуйте.

Довбуться ті два по кишенях, дають йому щось.

— А ви? — до Петра. — Гривенік. Ну?

Аж з полу зсунувсь Петро.

— Як гривеник! — Помовчав. — Дядечку! Зділяйте милость... я чоловік бідний...

— Ну, то что?

— Дядечку!.. Йй-богу... буде п'яти з вас... бідний... — Голову набік і дивиться так страдно.

— Марш за п'ять туди он, — за коминок показує. — У другі двері туди.

Надіва картузик Петро.

— Та тольки... штоб... смотри...) після не каюся мне.

— Там, земляче, злодюжки самі, — обізвався той, без сорочки. І вломив булки. — І піджак з вас знімуть, — додав.

Дивиться Петро.

— Ну, чіво ж? •

Виймає гривеничок, дає. Зітхнув так. Сів — сидить, скрививсь.

Пішов чоловік.

— Аж мені соромно,— знов до Петра той, без сорочки.— Чого ви так знижуєтесь? «Чоловік бідний»... «Зделайте милость...»

— Чого, як...— тільки що не плаче Петро,— як без місця, а грошей... Ходив місця, ходив.

— Дурниця. Якого вам місця? Ходімте завтра залізо носить, от і місце, і гроші. Товариш ось одпочивать буде, я йду. От і той... як охоту маєте.

Нічого Петро, дивиться в землю. Гм! Гарне місце! Залізо носить!

— Не журіться, земляче! Що нам таке! Аби сяк-так день та ніч. Не пецитеся о мнозем.

— Стій, ось я йому... повеселішає хай,— обізвався худий той. Обітер об штани в оселедці руки, наливає у чашку.— Пий!

Всміхнувся Петро. Зовсім не такі й страшні, як думав. А все-таки.

— Не той... спасибі! — мотнув головою.

— От ще! Ще й чваниться буде. У нас, брат, без цього. Ну, гоп! Вип'єш, закусиш.

VI

Вихилив з півчашки Петро. Так гарно пішла на голодний живіт: холодить, холодить скрізь. Облизався, дивиться на оселедці, на булку.

— Ну, чого ж? — той, з борідкою.— Хочеш їсти, не здавайся на просьбу.

Вступає щось, вступає Петрові у голову, таке легеньке, м'ягеньке. Положив картуз, вузлик під стінку. Бере їсти.

— Хе-хе! — Так смачно їсть. Тільки піднебіння чогось мов аж облязить йому та горло стало таке мов туге.— От виголодавсь! Хе-хе! А той... Якби мені, щоб писать що,— до того, без сорочки, почав.— Писарем у волості недавно я був.

— Дурниця! — той йому.— Семінаристом я був у духовній недавно.

Дивиться Петро. Така мацапура, семінаристом він був! Хм! Велике діло семінарист! Гудзики, кокарда. У Вовковій Долині у батюшки семінарист є.

— Як семінаристом? — далі питає.

— Та так. А сей ось учителем у селі,— показує на того, в борідці.

— Шуткуєте!

— От ще, стану брехать!

Стиснув плечима Петро. Може, й так. Кажуть же, що по городах є босявки й з учених; панські сини є прямо, кажуть. І то ж, кажи ти, й найде отакий дур у голову.

— А чого ж ви... Хе-хе!.. той... оце так? — далі питає Петро.

— Як?

— А той... семінарист... місце б можна вам гарне де мать. Дивиться той, почервонів-почервонів.

— Що-о? — почав.— Місце? Що значить місце? Нащо? — так суворо.

Усміхнувся Петро ніяково якомсь.

— А той... щоб жить. І благородніша б робота була.

— Що? Щоб жи-ить? Благородніша? — витріщивсь той.

— Тим ви й знижуєтесь так! — Схитнув далі колишній семінарист головою й нічого. Доїв оселедця, потер об штани руки, потім: — Перш ніж жить, голубе сивий, — прихилився до Петра, — знать треба, для чого. І перш ніж нітється так, зітхать, турбуваться, щоб жить, спитать треба себе: що таке життя?

Вломив другий шматок хліба Петро.

— А той... А люди ж живуть.

— Е! — махнув семінарист рукою. Пройшовсь по хаті, далі: — Так і скот же живе, свині.— Сів на лежанці: — Місце!..— всміхається.— Що таке місце? Безглузде запобігання ласки у такого ж нікчемного м'яса, як і сам. Безглузді, нікчемні турботи. А «благородніша робота»! От ще! Корчиться людина, маніжитья.— Похитав головою, плюнув, зліг на комин, сидить.

Той, бувший учитель, кинув з-під оселедця бомажку під піл, закурив до лампи цигарку, вийняв з кишені, пихкає. Курить і тільки: «кахи, кахи!» раз у раз. Зліг з ногами на піл, зліг на стіну: «Е, чорт! — почав.— Ще й болить буде мені! — Зігнув кулак та геп, геп себе в бік. Помовчав.— І то ж... коли сидів у тюрмі і досі...»

— Що ж у вас? — Петро до його.— У лікарню підіть. Сухі такі.

— Що-о? — насупивсь учитель.— Чого у лікарню?

— А щоб... порошоків хай дадуть. Можна вмерти ж так.

Схитнув головою учитель, всміхнувся.

— А не вмерти можна? Хіба ті, що по лікарнях тиняються, й не вмирають? — Кахикнув.— Н-неминуче, брат.

Утерся після оселедця Петро, гуцнувся на піл поз лутку.

— Хм-хм! — похитавсь.— Жалко... Люди хоч поживуть: їдять гарно, ходять...

— К чорту! — скрикнув семінарист на лежанці.— От ще! «Їдять гарно, ходять...» — Зіскочив додолу.— І то ж... За

сим всі й б'ються.— Плюнув, пройшовсь.— Їсти гарно... щоб потім гнить дужче, смердіть; зодіваться гарно, щоб... уявлять щось тільки з себе, заличковувать нікчемність свою. От мета життя! — Заклав руки в штани, виставив з-під лапсердака живіт голий, ходить по хаті. Тільки чап-чап ногами зашкарубленими босими по сміттю, по долу цегловому.— І то ж... життя!.. Безглузде коптіння неба ради кишок, ради зодіву.

VII

— Я ось полічусь! — кахикає вчитель.— Як попокурую ось, попоношу на сей бік заліза...

— Та й страдні ж ви,— Петро до його.— Очі так глибоко і синьо так попід ними. А молоді... ще б і рано...

— Що рано? Вмирать? — учитель до Петра.— І то ж... Не однаково пак, що сьогодні вмерти, що завтра? — Затягся цигаркою, закашлявся.— Ху!.. Однаково, брат, хоч і найраніше вмреш. Вмреш — жаліть і каються не будеш.

Дивиться Петро: «Так тоді краще вб'ить себе».

— Щоб так зразу? Стоїть пак в такий одчай вдаватися, тақ лякається зла? Помучить його! Життя зло; чоловік скотина... посутяжить себе.

— О, що воно? — жахнувся Петро.— От укусило! — Витягає з рукава блощицю.— Ти ба! — кинув додолу.— І живе ж. Тільки капость робить.

— Так усе,— учитель до його.— І чоловік саме так.

— «Їдять гарно, ходять...» — знов починає семінарист.— Пху, скот несмисленний! Тільки й турбот. І шукай ти тоді в чоловікові, в душі якісь, чогось святого, великого.

— Еге,— розправив ногу учитель.— Шукай... Як ось хоч і в такому чоловікові. Іду я оце пішоходом сюди. Аж суне напроти мене, суне: пузище, в'язи... Ху! Погони генеральські, лампаси... «Пху, пху!» — оддувається. І дивиться... куди! Геть і небо, і сонце! Обминають його, звертають йому. Я звернув трохи, а то... звертай же й ти, думаю. Черконулись... ха-ха! — «Э, невежа!» — загарчав він.

Петро: «І ви не боялись його, пана такого?» — здивувався.

— Що-о? — почервонів учитель.— Що значить пан?

— Чортзна-що! — чвиркнув семінарист.— Живе купа гною якась. Грошей багато у неї, економія десь, одна, друга, і ти вклоняйся їй, бійся її. А там-то користь комусь з неї! Коптить небо та з людей бідних глумиться, та ж блощиця. Як і в нас там є пан...

— К чорту! — скрикнув учитель. Кинув недокурок.— Пани... бідняки... Користі нема, та нащо й вона? Кому? Тим що

аж блощиці такі, що теж так небо коптять, що теж... собі тільки всі? Усі вони гарні: і бідні й ці туші. Зло й зло.— Підкорчив ногу.— Розкажу я й про бідних тобі. Ну, от розсуди. Хотів я користі їм, хотів добра... Так боляче дивиться було: шкура та кістки чоловік, голодний, обірваний; дітки позамучувані, позаплакувані, таке бідне, нещасне. А день і ніч працює чоловік, тягнеться... Почав я з ними балакати: «Так і так,— кажу,— ви б хоч ціну потребували більшу собі». А там економія, багатющий поміщик живе. Вони й почали. Одна забастовка, друга. Полегшало їм. І харчі кращі, й ціна. А тим часом про мене довідався пан. Заарештували мене. «Ну,— думаю,— нічого. Хоч і з місця злетів, і в тюрмі це сиджу, так уже ж... Знаю за що. Добра хоч не багатечко, а зробив-таки й людям». І так мені гарно. «Вийду з тюрми,— думаю,— так буду й далі робить. Це буде мета життя мого. Боже,— думаю,— як гарно мету в житті мати, добро людям робить! Це ж вони, хоч би я і вмер отут, не забудуть мене». Сиджу, жду: ось-ось, може, й на побачення прийдуть до мене, принесуть мені цукру, чаю... Немає... Ху! — Вхопивсь за бік, закашлявся. Почервонів увесь, очі блищать йому, а піт так на лобі і виступив.— Ху! І от... який же я дурень! Стоїть пак про добро думати якесь? Кому? Тому ж злу? Стоїть пак видумувати якусь мету життя — мучитися ради... ради скоту якогось. Ху! Тільки хворобу схопив. Холодно було. Тюрма мокра, лежав повз стіну... Розбив життя, брат. А вчителював, як мріяв! Була дівчина — вчителька. А батько, мати, сіроми, як раділи мені! Тепер... е, чорт! — Витяг блощицю з-за коміра, кинув, з пазухи другу, сорочка брудна-брудна виглянула, почухавсь, далі: — Жду чаю і от... сиджу год, сиджу ще місяців шість, приходять мені акт обвинительний. Дивлюсь: низка ціла свідків проти мене. Хто? Що? — Помовчав.— Читаю, аж... тут і Павло Труш, тут і Микола Костенко, Іван Свись. Якраз усі ті, що тоді: «узяться, узяться!» — до мене було. Та було в мене й лежать. Я їм книжечок, чаю... такі добрі... Засудили мене. Просидів я ще два годи. Виходжу, зустрічаю Костенка. «Як вам не соромно,— кажу,— було свідчить на мене, та ще як? Навчав економію грабить, чого й не було!» — «Та, та...» — та й од мене мерщій. Дивлюсь я. Слухаю: аж він... за старшоробочого в пана уже... Ага! Ну, і що ж? Тоді нітивсь, прийде до мене було: «Позичте з полтинника хоч купить борошна», а тепер чую: «Ану, чіво там! — на других.— Не розсудять!» Так отак воно: мені полегшало, а ти... пропадай! Скотина, звір чоловік! У, гади! Зло й зло... К чорту! — Схопився з полу: — Я зараз.— Побіг у двері кудись.

— Еге. Такі-то діла.— Почухавсь у голові семінарист. Зліз на лежанку.— Тут хоч блощиць менш.— Позіхнув. Сидить, насвистує якоїсь.

Петро на полу: «Ага, попалась... ось я тобі!..» — Ловить на штанях їх, кидає додолу, давить підошвою.

Тихо. Тільки чуть,— регочуть за стіною та гудок десь гуде.

— А до якого біса їх! — знов Петро про блощиць.— На полу ось, на стінах.

Кадить світло, скло заяложене, зверху надбите, а все-таки видно Петрові — ворушаться ті сюди, ті туди. Видно смуги на стінах, плями: хтось пальцями подавив, порозвозив. А глянув на лутку, за спиною в себе... тарканів, тарканів там; так і вкрили крихти. Десь стоноги взялись, одна, друга, теж плазують туди.

— І то ж...— всміхнувся Петро.— Турбується й воно, живе, лізе їсти... А подумаєш, для чого воно таке, нащо?

Убігає учитель. Булка, півкварти горілки в руці:

— Ху! Шкутильгають тепер там по роботах батько, мати старі. Ех! К чорту з життям! — Налив у чашку.— Ну, да здравствует небитіє! Гоп! — Випив, сів, їсть.

— І ти думаєш,— знов до семінарста почав,— такий чоловік тим, що темний? Однаково. Візьми ти й освіченого. Був у селі у нас у панка одного син студент. Учився, такий був завзятий. Давай йому рівність, добро, простоту. Скінчив університет, слідчим тепер. І от... куди к чорту! Геть, не надходить до його тепер! Так, брат. Нічого доброго, гарного в життю, в чоловікові. Все — одно маніжіння, полуда, зло.

За стіною щось загрюкотіло, хтось крикнув, лається хтось.

— Да-а,— почав семінарист на лежанці.— І інакше не може быть. Такий уже корінь життя: зло. Не кажучи вже про чоловіка, блощицю, візьми ти й... ну, рослину візьми, яку квітку, чи що. Хоч і прекрасне на вид, поетичне, божественне, а там... що в йому! Росте, пишеться само, а тебе, іншу рослину, все норовить заглушить, обійти, посісти. І так скрізь і завжди. Ось хоч і це розказать. Познакомивсь я був з панночкою однією раз літом. Живе коло нас поміщик один. І вона в його готовила кудись дівчину. Курсистка сама. Чудової краси. Ніс, очі, брови, стан... не сказати. Ну, се ще нічого. Головне. «Ах, ах! — було все вона.— Який же й мир божий загадковий!» — та й усміхнеться було й поведе очима так... «Дивуюсь,— каже було,— які є люди байдужні до цього. От моя бариня: тільки й знає їсти добре, ходить в шовках... Живе! Для чого? Ху! Яке ж воно гидке, осоружне багатство оте! Нічого великого, святого в йому. Ах, як жить? Що

життя?» — Та й скривиться було, ті губоньки якось уже так поставив було. А я дурень: «Так от де все те гарне, чудове, — радію було, — що вчувається мені в шепотінню листячка, в співі пташок; вбачається в сяйві місяця, зір! От де все те прекрасне, святе, до чого мене ще так змалечку тягне!.. Божественна!» — Покохав... І покохав страшно, безумно. Не побачу вечір, ніщо не миле мені. І вона: «Смерть одна розлучить нас»¹, — мені співає було. І от... — похитав головою семінарист, — дурень я, дурень! Отак вірить в людей, таке бачить у них! — Помовчав. — І от що ж? Приїздить до пана того небіж його один в гості. Франт, шарлатан... В університеті не робив нічого. Ну, дивлюсь, щось моя Оля так несмілко дивиться в очі мені і вибіжить до мене на часинку, та й на місці не встоїть. Одно то сюди, то туди позирає, немов боїться кого. Що таке? Слухаю через який час, аж... — всміхнувсь семінарист якось так сумно. — Слухаю, аж нічого сумняшеся, заміж їде Оля моя за... небожа того. Так от... от і «осоружне багатство» і «ах, ах, ах!» Трапивсь їй мішок з грішми, і вона... де все й ділося те. І се такі ми. — Помовчав. — Пам'ятаю: місяць, було... тихо... вишник... соловейко... ех! — Рвонув вусик чорний собі. — К чорту! — Схопився, до пляшки. — Да здравствуєт небитіє! — Голь-голь, п'є нахилки. Плюнув.

— Все полуда, брехня. — Пройшовся по хаті.

— А ти ж чого? — до Петра. — Пий!

— Хе-хе!.. Не той... спасибі,

— От ще! — обізвався учитель. — Ми п'ємо, а він слину ковтатъ буде. Ми ж не дуки які.

— Так... — мнетъся Петро. — Воно ж ото гроші вам стоїть.

— Що-о? Що значить гроші? — скрикнув семінарист.

— Та воно... — почухавсь Петро. — Хм-хм... А як нема їх, та нігде й узятъ, то... — всміхнувсь. — Що тоді?

— Тх!.. — пирхнув семінарист. — «Що тоді?» Інша річ, якби смерті-небуття не було! О, тоді що? А то... Якийсь чорт заставляє жить тебе! Завжди ж можна жить перестать. — Пройшовсь по хаті. — А гарно б, чорт візьми, замолоду розквитатъся з життям! Менш зла зазнаеш і зробиш.

— Добрі ви, та... таке балакаєте, — Петро до його. — Мені жалко вас.

Семінарист:

— Що?.. А се що ще? Що значить жалко? — Подививсь на Петра так сердито. — Кожний про себе жалій, про свою нікчемність журисть. Ну, не п'еш, силувать не буду. — Поставив пляшку. Подививсь, подививсь Петро, простягає руку.

— Ану ж... хе-хе! — Налив у чашку, випив. — А як! Хі-хі!

Семінарист їсть:

— Ходжу як неприкаяний тоді,— знов до вчителя.— Ніщо не інтересне мені, нічого не треба. Що тоді семінарія мені? Став вчиться на двійках, кинув!

Дістає їсти й Петро.

— Хе-хе! — усміхається.— Ну й... як! Лоскоче щось у голові, лоскоче, йде, шелестить... гарно...— Пройшовсь по хаті, схитнувсь.— Хе-хе!

— Ага,— зареготав учитель.— Оце-то й воно!

— Гризе мене тоді батько-дяк,— далі балакає семінарист.— Ледащо, волоцюга... ха-ха! Вип'єм! — Знов хильнув з пляшки.— От так-так!

Ходить, точиться то сюди, то туди, всміхається.

Учитель:

— Топи його, топи зло!..— Хильнув і собі. Сидить на полу, ноги звішав, куняє. Теж усміхається.

Петро булку мегелить. Положив шматок.— Мм... і я ж... Да здоров... гоп! — допиває остачу.

— «Не осенний мелкий дождичек...»² — починає семінарист. Сів коло учителя: «Брызжет сквозь туман...» — деренчить баском.

— «Слезы горькие льет»,— підхоплює тенорком учитель.

Позабірались за плечі один одному, хитаються.

— «Пей: тоска пройдет...— виводять.— Пей, пей!..»

Петро: «Пей!..» Йй-бо... Хе-хе! — Підстрибнув.— Як гарно! — Іде, поточивсь до дверей.— Тра-та-та! — Вхопився у боки.— Поза гаєм, гаєм!.. Гоп, ті-ра-ра! — викидає ногами.

* * *

Не шукав уже більш місця Петро. З якою огидою став він згадувати про те, як тоді вклонявся швейцарові, плакав у садочку... щоб... щоб тільки: «як жить, що робить?» Тьху!..

ЩО Б З МЕНЕ БУЛО?

Під таким заголовком знайдено рукопис один. Діло було так. Цвіли сади; білі-білі стояли; несло пахощами; бджоли гули, пташки щебетали; а соловейко виспівував — аж у вухах лящало. Сонечко так усміхалось.

Саме тоді у клуні в Жалдақа Якіма стукали, пиляли — домовину робили. У хаті читали псалтир, свічка горіла... Лежали на лаві вусики чорні, брови — син Якимів Пилип. Лежав у жильотці черкесовій, до половини прикритий, і блідий був, блідий. Страшне тавро смерті, а все-таки воно не знищило чогось на лиці йому. Щось — чи біль, чи жаль, чи докір — було на йому. Так і застигло.

Весна, літа молоді... Що почував парубок, вічним сном засипаючи?

Чудний якийсь був він, розказують,— мовчазний, задумчивий. І звалило його, доліз якомсь, кажуть, раз у больницу, і як сказав йому лікар: «Треба їсти добре, жить спокійно, у чистому, теплому»,— він: «Еге, нехай же!.. Швидче б умерти».

Кашляв, у боці боліло. Починали, кажуть, садки розвиватися, все починало веселиться, радить,— вийшов, ліг на сирому і... «швидче».

І от коли шукали воску на хрест йому в руки, у столі в шаховці знайшли сувійчик паперу. Були там папірці й помальовані олівцем, чорнилом, й пописані. Між цими папірцями був і рукопис цей — зшиточок, списаний дрібненько.

Ось що там написано.

* * *

Купив це я дві книжечки на ярмарку. Такі гарні: читав, читав, й ще кортить. По-нашому писані і про нас, мужиків, про злидні наші, бідування.

Добре сочинителям: вчені, і жить, мабуть, є при чім їм. Пишуть собі. А я' ось... малописьменний, попихач чужий. А здається, написав би і я щось таке. Ану, спробую, не що зараз роблю, неділя сьогодні. Тільки... хоч і напишу що, то що з його вийде? Лежатиме, поки поліція знов забере. Понаписував був статейок, віршиків,— забрала. Та й зараз староста, врядник так косо дивиться на мене.

Дивно їм: простісінький парубок, живе у селі, по поденщинах ходить і в бомагах кохається! І це знов, після тюрми! Дивно інтелігенції нашій: «Пісатель!» — так насмішливо вимовляють це слово.

Нехай! Не забере поліція,— буде для себе. Про віщо б же почать? Почну про своє життя! Тільки за сьогодні не опишу я його, а завтра молотить, післязавтрього теж. А тут ще так нездоровиться. Ну, та нехай! Буду по неділях потроху писать. Ану... як умію. Ану, ще й з розділами, як у тих книжечках.

1

Подивися на світ божий,— такий гарний. Сонечко світить, квіточки ростуть, дерево... Так хочеться жить, робить щось, линуть кудись.

Був ще я невеличким. Штанці на мені білі, до цурки, жильоточка латана. Залізу в бур'ян,— так мені гарно там: мережечки од сонечка ось і ось; бджілки гудуть там і тут;

коники хрускають. На душі так... хочеться припадать до всього цього, цілувати, дивиться й дивиться на його. До церкви піду з матір'ю: святі скрізь, корогви, хрести, батюшка в ризах, а на криласі співають,— ну й світ! Тільки... нащо пекло є, страшний суд буде? Батюшка було як розкаже про це,— боюся, боюся. Й сниться було.

Уночі як присниться оце: земля ось горить, падає небо,— жахаюсь, кричу. Такий матері неспокій. Турбується було страх.

— Переполох! От, боже мій!

На батька жаліє було.

— Перелякав дитину,— каже,— заїв.

А він якось... раз у раз сердитий. Скаже йому мати про віщо:

— Олії он треба, чобіток хлопцеві,— кричить він:

— Де я в сього та в того наберу вам тих грошей! Я он без чобіток, без олії і виріс!.. По наймах!

Страшно-страшно мені. Ще він якийсь... борода сідувата, ніс горбатенький. А тут як не змовчить ще мати,— б'є її, лається. Тремтю.

І це снилося часто. Було й схоплююсь.

Сумує, сумує мати оце:

— Що ти будеш робить у світі божому, таке горе! — Бере паляничку, грошенят щось, веде до баби мене. Виливає баба мені переполох той. Якась смола, вода надо мною. Виливає, і мені все однаково. Стискала, стискала раз баба плечима, далі й каже до матері:

— Погане діло. Цього вилить не можна. Це нечистий всередині.

Дивиться мати.

— Еге,— хитає та головою,— це як в євангелії є, казав батюшка.

Засмутилась мати і сама не своя.

— А боже мій, що ж це робить?

Давай викурювать мені баба «його». Наобмітає по кутках павутини; стружечок наструже: з луток, з одвірків, з качалки, з рубля; наобминає потерті з віника — в черепочок це все, запалить перед ротом мені, обіпне рядом мене і ото:

— Ковтай дим.

В очі ріже, в горлі дере,— ковтаю. І млію, млію душею: «нечистий» всередині! Оце так! Грішник це я, значить, такий, це, значить, мені в пеклі кипіть!.. Ковтаю, ковтаю.

Було й матері каже баба робить це мені.

Бідна мати! Ще дужче мене, мабуть, мліє було. Лягаю спати,— хрестить, хрестить мене та і вікна, і двері, усе, і слухай:

— Спаси і помилуй, мати божа, цариця небесна,— шепоче.

Співаю було в бур'яні: «Амінь, господи помилуй, алілуя!»

Розказувала мати про мене:

— На руках ще,— каже,— носила його, і такий... хоч не йди з ним до церкви. Слухає, слухає оце, як співають на криласі, та й собі: «Де-де-десь!»

Читаю було у долоні, уявляю, що це книжка і що я письменний: «Отче наш, оже еси...» — так мене мати вчила богу молитися.

Як я любив все таке письмєнне й не мав! І по смітті було шукаю папірчиків. Знайду оце обгортку з кунфета або що інше таке,— розправляю, гладжу.

Є у батька псалтир,— як вільний, так він і читає його, в дяка вчивсь. «Сіона, царя аморейска, і Ога, царя вассанска, і вся царствія ханаанске»,— так вичитує, мабуть, щоб у пеклі не бути. Дивлюся, дивлюся було.

Як воно, думаю, як ото в тебе савтир є, та ще такі й слова у йому: «Сіона, Ога...» Хоч би хоч подержать його.

Мати, мабуть, це помітить, зразу:

— Та дай, хай подивиться,— до батька було.

Він: «Умна! Дитина, а така книга, дай, хай побалує. Вона гроші стоїть мені... і... привчать балуваться...» — Та на полиці й кладе було.

Є в батька книжечка податкова, палітурки зелені, за своєю стримить.

«Як би її звалить?» — було думаю. Візьму оце й хватки у руки, та й... а як батько увійде?

Настане зима, страх упечатеться було! Тру, тру пісок на лежанці, з лежанки на піч переходжу. Надвір би побіг: синички там, снігарики,— ні в віщо вбуться, вдягтись. Є шкарбани в матері, надінеш; а ось і їй треба. Є свитина, так... біла й жіноча: сестрина, що вмерла підлітком, ще мене не було. Вибіжиш до дітвори в їй, сміються. А вона ще й до трьох вусів і довга-довга на мене. Скнієш, скнієш було, схопишся та як дременеш по снігу в одній жильоточці, в черевиках материних, а то так прямо й босий. Іноді було й слини не ковтнеш і не кавкнеш — простудишся так. А іноді як звалишся: палить тебе, пече усього. Скільки раз це бувало! І вижив! Та в хаті чадно, холодно, поночі. Стіни пооддувались, стеля нависла, вікна понамерзали. Та борщ пісний воняє, воняє. А часник ще, як батько стане мазать ним хліб!

«Та як же негарно й жить,— було думаю.— А воно ж, мабуть, і всім людям так. Як вони й не бояться? Живуть, ходять... Годиться так, мабуть».

А то раз після великодня іде до Бовкуна мати: за грішми, була на поденщині в його. А Бовкун — пан. Живе за греблею, за верству од села. Вчепився за нею і я. Дивлюсь... Хата в Бовкуна... куди! Не попротрюхала, як у нашій, покрівля,— залізна. А стіни! Цеглові, з карнизами. Та вікна великі-великі, ще й з дверчатами. Та двері... Таке все страшне.

«Як воно жить у такому?» — думаю.

Та хліви... й хліви під залізом.

Увійшли в кухню. Стеля так високо і якась... не знать ніяк сволочків. Та видно, видно у їй. А піч, як лежанка, і в їй горить, а на їй макітерки стоять якісь... голубі, зелені. І щось смачне-смачне вариться в їх; так і лізе у ніс. Страх їв би його! А на сковороді якісь стульніки в маслі киплять... М'ясо! Так от! М'ясо, та ще й у маслі!

Як воно тим людям, що ото їдять таке?

Як наїмся я: борщу, огірків, картоплі, як занудить було. А іноді як заболить живіт оце, страх! Гурчить у йому, коле, та твердий-твердий зробиться! Карбучаюсь. Побачить мати, зразу до баби мене. Поглядить баба його, схитне головою:

— Пороблено,— каже.— Тут ось попухло, там поприсихало.— Починає лічить. Положить долі мене і давай м'ять його,— розминать те, що «попухло», розтягать те, що «поприсихало». Позіхає, шепоче щось, спльовує. Болить,— скривлюся, терплю. Каже було юшку пить з кіз'яків кінських, з нароснів на сливах; коровки божі їсти, оті червоненькі.

Варить дід, смажить, мішає. Ось одчиняються двері — надвоє, як в церкві. Дівка в кохті виходе, з чимсь миску виносе. Глянув в половинку одхилену, там другі двері, одхилені теж, а там... страх що! Дерево якесь... в хаті прямо й росте! І щось... негаразд видно, так щось і сяє. Аж страшно мені. Тулюся до матері.

Як воно тим людям, що ото живуть у такому?

Ячать десь там уже, чуть. І ось, похвалилась, мабуть, там дівка про нас, вибігають: хлопчик і дівчинка. Убрання на їх... не можна сказати і яке. Не лаття, як на мені, ні, щось... чи плис, чи... Ноги не в грязі, як у мене, не позлипались пальці, не померзли,— повбуваті у віщось — куди!.. Кучерявенькі і повні-повні обое. У дівчинки лялька в руках гарна-гарна, у хлопчика... книжечка червона якась і малюночок зверху — страх! — червоненьке й золотеньке щось. Ой! Що воно?! Дивимось: вони на мене, я на їх.

— Миша, Оля! — запищало в покоях.— Не ходите туди! Побігли вони... такі... підстрибують.

Жалко. Не раз сиджу було й думаю:

«Як воно так? Ми живемо ось як, Бовкуни он як. У їх, мабуть, тіло друге і душа, все?.. А мабуть... Такі білі, пихаті

і балакають інакше якомсь. І то ж бог!.. Казав батюшка, що це все бог так дає: ти будь таким, ти таким. Так от бог! Отакій... І от вони і живуть тепер у хатах таких, таке вариться їм, ще така й книжечка в клопчика! Що, якби я жив ото так! Як би воно? Або хоч би така книжечка в мене! Ну й бог!»

— І мені книжечки... хочеться, — сіпаю раз матір за поли. Вона: — Ти хоч би в щетинника купив йому! — до батька.

— Що? — визвіривсь батько на неї. — Олії нема, соломи нема; купи! — гризтимеш ось! — А на мене так бликнув: — У, книжечки йому! Печеш ти мене.

«Ну, які воно ті гроші, — було думаю, — що батько, як ось тратить їх, сердитий такий?»

Лічить раз по копійці на сіль. Я так зазираю до його. Глянув на мене, засіп. Я своє роблю. Як штовхне тоді він мене, як поточусь я та об лутку, так і провалив собі голову. Кров з мене юшить, мати кричить, плаче. І зараз місце те знати, як прогорнуть чуба.

Так забажається іноді вмерти було. Нарошне босий по снігу було бігаєш. Або, як літом, злізеш на лісу та плиг звіттіля, щоб прибитись. Нехай, думаєш, умру ось... Пташки щечечуть, сонечко сяє, — умру. Нехай знає батько, знають пани, знає бог... Жалко зробиться, жалко. Станеш в кутку де, задулишся долонями, плачеш.

Страх люблю все таке цисьменне і таке все: квітки, дерево, красиві місця.

Є за вигоном гай од нас недалеко. Так мене у його й тягне було. Якомсь так мені гарно в йому: гущавина, пташки. Ставок є біля його, лука. І не вилазив би з його, ходив би, сидів, та... Ганнусю, Андрійка маленьких заставляли глядіть. Матері все ніколи, і сиди дома було.

«Як воно так? — було думаю. — Миша у пана більший, ніж я, а й не глядить менших. Ще самого глядять. Гуляють коли пани в гаї, дивись: веде дівка за руку його. А мене ще й квасолю чистить, хату вимітатъ заставляють». — Нудюсь, нудюсь, та як подамсь оце іноді. Не раз було: дивлюсь, іде мати з дубцем:

— Ганнуся з полу впала, — або: — піску наїлась, бджола укусила, а ти... за самого ще млій душею, щоб де у провалля, в воду не вбравсь! — Та хвось дубцем мене оце іноді, хвось! Тікаю та вже лаю нишком, лаю її:

— Нечиста сила, чорт! — Сердито: — ще й б'є!

І попокаюсь же послі: і «господи помилуй», і «алілуя» — вишіптую, щоб господь простив мені це.

Було й мати: «Мій синочок... била...»

Попопадала Ганнуся і з полу і в мене з рук: несучи оце, несучи та як впущу, поболять руки.

А й про мене розкажує мати було:

— Топиш оце абошо, слухай: геп з полу або прямо з лѣжанки. Було й прив'язуєш на полу: за попереk крайку та до дошки, що од вікна, та.. на прив'язуєшся хіба? Жалко... А раз,— каже,— уже вивнивсь ходить, прийду з річки, аж він,— сам був дома,— лазить на печі, стерѣбкавсь якось, тре очі і кричить так... «Що, що?» Туди, аж коло його стрючки червоні, що в борщ кидать; дістав з жердки, погірчив очі,— попоносилаь.

А місяць люблю!

Раз: там за туполями сонце заходить, а там за кленом він, місяченько, встає. От! Часто: виглядає, виглядає з-за садочка було. А тут ще соловейко, хрущі. Ну й...

— Чого такий світ гарний? — було питаю у матері.

Схитне головою: «Гарний світ, та... життя...» — та й не докаже.

— А з чого воно ото сонце, місяць?.. І як вони так?.. Чи до неба прибиті, чи як?

Стисне плечима.

— І то ж такі божі сили! — сама ніби про себе.— Жить би та бога хвалить.

І така... Як оце вмре було хто, то вона:

— Отак! Жила, жила людина,— нема!

Було так і полізе комашня по мені. Так от! Як воно так?

Чорнява сама, очі задумливі. Очіпок полотняний на їй, керсетина. Нездужає тільки часто було: застуджується, підвереджується. Боюся, боюся було: а що, думаю, як мати умре? В одному черевикові або чоботі не ходжу: умре, кажуть.

2

Іде час. Приходить раз батько з базару, всміхається.

— Ну, а що, як? — до мене.— Хоч книжки?

Дивлюсь я на його, нічого.

Пройшовся він по хаті, сів на полу, посидів, далі:

— Хе-хе!..— витягає з-за пазухи.— На, йди.

Та що? Аж не вірю собі. Дивлюсь: палітурочки зелені, по краях мережечки. Боже! Ухопив я її... не знаю, як повернуть, де дить. Пахаю, до тики тулю.

Увіходить ось мати з салатом з грядок.

— А дивись... такої йому? — батько до неї.

Де взялися ще Андрійко, Ганнуся,— дивимось всі, стоїмо серед хати.

Сидить на полу батько:

— Хе-хе! — усміхається. — Гарна? Отож знай, — до мене, — на зиму в школу.

Боже! У школу! Забилось серце, забилось мені. Давно вже: дивлюсь у вікно, — ідуть школярі. Книжки під руками у їх, дощечки. «Щасливі, — думаю. — Коли вже я буду так, коли я стану здоровим таким?»

Розгортаю ту книжечку, — картинка! Ну й гарна ж! Чоловік такий добрий на виду і коло його дітки. І він щось руками над ними.

— Спаситель благословляє дітей, — обзивається батько з полу.

Так от книжка! Слова, та все такі здорові, лапаті. «А які воно в школі будуть? — думаю. — А нехай... А як воно, як ото вчиться, будь письменним? Тоді вже, мабуть, знатиму й про сонце, й про місяць».

Пройшовсь ще раз батько по хаті, далі:

— А вам, — до Ганнусі й Андрійка, — нате по бубличку.

Радіють ті, Андрійко підстрибує.

— Хе-хе! — батько. — Ну, сип обідать, — до матері.

Пообідали. Взяв батько книжечку.

— Ну, це «аз», а це «буки», «віди»... — проказує мені по їй. — Підучуйсь. Все ж легше в школі буде.

Незабаром і каптанок сіренький справив мені, чобітки. Перший каптанок, перші чобітки! От ще було радості!

Настала осінь. Вносить він мені: і каптанок той, і чобітки.

— Ану, на, — усміхається.

Взвуся я, вдівся, — не знаю, як пройтись, як ступить. Висмикала мені мати комірчик з сорочки, загадала перехреститься до образів. Перехрестився і батько, веде в школу мене.

— Оце ж гляди, — балакає до мене, — вчися. Кончиш цю, то я ще й далі, у хторокласну оддам тебе. Учися, я не ворог тобі, щоб хоч ти жив, не мучивсь, як ми.

«Ще й у хторокласну! — радію. — Що ж тоді?»

А второкласна та недалеко од нас, ходить прямо з дому в неї можна було, не платить за харчі, за квартиру. Школярі у їй такі все у блузках.

І це, значить, і я буду таким, на вчителі буду учитися! Я! А як воно, як ото учителем будь?

Верх цегловий, віконниці ось видно уже: школа! Тільки тьох-тьох серце мені. Хлопчики, чоловіки стоять. Такі все мов страшні, всі так мов на мене і дивляться: на чобітки, каптанок.

Поздоровкався батько до їх, усередину входимо. Хлопчики й тут, чоловіки. Та як! Малюнків, малюнків по стінах.

Та все люди на їх, та такі.. той у керей якійсь, тут червоне, там синє; той голий до половини; у того на голові кучма якась. Так мені: і боязко й радісно.

Чимсь пахне, чимсь... партами. Такого їх багато. А он спереду щось... дошка чорна, велика стоїть. Стіл коло неї. І за столом... він, учитель. Піджак на йому; пише, сидить.

Учитель! Це ж він учить мене буде, розказувать все?! Який же він гарний, хороший! Круглопикий, вусики руденькі, борідка гостренька. Це, мабуть, і він так буде до нас, як там, на картинці, Спаситель до діток.

Починає записувать. Питає хлопчиків, питає і... так попанському... насуплює брови, насуплює. О, вже кричить на одного:

— Э, бестолковый какой!

Ой! Ще й цепка на грудіх блищить. Страшний!

— Как зовут? — мене вже питає.

Мовчу. Сказав йому щось батько.

— Отчество? — знов він до мене.

Не чув я зроду слова такого, дивлюсь.

— Отчество?

«Пан,— думаю,— зовсім пан. Ще на того й похожий, що літом на батька за подать кричав, приїздив в опалетах. Зовсім такий. Так мов і дивиться противно, і воло так оддуває, і комірчик такий блискучий, дебелий на шиї. І сам натоптуваний такий».

— Где ты рос? — визвіривсь він далі на мене.

Не те, не те. Перестає вже й у школу хотіться мені.

Почалося вчиття. Узнав я його. Так от бувають вчителі! Не розумієм нічого, не по-нашому все. Кричить, лається він. Та ще як іноді сердитий увійде: «Болваны», «дураки»!

Особливо, як, мабуть, в карти програється. Картьожник такий. Ідеш було куди поз школу смерком, видно в вікно: він, дяк і ще хто-небудь сидять грають.

А там дряпичка! Сидить на шиї у наших людей, родився, живе між нами, та й сам не з кого,— батько простісінький селянин — «хохол», тільки що багатий,— а там що виробляє, як з усього нашого глумиться, маніжитья, чваниться!

Розказує раз нам, як числа складать. Написав двоє на дошці та:

— Ну, вот, например...— обертається до мене,— пойді сюда: ну, вот, где бы ты здесь крестик поставил?

— Ось,— показую йому.

Як крикне він:

— Только не ось! Какая тебе ось? Ось только в телеге бывает.

Так от скотина! Хлопчиком був я тоді, а так і тоді противно зробилось мені: ще й кричить, думаю, не знає он він, що нашому «ось»!

Противним робився вчитель мені, та й вчиття не кращим. Ну, таке ж уже воно круте було, кляте, ніяк не второпаєш. Ну, хоч і це, — є у мене в записі:

«Сложением называется действие, цель которого — отыскание суммы двух или нескольких чисел».

— Повтори! — почне до котрого учителя.

— Сложением... действие... цель... э... мм...

— Болван, стань у порога!

Не до душі. Арихметика так прямо спротивилась — страх! Розказує оце він, що чим «називається», — і не слухаєш було. Однаково не второпаєш, думаєш. Та ще вона показала мені такою сухою, мертвою. Нехай, було думаєш, ставить краще «у порога», та одчепиться з нею.

І все навиворот, все не те, не миле, страшно.

Раз в одній статті «пьяная рожа» читаєм.

— Що воно? до чого? — дивуємось всі.

Ось увіходить учитель, я й питаю:

— Як це так? Квітка... п'яна!

Оскирнувсь він, схитнув головою та:

— Да й болван же ты, — почав. — Разве это какая рожа! — Помовчав. — Это, это... Дурацкая башка на тебе!.. Ну, это... понимаешь... Стань у порога!

Другого дня:

— Ну, теперь знаешь, что рожа? Это... ну вот... у тебя это что? — показує на обличчя мені.

— Пика, — кажу.

— Только не пька! Нужно, — рожа.

Дивлюсь я.

— Понял?

Іде, іде мороз по мені. «Та що ж це таке? — думаю. — Це, значить, квітки, які так літом цвітуть, червоніють у нас на вгороді, — не рожа?! Квітки, на які мати, батько і всі: рожа та рожа, — не рожа! Та невже? Як же воно?» Жалко-жалко якось стало мені.

На перемінку ось вийшли. Слухаю, школярик один:

— Бач, — каже, — що рожа! А ми, дурні, на квітки — рожа. От дурні! Воно наш язик, мабуть, ніщо.

«Може, й так, — думаю. — Тільки ж... батьки, матері... всі дурні?»

Вчусь далі, аж уже й гай — не гай, і місяць — не місяць.

— «Луна, роща», — тлумачить учитель мені, а мені: «місяць», «гай» — казати хочеться; так і вчувається, ввижається

так. Ось мов вечір: соловейко щибече, хрущі гудуть, а мати: «А місяць за гаєм сходить он як!»

І це все не те! Сумно, тяжко якось. І світ уже не тим, мов, здається мені, батько, мати... І це, мов, я десь далеко-далеко од дому.

Жалко було, а все-таки трохи-потроху почав я й навсправжки думати: мабуть, ніщо-таки наша мова; для мужиків темних, нетямущих тільки й є вона. У письменному нігде немає її, вчитель лає за неї, і сам тільки тоді і вживає її, як глузує з котрого, кривить кого: «Га? що?» — так уже твердо вимовляє слова ці. Мабуть, вона тільки для смішок і є людям письменним.

Почав і собі в учителя розуму набираться. Було мати як скаже таке що, як от «книш, паляниця»,— я:

— Так як, як?..— хихочу.

А то перед вечором раз трапивсь у хату до нас книгоноша один. Такий: бородатий, в чумарці бобриковій. Розгортає книжечки по столу: «Бова Королевич», «Еруслан Лазаревич»...¹

— А це ось...— показує синеньку одну,— «Кобзар», по-нашому.

— Ану?! — Розгортаю: «Думи мої, думи мої...»². Справді... по-нашому. «Як же це так?..» — думаю.— Хіба... хіба годиться й по-нашому? — всміхаюсь до книгоноші.

— А то ж як! — каже.— То по-руськомому, це по-нашому; то язик, і це.

Дивлюсь я.

— А чого ж учитель у школі...— почав я йому.

— Мало чого не буває,— повів бородою він.— Шевченко — сочинитель, чоловік не вчителя твого, і... що він каже...— Перегорнув листків з скільки.— Ось...— показує.

Читаю: «І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь...» Дивлюсь тільки. Далі читаю: «Бо хто матір забуває, того бог карає».

Пряде мати на полу, в керсеті, в очіпку, така худа, бліда... Глянула на мене та:

— Так, так, моя дитино... не забувай, не цурайся свого.— Помовчала.— А то... годувала, кохала, знесилилась, а ти... ще й глузуєш тепер...

Так мені зробилось... і жалко й досадно: своє рідне... мати... і то ж учитель... противний такий!

Розгортаю далі. «Садок вишневий коло хати...» Яке гарне! «Хрущі над вишнями гудуть...» Ну й книжка!.. Ще й ще перегортаю: таке рідне усе... Що, якби купить її, думаю. От якби гроші! Як воно, як ото в кого є вони?

В мене тоді тільки й бували вони, як піст, та батько на говішня дасть копійок п'ять, шість; або як новий год, та випо-сіваю. Було й зараз випо-сіваних чотири копійки, лежали аж у кутку на полиці, в папірчик угорнуті, так хоробив, дістав... Що ж за їх? За книжку аж тридцять шість хоче. А купить так бажається.

Питаю у матері.

— Є трохи,— каже,— так держу на платок, зап'ястись нічим.

Як почав я зазирать коло неї, як почав,— розв'язує вуз-лик, дає. Купив!

Другого дня взяв і в школу її. Обступають школярі мене з нею, дивляться.

— По-нашому, по-нашому! — усміхаються.

«Отакі книжечки,— думаю,— якби читав нам учитель!»

А він іноді таки й читає було,— особливо, як батюшки нема,— замість закону божого. Так такі якісь усе... Мови не розумієш гаразд, і про таке все: «стройсь, равняйсь!» Або про те, як кого поважать, величать... Сидиш, тільки нудишся. Страх і сам було любить, як ото вклоняються йому, та ще як низенько,— всміхається.

«Отакі якби...— думаю.— А якби, щоб він побачив її, може б, і справді... Така гарна».

Ось увиходить і він,— не ховаю її, на парті лежить. Ану хай...

Аж він... дивиться, дивиться на парту, далі:

— А это что? — визвіривсь на мене. Ухопив її, шарпає, шарпає.— Ты где это взял? — Та за вухо мене.— Болван, болван, нельзя этого, нельзя!..— Та йшов з класу, взяв і її.

Боліло серце: і чотири копійчки стратив, і мати платка не купила, і... книжечка загинула... така гарна.

Боліло й вухо довго.

Отже вже інакше я став думать про своє рідне. Дороге, миле!

Любив я писать статейки, віршики... на зразок тих, що учив. Страх хотілось писать! Особливо про ліс, квіточки... Прийду було з школи, сідаю, пишу. І от до цього часу писав по-руському все,— звісно, як умів, мішаницею, а по-нашому хіба тільки як похихотіть було схочеться, а це вже по-нашому став. Пишу, і любо-любо мені, так воно й пристає до душі: як думаєш, так і пишеш.

Написав раз був статейку про гай: як там пташки, ягідки... Так по-нашому й написав: пташки, ягідки, гай. Читаю, і так мені гарно. Намалював ще малюночок: травичка, дубки в її. І малюю було, як в книжці, що вчу,— гарно ж, гарно мені, аж не втерпів я: а дай, думаю, покажу це й те вчителю. Що хоч

на це скаже. Невже-таки йому байдуже до гарного такого всього? Невже він таки противний такий? Даю. А хай...

Подививсь він на те й те, схитнув головою, далі:

— Болван, идиот! Арифметику не учишь, а то делаешь, что не нужно совсем! Да еще по-хахлацки! — Та статейкою й малюночком по пиці, по пиці мене.

Як здумаю й тепер... Що за чвара така? Ще й «по-хахлацки»!.. От голова куряча. Що й сам же... Ничипоренко й прізвище.

Так отакі-то бувають вчителі! Ось чим я згадую свого! Скотина! Живе, щоб тільки світ поганить.

І сподівався я ще взнать од його про місяць, про сонце!

Якось уночі осінню така здорова зірка десь з неба упала. Як летіла, так іскри й сипались з неї і видно-видно було. Прийшов я уранці у школу й давай до хлопців:

— Так от! Що воно зірка ото? Упала вона... як? чого? А на небі їх стільки! Як воно там?

Він і підслухав,— мистець на це,— одчиняє двері.

— Что, что? — до мене, так ехидно. Помовчав, далі: — Ты где нахвтался этого? Что за мысли? Молокосос ты паршивый! Уроки нужно знать, а не это. Вечно он: то се, то то тебе... Как собаку выгоню! Дурак! Без обеда сегодня.

Противно було в школу ходити.

Як настає оце ранок, як на заріз, не хочеться в неї збираться. Посилають, а ти так і норовиш заподіяють що собі, заслабнуть, дома зістаться. А сидиш оце в їй за уроком було, тільки те й робиш, що позираєш на сонце: чи швидко додому уже. Це там дома усе рідне, гарне тобі, думаєш, мати, батько, Андрійко, Ганнуся... І вони це спокійні собі: ні вчиття клятого такого не знають, ні вчителя противного, страшного такого. І це мати казки розказала б мені,— люблю казки! Ніч надворі, хуртовина, я: «Я хочу казки»,— до матері. Пряде чи шиє, розказує. І це там снігарики, синички по дереві...

Б'є учитель мене, без обіду раз у раз зоставляє,— тим більше: вважав за «способного»,— а я ще гірше не вчусь,— задачника і не розгортаю було.

Насилу дотяг третього року. Здав екзамен, а здав-таки, і мовчу вже, мовчу, як про второкласну нагадають мені.

3

Живу дома,— нудьга. Заставляють мене оце м'ять коноплі, грядки шарувать, а мені хочеться щось інше робити. Як не писать, малювать, то кудись іти, щось знайти, дивиться на щось. І ходжу було. Як подамся оце...

Світе! Гарний, любий світе!

Ніч. З неба дивиться місяць. Берестки, тополі стоять, застигли в сріблі. Мережки скрізь рябіють по улиці. Поторочі ось і ось бовваніють: острішки, клуні, хліви... Тиша. Як ношо так?

Вигін ось. Телята пасуться черідкою. Бджілки, мухи гудуть. Квіточки жовтіють. Пахне чебрець. Лука он за ровом: сонце так упилося у неї, тільки миг-миг трава та квітки. А верби виблискують, аж у очі рябіє; і тихо вже, тихо стоять, посхилялись над рудкою. Гай зеленіє у сяйві, чорніє прогальявинами, холодком. Поле синіє... Мигтить далечінь... Що там?

На південь усе було тягне мене: і сонечко світить звідтіль, і місяць, і... Палестина в той бік, казав батюшка. Палестина!.. Христос там жив, ходив, проповідував. Ой, Христос! Так було хочеться полинуть туди.

Дали мені після школи євангелію. Було читаю вже, читаю її. А в їй про таке ж усе гарне, святе.

Нагорна проповідь. Читаю й бачу неначе: гора, травичка, кущики. Сонячно. Христос сидить, і нижче його народу, народу. Ой, чом не жив я тоді?

Галілейське озеро ось. Вода чиста, прозора; вченики, мережі... Христос. Так усіх і все хотілось любити.

Або: «Світаючі во єдину от субот...» Сад Арімафейський. Місяць над заходи, ангел на камені, сяйво, кущі... Магдалина, і... він.

«Ой,— нуджусь було,— куди йти, що робить?»

Ідуть було баби говіть в монастир — уже вчеплюся до їх. Ідемо. Поля, долини, гаї, села... А ось... і він, монастир, білий, високий, стоїть. Липи коло його, садок, доріжки... А в йому!

«Блаженні непорочні, в путь ходящі в законє господні!..» — виводить хлопчик в підрясничку. Таке анголятко.

«...Госпо-о-о-дні!..» — співають монахи за ним.

Ой, як же й на душі!.. Щось є... Десь щось є гарне, гарне таке... Так би й полинув кудись.

«В законє господні»... Христос... вченики... Магдалина... Як жить?

Що, якби тоді були мене в монахи пустили?! Так бажав.

Не пустили... А є ж і смерть, пекло, страшний суд буде... Як же жить?

Молюся вже, молюся було: і вранці, і ввечері. У книжечці, що батько купив, такого молитов,— усіх з неї перемолюся.

Умерла Ганнуся... Смерть, смерть!.. Яких немає у книжечці,— з псалтиря переписую. Давав уже мені батько тепер. Та пообмальовую їх,— молитви,— пообмальовую було: деревцем, квіточками.

А як служення оце, так я і в церкві. Є ікона у їй: преображення господнє. Гора... Христос в сьайві... Вченики сплять. І є: Христос стоїть з короговою,— воскрес; ангел сидить; миронosiці йдуть. Не надивлюся було.

Наближається великдень було,— жду вже, жду.

Напівтемрява. Блимають зорі вгорі. Внизу церква стоїть, жевріють вікна. Ревуть дзвони. Ідуть з дарниками, образами, хрестами. Сунуть з свічками: «Христос воскрес!» — лунає. Ну й... світ!

Було читаю на криласі із таким усердям, аж батюшка хвалить було: по-монастирському, каже.

Тільки як зимою змерзну, змерзну оце; вдягтись гаразд ні в що, терплю: за царство, думаю, піде.

А батюшка було: «Хто тут страждає, терпить, той на тім світі блаженствовать буде».

Так мені гарно. І не їм іноді було сутки цілі.

Пасу було скот інше літо, хоч немає свого, то чужий. Гарно у полі! Толока. Будяки червоніють. Сонце світить; щось у повітрі мигтить проти його. А там за долиною жито полискується: котяться хвилі, котяться. А там он у млі могила стоїть, гай видно, опускається небо... Це там, мабуть, і є те щось гарне. Хочеться йти туди, йти. Ліс бовваніє... Це там чарівниця живе, зілля варить; цвіте папороч там.

Попорозказую іноді казок було хлопцям. Мовчазний я і не зразу почну, ну, та як і почну вже було. Мелю й мелю їм прямо сам з себе: то по лісах десь ходжу, то по болотах, по печерях; се бачу, те — відьом, русалок. Після материних казок якимось так все це легко уявлялось мені.

Тільки до всього такого, як у м'яча грать абощо, я така вже недотепа була. Було й м'яч з лівші кидаю і не вцілю нікого. Мало й приймали мене. Або почнуть борюкатися оце, й мене іноді втягнуть між себе,— ні вивернусь, ні схоплюсь, як інші. Та й нудним все це здавалось мені. Як замість цього, та в ліс було підемо чи на луку: по полівниці, щавель, та ще й на півдня,— такий радий я.

Все більшим стаю. Заставляють мене тупірець брать, ціп,— на поденщину йти. А я розведу водою чорнило, щоб надовше хопило, малюю, пишу. Для чого? Нащо? Як і раніш, не думав про це. Так мені хочеться, бажається так. І дедалі все дужче. Виженуть з хати було, іду за клуню, на дверіх малюю. Нарву листя з соняшників, з гарбузиння, помну, помну у пучках і ото соком. А де стовбур треба чи хату, там я вуглем. Тільки така досада: рудіє сік, рудіє було, а далі й не знать його стає.

Чухає голову батько.

— В кого він і вдався такий! — каже.— В школу не схотів, тепер он що він... Не буде добра з сякого-такого!

Піде в город, облазить всі канцелярії, щоб де за писарчука мене устроить, коли вже такий, мов. Попосміються там з його,— сердитий-сердитий приходе.

— І сяка і така,— починає на матір,— держиш його дома, балуєш!.. Я б його досі прогнав.

А мати все оступається за мною було. Усе:

— Малоздоровний, худий...— А я таки й був такий.

4

Написав раз статейку. Ходить, мов, у лісі хлопчик один. Пташки, сонечко, мухи, квітки, ягідки... Радіє він, бажає чогось, линуть хоче кудись. Написав чималенько. І дивлюсь, мов нічого статейка.

«А що, якби будь сочинителем,— думаю.— Які вони, з яких? Казав книгоноша тоді, що... от забув, хто... був із селян і, як і я, з бідних. А що, якби так і собі! А дай до Бовкуна піду, покажу, що скаже. Може, ще й дорогу дасть, як, казав книгоноша, тому дали. Так-бо бажається чогось, а він пан такий доступний, кажуть».

Надів чумарчину, пішов. Присінки, виноградом повиті. Виходе. Такий повний, борідка клинцем,— прочитав.

— Молодець,— каже,— маєш дар. Тільки... читать, головне... читать побільш треба тобі.— Помовчав.— А слухай: мені в канцелярію треба б хлопця такого,— тільки що розщитав одного: глупий такой. Так вот ти... чи не зістався б на його місці у мене?

А він земським начальником сам.

Нічого й казать: ухопивсь я за це, тим більше: у його й жить. Жить у домі цегловому під однією покрівлею з панами! Як воно?

Иду сповістити батька, матір.

Це ж яке щастя,— радію.— Жить у людей розумних, освічених! Хто, хто, а вони вже знають про віщось велике, гарне на світі... Люде тямущі, бачать далеко... От таких мені й треба. А книг стільки у їх! Ішов поз вікно, що було саме одчинене, видно: полицки так і заставлені ними. І всякими: й малими, й великими. Так от! Що воно в їх? Про віщо ото все вони? Казав пан: «Читать побільш треба тобі...» От і нехай... Отоді! І не такі ще статейки писатиму. А тут і пан. Напишу: «Нате»,— скажу. Може, ще й у яке таке учення оддасть мене,— своя економія. А який сад у його, скільки квіток в огорожці!.. Ах, любий пан, гарний, хороший!.. Ще й балака по-нашому.

Пораділи й дома не менш.

— Шануйся ж оце,— навчають мене,— годи панові, чоловіком наставить: писарюватимеш собі у сухому та в теплому.

Ліг спать, не засну. Жду вже, жду, поки сонце зійде, щоб швидче до пана.

Заступив і... і таке життя було мені там, щось гарне, велике, книги,— усе...

Був письмоводитель надо мною. Літ сорока чоловік; смагловатенький, шелепи здорові, вуси ріденькі, бороди немає зовсім. У такій він повазі у пана. Письмоводителем здавна по земських, так там такого знавця корчить: і сьому, й тому вчить пана, і пан його слухає. І не тільки, як будь земським, учить, а й хазяйнують як. Хліб убирають панові ось,— уже він знає: так, а не так треба. Рисака купить: такого, а не такого. І скрізь йому діло: повар, конюх,— доносить панові або пані,— горнична до хлопців залицяється, садовник не годиться нікуди.

Слухають його, шанують. Часто пан:

— Ларіон Михайлович, а йдіть чаю! — Або: — Ларіон Михайлович, я хочу зробити вам подарочок: піджак є лишній у мене.

І живе чоловік. А що в канцелярії діл... всі валить на мене. Було прийде перед обідом оце:

— Ну, Філіп, по всім цим ділам нужно поготовить повесткі. А з цього й з цього по копії знять, з цього дві. Те он позаводить у книгу. Та гляди... все це назавтра, чуєш?

Посидить, пощипа волосину, що десь стирчить замість бороди, і, як не видно пана, щоб збрехать йому що або чаю напиться, за шапку й додому. Ходить було у шапці — книшем. А літом у картузі — гудзик зверху.

Живе недалечко в селі, «облікатує»: гребе гроші з дядьків. Живе ще й з аренд всяких, бере у пана по тридцять у місяць, і нічого.

Бомаг, бомаг на столі,— встигай тільки. А тут не одне й лихо: пані з своїми ділами. Така: воло так і одвисло, товста сама; вигляне з кімнати в канцелярію:

— Филипп, беги сейчас в село, позови прачку Настю. Да чего это в канцелярии пол грязный такой? Вытри.

Кидаю ручку, дивлюсь: що ж робить, чи те спершу, чи те.

— Чего ж сидишь?

Біжу за Настею. Прибігаю, починаю поміст витирать, знов вона:

— Филипп, внеси ванну, пойди да затопи печку сейчас.

І ото не одмагайсь:

— Бариня,— раз їй кажу,— писать ось на завтра багато.

— Что-о? — запишала. Голос такий противний у неї: товстий, а вона його робить тонким.— Что-о? Не хочеш служити?!

Інший день так прямо хоч розірвись було.

Приходе письмоводитель бувало, коли не се, то те не готове.

— Гм,— починає.— Это же почему? — І теж: — Не хочеш служити?

Похнюпишся, і ні слова, пишеш. Бо скажеш «почему», ще гірш буде.

Сказав раз:

— Бариня до другої роботи одриває.

Нічого він. Ходить по канцелярії, щипа вуса. Ось пить чаю гукнули його. Балакають там, мені крізь двері й чуť.

— Такої отой Філіп негодяй,— провадить Ларіон Михайлович,— нікакого почтенія у него, нікакого послушанія.

— Да,— підхоплює пані.— И сама я говорить хотела об этом. Обращаешься к нему,— такую недовольную рожу строит. И нет того: посмотреть барыне в глаза веселенько, встать перед ней.

— Да вот і зараз: ленітся, делов не виготовіл, сказав я ему, он: «бариня одриває»... І главное: не «одривають», а «одриває», і так грубо.

Загрюкотів стілець, вискакує така червона.

— Что это в самом деле? — кричить.— Что за грубости? Что за жалобы? Разве я не вправе над тобой? Я? В своем доме? Пошел сейчас, дрова складывай. Скотина!

Часто було й сам Ларіон Михайлович:

— Філіп, бегі до мене додому, портабак візьмеш, забув.— Або:

— Філіп, бегі до мене, кролика принесеш сюди, покажемо барині.

Хапаєшся було там і тут. В канцелярії і до після півночі сидиш іноді. Заболить, заболить у грудіх, а в очі тільки миг-миг... Сіріє у вікнах, встаєш.

І це я був тільки за «мальчика»,— «привчавсь»... Плати ніякої не було мені. Дивися тільки: переводять гроші пані на ляльки, іграшки всякі, дурниці, а тобі й... на книжку нема.

Пожив так з півроку, прошу в батька на чоботи. Він:

— А жалування? Коли вже воно буде тобі? Требуй!

І требувать у пана й боюсь. А як увільнить бува, думаю. До його давно вже хлопчак якийсь проситься. Де дінешся тоді? А може ж, таки поживу — полегшає.

Осмівився раз:

— Призначте...— до пана балакаю,— се й те... трудно.

Нічого пан, дивиться в діло одне. А письмоводитель:

— Ну, який скорий! Послужить надо ещо.— Позирає до пана, оскиряється.

Почула це, мабуть, і пані. Увіходить.

— Какого тебе жалованья? — закрепила губи.— Кормят тебя, квартиру дают... Чего еще тебе?

А я харчувався на кухні. Борщ сьорбав не дуже чим смачніший, ніж і дома, кашу глизяву їв. Квартирував у прихожій канцелярській. Для панів окрема була. Постелю було чумарчину на помості під грубою, вкриюсь ряденцем, лежу Зима. Холодно, в двері віє і груба не помагає нічого,— скнієш. Болить у боці,— почало у прихожій болить.

Похвалився раз про таке спання панові.

— Нічого,— каже.— І дома не краще у вас.

Жалко було зробиться іноді, жалко. Там за стіною брязкають тарілками, ложками: смачне щось, смачне, чуть, їдять, і чуть: лоп пробка, лоп в плящі, а ти сидиш над повістками, копіями, слину ковтаєш. Там за стіною стоять ліжка й переліжка, а ти витираєш поміст.

Ще минає з півроку. Почав уже сам батько шапкувати перед паном за жалування мені. От ще! Подивишся було: такий худий, зігнутий стоїть ось, і угодований, ситий сидить он. Пригадаєш ще матір: працює десь застуджена, зморена, обличчя змарніле, і на пані подивишся: походжає в шовках, одуває воло. Так було здавить у горлі тобі: чого так?

Призначив пан таки і аж цілих три карбованці на місяць.

— Ну, что, доволен? — питає мене і питає з таким осміхом, ніби це хто його зна й яке цим він мені щастя зробив.

Хоча, правда, я й повеселішав-таки. Як же? На жалованні вже! Таки йде до кращого, думаю.

І то було напишу статейку яку, часу ввірву, не показую йому, сердито,— а це написав, підношу. А ця була про парубка одного, що, мов, і світ гарний, і все, а йому так сумно... Прочитав.

— Да,— каже,— розвивай дарованіє, розвивай. Читать усе ж надо тобі, читать.

Ага, думаю, оце якраз шанець... Може, хоч книг дасть.

— А як розвивать? — усміхаюсь.— І книг нема й ніколи.

Стиснув пан плечима.

— Ну, что ж? — та й з канцелярії.

Сидиш було, думаєш тільки: книг, книг там за стіною, а тут і подивиться нема. Тягають там їх, рвуть паненята, а тут читав би, читав, голубив, нема.

Вимітає було дівка з покоїв, дивишся: чи не мете листка з журналу якого, щоб узять.

А то одного разу стою коло комори, стружу палички нашось, загадала пані. Сад зразу за коморою. Так гарно в йому. Липа цвіте, бджоли гудуть; понад стежкою каштани стоять. І от під одним лавка, а на лавці Миша сидить, такий опецькуватий, очі зверху. Блузка на йому якась... шовкова, мабуть; картуз з кантами жовтуватими,— десь у якомусь реальному вчивсь,— на коліні книжка у його така здорова. Перегортає. Дивлюсь.

«Ну, якби до його забалакати про неї,— думаю,— та пі-дійти, хай покаже,— кортить страх».

Позираю-позираю, ніяк не насмію, далі таки:

— Ну, то й книга, видно, у вас!.. Яка вона?

Підняв панич голову та:

— А тебе на что?

Почервонів я, чую, а все-таки:

— А так... Подивиться якби.

— Гм,— помовчав.— Ну, йди «дивись».

Так я й став біля його. Перегортає,— дивлюсь, стою. Портретів, портретів.

— Хто воно? — питаю.

— Сочинители,— буркнув панич.

Лізе, лізе комашня по мені... «Сочинителі! — думаю.— Це ж вони, вони самі?!» Дивлюся вже, дивлюся на їх. Під кожним читання якесь...

— Про віщо? — питаю. Помовчав він, далі:

— Про жизнь их.

— Про жизнь?.. Хм-хм!.. А як же живуть вони? — всміхаюсь.

— Да так... На что тебе? — Знов помовчав.— А это вот и сочинения каждого: рассказы, стихи.

— Рассказы, стихи!.. А якби... а якби прочитати що?

І тут: «Филипп!» — залящало збоку. Зирк, пані іде.

— Ты зачем сюда ходишь? — витріщилась на мене.— Пошел вон отсюда!

Почала щось до Миші, щось... «зачем водишься», теж суворо так, та я вже не дослуховувавсь. Удавило, удавило мене,— пішов паличок достругувати.

«Пішов вон!» — як на собаку. А треба поливати дерево, прочищати доріжки: «Филипп, иди!» Поливаю було живці, квітки,— обльопаюсь так, носячи воду. Тоді можна.

Увечері, чую крізь двері, за стіною балакають.

Пані:

— А Миша... пусть не смеет водиться с Филиппом. Что за компания? Смотрю: сидит в саду, перед ним Филипп,— смотрит в книгу ему и, главное, воображает, усмехается.

— Да, это скверно,— обзывается пан.

— И ручки такие грубые, а он, наверно, трогал и книгу еще?! И сам грязный такой... чумарка эта на нем... тьфу! А язык! «Чого, що...» Чтоб я его больше не видела с Мишей.

— Да,— позіхнув пан,— что, что, а язык может привиться. Хотя я и сам, как малоросс, говорю с мужиками на нем, но... детям... нужно следить.

— Подальше от мужиков... А знаешь, Ваня, Мишу определить бы в военные; он такой способный: взял ружье и с одного разу сороку убил.

— Серьезно?

— Да. Нужно обратить на это внимание.

— Интересно, нужно.

— Только... бедный мальчик, как он страдает! У Козловых есть автомобиль,— катаются,— у нас нет... «Ах,— говорит,— вот бы селом прокатил!» Ах, сколько переживаний, сколько страданий! Ах! Такой мальчик способный и так страдает!

— Действительно. Нужно приобрести.— Помовчав.— А ты знаешь, Леночка: Филипп тоже малый способный. Такой... пишет рассказы.

— Что? Ха-ха!

— Seriously.

— Ха-ха! Филипп пишет рассказы! Мужичонок несчастный пишет рассказы! Ха-ха-ха!

— И такие содержательные, такие грустные... с переживаниями.

— Пх!.. Филипп с переживаниями! Ерунда! Читала я вчера в журнале рассказ... вот: чудная вещь!.. Там жена статского советника одного решает вопрос: любить или не любить своего мужа,— вот! Сколько тут переживаний!

— Действительно.

— Филипп... пх!.. Лучше бы он не писал этих «рассказов» своих да к господам был почтительнее.

— Да, и то правда.

— Ха-ха! О Филиппе заговорили,— пишет рассказы!.. Да он сумасшедший, верно. Давно я уже заметила это за ним. Ненормальный, идиот какой-то. Часто он смотрит и смотрит в одну точку. Особенно, когда Оля вечером на рояле играет,— как статуя стоит. Не раз видела его у ее окна под тополькой. А то иной раз месяц всходит за садом,— стоит возле кухни и все смотрит на него,— воображает. Нарочно прохожу раз мимо него — и головою сволочь не кивнет мне. Тьфу, противный!

Справді це так бувало зо мною. Сходить місяць оце, якось прямо мене тягне дивитися на його. Визирає, визирає з-за дерева, простягає пасма золоті.

А було заграють в покоях!.. Йде щось по тілові, йде, а чуб так вгору й стає. День і ніч слухав би, здається. Тільки, як там грають, а я сиджу в канцелярії,— негаразд чуть мені, двері позачиняні,— така досада. Ото вже, як увечері іноді з ділами упораюсь та вийду надвір, та ще як і вікно яке у Олі одчинене! Так там... Картини висять: рямця золоті, та так проти світла і сяють, а стіни такі блакитні. Дерево всяке листате зеленіє; щось, як скриня, стоїть, рояль той, мабуть. І тут вона... Така русява, щічки повні, рум'яні,— сидить, грає. Линуть згуки, линуть... Небесні згуки, боже-стенні! Співають, плачуть, сміються, дрижать. Танцює світ, танцює мені... Лечу кудись, лечу. І тільки що не крикну: боже! Як гарно! Оля, гарнесенька Оля!

І от помітить мене так під туполькою пані, найбільш з саду, кричить:

— Ты зачем там торчишь? Пойди вон у ту кадушку воды наноси. А ты закрой окно, Оля.

Так зітхнеш було іноді. Такий світ чарівний, думаєш, та він не для тебе. Живуть... та не ти.

Дивлюся звідкіль на Олю було:

«Ну, як воно,— думаю,— якби з нею побуть? Панська дочка... Живе у такому... ходить в шовках... вчиться десь, грає отак... У неї, мабуть, і тіло не таке, як у простої дівчини, і розум, і все».

Ех, не для тебе цей світ, не для тебе! Здумаєш про той світ було: як хоч там? Для кого хоч той? Станеш іноді в прихожій було, шепочеш, шепочеш молитви,— не легшає. Нема тії віри, тії надії, що раніш.

Смішно здавалось якось. Батюшка як почне було: царство та царство і все: багатирям трудно, трудно попасти у його. А сам, дивлюсь, і пасіку має, й стоги в огороді, й ще й ще землю купує. «Як же це так? — було думаю.— Не хоче у царство, чи що б то? І такий повний увесь».

— Молиться треба, до церкви ходить,— навчає було,— бо хто не ходить, той і сякий і такий... і дороги не достоїн перейти батюшці.

А Бовкун і не загляне ніколи у неї, а проте батюшка, дивлюсь, такий ласкавий до його: і бриль скине перед ним, і вклониться йому. А батько мій, дивлюсь, і до церкви ходить, і молиться, і він... «ти» на його. Примічаю було. Та й пани... Ніколи ніхто з їх і не згадає про пекло, про рай, а живуть, не горюють.

А чи похопився б за панами у рай?

Стиснеш зубами було: страждаєш... для чого?

Та понаїздять було паничі, панночки до Миші, до Олі, вирегочують, бігають. Дивишся тільки. Та їх поважають

пан, пані та «вы» на кожного, по батькові кожного. Ой, що робить? І я ж чоловік!

Вигарчав раз грошей у паңа,— винен був за два місяці,— справлю хоч піджачок, думаю... і я... як у їх. Справив. Новенький, чорненький, нічого собі. Ну, думаю, нехай... може, хоч не морщитиме носа пані, як ітиме поз мене. Позирне на чумарчину стареньку мені, так було поведе ним.

І от сиджу раз в канцелярії, селянинові одному про суд щось балакаю. Сидить коло мене, так слуха уважно. Страх мені гарно, ще і «ви» на мене.

Як ось: «Филипп! — з дверей пані.— Пойди муки на кухню внеси».

Почервонів я, чую. Так, от думаю, новий піджачок, так сидів з чоловіком, піди вробись в борошно. Мнусь.

— А може б... хто інший отам... хурман... Я ось...— почав їй.

Як залящить вона:

— Не учи меня! Я хочу, чтобы ты...

Дивиться чоловік той то на мене, то на неї. Іду з канцелярії, він за мною і вже й він — «ти» на мене.

А то... тут уже лопнув терпець.

Стою раз надворі. Ніч. Тихо, тепло і полем так пахне. Вийшов за хвіртку. Жито сіріє туди і сюди; дорога чорніє, бовваніє дерево збоку. Дивлюся, стою. Як ось ідуть з поля: Миша і якийсь гість — товариш його, впроходки ходили.

Так закортіло й мені піти походить. Ніколи та ніколи все,— піду, думаю.

Погасив в канцелярії світло; позапирав вікна, двері,— пішов.

Так й гарно ж! Не чуть, не чуть нічого оце, та й трісне щось в житі: десь візьметься жук, загуде — пролетить; перепелка хававкне... А вітерець так лоскоче тебе. А вгорі що! Зорь, зорь!.. Сяють, тремтять. Та небо скрізь синє, глибоке. Так мені...

Боже, що таке воно ото все?

Гай он чорніє; за ним жевріє небо; висувається, висувається місяць.

Ходжу й ходжу. Туди пройтись хочеться, туди. Там он верби в напівтемряві купчаться, деркач обзивається, і несе-несе травою, квітками звідтіль. А там он мріє левада, тополі стоять, сріблом віддають.

Не знаю, чи довго я так проходив, чи ні, тільки як прийшов з поля, уже в домі не світилось нігде. Кухня заперта була,— а з кухні був хід і в прихожу,— переночував я в сараї, в стружках.

Переночував і нічого.

Аж ось повставали в покоях; слухаю, пані:

— Да как он смел?! Стул на крыльцо надо мне вынести было: «Филипп, Филипп!..» — его нет... Из-за него я и горло повредила себе... Что за отлучки?

Вибігає пан, сердитий.

— Ты где по ночам шалаешься? Тебя нужно тут, а ты шалаешься?!

— Ты что?! — витріщивсь і письмоводитель на мене.— Как это так?! Тут же й воры в канцелярию могут, все.

Пан: «С-скотина» — та як виважить долоню, та по виду мене лясь!

Годі. Зібрав я своє збіжжячко й з богом. І гроші, два карбованці, зістались у пана.

5

Куди ж тепер? Що тепер? Було б хоч здоров'я, а то вийшов од пана й од вітру хилюсь. Блідий, очі глибоко. Нічого не зробиш, не полізеш у яму живий,— ходжу з сокирою, з ціпом, виглядаю роботи. Тяжко.

— І як воно так,— почав до дядьків,— той розкошує: є й перее у його всього, а той страждає.

І от почали примічати дуки.

Не кидаюсь і писання. Так хочеться пожаліться комусь, розказати про щось,— пишу в вільний час.

Налітає поліція.

— А, голубчик, так тебе крестьян возмушать! А бомаги? Какие еще бомаги пишешь?

Забирають і бомаги, й мене.

Скільки ще в тюрмі попосидів! Скільки ще в їй переніс усього. Згадувати важко. Поновив бік після прихожої панової, та й добре. Іноді як затрудить оце... Ну, та годі. Усе рівно не пожаліє ніхто. Мати вже не встане з могили,— загнало лихо,— не нагріє ромашок, липини. І хлібом ніхто не нагодує, щоб не крутить ціпом. Нехай.

Ех, не для мене цей світ, не для мене!.. Чого?

Почуваю: не дурно б прожив на йому!.. Ну, та нехай. Нехай живуть на йому товстошкурі, тупі,— він для їх. Коптять небо, обростають салом,— нехай!

* * *

Оддувають вола пан, пані. Живе й Ларіон Михайлович: земельку купує, домок збудував. Живе й Ничипоренко — учитель. У гудзиках ходить, в кокарді,— учителює зараз у городі. Пішов вгору!

Бачив я його восени. Дивлюсь городом знесилений, зморений; на плечі заступ у мене, торбина,— з роботи іду. Листячко жовтіє на дереві, сонечко заходить.

Гуляють по пішоходах: панки всякі, євреї. Дивлюсь, суне і він спереду у мене, тільки він — пішоходом, я попід ним. Така туша, в'язи через комірець так і перевисли, пальто нове. Ще й не сам. Красуня якась, стіжок на голові, поруч з ним, ще й до бока притулилась йому. Гомонять щось так весело. Наближаюсь.

— Да,— він до неї.— А главное, нужно заслужить внимание: чтоб у тебя дисциплина в школе хорошая, никакого свободомыслия, украинофильства...

Ще дужче вона притулилась до його.

— Да, моя милая,— всміхається він,— хорошо жить на свете!

Всміхнувся і я тут... Ех!.. Ще й «моя милая». А в селі у нас і досі сидить з дитинкою одна дівчина. Така чорнявенька. Плаче: звів з розуму й кинув.

Навпроти театру дійшли, він:

— Билеты нужно купить.— Повернули. Ось афіша. Дивлюсь: се, те і буде музика.

І то ж... Ще й театри, музика скотові такому!

Ех, коли б швидче літо, ярмарок, піду слухать шарманки. Крутілка крутиться, хлопці, дівчата стоять,— грає шарманка жалібно-жалібно; шарманщик: «На што мя ма-ать родила»,— підтягує. Біжить комашня, біжить по тобі...

А як воно в опері? Балакають пани про неї було.

Коли б швидче ярмарок,— книжечки порозкладають щетинники, картинки — дивиться піду.

А як воно, як ото в кого є книгозбірня?

А борщ так нудить, голова так болить. Ху!

А як воно, як ото він не нудить кого, в кого він не пісний, не вонючий і кому часник не воняє?

Та холодно як! Пишу ось у чумарці, у світі, підперезаний, а руки померзли, не вдержу й пера. Та й ноги, й ніс... Чорт знає що! Оце зима! Вікна аж снігом взялись, а одвірки, а двері, а куток мокрий який! А бік все поболіє! Рве кашлять. Та хоч би не чадно. От чортовина!

А як воно, як ото не дрижить хто од холоду, не чадіє од топлива мерзлого, хто живе в теплому, гарному: картини у його, квітки, згучить йому музика?

Гарне кладовище у нас: на горі, кучеряве; вишеньки, трава літом, квіточки по йому. Гарно звучать слова: «вечный покой!..»

Ну, буде уже... Написав. Як написав, так і буде. Ма-

лописьменний... сядеш прихватком коли. А щось би з мене було!

Страшні запори могили, безповоротно замкнуть вони все.
А що б з мене було?

* * *

На цьому й кінчався рукопис.

Почув, кажуть, пан про цю смерть.

— Хм,— промовив.— А це був неабиякий малий і так рано... у могилу зійшов... Жаль.

4 февраля, 1911

В ПАЗУРЯХ У ЛЮДИНИ

I

Арештували Андрія Луценка і в поліції вчитали йому: «...главарь шайки анархистов-террористов».

Сидить у тюрмі, мліє душею. Так от! Що ж це буде йому, яка кара? «Повісять, повісять»,— галасували багачі. Може, й так. Держать окремо од усіх; на побачення не пускають нікого. І тепер так багато вішають...¹

«Главарь шайки»... Себто: робили багачам шкоду в селі,— тини їм розламували, дерево били, вітряк згорів у Савенка,— все з його!

«Воля, рівність, братерство!» Так не бешкетами ж такими казав добувать цього. Сам криком кричав: «Хто це все робить? Цим ми тільки пошкодимо собі!»

Отже, все на його звернули.

Давно вже люде лихі гострили зуби на його.

Ще б! Замість того, щоб до їх у найми йти, він живе вдома, книжки якісь десь бере, читає,— вільний час на те має. Замість того, щоб у їх попихачем бути, він довідується, «де бог живе» — на зорі видивляється. Ходить у гай, «чваниться»: пташок слухає-слухає, на квітки дивиться.

Які ж таки хижачи є! Як їм очі мулить таке все: світ, воля...

Може, ті бешкети були й підступи, а от його заперли. Та й держать і держать. Хоч би знав, хто держить. Писав і сюди вже й туди,— мовчать. Ех, щось готовлять, жде щось, жде... Петля? Каторга? Роти? Гаю, гаю... Квіточки любі, милі...

Так млів Луценко цілих шість місяців. Як ось на сьомий кличуть у контору його. Начальник, що завжди такий був суворий до його, тепер оскирнувсь. Що таке?

— Ну, Луценко,— почав так лагідненько, як ніколи,— чепуха в сутності: высылаєшся на два года в Вологодскую.

Срок 26 ноября. Распишись! Повезло. Не нашлось доказательств, видно-таки.

Через тиждень на етап виходе Луценко, так усміхається. Це ж уже годі ждати страшного чогось, годі душитись у брудові, блощиць годувати. На волю йде, на яку не є, а волю-таки. А як воно там?.. Чужина... північ... Місяців через два і на півночі він. Сіро, одноманітно. Ліси.

Приводять його у село одно. Таке... не жовтіють хати в йому, не йдуть понад улицями острішки, не виглядають з-за їх вишеньки, соняшники, яблука, груші. Ну, та все ж не тюрма!

«Освободив» його в'язник, вийшов він на вулицю з клунком, стоїть. Що ж це робить йому, куди йти... без грошей? Сподівався, що в'язник так зразу й видасть йому харчові на місяць, як казали в етапі, а він:

— Погоди, вот становой через місяць приедет,— привезет.

Хм. Як же це так? А до того часу що їсти, а квартирувати де? В етапі хоч по гривенику видавали, а зараз... Був карбованець з дому, так і той аж у «свій» тюрмі зістався, «конвой» не прийняв.

Казав урядник, що ще є тут засланці. Що ж! Піти це сісти на шию їм, коли й сами, може, горюють. Та ще й засланці є... Добре, як політичні... Всяких перебачив в етапі. О, є...

Холодно, хмарно; дощик сіє, і їсти, їсти Луценкові. Треба засланців шукать.

Ізба край села ось, така сіра, похила. Увіходить. Так на його і тхнуло горілкою, онучами, та накурено — страх! Ліжка з дощок попід стінами. Люде обсіли одно,— грають у карти.

«Навряд чи це політичні!» — подумав Луценко.

— Здрастуйте! — промовив.

Глянули всі на клунок йому.

— А, мое!.. Ссылный-то!

Дивляться на чумарчину йому, вусики чорні, брови.

— Откуль будешь-та?

— Полтавський.

Підняв голову один — вуси здорові, товсті, чохла вишиті,— дивиться, дивиться.

— Полтавський? Земляк...— всміхнувся.

— Хахол, значить,— усміхнувся й другий,—борідка чорна, піджачок куценький. Помовчав.— Мы вот два тоже хахлы... Садись, товарищ.

Присів Луценко на ліжкові, що од дверей, клунок біля ніг поставив, усміхається... Земляки!

— Блатной-то сам? — якийсь рябий чолов'яга до Луценка.

— Нет.

— А конвой як? — позирнув Луценкові на чоботи земляк з борідкою.— Деньги пронесли?

— Н-ні.

— Плохо придется.— Промовчав.— Хахол, значить...— знов помовчав.— Тут ишо єсть, хахлы... на квартире у Гордеева.

Грають. Дивиться Луценко. Бруду скрізь, гайно, постіль жужмом. А земляки... в усатого синяк під оком, а в того, з борідкою, очі якісь, як у цуцика, що ось-ось ухопить за полу тебе. В чолов'яги рябого висок один більший.

— А где ж тот Гордеев? — почав Луценко.

— Фонька, а Фонька! — гукнув рябий.

— Чяво? — обзивається на полатах, над головою в Луценка.

— Сведи к Гордееву товарища-то!

— Чяво? Ну и сведи.

Почервонів Луценко:

— Я сам, я сам...

Знов ізба, сіра, маленька. Троє ліжок у їй. На одному під полатами сидить парубок безвусий, в жилетці черкесовій, щось латає: на другому лежить дід у свиті, у чоботях, позіхає; і на третьому кацап сидить у сорочці червоній, бородатий, чуб кружальцем, щось струже.

Слово по слову, аж дід ще й одного повіту з Луценком, ще й сват. Двоюрідна сестра Луценкова за небожем його в Чаплинці.

Наставив дід самовар, роздобули молока, баранок... Така радість!..

Усі троє політичні. «За слободу стояли»,— мовляв дід. Чепурненько в хаті. Над ліжками шпалери рябіють, з сосни гілечки зеленіють,— закрашують стіни чорні, немазані. Стримлять і в полатах у стелі.

«Ну, як би оселитися у людей цих,— думає Луценко.— Як би забалакать про це?»— Помовчав.— А той...— почав до діда.— Як тут у вас харчові? Через місяць привезуться? Всміхнувсь дід.

— Місяців і по три іноді не привозять. А за май місяць і зовсім не заплатили декому. І прохання писали,— нічого. А одежа в тебе є для зими?

— Як? — здивувався Луценко.— Адже видають тут одежні, казали.

— Видають! — зітхнув дід.— Ось зима незабаром, а ще й на літню одежу не видавали. А коли ж на зимню? А зима тут, товаришу... ой-ой!..

Дивиться Луценко.

— Що ж це буде?

— Хе-хе! — поляпав по плечі його дід.— Не журись! Получиш харчові, дістанеш де хутро дешевеньке, старе...

— А їсти?

— А їсти... у нас гуртове все. Нема грошей ні в одного, беремо в крамарів набір до полочки, поки ще сяк-так вірять; уголовні шкодять, не віддають часто... Зоставайтеся от і ви з нами. Ліжко помостимо нове, а хочеш — на полатах. Так усміхнувся Луценко...

* * *

Живуть. Страх полюбили у хатині цій його. Балакає про все таке гарне, розказує, про що читав. Пекти ось треба, варить, прать — не огинається. В ліс іде,— а ходіте, товариші!

Лісу скрізь, лісу! І ліс — не липа, не клен. Річка по один бік села — ні лепехи, ні верб. Ходить. Хм-хм! І це він аж тут... за волю, за правду... Як гарно страждать за таке!

Можна б і читать уже тут,— нема книг .. А так скучив!..

«А якби й справді книги,— почав усе частіш думати Луценко.— Треба їх, треба тут. Люде тутешні такі дикі, темні. А засланці, що у тій першій хаті!.. Страх розбишаки!.. Через їх та й на всіх засланців ворогують селяне. Де ж пак! Що пиячать, б'ються, а то ще таке виробляють: за жінкою однією гнались у лісі, бачили люде; вівцю чиюсь смалили у тому ж таки лісі; вікно в одній хаті вибили. І це при Луценкові вже. Ну, до чого ж це воно!

Книжок треба, книжок! Може б, хоч як-небудь пощастило на кращу путь їх направити».

Роздобули товариші на марки, послав Луценко додому за книжечками, які були в його, послав у редакцію одну, що знав адресу, щоб вилетіла газету, звісно, як засланцям, без грошей.

Ходить лісом, марить: газети, книжки... Читає, балакає, розказує: «люде ж ми, люде!» Розказує про таке все гарне, велике... Читає й селянам.

Марить. Як ось, не погоїлись ще йому виразки на ногах після етапу пішки, як знов приїздить стражник до його.

— Собирайся!

— Куди?

— В город.

Дивиться Луценко.

— С вещами, совсем?

— А я почем знаю! В полицию.

«Та нащо ж його? Що це йому? — Стоїть, на клунок дивиться: чи забирать, чи ні»,— думає.

— Живей, брат!

— Так вот, вещи. Подводу нужно для них.
— Какой те подводи? За підводу нічого мне не казали.
— Сюда все ж для вещей дали. Полтора ста верст...
— Я нічого не знаю. Хохол-то сам?
— Да.
— Служил в Києві, знаю... Живей, брат, некогда.
Капається Луценко в клункові. Так куди ж це його таки? Чи вернеться він сюди ще? Чи хоч сорочку взяти? Те положити, те вийме. А ще ж... Харчових не получав, наїв у товаришів. А... як не вернеться...

Стоять: кацап, парубілка, так сумно дивляться.

— Эх,— Луценко до їх,— должен я вам.

Всміхнувся кацап.

— Ничаво, ничаво...— Помовчав.— Эх, хорош малый-то был и... куда тебя это?

Зав'язав у вузлик Луценко дещо з білизни, зав'язав чашку, ложку, чайничок бляшаний прив'язав туди, одягається. Вбігає дід звідкілясь.

— Натє, натє! — до Луценка.— Позичив у крамаря...

— Та що? Я й так вам...

— Натє: на чай хоч, на сахар поки що. Недалекі,— помиримось.

Дає срібненькими: 10, 15 і 20. Вийшов Луценко од стражника і аж у чоботях під устілкою порозпихав їх, щоб де не забрали — клопіт!..

Прощались...

Дід:

— Прийдуть газети, книжки...— та й не доказав.

— Вертайтесь! — гукали.— Це так щось.

Ліс усе, болота... І скрізь грязюки, грязюки!.. Стражник верхи їде.

— Ану, живей, живей,— усе на Луценка.

Осінь. Холодно. А в Луценка й сорочка мокра од поту, та дух так і пре з його — за конем хапається,— спотикається, брѳохається.

На третій день увечері прибули в поліцію. Не питали ні про віщо Луценка, не казали нічого йому,— заперли. Лежить на нарах, так усе болить йому, руки, ноги. А пити аж душа горить. Так би чашку чаю випив оце. А за печінки тягне! Так би попоїв чого!

З грошей, що дід йому дав, гривеник тільки й зостався.

Стражник не дав етапних,— у поліції, сказав, видадуть,— то Луценко тратив свої. Покопався зараз у чоботі, знайшов того останнього гривеника, до прозурки підходе. Як не його ноги. Городовий ось у снігах, довбється в носі.

— Купите мне булку, пожалуйста.

— Что?

— Булку.

Помовчав.

— Некогда мне.

— Ну, может, хоть стакан чаю попросить у вас можно.

Знов помовчав.

— Нету.

Стоить діжечка у куточку, заглянув — водичка блищить і лежить на дні погнутий кухлик. Напився — липка, на зубах тріщить. Знов на нари.

Бруд скрізь, сморід, павутина, світло чадить, холодно. Прохолола сорочка мокра та так і прилипла до тіла. Застібає, застібає піджачок, чумарчину. Та блощиці ганяють, таркани шарудять.

І довго це бути йому так? Що жде це його? Перекидається то на той бік, то на той.

Другого дня випускають Луценка. Городовий з книгою в сінцях.

— Ану, идем...

Що таке? Куди?

— Пожалуйста ж, деньги этапные,— до городского Луценко.

— На что они теперь тебе!

Тюрма здорова, брудна, стіни... Таке страхіття. Гляди, ще сюди! — тьохка в Луценка. І справді...— За що?..

— Не отставай!

Обшукали його і між пересильні посадили.

Хіба, може, на етап куди? Так куди, чого?

Переночував. Заглядає конвойний у прозурку. Одчиняє діжурний камеру.

— Выходи! — до Луценка.

Так і є: на етап!.. Хоча... хліба — пайку дали. Не давали б на сьогодні. Та й етап не сьогодні звідціль. Зв'язує все-таки вузлик.

— Пусть лежит-то,— діжурний до його.

Так от!

Обшукують конвойні його, лізуть у кишені.

— А скажите, пожалуйста,— він до їх.— Куда это меня?

— Там узнаешь.

Будинок на два поверхи, дерево кругляками. Сосни коло його стоять такі похмурі. «Камера судебного следователя» — таблиця на йому. Повертають.

— Что ж це таке? За віщо?

Сидить слідчий за столом, борідка русява.

— Ну-с,— починає до Луценка,— передали мне допросить вас... Скажите, пожалуйста: как там было у вас — пожары, беспорядки?..

— Мм... так... кой-что.

— А вот мельница у... как ево,— подививсь у папір,— у Савенки... Где вы были ночью против 20 октября?

Дивиться Луценко. Побілів-побілів. Та це... обвинувачують його?

— Спал дома.

— Докажите.

— Отец... мать...

— Чужих людей надо, кто бы вас видел спящим.

Стиснув Луценко плечима, нічого.

Пише слідчий.

— Ну-с,— почав.— Я, судебный следователь... э... постановил: мера пресечения... мм... заключаю под стражу впредь до суда. Распишитесь.

Положив ручку Луценко.

— А скажите, пожалуйста,— до слідчого почав,— что мне грозит здесь? Быть может... и каторга даже.

Подививсь слідчий на його обличчя молоде, змарніле і так уже, помовчав.

— Да-а,— зітхнув.

— А я же ничего, ничего тут.

— Ну, что же,— стиснув плечима слідчий.

— А как теперь быть мне: у меня вещи в селе остались.

— Уж я не при чем здесь.

— Ну, идем! — штовхнув конвойний Луценка.

Переночував ще ніч у пересильній, знов у коридор його.

— Передевайсь-то,— надзиратель до його.— Вон одежа,— показує під стіну на щось таке засмальцьоване, сіре.

— Да что вы? — здивувався Луценко.— Я же политический.

— Не разговаривать!

— Позовите начальника.

Підходе з другого кінця коридору старший.

— Вот мы позовем те! — Озирається сюди-туди, зціплює кулак.— Вот как начнем те давать политического.

Дивиться Луценко. Які ж і розбійники! І це йому сидить у їх! — Дістає ту одежу.— А смердюча яка та липка! Розстібається.— Та поночі як, які стіни страшні, та коридор вузький який! А який діжурний гладкий, а старший!..

— Ты чиво выглядываешь? — старший до прозурки одніі.— Я те рожу раскрою.

Які хоч тут в'язні сидять? Хоч би не самого заперли. О, душі ширі, душі! — Надіває бушлат Луценко.

— А скажите, пожалуйста, здесь есть политические? Хоть в камеру меня к ним.

— У нас всё политические,— оскирнувся діжурний.

«№ 8. Следственные» — стоїть над однією камерою. Загуркотів засув, сюди й упхнули Луценка.

Невеличка, вузенька камерка. Три в'язні у їй. Так усі на Луценка й дивляться. Поздоровкався.

— Новенький-то, да? — питає один, чуб йоржиком, вуси невеликі, стоїть біля комина, курить.

— Да.

Два на нарах сидять. Один, здоровенний дядько рудий, теж курить. Другий — очі вузенькі-вузенькі, борода рідка і сухий сам такий, кахикає.

— Проходи, земляк-то,— забасив рудий до Луценка.

— Проходи, товарищ,— усміхнувся той, чуб йоржиком.

Пройшов Луценко до нар, положив на їх пайку, рушничок, що дали, чорний, брудний, шапку сіру, чашку, чайничок, ложку, сів на краєчку, дивиться.

«Політичний, здається,— думає про того, що чуб йоржиком,— лице таке біле, гладеньке, на вчителя схожий». Аж усміхнувся Луценко.

Походив той по камері, сів далі й собі.

— А что, товарищ,— Луценко до його,— тяжело здесь сидеть?

— О, здесь сидеть,— схитнув головою, помовчав.— Здесь сидеть...— негарно так вилаявсь, та й нічого.

«Не по-політичному лається»,— подумав Луценко, похнюпивсь.

Дивиться й на Луценка той, чуб йоржиком.

— Лицо не простого вора, не грубое,— до рудого стиха.— Фартовый-то сам? — до Луценка.

Почервонів Луценко. «Нет»,— усміхнувся.

Закусив той губу, позирнув до другого, нічого.

На обід задзвонили. Унесли у бляшаному бачку іржавому мутного чогось. Беруть ті ложки, Луценко дивиться.

І не їв ще й досі нічого, не хочеться й їсти. Взяв далі ложку, покоштував усе-таки. Солоне, терпке щось.

І це знов над цим йому жить!

Вилаявсь той, чуб йоржиком, вилаявсь і рудий на їжу таку, покидали ложки на нари в куток, ходять по камері. Той, очі вузенькі, поставив бачок коло дверей, сидить; Луценко теж.

— А дальний-то, ближний? — рудий до Луценка.

— Ссылный.

— Проворовался-то?

Почервонів Луценко.

— Н-нет,— мотнув головою.

— Не стыдись, брат,— оскирнувся рудий.— Люди фартовые, не политика-то.

Нічого Луценко.

— І не ругається, ничиво — фраир,— буркнув до рудого той, чуб йоржиком.

Почув це Луценко: знає, що по-тюремному фраір — чоловік, з якого уголовні люблять попасти, а то й познуватися,— почервонів ще дужче.

Помовчав той, чуб йоржиком, далі:

— А денег-то много в конторе? — оскирнувсь до Луценка.

Усміхнувся той.

— Увидите, чи будет квитация,— промовив.

— Поляк сам-то?

Походили ще трохи по камері, посідали.

— А за сердце-то жмет, а за сердце жмет,— почав той, чуб йоржиком.

— Татарин,— до того, з очима вузенькими,— давай-ка еще булки.

— Н-н,— огинається той,— давай, все давай, а как твой — и не давай мне сахара.

— Да что он... еще отговариваться станет,— витріщивсь той, чуб йоржиком,— душа с ниво вон! — Підступає.— Давай!

Розв'язує вузлик татарин, ламають, беруть.

Стоїть Луценко під комином, дивиться тільки.

І це йому сидіти з такими! У того, чуб йоржиком, зовсім і очі не політичні, такі хижі, а в рудого аж червоні якісь. Бідний татарин, кахикає тільки. Та чого він кахикає?

Гляди, сухоти! Заразиться ще можна.

Поїли, знов по камері швендяють.

— Так вот,— той, чуб йоржиком,— сколько на воле товарищей-то, а как отец не передаст чиво,— никто. Ну...— посварив кулаком.

— Закурим, что ль,— рудий.

Позакурювали махоркою, ходять, пихкають. Татарин кашляє. Луценко дивиться тільки: не курить — і вже й од накуреного в висках сіпає йому.

Спитав місця вільного, показали йому поз стіну,— вогка, цвіла; шапку під голову,— ліг.

Що це за горе йому? Нащо? За віщо? Так бажалось жить, любить усіх... Та хоч би ж хоч і обвинуватили його, та як політичного, а то... пожари, розбишцтва — на тобі! І він уголовний між уголовними! Хоч би ж хоч не між такими. Та ще як і сидить довго отак. Та ще ні чаю, ні сахарю. Та на що

хоч так од дому далеко! Хоч би батько навідався коли... Батько... бідний... як це він там сам, без помочі спотикається по чужому. А мати... Так утішалась... невісточки ждала... Як це їм там! Це ж, мабуть, і не знають про суд цей. Хоча... там же доказують. Як їх розважити? Що написати їм таке? «Не турбуйтеся, написать, все нічого». Треба, треба.

Два рази на місяць дозволяється в'язням писать листи, прохання звідціль, і два рази на місяць підходить надзиратель — «базарний» — до прозурок, питає, кому чого. Добре, в Луценка є гривеник дідів. Паперу в тюрмі не дають. А що якби це не було його? За віщо б купив? Як би це довідались, де він?

І от вийняв з чобота гривеник,— чобіт не одібрали,— підійшов той, дає:

— Пожалуйста: конверт и бумажку для письма, лист бумаги и марку на семь...

Оскирнувся базарний і мерщій од прозурки з тим гривеником. Що таке?

Гуркотить незабаром засув, ускакують у камеру: старший і ще чоловіка три надзирателів.

— Ты где взял эти деньги? — старший до Луценка.

— У меня были.

— В сапогах? Сволочь! Обыскивали; почему не явил их тогда?

— Не о них думал.

— Обыскать его! — до надзирателів старший. Сам побіг. Роззувають його. Викидають устілки з чобіт, підклеюку порють... Біжить старший.

— На месяц без выписки и третью часть денег в кружку, распорядился начальник.

Заперли в камеру. Подививсь, подививсь Луценко на чоботи.

— Эх,— почав до товаришів,— такое несчастье...

— Ха-ха,— зареготів той, чуб йоржиком,— выписка!

— Да,— оскирнувся рудий,— в сапогах все и держал, думал, мы вытащим.

Сів Луценко на нарах, похнюпивсь.

І це така розвага йому! Що робити? Куди дітсья? О, хоч би побачить політичних!

— А почему они не гуляют по этот бок тюрьмы? — ні з сього ні з того почав.

— Кто — они? — чуб йоржиком.

— Политические.

— Гм,— оскирнувся той, помовчав.— Гады... Только нашему брату мешают. Через них только охраны всё.

Ех, книжок би, книжок хоч. Забувся б, може.

Увіходить одного вечора на повірку начальник,— такий червоний, високий... Стукають надзирателі в ґрати, зазирають під матраци. Луценко:

— Господин начальник, пожалуйста, книжек.

— Что-о? — подививсь так ехидно.— Какой я тебе господин? Не знаєшь? Ваше высокоблагородие!

Пішли.

Ліг Луценко, нічого. Блощиці тнуть, таркани до обличчя лізуть. Ті два тютюном повітря отруюють і без того отруєне.

За що йому таки лихо таке? Як пережить його? О, де той сон? Чому хоч не спиться? Заснув би, не знав би нічого. Або... приснилося б, може, що... інше, ніж є. Хоч сном би пожив.

Таке раз приснилось йому. Ходить по вигону він. Гарно. Телята пасуться, сонечко світить, бджілки гудуть, мухи. Село рідне он пірнуло в садах, кучеряве-кучеряве і... гай... гай посередині. Тополі так біліють у йому.

Люба Радьківка! А ось левада,— так вся й мигтить проти сонця. Соняшники на підгір'ячку, далі рудка, верби, а квіток!..

— Выноси матрацы! — гукнуло.

Де? як? Схопився... Вікно брудне, ґрати товсті, стіни. Ряшка під дверима з водою-грязюкою, швабра смердюча. Дивиться.

Хоч би з-за ґрат побачити. Зіп'явсь до вікна,— ні, не те й за ґратами тут. Домики кругляками. Тайга синіє. Та й як тут! Сентябрь, а сніг уже скрізь. Ух, холодно.

Хтось кашлянув у коридорі,— відскочив, сів.

Чого хоч так на чужині заперли його? Чи вже хоч побачить він край рідний, левади, гаї... Ех! — Ліг, заплющив очі, ввижається йому.

Неділя. Пташки, сонечко. Хлопці в чумарках; дівчата в кісниках... Доріжка в гаї, квіточки, травичка,— посідали, співають. Чого він хоч так мало бував між ними! Така вова! Не вмів до дівчат... приставати. Сам собі все з книгами. Розвивавсь. Розвився...— Перевернувся на другий бік.— Воля... воля... о, хоч би хоч забалакать про неї.— Полежав, устав, лежить той, чуб йоржиком, коло його, позіхає:

— Да и хорошо же летом в лесу,— почав до його Луценко.

— Да-а, ничиво. Только лес и спасает нашего брата. Помнишь,— повернувся до рудого,— как мы раз улизули от полиции?

— Да,— і пішли про злодійство.

Огидні! Хоч би швидче кара кінчилась, та виписка швидче.

Прийшов той час, попросився Луценко в надзирательську, написав у тюрму про карбованця того, пише до батька, матері. Як прибув, пише, що бачив. Написав, що й заарештували. «Ну, да це дурниця,— пише,— не журітесь». Що б же таке ще написати їм. Хіба... може б, вони там свідків знайшли, які б захистили? Справді! Хоча, стій! Лист же через товариша прокурора йтиме. Напиши що таке, ще до діла пришиють. Ех, нічого. Написати хіба поклони селянам? Знов же... знов підозріння.

— А ну, живей,— старший до Луценка,— не ты один-то у нас...

Пише: «Привіт вигону, де я ходив, селу кудрявому, леваді, де квітки рвав, полуниці...» Написав свою адресу, далі — на конверті, віддав старшому.

— Ну, уходи!

Заперли Луценка.

Ходить по камері.

Ну, написав!.. Це там і селяне узнають, де він. А хай...— Всміхнувсь.— Чи пропадуть, то й пропадуть. Хоч добрим словом люде згадають. Страждаю, знають за віщо. Самим тільки дукам не до вподоби був. Ну, та їх жменя; неможлих більш.

Хай! — Походив, сів.— А що якби... неможлих більш, та зібрались оце вони, та до слідувача гуртом пішли... «Він у нас, мов, такий... Боже збав, щоб палив кого...» А може... може, це й є там. Є тямуші селяне, завзяті. Або якби присікались до Савенка. Можна збити його. А цікаво, як на суді. Якби судді сяк і так його ловили. Треба буде прохати, може... Хм-хм.

Після різдва отримує листа й од батька Луценко. Топцює саме, дрижить,— холодно, страх, коли висувається з прозурки конвертик. Зрадив, зрадив!

Стоїть у куточку, читає.

«Во первых строках», зразу «от господа бога».., се, те, далі: «А нащот села кудрявого і нащот левади з полуницями і вигону, то вже їх тобі по век вечной не... що?.. не видать.— Каторга, значить. Докази великі. Так рука затремтіла йому.— Тепер у нас ані піснет нічто. Поліція...— закреслено паличками сюди й туди цілих два рядки, видно, в товариша прокурора.— І багачі как доведались, што тібя не повесят, а только на два годи, то аж показілись. І почали бегать у город до...— закреслено.— І почали кричать в обчестві: он вредной человек у селе, зослать їво по приговору обчеському».

Далі Луценко таке взнав з листа з цього.

Виїздить хтось у «общество»,— а хто — скрізь позакреслювано,— намовляє селян того, що й багатири,— заслать

Луценка. Селяни огинаться зразу давай: «Та що, та як... Та ми нічого не знаємо і... зашли, то й гроші плати». Виїздить удруге. «Никакой платы не потребуют с вас». А багачі: «Хто не хоче висилать і той такий самий, і того зішлемо. Пиши приговор»,— до писаря. «Ну, аби не платить хоч».

А обвинувачення за пожар виникло так. Парубок один, Микола Синяк, родич Луценків, був у боярах на весіллі одному. Був там і дукар Савенко, п'яненко обидва.

Микола:

— За що чоловіка зсилає? — до Савенка.

— Как за що? — вип'яв той пузо.— Он мельницу спалил у мене.

— А ти бачив?

Почервонів той:

— Хто «ти», на кого ти тикаєш?.. Бачив!

За це й ухопилось начальство. І от Савенко, щоб не зістатися в брехунах, ще й наймита свого намовив до цього.

Доказують.

«Так отакоє воно,— кінчається лист,— ще й обчеством тібя і не на два, а навек. Вот і хорошіє оні і гарніє, а як прийшлось... погибай, аби їх не зайняли та аби не платить їм... Аж мать заболіла. Лежить і не встаєть. На бога уповай, больш нічого».

Здавило щось Луценка. Додибав до нар, ліг. Що ж це ще?

На масниці кличуть у контору його. Читає письмоводитель:

«...У Вятскую. По милости министра — высылка на два года. Срок с 27 декабря».

Всміхнувсь Луценко.

— Что за милость! — промовив ніби про себе.

— Как видно, ссылаешься не на счет общества и за то, что в первый раз: аграрник.

Мало розважила ця звістка Луценка. Так чи інак, а все-таки він вигнанець з рідного села і не раз, а двічі. Ну, перше вигнання... хай... А от друге! Хто й лихий був, хто й добрий... усім, усім не треба його.

Аби не платить їм... Так от яка щирість у людей, от яка добрість! Хай пригрозили на їх... Так їх же ціле село. І не зрозуміли, що зробіть, злякались купки дуків! Чого ж тоді такі завзяті були? «Ми» та «ми»... Просто не схотіли відстоювати. Як їх ще щось буде чіпать, хтось їм... Хай краще гине.

Прислав батько незабаром і два карбованці грошей йому. Про того рубля ні слуху ні духу. Важко-важко самому, а там... получив ті гроші,— «не журітесь» — написав додому про звістку,— «отмінено». Є сахар і чай. Та не до смаку.

Сидить уже Луценко, суда жде. Що буде, те й буде.

Сиділи навпроти два каторжанина — батько й син, ждали одправки. Прості селяне. Батько — бородатий такий, а син — вусики тільки що висипаються. Засуджені за вбивство лісничого. Ідуть поз прозурку оце, де Луценко, і тільки брязь-брязь кайданами.

Так і похолоне тіло йому. Це ж і його жде!

Зіп'явсь раз до кватирки, притулив шапку до скла, глянув на себе... Хоч би сухот не схопить.

Пішла раз горлом кров у татарина. Дивиться Луценко. Оце так. Сухоти! Непремінно сухоти! І це вкупі вони! Ідять з одного бачка. Ще татарин коло його спить,— кашляє, бризки так і летять йому в обличчя... Пропав, пропав. О, де той суд?!

А раз увіходить хвершал тюремний у камеру. Пальтечко на йому засмальцьоване, борода кошлата.

— Все здоровы? — питає.

— Н-н... Я болен,— той, чуб йоржиком.

— Что у тебя? Покажь!

Глянув Луценко... Гноянок, гноянок!..

«Пранці! — промайнуло в Луценка.— Оце так! О, що ж це буде? Ще й гнить доведеться!»

Похитав головою хвершал, пообіцяв примочки якоїсь, пішов.

«О, пропало ж, пропало життя»,— мліє Луценко.

В августі другого року приходять конвой за Луценком, вести у город кудись. Куди — не кажуть. Та він і сам догадавсь. Суд скоро.

Обступають з штиками його. Страшно-страшно йому. Штики, а як ще й кайдани!

Вивели за огорожу його.

«А як тут! Яка воля! Люде ходять... самі... без конвойних і не в сіромю. Як воно їм? Пташки щебечуть, літають... Щасливі! Сонечко світить... Сонечко любе!.. Сосни стоять... Та невже ж... невже засудять його?!»

* * *

Через тиждень після читання акту обвинувачення вносять Луценкові одягу.

— Передевайсь, на етап...

Куди, теж не кажуть. Догадується.

«Ану, ану...» — тьохка йому.

— А як гарно! Піджак, чумарка... своє, все своє... — надів, озирається.— Хм-хм...

Іде етапом.

— Наручни!.. Заковать! — вигукують скрізь старші конвойні, як тільки до Луценка черга доходить.

«Каторга, значить...» — Майорять села, люде, поля... Немиле, немиле.

Тільки що на суд встиг Луценко. Прибув у «свою» тюрму аж у половині октябрю, якраз у той день, що й суд. Ночей скільки не спав, тільки що задрімав, як знов конвой.

— Собирайся!

Що ж це буде? Та ні оборонця з його боку, ні свідків. Засудять.

Ведуть посеред улиці Луценка,— мряка, грязько. Дядьки їдуть, звертають їм. Панки їдуть пішоходом. Як це їм? Про віщо це думають вони?

А ось той дім, де суд: вікна великі, городові коло дверей. Дідок якийсь зігнувся... а дивиться як!.. Батько! Як посивів, згорбивсь. Іде назустріч.

— Здрастуйте!

— Не підходи! — конвойний один молоденький, русявенький.

— Та я ось,— показує вузлик.— Це син мій, не бачились.

— Отойди! — крикнув другий, вусатий, з нашивкою.

Так щось здавило Луценка.

— Нужно бути чоловіком,— промовив до конвойного того, та й нічого, похнюпивсь.

Ось і в суді він. Сидить між штиками, на лавці під стіною. На Савенка дивиться. Сидять з наймитом збоку в Луценка.

Зітхає Савенко, плямкає.

Совість, мабуть... Ага!

Немає суддів. Саме сукно червоніє, та папери лежать на йому. Прихилився до наймита Савенко. Чує Луценко:

— Присяга,— шепоче,— як знаєш, а я, мабуть... коли б... як Сичеві: і рот скривило, і діти померли... заприсягся.

Всміхнувся Луценко.

Визивають ось їх.

— Мм... Ваш.. бла... ррр... не припомню... давно-о... дело було.

Такий в селі просторий, а тут...

Тії й наймит.

— «Оправдан!» — вичитують Луценкові.

А він боявся, млів так. Судді... які ж гарні вони... А хрести на їх, звізди, яке гарне все. Присяжні в чумарках... панки, панії на лавках. А батько он коло дверей стоїть, як усміхається. Таки є, є на світі добро. Заслали. Що ж? Темний народ, забитий, заляканий... Та взять і Савенка... Яке воно темне!

Ведуть Луценка в тюрму.

— Так будь ваша милость...— до конвойних батько...— Давно... і... мати нездужа.

— Уходи!

Коло старого і наймит Савенків.

— А що, нічого? — оскиряється до Луценка. — З тебе могорич. Ну, ми ось з дідом, — показав на батька.

Схитнув головою Луценко.

Могорич! А сидів стільки ось... через кого?.. Та й зараз... побоялись тільки, щоб ротів не покривило. Ех, ну та нехай... Гаразд, що хоч оправдали. Город... ріднесенький! Там он базар, там книгарня...

— Не отставай! — до Луценка молоденький конвойний.

Не пустили й у тюрму батька до сина. Не було якоїсь записки од когось. Передали тільки сахарець, пиріжечки.

Днів через три ішов з тюрми етап, взяли й Луценка у Вятську губерню.

Декабрь! 27! Ось-ось... Луки, гаї видно з вагона... Боже! Сніжком тільки припадають уже. Ну, та настане весна, літо. А тоді ж уже він дома, дома... Як воно тоді буде йому? Тільки матуся... бідна матуся. Нездужа, хоч би не вмерла... А що, якби це були засудили його?

II

Доїхали до губерньського міста. В пересилку весь етап попровадили.

Як воно буде, як уже Луценко не скнітиме в їх, не витиратиме цементу, нар; не стискатимуть його звідтіль і звідціль, не задихатиметься в брудові?!

А як воно буде, як не слухатиме лайок гидких, балачок про кров; не зазнаватиме страхіття.

О, ті фатові! Як ішов перший раз на заслання, багато політичних по пересилках було і фатові тільки тим удовольнялись, що в кого що нишком потягнуть. А ці рази... Ця ж сама камера. Нарі під тією стіною й тією; прохід посередині. Ходять і такими козирями позирають то сюди, то туди, руки позакладали за спину.

— Эх...— починає один, чоботи на йому «бутилками», сорочка коленкорова, кущик під губою.— Ладони чешутся. Так бы это отлалат фраира какого.

Другий, у бачках, у черевиках, в бушлаті:

— Начинай, помогу.

— А ты, Васька, пробовал кровь с фраира? — один, щелепи здорові, очі сірі, швидкі; у котях, у піджаці.— Ничиво, понимаешь.— Оскиряються, переморгуються.

Лежать дядьки на клунках, інший на нарах, інший долі, нічичирк.

Одного дня ходить їх декілька по камері, оскиряються і так на дядьків позирають. Як ось один рудий, у кепці сірій:

— Не скамандувать бы нам: руки вверх! — до товаришів унапівголоса.

— Заходи, бери и так,— буркнув рябий один, ніс увігнутий.

Лежить ось піджак новий бобриковий на дядькові одному, хопив той, у кепці, тягне.

— Що?! — жажнувся дядько.

— Примеряем вот.

Надів, ходить. Нічого дядько, сидить, чухається у самій жилетці. Оскирнувся той, витягає щось засмальцьоване, дране з збіжжя свого, підносить:

— На, дядько, да знай мою добрість.

Стоїть ось долі, під стіною, клунок. Розв'язали, витягають сорочки, сахар, чай. Спав дядько коло його, схопивсь:

— Ей, чуєте? Що ви?

— А, это ты милой? Помнишь, как ты засыпал в Кременчуге одного из наших?

— Кого? Я там зроду й не був.

— Ну, брат, попалси, молчи, а то... и не то ищо будить тебе.

Лежить Луценко на нарах, позирає на все це і дрижить од злості, страх.

Ось підходить і до його один, очі зверху, сірі, та торк-торк йому чоботи. Аж дух заперло Луценкові. Що, як здійме?

— Ах, подошвы протерты,— кинув чоботи, дивиться на чумарчину.

— Ах, старая...— Наглядів сахар у вузлику, підліз на нари, вибрав увесь.

Отак, передав батько!

А третього дня що йому було підстроєно! І таке ще буває.

Не хопило пайки комусь.

— Две кто-то взял! — кричить старший.— Верни, а то сделаем обыск, в карцер пойдешь.— Покричав, побіг. Незабаром іде з надзирателями.— Стать все в проходе, каждый с своею пайкой!

Стали. Надзирателі полізли обшукувати кожного збіжжя. І от під Луценковим вузликом... находять.

— Чьи вещи? — почали.

Стоїть Луценко, ні живий ні мертвий.

— Чьи вещи?

— Та це чоловіка цього,— показує на Луценка дядько один.— Так не може бути, щоб це він зробив, він з своєю пайкою ще й не підходив туди.

— Ні, ні, це чоловік не той...— підхопили й інші дядьки.

Подививсь старший на Луценка, на обличчя йому, чумарчину, чоботи й нічого. Виходе з камери.

— Н-ну! — скрикнув до босяків.

Снився на світанні перед цим Луценкові сон. Стоїть неначе він десь,— у полі не в полі, скелі якісь, сіро, чорно яюсь,— дивиться. Коли це — бух-бух хтось з-за скелі ї прямо в чоло йому. Перша куля тільки шкуру здряпнула, а друга як дала, так і поточивсь, кров лється, ледве на ногах вдержавсь. Уже й прокинувся, сидить, а чоло болить, болить,— здається йому.

Не вірить Луценко у сні, а це, як замкнули камеру після трусу того, сидить, похнюпивсь.

«Оце якраз уліпила,— думає.— Справді, куля. І то ж люде. Що мов нікого й не сердив, а отаке тобі зробить. Що тільки й того, що виходили на етап та захопив місце на нарах уперед злодюжки одного. Чи він це підстроїв таке, чи просто так хто, аби у його не витрусили? Сон... Гляди, щось таємне в їх є... Чи це просто випадково? Ех, коли б швидче в Москву. Осередок — політичних сила. Хоч би трохи розвіднівсь світ».

Підходить день етапу, знов неспокій Луценкові. Зима, холод надворі, а в його тільки піджачок та чумарчина. А такі переходи здорові од вокзалів до пересилок. А які холода це на півночі! Чумарчина, правда, бобрикова, так така куца, рукава короткі, виношена. Попрохатъ халат у старшого? Не дає, в кого є чумарка. Що ж це робить?

У той день, що виходить, скомандував старший, кому треба зодіву, надіть усе своє, забратъ речі й статъ на коридорі в ряд; побачить сам, кому треба.

Чи не зобгатъ би чумарчину у вузлик,— промайнуло в Луценка,— і в самому піджаці бутъ? Справді! Хоча... нечесно, неначе, ну, та... що ж будеш робить?..

Іде старший, перевіряє.

— Сам в жилетке, а вещей как много,— до дядька одного.— А показуй.

Розв'язує дядько рядно, аж там клунок і... свита.

— Ах ты ж мерзавец! Да кого ты хотел обмануть?

Вкинув діжурний речі дядькові в камеру, а самого його до карцера.

Тільки тьох-тьох у Луценка. Що ж як це буде й йому? Так уже той вузлик під рукою стискає. Невеличкий,— зійшло.

Роздавав старший халати і нові-нові, аж давать жалів. Такий уже радий Луценко: і халат новий, і йде звідцілья. У московську пересилку ведуть. Величезна.

«Аж отут,— думає Луценко,— дихну вільно, аж отут од страхіть одпочину».

Бідний! Довелося йому зазнати тут такого, про віщо б він і подумати не міг.

Де тільки нема їх, гидких, бездушних недолюдків, у яких виглядах, і на що тільки не здатні вони!

Заперли його в камері на поверсі. Нарі попід стінами й посередині. Прохід тут і там. Тіснота. Стоїть з вузликом Луценко, політичних дивиться. Є, хвалити бога. У другому проході на нарах усе вони. Блузки, піджаки. А до вікна туди далі все такі: комірці, тужурки, подушки, ковдри, пальта. Туди й пішов.

На нарах позаймато, долі під стіною теж. Помістився Луценко коло нар середніх, якраз проти тих, у комірцях. Сидить на халаті, взявся за голову, поболює чогось. Усміхається.

Ще так недавно був між хижачками, а зараз ось де, коло людей таких!

Ходять по проході ті сюди, ті туди. Ось десь узявся кацап один. Лапті на йому, свита сіра, чуб кружальцем, під плечем торбина; постояв, подививсь, далі й сів скраєчку на нарах коло тих, у комірцях.

— Ну что, старина? — один білявий, борідка гостренька.— Куду идешь, где бывал?

— В Києве-то бывал.

— На заработках?

— Нетути. На богомолье ходил-то.

— Молодчина. Ну и что ж?

— Поликанты-то пачпорт вытащили.

— Ха-ха! Ну, да и как?

— Да как! Обход был-то у странничкой, меня и взяли.

«Поликанты... пачпорт вытащили!» Так це вразило Луценка. Встав, підійшов до кацапа:

— Дедушка, разве «поликанты» по карманам лезят?

— А кто жа? Уж я их знаю-то. У нас у Вологодской-то много на ссылке их: воруют, людей бьют.

Всміхнувся Луценко, повернувся до білявого:

— Темнота какая! Уголовных смешивают с политическими.

Зажмури́в очі білявий, дивиться, так дивиться на Луценка.

Інші теж повитріщались.

Чого вони? Ага. Інтересуються, мабуть, як він, Луценко, простий парубок, обороняє їх.

— Дедушка! — почав ще завзятіше до кацапа Луценко.— «Поликанты» — это те, что за правду стоят, чтоб беднякам жилось хорошо. А то все выделывают другие, уголовными называются: воры, карманщики, жулики.

Заворушились чогось, заворушились комірці, тужурки. Якесь бурчання, шепіт якийсь, лайка брудна... не політична Почервонів Луценко, дивиться.

— Гадина ты, гадина,— почав до його білявий,— на-
травливаешь на уголовных мужика!

Иде, йде мороз по Луценкові.

— Ч-что вы? Кто натравливает?

— Ладно.— Позирнув на задні нари, що од коридора, білявий,— там сиділи, лежали якісь люди в брудному, чуби кошлаті,— оскирнувсь хижо-хижо, далі на ввесь голос:

— Да как бить, убивать уголовных? — до Луценка.

— Да что с вами? От кого вы слышали?

— Да от тебя, только что.

Стиснув Луценко плечима, узявся за голову, болит усе дужче, сів на халаті, похнюпивсь.

Так от напасть отака! Ну, що ти будеш робить? Що не було ж і натяку на те. Які'ж таки й люде е!

— Да что, кого убивать? — почувлось од білявого.

Глянув Луценко туди,— стоїть один у синій сорочці ростебнутій, у штанях коротких, молодий сам, очі суворі.

— Да нас, уголовных... вон эта гадина,— показуе на Луценка білявий,— говорит мужикам.

— Да спросите деда,— Луценко до білявого,— говорил ли я это. Дедушка, говорил?

— Ладно,— вишкірив зуби білявий.

Нічого дід.

Той, у штанях коротких, подививсь на Луценка вороже-вороже, пройшовсь по проході близенько поз його, аж черкнувся об коліна йому, далі й поліз на задні нари.

— Так вон тот, вон тот? — почали звідтіля на Луценка показувать.— Убивать? Ага... Ладно.

Аж піт на Луценкові виступив.

«Ладно»... Оце так! Це, значить, сподівайсь... Взявся обома руками за голову. «О, що робить, де дітсья? — В ушах шумить, у висках сіпа.— Чого хоч ця голова так болит? Лежав коло хворого, ще й забалакувавсь, у тій пересилці... О, що ж це буде йому? Ой-ой! Оце куля!»

— Да и сыщик замечательный был бы с ниво! — почувлось од комірців.

Підняв голову Луценко.

— Да он сыщик и есть, я все время наблюдаю за ним,— оскирнувсь один, у галстусі.— Вишь как все мотает на ус.

Здавило, здавило Луценка — похнюпивсь.

Що це ще? Чого цим людям треба од його?

— Да что? Сыщик? Где? — почувлось збоку.

— А вот, хохол-гадина.

Знов підвів Луценко голову. Так на його дивляться з середини нар, з кодр рябих, з подушок м'яких.

— Сыщик, сыщик, хохол, — почали і щось по-польському, видно, поляки.

Один товстий, борода клинцем, сивуватий, в піджаці, в панчохах поверх холіщ, у черевиках, сидить, звівши ноги, та:

— У, пся крев! — до Луценка.

Похнюпивсь: чи кричать, чи плакати, чи що й робить? Ходить товстий по проході, підвівся Луценко, підходе до його.

— Слушайте, — почав, — какой я сыщик? Вы поймите...

— Страдаем, — товстий йому напівголоса, — жонки, детки страдают... Топил, выслеживал нас... пострадаешь и ты!!

— Да что вы? — Луценко до його. — Вы разберите, какой я сыщик? Как вы... не расспросите и...

— Да ты тут мне землю ешь, цемент грызи, я не поверю тебе. Не так вы допекли нам. — Указує на діл. — Помни: здесь и могила твоя... Хохол проклятый!

Нічого вже далі Луценко. Похилився на халат.

О, що ж бо це таке? Чи це спить він та сниться йому, чи це навсправжки таке? «Здесь и могила»...

— Пришить суку, — чується з задніх нар, — удавить непременно.

Встав, подибав у другий прохід. Лампи горять уже понад проході, і йому тільки миг-миг світло та в очах чорно, голова ж як не розвалиться.

Лежать, сидять, ходять. Двоє сидять на нарах, що під стіну, од вікна недалеко. Один в окулярах, вусики невеличкі, борідка русявенька, штани сірі, студентські, піджак; другий у сорочці рябенькій, чорнявий. Підходе Луценко до їх.

— Люди добрые, — починає внапівголоса. — Ну, как мне быть? За то, что говорил старику, что воруют не политические, а уголовные, меня вон там сыщиком сделали и...

— Да мы кой-что слышали, — той, в окулярах. — Я слышал и ваш разговор со стариком, проходил как раз там. Видите, не надо было говорить при этих людях. Но вы во всяком случае не падайте духом, тут и политических много есть.

— А, лягавый, уже защитников ищет себе, — кричать у тому проході. — Знает кошка, чье мясо съела!

Похнюпивсь Луценко.

— А кто эти поляки?

— Тоже политические.

— Политические! — здивувався Луценко.— А почему же они поверили тем жуликам... и так скоро? Тот толстый уже и могилой грозил мне.

— Не может быть! — Всміхнувся той, в окулярах.— Что же он? Да это он... А позвольте, я пойду поговорю с ним.

— Не уйдешь, брат, не уйдешь,— кричать на задніх нарах.— Эту ночь те конец. Лягавый! Сыщик!

Вертається той, в окулярах, од товстого.

— Я, говорит, ничего не говорил ему.

Взявся Луценко за голову: так же болить. І тут пече, там морозить.

— Вы больны. Глаза мутные, лицо темное, голос слабый.

— Да, голова страшно болит.

— Вот я сейчас заявлю. Идемте со мной.

Підійшли до дверей, гукнув діжурного. Так усі з того проходу й сипнули до їх. Слухають.

— Болен... Тиф, кажется,— той, в окулярах, до діжурного.— В больницу надо его. Смотрите, какой на лице.

Буркнув щось діжурний, пішов. Повалили й ті у свій прохід.

— Тиф! Какой тиф! Афера! — кричать.— Вот суки политические, хотят спасти гадину. Их тоже попришить бы.

— Я так и знал,— чуть білявого.— Это натуральный сыщик. Сидит и то за голову возьмется, то глаза сделает больными.

Стелиться вже дехто; хто на нарах, хто долі.

— Идите ложитесь, товарищ, и ничего не бойтесь,— той, в окулярах, до Луценка.— Вот вас, может, возьмут в больницу, а нет, то мы ночью не спим, больше в шашки играем, все будем видеть.

Подибав Луценко. Взяв халат, дивиться, чи нема харкотиння на цементі.

— Не дать, не дать! — заворушились під стіною на нарах.

Ось десь узявся один, у тужурці сивій, підійшов і сів скрачку на середніх нарах, якраз над тим місцем, де лягати Луценкові. З'явився і другий, у піджаці.

— Заиграем?

— Да, ложись ко мне.— Ліг пикою в ноги тому, положив руку на спину, лежить. Підходять ще й ще, ляпають у' долоню йому.

Таку гру розпочали.

— А вы,— до тих, що стеляться долі,— попросторней там, щоб не було места суке. Пущай возле параши ложиться.

Забрав своє збіжжячко Луценко, подибав назад. Ось стоїть той поляк товстий. Оскирнувсь до Луценка так хижо:

— А, поверенных нашел себе! Больной! Не обойдешь, брат!

Помістили Луценка у цьому проході. Витер харкотиння якоюсь онучею, послав халат, піджака не скидав, чобіт теж, укрився чумаркою, лежить. По цей бік і по той теж лежать. Важко-важко дише Луценко.

Довго Луценко кріпився, щоб не заснуть, стерігся все, щоб не підкрались до його. А то й задрімав-таки. Саме щось таке важке верзеться йому, коли чує геп-геп на животі хтось йому. Схопивсь, аж босяк один здоровий, чуб кошлатий, сірий, з його та під нари. Скрививсь Луценко, заболів живіт, заболів йому. «Ну что это, за что?» — почав. Попідводили голови політичні на нарах, устав і той, що в окулярах.

— Что? — питають.

Розказав Луценко. Схитнув дехто головою й нічого. А в тому проході і на задніх нарах таке завели.

— Ха-ха! — регочуть.— Молодец, Васька. Ха-ха! А что, лягавой, как на желудок?

Не спав уже Луценко, поки й розвиднілось. А вранці перейшов під стіну до вікна, простелив халат поз чийсь клунок, вузлик під голову, сам у чумарці, лежить. Така німіч. Пайки внесли, взяли для його, сам не вставав. Чай п'ють. Пив би, здається, і він, у горлі так сохне,— нема сахарю. Може б, і дав хто, так тяжко — прохать ще!

Не їв Луценко цілий день, не пив. Смерком увіходив хвершал до його, за руку глядів, порошоків дав, щось про больницю балакали.

На цю ніч помістили Луценка на нарах уже, під стіною. Тільки од вікна далеко. По цей бік хтось бородатий, сорочка навипуст, по той хтось рудий, чуб йоржиком. Так вороже дивляться на Луценка. Оддав їм пайку Луценко, пообіцяв і назавтра,— пом'якшали. Тільки блощиці... ну, так же тнуть його! Як комашні по стіні, по нарах... Крутивсь, крутивсь, устав, куняє.

Помістили його на середніх нарах, до вікна ближче, якраз напроти себе,— той, в окулярах, і той, у сорочці.

З одного боку у його хтось у папасі, здоровенний, ніс увігнувсь. Лежить, лежить оце, та як повернеться, як придавить коли не тут, то там Луценкові шкуру.

— И втаскали же черта сюда,— бурчить.

По другий бік у синьому хтось, молодий:

— Еще и нам через него нагорит!

А «тоже политические»,— казав про їх той, в окулярах.

Кріпиться Луценко. А тут ще раз у раз луп-луп очима, чи не лізуть душити його. Ще голова його сходиться з якоюсь кошлатою з того проходу. Нари середні на обидва проходи спуском, сплять і звідтіль, і звідтіль. Що, як цапне? А розплющить очі зовсім, скрізь так чорно, метелики, плями якісь та піт...

Третього вечора увіходе надзиратель з книгою.

— Забирай вещи, в больницу пойдём.

Зрадив Луценко, та зрадив і той, в окулярах, аж до дверей провів його...

ЭТНОГРАФІЧНІ НАРИСИ

НОЧЬ НА ИВАНА КУПАЛА ¹ В С. ХАРЬКОВЦАХ

Что за прелесть село Харьковцы! Краса и гордость Украины! Природа со всеми совершенствами щедро одарила его чудными картинами, создаваемыми только самой пылкой фантазией художника; картинами, тесно связанными со словом «Малороссия». Если у вас хоть немного развито чувство любви к природе и вы способны ощущать приливы впечатлений и восторгов при виде наяву чего-нибудь сказочного, фантастического или, лучше всего, при виде нерукотворенных пейзажей, подобие которых, может быть, вы встречали в каком-либо журнале, то прошу покорно выйти на харьковецкий выгон, круто возвышающийся с южной стороны села, а еще лучше, на второй этаж гордо красующейся на нем второклассной школы или же, по крайней мере, на одну из многочисленных мельниц,— тогда перед вашими глазами откроется величественная, безграничная панорама очаровательного царства природы. Широчайшая, без конца в длину, долина покрыта сплошным фруктовым садом с высокоподымающимися к небу белоснежными тополями и¹ благоухающими липами, из-под ветвей которых льются разнообразные концерты птиц с соловьем во главе, выглядывают хаты, клуны и резко выделяется церковь, ярко сверкая на солнце крестами. С севера серебрится речка в высоких стройных камышах, питая собой роскошные душистые луга, подернутые сочной травой и миллиардами всевозможных цветов, откуда несется неумолкающий крик дергачей и звонкое кваканье лягушек. Дальше леса, леса, поля и новые долины. К востоку сады уже сменяются огромнейшими рощами, из которых едва заметно сверкают кресты западинской церкви. А там уже неизмеримый, вдали слившийся с горизонтом океан зелени, и из него, как островки из моря, белеют церкви Лохвицы. К югу, в тянущейся вдоль выгона разветвленной долине, кроме леса, стелятся разноцветные ковры лугов и по сторонам пышно волнуются тучные нивы хлебов. Наконец на западе очарованным глазам бросается раскинутое над горою, тоже не лишенное общей красоты, село Безсалы с великолепной пятигла-

вой церковь. Не ускользнет также из глаз и селение мертвых, разостланное на западном склоне выгона, осененное кучкою берез, кустами вишен и душистою травой. Сколько загадочного, таинственного кроется в этом месте последнего вечного упокоения этих безмолвных, мирных обитателей его.

Поистине восхитительна природа Харьковец! Восхитительны и обычаи ее разгульных питомцев,— обычаи, весело разыгрывающиеся в ночь на Ивана Купала.

Не буду ничего фантазировать, а расскажу, что имел счастье видеть в ту же ночь в сем году.

Канун Ивана Купала. Детвора дядыны Хиври, облившись потом, чуть ли не полскирды приволокла из Оверкового леса зилля-купала. Хивря с необыкновенным удовольствием, усевшись в сених, величиной с любую клуню, принялась плести им венки, научая их, куда и как надо вплетать мяту, любысток и цвет картофеля. Особенно она строго внушала Юхымкови следить за Борысыком и Устусею, не бросать венков под ноги, под опасением болезни головы, а завтра рано утром аккуратно понанизывать их на стебли капусты, чтобы последняя имела преогромный рост и сладкий вкус в борще. Вечером вся детвора высыпала на улицу в роскошных, разнопестрых венках, отчеканенных наподобие гнезда сороки. К счастью Хиври, смотревшей сквозь щель плетня, венки на ее детях оказались, по ее вкусу, лучше всех, о чем она не замедлила передать своему нюхавшему тютюн Потапу.

Скоро вся резвившаяся, игравшая детвора разбрелась на постели. Дядько Потап, преспокойно растянувшись под кожухом на возу среди огорода, внятно захрапел дребезжащим баритоном с многочисленными паузами. Темная тихая ночь глянула на землю из глубины пространства целыми миллионами звезд, местами заволокавшихся клочками облаков.

На выгоне под Бурдиною плетенью, на толстом стволе срубленной тополи, взявшись руками одна другой за плечи, уже колыхалась сидячая вереница дивчат, то звонко хохотавших, то заливавшихся своими обычными оглушающими песнями. К ним, лениво покачиваясь с ноги на ногу, плелся отряд храбрых строивских парубков, казнивших своими бесчисленными басами с одним выводчиком-тенором какую-то вынесенную Ярестом из «Марнополя» (Мариуполя), исковерканную на все лады песню: «Пыше, пыше царь турецькой...»

Вот уже Павло Гавéло, что-то мурлыча, с выражением блаженства на лице, примаскивается к полнощекой Харитине, с такими хватками и движением, какие он обыкновенно

выдвывает с Феською на содоме в клуне; а краснощекий, буйволообразный Степан, с обапалкою под рукою, забрался Явдохе в карман и выдернул целую пригоршню семечек. Только что прыгавшие через воткнутые в землю стебли крапивы силач Самило и Махтей — тот самый, что оплакивал грехи на досвитках под водкой, — пошептавшись, отправились куда-то за кулями для осуществления давно задуманной мысли. В стороне раздался усиленный лай собаки, встревоживший Явдоху, которая сейчас же понеслась домой. Собака приступом уедала к клуне, от которой, при внезапном появлении хозяйки, шмыгнуло с топотом две мужских фигуры, быстро утонувших на огороде в зарослях, охваченных тьмою. С южной стороны, за выпуклостью выгона уже рделся то потухавший, то опять ярко воспламенявшийся отблеск костра и неслись резвые крики прыгавшей молодежи. Вся вереница сидевших под Бурдиною плетенью дивчат с жадным любопытством устремила к зареву костра под предводительством усатого Олексы Прыколя, который был вне себя от радости, тем более что все парубки куда-то в сумерках незаметно улизнули и он один блаженствовал в объятьях чернобровых, полнощеких, грудистых дивчат. Харьковецкие дивчата, как овцы при волках, необыкновенно трусливы, и только благодаря щегольским выходкам усатого Прыколя, они своим серебристым смехом оглашали по пути и черневшую в стороне исполинскую грудку двухэтажной школы, и высоко торчащие с вечно оттопыренными крыльями деревянные мельницы, и спавший, откликавшийся громким эхом во сне черный лес.

Серебристый хохот огласил не только грудку школы, мельницы и лес, а и лежавшего на пороге хаты куцехвостого Олиянового Рябка, который своим нахальным, хриплым лаем встревожил и зузулястую квочку, раскудахкавшуюся в сенах Олияна. Жаль только, что куцехвостый Рябко совершенно безвинно подвергся жестокому суду выскочившего из-под рядна перепугавшегося Олияна, который с цепом в руках проконтролировал все уголки в огороде и, не найдя ничего подозрительного, согнал оскому тем же цепом на похребетине куцехвостого Рябка. Между тем величественная, светлокрасная атмосфера костра как бы становилась все ближе и ближе. Неумолкавший, мешавшийся со свистом и хохотом крик ликовавшей молодежи становился все громче и яснее. Наконец любопытным глазам веселой вереницы открылось и само ярко сверкавшее над долиной ослепительное пламя огня.

Буйволообразный Степан и белобрысый Явтух, бредущий по субботам усатого Прыколя, с напряженным воодушев-

лением, закатив чумарки и подобрав в руки засаленные, матнистые штаны, делали огромные прыжки через горевшие стоячие кули, волнуя пламя и обкачиваясь клубами красного дыма и роем мелькавших в воздухе огненных мотыльков. Степан и Явтух составили бы менее торжества, а то что же бы вы думали? Цикава Хрыстя и грудистая Орышка, закатив спидницы и подсподничники повыше колен, с невообразимым удовольствием барахтались в пламени, как русалки. Вдруг из Саковой левады посыпались толстые, заостренные натычки, прямо в костер. Одна из них весьма интересно отразилась сквозь отвисшую халяву на ноге буйволообразного Степана. Степан, бросившись в бешенстве к леваде, огласил все окружающее пространство с лесами и долинами своими комичными угрожающими словами: «Мерешкы, Бабакы, розирву, як понмае...», которые он, благодаря своим природным дарованиям, склоняет по несуществующим в русской грамматике падежам. Веселившиеся Хрыстя и Орышка, широко разинув свои довольно объемистые рты от испуга, вызванного натычками, второпях ринулись домой, сойя со всеми совершенствами раздувального цыганского мешка.

Вереница усатого Олексы тихо и медленно двигалась к слабо мерцавшему потухавшему костру, ко всему прислушиваясь и незаметно фыркая от раздававшихся у левады комичных угроз обиженного Степана. С другой стороны тут же из глубины мрака выплыли Самило, Пантелимон и другие беспечные, раздольные гуляки, волоча за собой и на себе копны кулей. Опять за клубилось яркое пламя костра, опять замелькали рои огненных мотыльков и пошло топотное прыганье, веселое барахтанье, звонкие крики и свисты лучше прежнего. С особенным воодушевлением действовал здесь храбрый пожиратель картофеля, молчаливо-понуристый Павло. Этот парубок довольно оригинального свойства. Интересно, даже любопытно следить за его манерами, когда он, втрескавшись в какую-либо дивчину, с несмелым мурлыканьем и с детской наивностью примащивается к ней. Иногда, с целью обратить на себя ее внимание, он облачает свою, заросшую белым пухом, вялую шею преогромнейшим шелковым платком.

Степан, успокоившись немного от расстройства, причиненного натычками, и присоединившись к новой компании, тоже действовал здесь с необыкновенным усердием. Усатый Олекса, хотя и не имел мужества прыгать через костер, однако озаменовал свое присутствие при нем своими рыжими штанами, которые, бог весть какими судьбами, оказались пропаленными. Костер пылал ослепительно ярко, обжигая лица молодежи и величаво освещая большой круг прост-

ранства, за чертой которого, казалось, стеною глядел непроходимый мрак. Наконец кули вышли. Огонь потухал. Дивчата гурьбой ринулись домой спать по клуням, куда каждую ночь их «милые», довольно нашлявшись по селу, бесцеремонно заходят, ложатся под одно рядом и, вдоволь нашептавшись, тихо в объятых засыпают до утра. Костер потух, и стены мрака, как бы рассеявшись, заполнили собой освещенный прежде круг пространства. По сторонам уже явились едва приметные темные очертания мельниц и тихо спавшего леса, из которого по временам слышались чьи-то несмелые разговоры. Это изредка перекидывались словами три весьма храбрые, неустрашимые парубка, которые и швыряли наточки из Саковой левады. Что же их заставило в эту темную, подпраздничную ночь бодрствовать в лесу? Довольно заманчивая, многообещающая причина. Они прекрасно знают по искони существующим в Харьковцах убеждениям, что в эту замечательную ночь, как раз в двенадцать часов, цветет в лесу волшебное зелье папороч. И им необходимо было достать его из-под сатанинских наваждений и потом пользоваться фантастической силой этого таинственного цвета. Эта завлекательная мысль зародилась в них с самого детства, и теперь только, благодаря своей парубочьей храбрости и неустрашимости, они решились осуществить ее. И вот месяца два собираются на это интересное и вместе с тем опасное предприятие.

— Что у вас тут за секреты? — спросил я однажды их, когда они вечером, отделившись от остальной молодежи, что-то со вниманием тихо обсуждали.

— Этих секретов грех объяснять, чтоб зависть и недоброе не помешали делу, — произнес низкий, коренастый Свырыд, осенив внезапной, нерешительной улыбкой свое разукрашенное багровыми веснушками скуластое лицо.

— Он свой человек, может, пристанет к нам в компанию... ему можно... — озвался находчивый Оверко, вытирая потное лицо нижней частью черкесиновой, значительно истершейся чумарки, — это мы рассуждаем, — продолжает Оверко, — как нечистая сила делает наваждения. Вот в двенадцать часов ночью против Ивана Купала будет цвести папороч. Кто достанет этого цвета — будет все знать и все делать. Дивчата так в него сразу и повлюбляются и наперерыв будут тянуть его ночевать к себе в клуню. Так мы и хотим это сделать... Только страшно... Там, говорил Горпынын прыймак, будет и молния, и гром, и буря страшная: дерево будет трещать и падать на нас; будут выглядывать из кустов и реветь свинячи, баранячи и скотячи и разные другие головы. Петухи и квочки с курчатами будут возить сено; будут являться

москали, турки и арапы; летать, лазить и кричать гадюки, жабы... И все это — наваждение нечистой силы, чтоб люди не захватили цветка этого и так не знали, как она знает. Но и для того есть средство... Нужно читать савтырь, «отченаш» рыпíжить навыворот и все время креститься, то бог так даст, что это наваждение исчезнет...

— И нужно светить страстную свечку,— добавляет горбоносый, опецковатый Охтадей, выпуская из рта дым сигары,— вперед нужно очертить круг, где сидеть, и потом замкнуть его таким замком, который бы был тридцать лет в действии и ни разу не починался, и когда явится нечистая сила, то сидеть на месте и вычитывать «отчѐнашу», а то разорвет... А когда уже сорвешь цветок, то нужно сейчас же запустить под шкуру на ладони или в рот за губу, чтобы не выхватила нечистая сила.

— Ну, тогда уже мы не посмотрим на Марусю или Хрыстю, а на такую, как у станового дочка,— произнес с веселым смехом легкомысленный Оверко.

Так вот эти-то беззаботные питомцы Харьковец и решились завладеть таинственной силой всеведения и могущества этого загадочного цветка.

В Радьковском лесу, на откосе срубленного орешника под широкими ветвями высоких стройных осин, среди листатой, перистой папорочи, окруженной с трех сторон густой чащей кустарника, а с четвертой — заглохшей пестрой зарослью купала, колокольчиков и других всевозможных трав, смельчаки развели огонек, слабо мерцавший в непроницаемой тьме леса, и с боязнью ожидали страшного момента сатанинского наваждения. По временам они среди мертвой тишины воодушевлялись несмелым говором, который доносился и до парубков, лежавших на выгоне, возле потухшего костра. Парубки эти долго еще лежа перекликались с звонким эхом леса и наконец лениво поплелись к селу, где под плетенью белеет Бурдина тополь, усаживающаяся в другое время вереницею дивчат, а тогда лежавшая свободно. Кругом было тихо. Ни лай собак, ни песнь дивчат, ни порыв ветра — ничто не тревожило спавшего села. Одни звезды пристально всматривались в темноту его. Здесь беспечные гуляки, улегшись снова на зеленой росистой травке, принялись рассуждать о счастливых моментах с дивчатами в клунях. Усатый Олекса и буйволообразный Степан своротили на Строивку, с надеждой захватить там вечерницы, но кроме грязи, обкатившей халявы и нижние части чумарок, не оказалось никого. Они, подумав немного, с неудовольствием по грязи поплелись на Тарасівку. К их счастью, на дубах, сваленных на зеленой площадке за Кондратовым огородом,

еще бодрствовала веселая молодежь. Тут и Хрыстя блаженствовала в горячих объятиях Яреста, и Марфа наслаждалась шепотом «сахарных уст» Сиволапого Хомя, и Маруся наделяла кулаками забравшегося в карман ее сподницы чубатого Илька, и все были в разгаре страстной, преданной любви. Мысли усатого Олексы все время были заняты смелой предприимчивостью отважных сторожей папорочи. Он несколько раз порывался пойти поугаить их, прикинувшись в глазах их нечистой силой, но какое-то неопределенное воображение ночных страшилищ, наполняющих тьму леса, его удерживало. Наконец в голове его мелькнула надежная мысль пригласить с собой Степана, отвага и медвежья сила которого отклоняли всякое чувство страха. Степану это приглашение было кстати. Он нашел удобным отомстить дерзким «папоротникам» за угощение натычкой. К ним присоединился еще и только что совершавший таинство любви с Орышкой Юхымив Лаврин. Втроих они, соображая планы предпринимаемого действия, скорыми, но тихими шагами двинулись через выгон прямо к лесу. На выгоне Степан долго еще гонялся за одной из пасшихся спутанных лошадей с намерением въехать на ней к папоротникам, которые бы, приняв его за олицетворение нечистой силы, в испуге бросились бы бежать; но капризные лошади, грозно кидая задом, при странных, пронзительных криках отклонили Степана от находчивости. Юхымив Лаврин, поддавшись воображению страха, отказался следовать в лес.

На вершине, противоположной папорочи, среди полной тишины раздался глухой вой смешанных, как бы детских голосов, заставивший еще более струсить нашего боязливового Лаврина, который, отослав душу в пятки, прилег на влажную травку под Саковой левадой, обещая там обождать возвращения своих товарищей. Усатый Олекса и буйволообразный Степан, воодушевляясь один отвагою другого, тихо перебрались через высокий, заросший бурьяном вал Сакового рва и, прислушиваясь к малейшему шороху насекомых, тихими, несмелыми шагами осторожно перешагнули заглохший в заросли безмолвный ручеек и высокий, густой, испещренной цветами душистой травой побрели прямо к круто возвышающемуся подгорью левады, к которому прилегает и самый лес папорочи. Сдерживая порывистое дыханье, усиленное крутым восходом на гору, Олекса силился шепотом научить Степана, как нужно пугать, чтобы не быть замеченным.

— Ты, Степане, на глаза им не показывайся, а издали бросай на них дрова и трещи хворостом,— шептал Олекса.

Степан же, наставляя ко рту уши и ничего совершенно не слыша, или повторял несколько раз «що?», или же, как будто на вопросы, давал совсем не подходящие к действию ответы. Не имея возможности условиться шепотом, Олекса, где нужно было, дергал Степана за рукав чумарки. Таким образом, они очутились на верху горы. Черный лес уже с двух сторон простирал к ним свои неподвижные ветви, становившиеся как бы преградой смельчаков.

Было страшно. Каждый кустик казался скорчившимся, готовым ринуться на них страшилищем; каждый шорох, каждое дуновение ветерка заставляли прислушиваться. В стороне, за кустами орешника, слабо мелькал огонек. Олекса тихо посунулся в ров, а за ним, увлекая за собою груды земли, рухнулся и Степан.

Во рву был непроницаемый мрак, тем более что над ним сводом сплелись ветви липы, клена, орешника и разного бурьяна. При каждом шаге вперед нужно было закрывать лица — особенно глаза. Под ногами трещали сухие дрова и шумели обваливавшиеся при неправильном движении влажные груды земли.

Выбравшись из рва, они, как слепцы, взявшись один за другого и посылая для предосторожности ногу вперед, медленно двигались к огоньку, наталкиваясь то на стволы осин, то на кусты орешника. Возле огня, шепча что-то тихо меж собою, рядом сидели наши храбрые сторожи папорочи. Чтобы показаться неустрашимыми храбрецами пред воображаемым за кустами сатанинским наваждением, они с напряженным усердием загорланили на все лады песню:

«Ой у полі, на роздоллі дівка жито жала...»

Олекса, швырнув на них вытянутую из-под ноги палку, задел Охтадея по спине.

— Рятуйте, хлопци, нечистая сила бьет!..— заорал Охтадей.

Песня моментально прервалась. Раздался усиленный шепот, вероятно, вычитывание «отченаша» и савтыря. Тут Степан и Олекса со странным, перековерканным криком шумно бросились в чашу, порывисто треща кустами и бросая на них дрова. От огня взамен посыпались горящие натычки с роями огненных искр, слабо освещавших темную чашу. Олекса, устремясь бежать в глубь леса, со всего размаху полетел в ров. Опять наступила мертвая тишина. Степан где-то девался. Струсившие сторожа после нескольких грудок, брошенных Олексою из рва, с топотом, падая один через другого, двинулись из леса.

НА ДОСВЕТКАХ

Мило и любо на досветках в зимнюю вечернюю пору, когда морозная темная ночь таинственно-тихо опустится на плотно окутанную белым саваном спящую землю и торжественно-ярко засияет сверкающими алмазами звезд, разбросанными таинственной всеильной рукой на голубом бархате необъятных небес. Или когда угрюмо и мрачно нависнет неразрывным пологом серых скучных облаков и заиграет сердито белым густым порошком непрерывного снега под звучные унылые визги и странные, леденящие душу напевы неукротимого жгучего ветра! Тогда в уютной, незатейливой хате казака, при умеренном, багряном свете лампы, жизнерадостные, беззаботные питомцы природы игриво свершают живой радостный праздник золотой благодатной юности.

Тут чернобровый красавец Петро весело перебрасывается милыми нежными улыбочками и страстными пронзительными взглядами с восхитительной розочкой Ганной, сверкающей увесистыми разноцветными низками прелестного украинского мониста.

Тут черноусый счастливец Грицько торжествует и нежится в горячих объятьях пылающей чудною краской безыскусственных, природных румян хитрой, ловкой Маруси, бесцеремонно касаясь своей любопытной мощной рукой ее прелестно восхитительных форм, ее изящных удивительных персей, тревожно разжигающих пылкую парубочью страсть своей величаво-причудливой выпуклостью.

Тут и все другие завзятые, бесцеремонные потомки бесмертных запорожцев — статные дюжие парубки и краснощекие чернобровые девчата — резко и метко перебрасывают своими обычными игриво-шутливыми словами, при звонких оглушительных взрывах беззаботного серебристого хохота, или же беспечно заливаются торжественно-чудными украинскими песнями.

Что за прелесть украинские песни! Они невидимо-непонятно опьяняют восторгами душу и уносят ее далеко за пределы земли; пробуждают в девственных, чистых сердцах жгучую жажду животворной, непорочной любви; незаметно, но властно сливают душу с милой бесценной родиной и таинственно-прелестной природой; воскрешают славных запорожцев, дорогих и милых каждому верному сыну святой, божественно-чудной Украйны.

Привет вам, очаровательная прелесть Украины, родные, милые досветки! В вас реет и дышит какое-то непонятное обаянье природы; вы с ней как будто бы связаны тесными,

неразрывными узами единства; в вас все так явно и просто; в вас нет той притворной, бессмысленно мертвой цивилизации, зарождающейся не от света науки, а от мятежных шума и суеты городских, от пошлого, постыдного хвастовства разных бездушных, надутых глупцов... Привет тебе, святая простота!

Могучая непостижимая природа! Почему меня ты не удостоила этой чудной способности располагать к себе и владеть этими милыми ангельскими существами загадочного чудесного пола! Зачем меня ты окутала непроницаемым покрывалом застенчивости и одарила всеми совершенствами остопопства!..

Черт бы меня взял!

Тихо и пустынно вокруг. Земля, утомленная бурной жизнью дня, бездыханно спит. Она одна только спит. А там, высоко в бездонной глубине беспредельного голубого пространства, мощно бодрствуют бесчисленные сонмы таинственных недоступных миров. Там гордый могучий властелин небес, величественный Сириус, величаво пылает и переливается ослепительным разноцветным огнем. Там изящный красавец вселенной, восхитительный Орион, торжественно сверкает своими исполинскими членами, резко выделяясь угасающим багряным мерцаньем Бетельгейзе. Бедная звезда! Все ее мощные подруги, беззаботно играя нежным сверканьем светло-зеленых лучей, так торжественно упиваются сладостью ранней цветущей юности, а она, хмуро сверкая предсмертным блеском кровавых лучей, медленно-неохотно прощается с ликующей, безучастной вселенной. Итак, она, безмолвная свидетельница рождения солнца и земли, теперь бессильно поддается тяжелому гнету всесокрушающих многомиллионных веков — беспомощно, безызвестно гаснет — умирает!

Сколько непостижимо тревожных тайн глядит из глубины сверкающих небес и изо всей окружающей дивной природы!

ДОПИСИ

КИЇВСЬКІ ХУЛІГАНИ

Хулігани коло селян узялись, що приходять на заробітки до Києва. Нема того й дня, щоб вони не обчистили чоловіка скільки на Сінному майдані. Що виймають, що крадуть, а більш виграють. Виграють вони так. Підходить один з їх до якого-небудь чоловічка в світі, виймає три карти і починає:

— Оце один артист з звіринця дав розіграти грошей на бідних. Хто рубля виграє, тому два даю, хто два виграє — чотири даю. Оця карта виграє, ці дві програють.

Підходять по одному і другі хулігани. Питають того, що й як, — нібито вони зроду й не бачили такого. Перший хуліган присідає, кладе карти на землю вічками вниз, пересовує, помаленьку пересовує, так, що легко можна помітити карту, що «виграє».

— Вгадуйте, — каже, а сам ще й одвернеться, руки одна об одну тре.

Другий хуліган підирне ту карту, та ще й ріжечок заломить на їй.

— На 2 карбованці граю, — каже.

Виграв.

— Знов на два! — гука.

— Е, ні, — каже перший хуліган йому, — у мене хто раз виграв, з тим я більш і на копійку не граю.

Тоді той йому:

— Хм, а так можна, щоб за мене хто карту підняв?

— Можна.

Хуліган дивиться, дивиться по всіх; далі чоловіка в світі за руку:

— Підійміть за мене, пожалуста.

Чоловік той — чому ж не підняти, коли вгадати не можна? — підійма і вгадує.

— Спасибі! — хуліган йому.

Получа гроші.

— Є в вас здачі з рубля? 20 копійчок за труди вам.

Чоловік радий такий, шука здачі. І ото аби гроші показав їм! Оточать його з усіх боків.

— Дядьку, нуте, нуте заграйте на свої,— починають, вмовляти.

Перший хуліган ще тихше пересовує карти. Ще довше руки тре.

Другі хулігани указують на карту дядькові, заламують ще дужче ріжечок на їй.

— Чи так, то й так. На рубля мені! — каже дядько, спокусившись.

Хуліган уже швидше пересовує карти і назад не озирається вже. Ріжок заламлений є. Підіймає дядько, аж... карта — та... не та! Як на їй ріжечок загнувся, як розправивсь на тій — дядько не бачив. Оддає карбованця.

Хулігани знов:

— Ану, дядьку, ще!.. Ми завернем у його, сякого-такого, карбованця того, то ти недодивився... Так і так треба.

— Так у мене ні копійки вже,— каже дядько.

— Нічого, на чоботи вставай.

І буває, що дядько застається з торбиною тільки.

Інший би з сторонніх людей чи кивнув би, чи що на чоловіка,— так страшно: хижі очі помітять і тоді тобі або ніж, або камінь. Трапляється, що якийсь дядько й сам не піддається їм, то й дядька того і насуляють, і пику обплюють.

Поліція явна й тайна так скрізь і лазить, а цього не бачить.

Це воно, мабуть, годиться так?

С. ХАРКІВЦІ, ЛОХВИЦЬКОГО ПОВІТУ

(НА ПОЛТАВЩИНІ)

Оце ж декільки з наших «демократів», одбувши заслання, повернулись додому¹. Повернулись і нічого б, так ні ж. Хазяїни наші взяли до їх. Одно до начальства ходять. «Чого вони повертались? Ми ж їх зовсім заслали. Заберіть їх». А провинились ті люде ось як. Після маніфесту ото прокинувся і в нас був «Крестьянский союз». Голота стала мати голос у обчестві, став робочий дорожчий. Подивились багатирі — лихо. Давай і собі у «свій союз» лаштуватися. А тут ще, як на те, злодіїв морока піднесла. Почались крадіжки, далі ще краще — і почались підпали. Чи воно, може, хто й з самотесових «демократів» забавлявся знишка, чи воно як інакше було,— хто його зна. Все це звалено на «Крестьянский союз», на «демократів» і найбільше на одного селянина, що «і до церкви, мовляв, не ходить, і книгами зацікавлений»². Почали у село козаки їздить. Забрали чоловіка двадцять. Радіють багатирі. Посиділи хлопці в тюрмі, виходять: у Вологодську на два роки. Хазяїни тоді давай і «од себе» ще при-

говора робити, щоб обчеством назавше виселить. Зробили. Оддали той приговор земському. «Не вернуться»,— радіють. Розласувались: «Он ще того не треба: демократа на поруки взяв». Набрали ще чоловіка двадцять. Забрали й цих. Та тільки якось вийшло так, що начальство по обом приговорам строки поназначало: по першому в Вятську — на два, по другому в Пермську — на три роки. І от вислані по першому й вернулись. Були з їх і такі, що усі два роки у тюрмі парились; були під надзором «своєї» поліції до суду. А це знов шукають причин. Поки ще вказують на те, що «он вони в бога не вірують». Ще друга причина: «Он вони,— кажуть,— ходять один до одного, збираються». А один хазяїн так: «Іменно докажу,— каже,— що в Тесленка є книги мошеницькі». Це він так зве українські книги: «Кобзар» Шевченка та інші. Хто його зна, що далі буде. Йде весна. Зробить хто підступ, підпалить абощо — «причина». Та інший з «демократів» і сам би з села потеліпавсь — не можна: пашпорта не дають.

«ДОМОКРАТИ»

С. ХАРКІВЦІ, ЛОХВИЦЬКОГО ПОВІТУ
(НА ПОЛТАВЩИНІ)

У нас у селі крадіжка за крадіжкою. Коли не коморю в кого обібрато, то погріб, то млин. Хто це все робить, у нас не докопуються. Глитаї сільські упевняють людей, що це все «домократи», цебто хто побував на засланні за участь у визвольному рухові. «Домократ, значить, злодій,— товкують вони.— Сидить, значить, дома і краде. «Домо»,— кажуть,— дома, а «крат» — краде». І от злодії, користуючись цим, працюють собі знишка та стишка, а безневинні люди ждуть, як віл обуха, що ось-ось заберуть їх знов на заслання по «обчеському» приговору, на цей раз назавжди уже, бо глитаї настоюють давно вже на цім.

«БЛЮСТИТЕЛІ ПОРЯДКУ»

С. ХАРКІВЦІ, ЛОХВИЦЬКОГО ПОВІТУ
(НА ПОЛТАВЩИНІ)

Легко згадається нашому старості сільському, Дуброві Филимонові. От староста! Не треба й кращого за його нашим чорносотенникам. Там що «за порядком слідить»... Хто «занимається книгами» або хто побував на засланні за те, що, мовляв, дуже розумний, то хай не дуже розходжує з дому. А то зразу: «Куди то він? що то він? чого вони сходяться?» —

почне Филимон наш. Заможнений собі він. А от що утяв він перед різдвом оце.

Наїхала була поліція у село до нас податки справляти. Смеркло. Зосталась вона і ночувать тут. І от щоб докзати своє право в селі і свою добрість приятелеві стражникові, надумав наш староста «угостить» його, і чим? Ёсть у нас молодиця одна, Федоська Бурдина. Молодиця самотня. Чоловік її на засланні у Пермській губ[ернії] за політику¹. До неї і повів староста стражника. Досвітки в неї². З стелі висить лампа над діл. На матці кругом лампи, неначе квіточки у лузі, сидять карі оченята, вишивають, щечечуть. На полу та лаві сидить декілька хлопців, жартують, регочуть. Так весело, гарно. Ось увіходить два яструби. «Ану, розойдіться!» — почали. «Чого? Що?» — дивується молодь. «Розойдіться... нидзя делать собраній». Довго огиналися, не хотіли розходиться, дві чорнобрових аж на піч утекли, та що зробиш з «начальством», — розійшлися. Оскирнувся староста до стражника, поморгав йому, та й собі з хати. Зостався стражник сам з молодицею. І як уже молодиця не одгрібалась од його, нічого, вона тоді: «Он люде зазирають у вікна». Стражник: «Вот я пойду порозгоню їх». Вийшов, вона миттю засунула сіни за ним і цим врятувалась. Так отакі-то бувають «блюстителі порядку».

НА СЕЛІ

(Сучасний малюнок)

Ёсть у селі у нас «муж доблесний» один: «Корнилій» Строй¹. Голова!.. Там як почне воткати та штокати, солдат сам, так і до неживого підлізе. І він уже, мабуть, нюхом чує, де пахне поживою, втешеться безпремінно туди. Ото ж як дукарня наша взялась «повчить домократів»², він підліз до їх за «повіреного», цебто «клопотать перед начальством» і підговорювать дядьків на приговор³, щоб запровадить «сяких-таких» туди, де козам роги правлять. Чуває тепер потилиці сердешна дукарня: «і хату, мовляв, за «труд» Строеві залізом укрили, і се й те, і... «домократи» повернулись з заслання». Ну, цього вже й сам Строй не знав, що так воно буде. Працював неборака, щоб назавжди позасилать.

А в моду пішов він тоді! Де ж пак? «Усмиритель!» Де які вибори аобоцо — уже він напереді. Суддею був, тоді незабаром у волость уліз, сам земський допоміг йому в цім. Далі членом у Лохвицьку землеустроїтельну комісію, а далі трохи й у Думу не хопив; аж у Полтаві, спасибі людям, дали гарбуза йому.

А суддею... насудив! Не довго побув, а аж тричі земським судився і за віщо? — за хабарі! Зроду-звіку не судив би земський «такого», та полетіли й до губернатора жалоби. Мнявсь, мнявсь пан земський, та й увільнив-таки з суддів слугу свого вірного. А в комісії й досі він. Працює! Ходить тепер по селах, підмовляє селян складати приговори про землю: щоб клапті, які в кого єсть уроздріб, позводить докупити, пообгороджувать і заводить хутори на їх. Безземельні і малоземельні проти цього, звісно. «Що ж,— кажуть,— зараз у нас і толока єсть, і водопої, а тоді поокопують багачі своє, а нам і скотини не держи тоді: ні напоїть, ні попасти нігде буде».

— Нічово, нічово, ето харашо,— вбалакує Строй,— а не дасте приговора, то усьо рамно і без вас поріжем в куски.

А повернеться до багачів: «Вот када б зделать ето,— всміхається,— када б они, цебто бідняки, поневолі на переселення б пошли».

Деякі й багачі не згоджуються на це. «Що ж,— кажуть,— зіб'ють тобі землю в один шматок, а там, не дай чого, вчистить гряд або засуха в тому місці,— усе і пропало; або вистройся хутором, а прийде харцизяка який, запалить тебе, що ти тоді?»

Зараз цей Строй ще й учителем у харківській второкласній школі⁴: гімнастики школярів учить. «Смірна-о!» — вигукує.

ТЮРМА

ЛОХВИЦЯ (НА ПОЛТАВЩИНІ)

У Лохвицькій тюрмі прямо мучать людей. Режим неможливий. Як хто з тюремщиків про віщо питає тебе, відповідай йому «точно так» або «нікак нѣт». А помилишся, скажеш «еге» або «ні» — кріпись!.. А як кажуть тобі «здоров!» — витягнись і кричи: «Здравія желаєм, господин старший чи там: ваше високоблагородіє!» і все руки «по швам». А прогулка така: біля «отхожого» доріжка — кружальце в 23 ступні — і ото крутись тією доріжкою один за одним, у землю дивись і мовчи та диш. Передача тобі тільки в неділю та в неділю приймається. Виписка з базарю — раз у місяць, а карі всякі раз у раз. Карають і душать у карцері і за те, що глянеш в «прозурку», до вікна надійдеш, і за те, що жартувать станеш з товаришем, вголос балакати почнеш. А оце недавно узнали, що в одного в'язня були десь гроші зашиті,— було йому!

«ГРАБІЖ»
С. ХАРКІВЦІ, ЛОХВИЦЬКОГО ПОВІТУ
(НА ПОЛТАВЩИНІ)

Недавно було арештовано у нас двох хлопців — Пимона Бурду і Юхима Сироту. Арештовано їх нібито за грабіж. Та чи грабіж же?! Річ ось у чім. По середах і суботах їздить у село до нас земська пошта. Возить її, просту кореспонденцію, хлопчик років тринадцяти,— п'яничка. І от цей хлопчик заявив поліції, що нібито коли він повертався у Лохвицю у суботу, так годин у чотири-п'ять вечора, то у гаї біля Харківцево його перестріли «домократи» Бурда й Сирота і «учинили грабіж» — тридцять копійок грошей ограбили. Тоді, як в той час Бурда був дома, верстви за півтори од того гаю. У його тоді був і Сирота, голитися приходив. Були ще деякі хлопці, дівчата були,— вечорниці у його. Знайшлись люде, які знають, де й до цього часу й після цього ці хлопці були. І ці люде так і свідчили. Отже, поліція повірила хлопчикові і заарештувала їх.

А це цими днями слідчий допитував свідків тих хлопців. Допитав і обох їх пустив з тюрми під догляд поліції. Є надія, що діло те до суда не дійде.

Арешт цей так підбадьорив був того «поштаря»-хлопчика, що незабаром він, у другу суботу, начепивсь був на селянина Головка. Упав сам з коня, верхом їхав, та й давай чіпляться до того і обвинувачувать його, що він стяг. Йдуть люде назустріч їм, він: «Ось лізе до мене... одправте у волость його!» — цебто Головка. Люде ті бачили, як діло було, і нічого.

С. ХАРКІВЦІ, ЛОХВИЦЬКОГО ПОВІТУ
(НА ПОЛТАВЩИНІ)

А в нас злодії «здравствують». Проти великодня оце уночі, як люде в церкві були, «христувать» заходились. У того, слухай, вікно вилупили, булки повитягали. У того крашанки були, та нема. У того образи порундало, грошей шукало.

Жалко, що наші селяне, а особливо багатирі, все це на «вчених» звалюють: на тих, що у церкві не завжди бувають, хрестяться не густо, що, мовляв, у бога не вірують.

— А вже той, що хреститься, ходить до церкви, не стане таке вироблять,— розсуждають вони.— Бога побоїться.

Ну й гарно ж тепер у нас у селі. Садки такі сиві стоять, саме цвітуть. Глянеш на село з вигону — сиво-зелене море. Так і поринають у йому хати, хліви. А пахощі! Аж у носі лоскоче. Соловейки й не вгавають.

МАЛЮНОК СЕЛЯНСЬКОГО ЖИТТЯ

С. ХАРКІВЦІ (НА ПОЛТАВЩИНІ)

Є у Харківцях у нас селянин, на ймення Федір Яковенко. Син заможного батька, письменний, вдає з себе розумного, а... от ще людина! Одна з багатьох. Показав він себе, як ще колись старостою сельським у нас був. Ділись були з зборні «тетраді» і ділись хто його зна де. Замок біля шафи одкритий, і ні сліду, нічого.

«Це ти,— почав він чіпляться до писаря,— я тебе за це у Сибір запроторю!» І малось безневинному чоловікові скоїться лихо, та дізнались... Ділись ті тетраді, які саме йому, старості, не до вподоби були. Потім ще він показав себе добре оце під «слободу» під цю. Було, як огню, глядися його. Ото вже знай було: як поїхав Федька верхи у город, непременно будуть гості з нагайками в село. То він десь почує, що той лаяв начальство, а той про землю балакав, то сяке-таке. Одно слово, похвала йому, честь. А то почались крадіжки в селі, пожарі. Хто? Хто це все робить? «А ті, що землі хочуть, сякі-такі «домократи»,— репетують багатирі. А Федька доносить, а Федька їздить у город. Як ось не стало коня у селянина Гринька. Знов: «домократи». І тут... виявилось. Продавав того коня на ярмарку... сам Федька. Піймався. Посидів, небо-рака, і він у тюрмі щось місяців з сім. Оце вийшов на волю і знов починає.

Отож чорносотенці наші не придумають ніяк, як би таки позбутися «домократів» з села. І от він стає у пригоді їм знов. У провідний понеділок¹ оце деякі з їх «поминали» батьків у крамаря в хаті. Дехто й з «домократів» трапивсь сюди. Нікому нічого ніхто. Як ось Федька: «Домократи» десять карбованців грошей вийняли в мене!.. Ось у цьому кармані були і нема...» Цвірінчить, доказує; усміхаються чорносотенці, підморгують йому.

С. ХАРКІВЦІ, ЛОХВИЦЬКОГО ПОВІТУ

(НА ПОЛТАВЩИНІ)

Села, заможнішого за наші Харківці, у повіті нашому не знайти. Красивішого теж пошукайте. Ось вийдіть на наш вигін літом коли,— а вигін у нас високий такий,— та гляньте униз: широчезна долина; у долині гаї, сади зеленіють. А в цьому морі зеленому поринають хати, де-де криті й залізом, клуні, хліви... Єсть і школа второкласна у нас, хлоп'яча. Там красуня така: в два поверхи, цеглова, стоїть, запишалась на вигоні. Єсть дві церковноприходських: хлоп'яча й дівчача.

Усе як усе. Тільки... люди. Багатів багато, і все такі: ні книг не читають, ні газет не виписують. «Те,— кажуть вони,— хліба не дасть і не доведе й до добра». А хто «занімається» цим, то «підозрений» у їх «домократ», не хазяїн. «Домократів» не люблять вони, о, не люблять! Єсть у нас декілька хлопців, які побували на засланні під завірюху під ту. Цим так прямо біда. Один до одного хоч не ходи. «Збираються он». І чого тільки не навидумують на їх! Де яка крадіжка, бешкет який, усе на їх звалюють: «Домократи усе... он їх студенти цьому понаучували»,— розсуждають умники наші. А це ось що ще витівають вони: щосереді й щосуботи до нас земська пошта приходить. Хто дожидає письма од кого, іде в зборню тоді. Навідуються іноді й ці «домократи» туди. «Чого вони сходяться сюди? — репетують дукарі.— Од кого вони дожидають письмом ото?.. Це од інших домократів, з Москвою звідуються! Розпечатувать письма! Староста перевіряє нехай, бо... цими письмами так вони й Русею залутали!»¹

КОМЕТА

С. ХАРКІВЦІ, ЛОХВИЦЬКОГО ПОВІТУ
(НА ПОЛТАВЩИНІ)

Вечорами тепер у нас видно на заході туманність якусь. Бліда при місяцю тільки вона. Комета Галлея, здається¹. От ще балачок про неї у нас! Селяни не можуть ніяк її собі уявить. «Ну, яка воно та комета? — розсуждають.— Така, мабуть, як змій, що до молодниць літає в димар».— «Е, ні,— пояснює який-небудь салдат,— ето планета така... як от, например... ну, от например, конешно, што, як зачепить хвостом туполу абошо, то так тебе й вивернет з корінем. От, например, у Америке уже город розбила один, залила водою і нікаких. А от уже скоро вона у землю войдють на 76 год». Таке балакають. А «поважні» селяне: «Кумета!.. кумета!..— глузують.— Бог не дасть, то ніякої кумети не буде. То все студенти видумують, що в бога не вірують». А дехто: «Це за гріхи посилає махамету (комету) господь... Страшний суд буде». І оце вночі таки й справді багато наполохалось наших селян. Почав був дехто і в гріхах уже каятися. Одна баба, кажуть, і лампадку уже була засвітила. Пішло: «Кумета летить!..» Біжать, дивляться. А воно пожар, здається, десь був. Жевріло дуже на сході. Станеш кому показувать зараз її, так розчаровано стискає плечима: «Хм, так оце така вона,— каже,— а балакали як!»

СКРУТНЕ СТАНОВИЩЕ
С. ХАРКІВЦІ, ЛОХВИЦЬКОГО ПОВІТУ
(НА ПОЛТАВЩИНІ)

Один з засланих з нашого села, парубок С., покохав у Вологодщині великороску-дівчину¹, одружився з нею, одбув заслання, привіз на Україну її. Було це минуле ще літо. Ідуть із станції. Все таке їй тут вдивовижу. І сонце світить ясніш, і квітки рябіють світліш, і ліси не так зеленіють, садки скрізь кучеряві стоять. Роздивляється скрізь, про все розпитує: «А то що, а то що? — вказує на який-небудь клен або в'яз,— вишня чи груша? Во так хохлащина!» — усміхається. Приїхали додому вони.

Хатка невеличка, старенька. Батько старий, німецький. Два брати. Діти в обох. Пожили. Їсти нічого, пройтись ніде, огорода ступінь. Сварка, дорікання шматком хліба. Сумує вона. «Краще б я,— каже,— там була так і служила!» — А вона до заміжжя у панів там служила.— Ще б нічого. Та незабаром чоловіка на три місяці під арешт узяли по колишньому присуду палати. А тут ще вона мови не розуміє української, її теж не второпають. А тут ще й дитинка мала. Плаче.

Одбув арешт чоловік, пишуть листи до знайомих, розшукують місця, мріють поїхати кудись. Як ось... цоп!.. Взяли у салдати його. Лишенько! Ходить вона по сусідах с дитинкою. Така вже рада, як хто їй попоїсти хоч дасть. Ходить у волость, до земського, до начальника воїнського... Просить рятунку: «Або тут допоможіть мені жить, або у Великий Устюг, до батька, одправте!» Сміються з неї, глузують: «Та чи ти документи маєш які, та чи ти вийшла заміж законно?» «Демократкою» звать. Нічого не виходить з цього. Давай вона звертатися до інших людей. Склались їй у Лохвиці щось карбованців з сім, взяла вона торбинку, дитинку, прийшла на станцію, щоб їхати до батька. «Думала,— каже,— думала, що робити з такими грішми? Як у таку далечінь поїхати на їх? Жалко зразу всі витрачать». Взяла на півкарбованця білет. Доїхала до Ромнів, знов треба брать. І от... кинулась до грошей, аж... ні копійки в спідниці, де ділись, не знає й сама. Плакала-плакала, та з тим і назад. «Насилу,— каже,— долізла... Що робить тепер, як тепер бути!» І соловейко, якого вона до цього часу ніколи не чула, не розважає її. Бере в одну руку дитинку, в другу — шарівничку, ходить виглядає поденщини.

ДРАМАТИЧНІ
ТВОРИ

НЕ СТОІТЬ ЖИТЬ

Драма на 5 дій

ДІЙОВІ ЛЮДИ

Оверко Васильович Кнур — зажиточний селянин, років 45.

Мокрина — його жінка.

Галя — їх дочка, дівчина; скінчила приходську школу й дещо читала.

Дяк — заштатний, бідний.

Дячиха — його жінка.

Семінарист Василь Стратонович — їх син, коханок Галі.

Писар Саврадим Сковородинович

Учитель

Грицько — парубок, нелюб Галі.

Явтух — простак, років 50, безпритний.

Свати: 1 і 2. Староста, соцькі, люде. Звощик-жид.

ДІЯ ПЕРША

Літня місячна ніч. Улиця (біля Кнурового двора), ліса з хвірткою; біля хвіртки під лісою колодка. За лісою розкішний сад; далі хата.

ЯВА I

Семінарист сам.

Семінарист (*іде тихо, а далі стає, дивлячись навкруги*). Ой ніч!.. Яка ніч!.. Як пановито-тихо пливе в голубому, безкрайому морі позолочений місяць!.. Як він мило обливає сонну землю своїм срібним, таємним світом!.. Як розкішно мережає і, осміхаючись, тихенько розстилає скрізь чарівні тіні!.. Як зауважно пишається в сребрі й дивній тиші красуня природа!.. Як вона незрозумливо тихо жартує з своїм небесним круглолицим коханком!.. Ой ніч!.. Яким чудним, таємним миром вона дивиться і дише!.. Скільки розлито скрізь мар, любощів і щастя!.. О битіє, природа! Які ви незрозумливо гарні, неомірно великі!.. Як ви власно куражите груди своєю незнамою могутчою силою, розтопляєте душу, зливаєте її з чимсь небесним, святим... О, кому повідать гарність вашу, з ким з'єднать пануючу душу, горящі груди, кому молитися, кого любить?! О битіє!.. Я бачу... бачу шовкові брови, палкі карі очі, дивне ангельське личко жінчини... О жінчина!..

Ти ангел... ти дишеш божественністю неба, чарами природи... З тобою одна ця година — все панство битія... тобі, тобі молюся... тобі повідаю душу й серце... О богиня! (*Обнімає воздух.*) Ні, ні, тебе нема... Це порожнява, це твора мрії... я, як і завжди, один... один... мені нікому молитись, нікому повідать себе... мене цураються божественні существа... цураються. З яким огнем я зустрів би оце її ангельський погляд, її, пропитану пахощами ночі, гарячу подишку... О жінчина!.. А якби я знайшов її душу, рідну моїй? О панство битія! — я б помінявся з нею душею й серцем... я б побачив з нею бога, взнав би ціль битія.

ЯВА 2

Семинарист і Галя.

Галя (*виходить потихеньку з хвіртки*). Доброї ночі!

Семинарист (*жахнувся*). Ой!.. Хто?..

Галя. Я... Галя — дівчина з цього двора.

Семинарист. А, Оверкова Кнурева! Це та, що в півчці співає?

Галя. Еге... Хіба ви знаєте?

Семинарист. А чому ж не знаю! Я ж не раз був у вас на співці й тебе не раз бачив.

Галя. Я й вас не раз бачила... Це ви гуляєте, любуетесь ніччю? Та самі...

Семинарист. Сам... ні з ким...

Галя. А є такі щасливці, що й удвох гуляють та любуються цією ніччю... Ну й ніч — боже! — як душа поета.

Семинарист. Поета... Скажи, будь ласка, де ти вчилась?

Галя. В нашій приходській школі.

Семинарист. А тепер що-небудь читаєш?

Галя. Читаю ті книги, які ви радили нашим співакам, як зайшли колись до вчителя на співку; тоді ви навчали їх багато дечому: робить добро, зупинять себе од негарних діл, а я стояла ззаду та слухала. Мені дуже уподобалось те, що ви балакали.

Семинарист (*убік*). А, ось яка ти!.. (*До неї.*) Присядьмо, будь ласка, отут на колодці. (*Сідають, Галя соромиться.*) Ближче, ближче до мене... не соромся... чи, може, я тобі мішаю... може, ти куди йдеш по ділу?

Галя. Ні... я так... на вечорниці думала...

Семинарист. На вечорниці... там, мабуть, тепер весело, гарно.

Галя. А гарно.

Семинарист. А розкажи... Мені цікаво знать... не стидайсь, ангел мій, я чоловік такий, як і ти. Ану, як там?..

Г а л я. О, якби ви знали, як там гарно, радісно... З позолоченої синяви дивиться місяць; теплий, пахущий вітрець подихає, а глянеш навкруги — ой як гарно... Там чорний ліс в посрібненій темряві мріє, там клуні й хліви, повібгавши чорноту, понастовбурчувались при світі, ніби які величезні страшні поторочі... і радісно, і страшно... Здається, якийсь другий, таємний мир перед тобою... А тут: дівчата, хлопці балакають, співають — ой співають як гарно!.. Слухаєш, і здається, все те бачиш, пануєш і кудись линеш і линеш.

Семинарист. Галя!.. Бачу й розумію твою душу: вона жива, велика... велика, коли має такі дивні почування... яка гарна, чарівна жінчина з такою душею! Вона дивний ангел неба... святість природи... вона очаровує другу — похожу на неї, обхвачує пекучим огнем і тягне до себе (*схиляється до Галі*). О моя мила, невиразна! Ти все, все, до чого лине мій скуражений дух... Люблю, люблю і був би щасливий, невимовно щасливий, якби й від тебе, моя зоре, почув оце слово.

Галя мовчки куражитьсья.

Семинарист. Мовчиш!.. Не хочеш дати мені відповіді... не розумієш мене... Чи, може, ти вже кохаєш кого? Скажи — перебувають не буду.

Г а л я. Ой! (*Береться за груди.*) Як б'ється серце, як пташка в клітці... Почуло, взнало свою могучу половину, не знайде місця... хоче вискочить з грудей, вскочить в твої і з'єднається там... навіки з'єднається з твоїм... Візьми його, мій милий, усмири, привітай.

Семинарист. О небо! Дякую тобі! Ти даєш мені все, чого я так дуже бажаю... даєш те велике, гарне породіння природи, яке так неомірно розширяє душу, будить у ній якісь незрозуміливо дивні почування, заставляє линути до тебе, радить, дивуваться твоїй невимовній гарності й силі... поважать і все дякують і дякують тобі... О тепер... ой... Душа грає... розступаються груди... серце танцює... порожнява тріпоче... божественність палить... Ой ангел! (*Обнімає її.*) Дивись тепер, місяченьку, моргайте, зорі... цілуй, ніч... Якби... якби так навіки...

Г а л я. Люде беруться... кохаються... щасливі люде!

Семинарист. Нас небо благословляє і вінчає... О, якби це зробила й земля; якби не відцуралась від бідного дяківського сина.

Г а л я. Зробить... я завтра умолю... батька й матір... О, якби скоріше нам побратись... Я, здається, ніколи й не

надивилась би на вас, ніколи й не наслухалась би вашої цікавої річі... не наголубилась би... О ви мій любий, коханий...

Семинарист. Моя ненаглядна!.. Який я щасливий, який я радий за твою щирю прихильність до мене... Ох, чому ми ранше не познайомились... тепер уже... нігде правди діти, мені дуже-дуже тяжко на серці робиться, що ми сьогодні зійшлися, сьогодні й...

Галя. Що сьогодні?!

Семинарист. Ровідемося... поки скінчу семінарію... Завтра їду, моя зірочко... Ще один рік зостався вчиться.

Галя. Боже! Куди?.. Ще ж літо... рано в семінарію.

Семинарист. Рано, а треба їхать. У мене є товариш по семінарії Петя, один вірний товариш на всю семінарію... Я там з ним тільки й обмінююсь почуваннями, в його душі тільки й пізнаю свою. Так оце він приписав мені, щоб я якомога швидше їхав до його по якомусь цікавому ділу і щоб зовсім убирався з дому, бо, пише, я пробуду у його довгенько, так що від його і в семінарію поступлю,— він живе недалеко від неї... Не знаю, нащо він кличе... чи, може, тільки погостить, чи таки й справді є яке цікаве діло... Я одповістив йому, що завтра виїжджаю з дому, щоб дождав... так що треба... треба їхать, моя дорога, нічого не поможеться... А як не хочеться тебе кидать!.. І тяжко й нудно робиться в грудях, і душу охоплює якесь незрозуміле страшне почуття, чи що буде, чи...

Галя. О, не кидайте мене!.. Нащо розкуражили серце... З ким я буду любоваться місячними ночами... Ой, тяжко... серце холодіє...

Семинарист. Не журись... не журись, моя коханочко... ми ж, здається, не навсегда розходимось... скінчу... приїду... ще, може, умісті будем і весну проводить... умісті будем радіть, втішаться, як зацвітуть, запахнуть сади, защебече в кущах соловейко, вигляне з-за дерева місяць! О, тоді, моя квіточко, тоді... *(Пригорта її.)*

Галя. Ох, мені здається, не буде так... Ви там покохаєте другу... панночку... мене забудете... покинете й тоді... прощай — до кого так щиро билося серце... *(Плаче.)*

Семинарист. Галя! Ти цією мовою ще дужче розражаєш мені груди, придаєш ще більше досади... Усю щирю правду одкриваю тобі, й ти мені не віриш?! Скажу ще раз: немає нічого на світі, що б я проміняв за тебе... Повір... повір — і будь спокійна... І, як серце твоє до мене одного лежить, жди, не забувай і найпаче бережи свою честь дівочу... А тепер дай, моя ненаглядна, подивлюсь... подивлюсь посплідній раз у цім році на твої палкі карі оченята, чорні

бровенята... Вкорію ще дужче в душу твоє ангельське личко, зогріюся твоїм пекучим огнем, і... прощай до приїзду, до весни... Святками я дома не буваю — далеко, а ні за що їздить...

Г а л я. І радісно й тяжко... хочеться сміятися і плакати...

З одного краю вулиці летять натички.

С е м і н а р и с т. Ой!.. Лякає щось... тікати... (Схвачують-ся.) Прощай, ангел!.. (Обнімаються й цілуються.) Прощай... жди... (Хутко пішов.)

Г а л я. Прощайте... ждатиму... не забувайте... (Пішла в хвіртку.)

ЯВА 3

Г р и ц ь к о (шпурляє натички за семінаристом). Чи бачив штуку!.. Семінарист уже підлазить до моєї дівчини... Оце так!.. ще, чого доброго, Галя мені гарбуза дасть через його... от бісів харцизяка!.. (Загляда через хвіртку.) Ахи!.. Ахи!.. (Тихо.) Галя! Галя! Ахи!.. (Стука в хвіртку. Чуть гавкання собак і голос Галі: «Ану, куди!.. Сірко, Рячко, пішли!».)

ЯВА 4

Г р и ц ь к о й Г а л я.

Г а л я (одхиляє хвіртку). Це ти, Грицьку?.. Не стукай, батько як почують, то буде...

Г р и ц ь к о (хвата її). Сюди йди... сідай!.. (Сідають на колодці.) З ким ти оце жартувала?.. Ти думаєш, я не бачив?

Г а л я. То що, що бачив? Хіба це страшно?

Г р и ц ь к о. Іч, яка! Може, вже й покохала того жевжика?..

Г а л я. Такого чоловіка й покохати не диво.

Г р и ц ь к о. О, я й кажу, що те... Як же тобі, хазяйській дочці, не соромно кохати чорти батька зна кого... голяка; ти знаєш — він голяк... не має ніякої худоби... а тобі треба не такого — ти з худобою... до худоби й шукай худоби...

Г а л я. Ось не розражай мене!..

Г р и ц ь к о. Хіба він, наприклад, стоїть мене: я ж таки не його, я хазяйський син... Я маю землю, бики, коняку і усяку інчу худобу.

Г а л я. Які погані, які низькі вигадки!.. Куди подібна худоба того, хто сам неподобний, нікчемний; хто живе за-для однієї тільки худоби; хто нічого вищого, душевного не

чує,— не має того, що повинна мати людина і чого я так дуже бажаю — не має душі, совісті, без чого самий багатий чоловік здається мертвим, осоружним... Не виказуй же мені, що я його покохала; він живий, любий, гарний, великий...

Грицько. Що це ти? Шуткувати почала? «Він і такий і сякий»!.. а я ж це який?.. Так тільки дурні міркують, як ти. Він, я кажу тобі, голяк... Хіба тільки що майстер побалакати — багато знає,— те ніщо... такі тільки худобу переводять та пухнуть з голоду; «се» та «те» їсти не дасть. Другий є мов дурноватий, нічого не знає, а киньсь до його!.. як він усим кряжить! Скільки в його грошей і всякої усячини!.. от за таким тільки й жить... Хай він, мовляла, який не буде, а за ним на чужу ниву не підеш.

Г а л я. Яка ж за ним жизнь? З ним ні поголубиться щиро, ні потішиться гарністю природи, ні обміняться дивними почуваннями, ні допомогти безталанним... За ним усе забувай... Забувай усі закони битія і вчися користувати чужою нуждою! О боже! Нащо ж тоді здалося усе його багатство, коли душа й серце сироти!.. Самого нужнішого немає! Весело та гарно й на чужій ниві, як милий — душа...

Грицько. Там собі що знаєш кажи, а ми, як уже звідколи ось любимось, то й повинні любитися.

Г а л я. Ні... прости мене... я тебе люблю і поважаю тільки як чоловіка, як повинні любити і поважати люди людей; а як душу, як серце, я тебе любить не могла й не можу,— бо, кажу ще раз, твої погляди на битіє, твоя натура — натура чоловіка, на мій погляд, без душі і серця і чого я бажаю, чого просять душа і серце — я в тобі не знаходжу, я знайшла те в другому і жить з тобою не можу. Мені тебе жаль, но ти сам заставив мене виказати тобі щирю правду... Прости, якщо вразила.

Чути співи молоді.

Грицько. Що ж ти знайшла в йому?.. Що є дорожче, що є миліше худоби?

Г а л я. Ну, я що мала сказати тобі — сказала, прости... (Встає.) Піду на вечорниці, де співають... (Пішла.)

ЯВА 5

Грицько (плюнув). Отуди к бісу!.. Оце так гарбуз!.. гарбуз нівроку... Чи сподівався?.. І підтаскала ж нечиста сила семінариста!.. Пропало десять десятин... А щоб ти облупився, бісів сину... щоб... щоб тобі добра й життя не було!.. Де тепер шукать з такою худобою? (Сидить, зажурився.)

Грицько й писар.

Писар (*іде, придивляючись до Грицька*). Кто сидить?.. А, Грицько!.. Ти не виділ — не прогулювались тут семінарист та вчитель?..

Грицько. Ні...

Писар. Чіво ти сидиш один — зажурився, що лі?

Грицько. Треба журиться, коли заставляють.

Писар. Кто?

Грицько. Та семінарист, щоб його лихо взяло.

Писар. Как так?

Грицько. Та так; стидно й казать... ну, вам скажу: я хотів сватать Галю Оверкову, а він, поганій, узяв та одбив її від мене, сам підлазить до неї. Посовітуйте, що тут робить?

Писар. Отбіл?.. Ето скверно для тебя. Она невеста багатая... За єю отцом числиться п'ятдесят десятин землі.

Грицько. Не що ж — це й мучить... Йй самій, кажуть, обіща він десять десятин, окрім усякого збіжжя,— вона з дівчат одна у його.

Писар. А з мужеськаго пола у ніво, кажеться, два хлопці только. Где оні, что я їх нікогда не вижу?

Грицько. Один у москалях, а другий, менший, на полі більше, біля худоби з наймитом,— утішається наживою.

Писар. А какими ето сообразованіями Авер'ян нажил означеную землю? Ето на учительно знать.

Грицько. Собаку пухлу Овер'ян нажив... ця земля досталась йому, кажуть, від батька. Батько у його, кажуть, майстер був наживать: ні доїсть було, ні доспить, ні зодягнеться як слід, ні дасть було нікому нічого, ні переплатить ніде нічого; усім було кряжить, усе було збиває в кулак та скуповує землю; а ось уже Оверко — не той зовсім: тільки й того, що сердитий, що виказує себе зауважним хазяїном, а грішми не дуже кряжить. Дітей навчив письменству, Галя й його підучила; а нащо те письменство? Хіба воно ума дасть, як землі прижить? Воно заморочить той, що й є.

Писар. А в тібя много землі?

Грицько. У мене 25 десятин... я у батька один... Ось ми вже з батьком сами наживаєм,— не дуже думаєм про письменство... Ми обидва неписьменні.

Писар. Да, так ти говориш, не знаєш, что тут робить?

Грицько. Еге... по-моєму, пополупить би харцизяку семінариста та її, поганку.

Писар. І поплупить не мішаєт, аби нікто не виділ, а то можна ещо другое дело учинить.

Грицько. Яке ж це друге діло?

Писар. Ето такое дело, что еслі ти мне заплотіш, что я скажу, то Галія будить тольки твоя.

Грицько. Моя?! Невже?!

Писар. Да... ето тібе будить стоять очинно дешево, всіво тольки пятьдесят рубликов.

Грицько. П'ятдесят рубликів! Багато...

Писар. Хахол ти необразований... За Галією же ведь больш будить... пожалееш мне — дулю получиш.

Грицько чухає голову.

Ну что, не правда?

Грицько. Та це так, а ви таки багато хочете — уважте.

Писар. Ні магу... не желаеш — ні нада, семінариста оженим.

Грицько. Та воно якби вже хоч і заплатив, та знав, що й діло буде.

Писар. Так ти мне не веріш?.. Думаеш, как я син портного міщанина, так і не зделаю?.. Хм... У міня голова дворянская, винесетъ усьо. Вот, наприклад, я окончил одну только церковноприходскую школу, учился писарским науностям в одной тольки волості, а смотри, где опинился, аж у канцелярії его високоблагородія господина станового пристава — ето ж усьо ум! Нет нічиво на светі, чего би я не зделал... А вот, наприклад, кто забіл дело за Степана, када ево хотелі подвергнуть острожному сиденію за уворованіе денег?.. Ето ж усьо я! Ето значить, он мне недаром заплатил такових же пятьдесят рубльов.

Грицько. Та це так... Ну, хай уже й п'ятдесят, та тільки вже, будь ваша милость, робить по правді, а то ви з семінаристом товаришуете, то ще, може, за ним і руку тягтимете?

Писар. Боже сохрани! Нікада! Мне пятьдесят рубльов дороже ніво.

Грицько. А якщо він, бува, більше вам заплатить?..

Писар. Е, нет, он не заплотить... он гол, как бубон.

Грицько. А чего ви з ним товаришуете, коли він бідний?

Писар. Ето так сібе. Видиш — у селі в нас тольки й ентелігенції, что я, он да ещо вот учитилюющий тут син попа, вже окончивший симінарію... да кромі тово, видиш, он учится на попи, то з ним как-то благороднее прогулюваться: усе видять і... как-то харашо.

Грицько. А звісно... Ну, так кажіть же, яке ви мені діло зробите?

Писар. Уплати мне уперьод половину деніг — остальных трохи послія.

Грицько. Нема при мені... Завтра, їй-богу, заплачу.

Писар. Ну смотри... еслі не заплатиш завтра, то я тібя под суд оддам... я велику силу імею: меня становой во всьом слушаеть... Дело вот какое: ти прежде всіво учини ей на силіе.

Грицько. Що? А не гріх же?

Писар. Нікаково гріха. Тада, пока семінарист окончить ученіе, то у нея сполниться ожидаемое і он от нея одкасньотся, тода ти прямо засилай к ней сватов, — я во всьом похода тателствую за тібя.

Грицько. А й справді!.. Це так... І чоловік ви добрячий, спасибі вам.

Писар. Да... хоть і січас подстерегти ейо, када она будить іти на вечоринки.

Грицько. Вже пішла.

Писар. Ага, так ти бегі туда стерегі, пока она оттудова будит іти... та чтоб ето било тайно, ні давай кричать... Бегі скорей, вон кто-то ідьоть...

Грицько. Оце спасибі. *(Хутко пішов.)*

ЯВА 7

Писар. Вот і є пятьдесят рубліков... Гм-гм... *(Дивиться в один край вулиці й підходить туди.)* А, доброго здоровія!.. Каво ожидаю, тот і ідьоть.

ЯВА 8

Писар, семінарист і учитель.

Семінарист і учитель. Здрастуйте, здрастуйте. *(Чоломкаються.)*

Семінарист. Ну й ніч!..

Учитель. Гарна ніч... Одначе треба вже оддыхнуть, а то ходим та й ходим — звідколи зустрілись; нам за це ніхто не заплатить. Ось колодка — посідаймо.

Семінарист. А мені здається, у таку ніч ходить краще, ніж сидіть. Ідеш і дивишся, всюди і скрізь так мило і любо... Блакить, земля, дерева, бур'ян і все скрізь блищить сріблом. Навкруги все тихо, все спить, а ніч, здається, пануе й прислухається до безжурного тихого сну, обгортае тебе м'якою пелюшкою і цілуе своїм розкішним пахущим диханням... А душа! Душа танцює в веселім восторзі, як човен в легеньких срібних хвилях ніжної кучерявої річки... А гляньте на місяць!.. о небо! як він осміхається, виглядаючи з-за дерева!.. Здається, усе кудись манить і манить. Нумте, пройдімося ще.

Писар. І таку юунду ти, Василь Стратонович, городиш!.. Із-за чіво ноги даром бить. Хіба разве ми ребйонки? Садімось на етую скамейку! (*Сідають, семінарист хитає головою.*) Ти би сказавлучче, что вот пайдьом в карти заграем алі пирожного з'єдім — от і дело! А то: сьо да то — пройдімось! Безприкословная юунда.

Семінарист. Яка ж це ерунда?.. Жалко, що ви ерундою дивитесь і слухаете...

Писар. А як же не юунда! «Ноч цілує, човен сьо да то, а місяц манить к сібе...» Се ти ето заговорюешся, з ума сходиш?

Семінарист. Ех ви, Саврадим Сквородинович, лихо з вами!.. Чи ви хоч одну книжку зроду прочитали?

Писар. Тоісь я? Ви стольки не виділи, скольки я прочитав, наприклад: разніі уставаи, циркуляри, усякіі строжайшіє предписаія од висшого начальства, разніі умніі ірошенія, каковіє прошенія видиктовивали сами повіринні... все ето я касательно миня і все ето я неотложно чу.

Семінарист. А поетів ви ніяких не читали?

Писар. Задля чіво їх читать? Знаем етих поетів,— они хлеба не дадут, пустяки, лож. Хіба разве ето правда, що они видумувають, што земля крутиться, а сонце больш землі... Хіба разве они лазили до сонця? Ето усьо брехня, кощунство з божііх сил. Они сами не вірують у бога і іщо хотять, чтоб і другіі не вірували... Сушіі пустяки — ахвекти.

Семінарист. Еге-ге... не знав я, що ви такі... вам треба багато читать... Зайдете до мене завтра, я вам дам книг гарних.

Писар. Какових?.. еслі б ти дал мне книгу гражданських уставов алі хорми усяких хормальных дел, тоісь з какових би можна ще больше набратсья ума, а атетих поетов не хочу — юунда!.. Наш брат писарь луччєє би їх сочинял разніі книги, та тольки не стоїть: ето сушіі пустяки.

Семінарист. Ех, жаль і противно.

Учитель. І охота тобі, Василь Стратонович, про це балакать!.. Неначе хвастаєш, що в семінарії учишся... я вже й скінчив і вже ось учителюю, а проте байдуже, безкорисне...

Писар. Справедливо!.. Ти би луччєє порасказав нам про свою комерцію з Галією.

Семінарист. Про що? Почім ви знаєте?

Писар. Міня не проведьош.

Учитель. Гм, може, вже тєє... покохався?

Семінарист. З такою дівчиною і покохатсья не диво. Яка у неї душа! Як оця ніч.

Учитель. По-моему, з простими не стояло б тобі знакомства заводить... а проте — діло твое.

П и с а р. Непредусмотрительная юрунда! Ведьоть он кумпанію з мужичкою, з необразованою хахлачкою, каковая хахлачка, как і усе хахли,— глупая, как тия... Ни умееть ні слова промолвить по-благородному, по-русейському, а усьо по-хахлячи... а іщо, как наденить керсет, спедницю, черевики — і смотреть нудно... ху, гадость, мерзость!.. Вот как наш брат писарь прилюдно і смотрыть не желает на хахлачку, а усьо гуляет із благородними разудетими баришнями, з каковыми баришнями чи пройтись под ручку, чи поговорить до дела по-благородному — прелість!.. А хоча буваєть, что і за хахлачкою гоняемся, так ето ночью, на одинойночке, чтобы поживиться, да і подальше... От ето дело! А то любить хахлачку — ху ти, мерзость.

С е м і н а р и с т. А за кого ви считаєте мужиків? Чи в їх не та душа, чи не те тіло, що в благородних? І в яких ще благородних. Ви за благородство признаете природню закохану розкіш сліпих коханців судьби?! Признаете намилені, наборіошнені пики? Шамкі, пишні убрання?.. Бідні!.. Хоч це благородство і велику силу має на світі,— усіх марить і обдурює своєю блискучою околишністю, но без душевного благородства воно — гній, сміття... Воно — молода, квітчаста, но дуплинаста, червива деревина. Душевне благородство — оце великий подарунок природи, оце найбільше наше щастя... Воно прикло злито з небом і дає чоловікові святі, небесні почування, дає совість чисту... Оцим благородством треба дорожить, оце треба поважать. Хто його має, той знає, що ми усі однакові люди, усі состоїмо з одного кошту і усі жить однаково хочем — болить у одного, болить і у другого. Хто його має, не буде минать правди за гроші і користувать чужим безталанням; не буде гнуть кирпу перед людьми і глузувать з простоти — вона дише розкішшю природи і святістю неба... Привіт тобі, свята простота.

П и с а р. Чипуху такую городиш, что і допонять нідзя... «мужик сьо да то» — хахол, дурак!.. не умееть ходити і жить по-благородному, не можить говорити по-русейськи, тоїсь пописьменному, по-образованому. Вот как, наприклад, і ти говориш по-хахляцьки. Хіба разве можна так? Ти в харошую кумпанію не годісья, тибя не только я, а всякой другой умной человек назовьоть необразованим хахлом.

Чуть глухий спів парубків.

С е м і н а р и с т (до писаря). Як тяжко і нудно вас слухати. Учитель. Цсс... чуєте, парубки співають... може, сюди йдуть?

П и с а р. Єслі сюда, то нада уходить отсюдова — будуть бити проклятії хами.

Семинарист. Хіба ви їм що винні?

Писар. Тоїсь так сібе... я їх привлекал к ответственності за незаконния вечернія собранія.

Семинарист. Так ви хочете заперити вечорниці?!

Писар. А што ж? Запричу!

Семинарист. Це ж рідне, святе України.

Писар. Чипуха! Почему на їх не пойдьоть нікто із благородних?.. Глупость, одратительная глупость.

Учитель. І мені одворотні оті вечорниці... путній нікто на їх не піде... (*Махнув рукою.*) Сміття.

Семинарист (*про себе*). Так ось які сини в тебе, дорога Україно!.. ще, ще... і зостануться одні тільки спомини над могилою святих твоїх звичаїв, твоїх жартів з природою... Все, все полине до запорожців.

Писар (*встає*). Ну, ідьом — придуть — полюб'ють.

Учитель. Авжеж так, ходім. (*Встає.*)

Семинарист. Та вони не прийдуть... вони на вечорницях; послухаємо, як співають.

Писар. Зачим там слухать — юрунда!.. пайдьом!

Семинарист (*встає*). Так прощайте!..

Писар. Не, не, милой друг, пайдьом з нами. (*Бере його під руку.*)

Учитель. Ти як вовк, усе сам. (*Пішли.*)

ЯВА 9

Г а л я (*трохи згодом іде тихенько, плачучи, обшарпана*).
Що дороже... дороже... для дівчини... усього, усього на світі... у мене... у мене одняте!.. (*Плаче.*)

ДІЯ ДРУГА

Дякова хата

ЯВА 1

Семинарист сам.

Семинарист (*декілька хвилин сидить кінець стола мовчки, замислившись*). Ітак... Прийшла година їхать!.. Ой, як не хочеться... як сумно, як тяжко... (*Мовчить.*) Ех, чорні брови, карі очі! Як переживать мені оце врем'я без вас!.. О, коли б скоріше скінчити... побратись і... тоді... тоді... Тільки чого мені так тяжко?! Хіба вона забуде мене, покохає другого?.. Ні... не спадало б, а тяжко... О Галя, Галя! (*Мовчить, а далі встає.*) Ох, треба лаштуватись. (*Бере чемодан і вкладає деякі вещи.*)

Дячиха (*увіходячи, показує карбованець*). Оце, мій сину дорогий, послідній карбованець взяла з скрині!.. (*Дає.*) На! вчися... кінчай швидше, та щоб і нас не забув.

Семинарист. Що вчиться треба й вас не забувають, то це я й сам добре знаю, а що оце ви даєте мені свій послідній карбованець, то це вже видумки... не треба... Заховайте про свою нужду. З мене хватить і тих, що батько принесе, якщо позичить отець Авакум...

Дячиха. Та на-бо... Ті заховаєш в чемодан, а ці будуть в кишені, на всякий случай: чи чайку, чи булочку купить... в дорозі здадуться... На!..

Семинарист. І як таки так!.. послідній карбованець, і ви і той оддаєте мені... Що ж ви думаєте?! Ви ж без грошей захлянете... ні, ні... не візьму.

Дячиха. Та ось слухай-бо, візьми!.. бог милосердний... не дасть захлянуть... В селі не без людей. Що випросим, що позичим та й житимем... А хоч би й захляли, то що таке!.. За нами немає шкоди ніякої; ми вже, слава богу, нажились на світі, а ти... тобі ще треба жить... не мори себе голодом.

Семинарист. Не тільки мені, а й вам ще треба жить... як знаєте — не візьму. Подумайте, скільки вже я з вас потяг, скільки довгів...

Дячиха. Та то все нічого. Аби тільки бог поміг тобі скінчить за сей рік семінарію, получить місто і тоді, як добрий будеш, не забудеш цього — все поповниш... А тепер як не візьмеш од мене цього карбованця, то не признавайся, що ти моя й дитина.

Семинарист (*убік*). Бідна старушка!.. (*До неї.*) Ну, давайте вже... коли б тільки бог поміг скінчить семінарію.

Дячиха. На, на, мій синочку... На, не забувай. (*Обнімає, цілує.*) Дитина моя! Рідна! Спаси тебе мати божа, цариця небесна.

Дяк. Ху!.. (*Сідає на лаву.*) Отак!.. Пропала надія...

Семинарист і дячиха. Чого?! Як?!

Дяк. Не позичив отець Авакум!

Семинарист. І, горе... Що ж тепер робить? Сьогодні ж я повинен виїхати в семінарію! Оце так!

Дячиха. Боже мій милостивий! На його ж тільки й надіялись...

Дяк. А на його... а він — бач, що — «немає», каже. Що тут робить?!

Дячиха. От, боже мій...

ЯВА 4

Ті ж і Явтух.

Явтух в старій кошлатій шапці, старому сіряці з дірками і постолах.

Явтух (*увіходячи*). Щоб з його, мовляв, бог так поглумився, як оце він, мовляв, з мене...

Дяк. Хто це?! Чого це він до нас пластає?

Явтух. Їсти не дають... вигонять... б'ють!

Дячиха. Що за чоловік?

Дяк. А це той, безприютний. (*До Явтуха.*) Чого тобі треба?

Явтух. Їсти хочу... переночувать пустить... (*Кланяється.*)

Дяк. Іди собі з богом, чоловіче добрий; ми й сами... жити не раді...

Семінарист. Та куди іди?! Чого іди?!

Дяк. А чого ти йому даси?! Куди пустиш?

Дячиха. Радніші б зарятувать тебе, чоловіче добрий, так і сами такі... і сами голодні... йди собі до багатших...

Явтух. Багатші, мовляв, не пускають, б'ють... що ж мені робить?!

Семінарист. Бідний чоловік! Сідайте (*саджає*) тут. Десь був хліб. (*Шукає під скатеркою.*)

Дячиха. Та що ти робиш? Не багато ж давай... бо всього дві палянички... Радніші б, так... горе...

Дяк. Багачі, та не дадуть і шматка, а він... Ох, подумай о своїм нещасті... що самим робить?!

Семінарист (*дає Явтухові шматок хліба*). Нічого... Ось чоловік нещасніший нас... а він же чоловік!.. Чим можем, треба допомогти йому... Тут лежала рибка (*шукає на лаві, дає*), нате, їжте...

Явтух (*поклонився*). Спасибі, дядюшко-паничу!.. ей-бо, мовляв, спасибі. (*Їсть.*)

Семінарист. А хто ж вас вигонив?.. Хто бив? Чого на вас такі синяки?

Явтух. Та ото я, дядюшко, прилаштувався був ночувать, мовляв, на улиці, під лісою... А їсти хочеться, бо храни!.. А я лежу, зігнувся... Коли це щось як улупить мене, мовляв, ципугою зверху!.. Я схвативсь, аж то соцький!.. І, лихо!.. що тут робить?.. Так я, мовляв, давай йому кланяться. Дядечку, кажу, за віщо, мовляв, б'єте?.. А він мені: вон, мовляв, з села!.. тут нідзя ночувать!.. та одно лупить мене, одно лупить, аж курява, мовляв, устає.

Семинарист. Поліція?! Це її назначеніє?!

Явтух. Так я тоді, дядюшко, мовляв, попластав до Пилипа, а там узяли та вигнали мене... Я; мовляв, до Квокія, а той собаками, мовляв, нацькував...

Семинарист. Так ось які люди!..

Явтух. Так я оце до вас, мовляв, спасибі вам...

Семинарист. Жизнь?! Ви живіть у нас.

Явтух. Га? Що?!

Дяк. Де? Що це ти?! Якби не така бідність хоч... а то... люди багаті, та, каже, вигонять... Куди ж нам?!

Семинарист. Чого ж на таких людей дивиться?! Достойні вони свого рожденія?! Людина гине, і не допомогти! Він же чоловік, такий, як і ми!..

Дячиха. І прийнять би... і горе ж...

Дяк. Хай трудиться, робить... хай служить!..

Семинарист. А як чоловік не по силі!.. Було врем'я, була й сила!.. а тепер, як всі цураються його, куди ж чоловікові дітсья?..

Дяк. А як же ми з ним житимем?

Семинарист. Як житимем, так і житимем... На те ви учите мене, щоб було як жить...

Явтух. Я, мовляв, що подужаю, те й робитиму вам...

Дяк. Ну, живи, чоловіче добрий... На бога надія...

Дячиха. Еге, як бог дасть, так і буде.

Явтух (*кланяється всім у ноги*). Спасибі вам!.. ей-бо, спасибі!.. велике спасибі!

Всі. Богові!

Семинарист. Де ж тепер шукать такого чоловіка, щоб і нам допоміг оце?!

Дяк. Еге... хто його знайде.

Дячиха. А може, Цап позичив би; то чоловік заможний... а збігай.

Дяк. Е, Цап не позичить. Він оце сторгував землю у Мотузкіна, так і сам за грішми бігає. Я був і в його...

Дячиха. Ну, так, може, Сметаненко б...

Дяк. Еге-ге! Сметаненко і стару позику давно вже требає.

Семинарист. А знаєте що?.. Мені здається, Кнур позичив би.

Дячиха. Може... Збігай, старий...

Дяк. І... там собаки злі!.. Раз мені чисто були халяву прокусили.

Семинарист (*до Явтуха*). А ви собак не боїтесь?

Явтух. Я — ні... я, мовляв, ні... не боюсь...

Семинарист. Так візьміть дрючок і підіть, будь ласка, до Кнура — хай до нас прийде на хвилиночку.

Дяк. Еге, і хай гроші...

Семінарист (до дяка). Послі, послі...

Явтух. Га? Що?..

Семінарист. Збігайте, кажу, до Кнуря, щоб зараз сюди йшов.

Явтух. Га? Як це, мовляв, до Кнуря?!

Семінарист. Та так, щоб сюди йшов... Ну ж, швидше...

Явтух. Де ж той, мовляв, Кнур?..

Семінарист. Ось недалеко... проти Пилипа. Розумієте?

Явтух. А розумію, мовляв; та тільки в того Пилипа, бісової віри, мовляв, кнур здоровий... треба налигача делого.

Дяк і дячиха розводять руками і здвигують плечима.

Семінарист. А, боже!.. До Кнуря — чоловіка, що в його є дівчина Галя.

Явтух. Га?! Що, мовляв, Галя є? Так то ж не Кнур, а Оверко.

Семінарист. Ну, Оверко, Оверко. Біжіть же скоріше, хай той Оверко сюди йде.

Дяк. Потім зайдеш до Дмитра в лавку і візьмеш вексельний бланк на оці гроші (дає), на!

Явтух. Кого? Що?..

Семінарист. Бланк вексельний... чуєте?.. Або постійте, я напишу вам записочку. (Пише і дає.) Нате, дасте оце Дмитрові... ну, йдіть уже з богом...

Дяк. Та живо — бігом!..

Явтух. Е, я, мовляв, бігом... (Пішов.)

ЯВА 5

Ті ж без Явтуха.

Дяк. Еге... Ну, добре ж, як позичить Кнур, а що буде, як і він заспіває тії, що отець Авакум?!

Дячиха. Не дай боже...

Семінарист. А що ж сказав вам отець Авакум?

Дяк. Та що ж! Я кажу йому: «Така бідність, нічого немає, та нігде й узять... Зарятуйте, кажу, будь ласка, прошу покорно», — а він: «Як нічого у вас немає, то вам опасно й позичать... Немає, каже, в мене грошей».

Семінарист. В кого є худоба, гроші, тому й дають. В кого немає нічого, хто гине в нещасті, на того не дивляться, той хай пропадає... Ех, люди, люди... Бездушні люди!..

Дяк. Нічого не зробиш... Треба вже терпіть.

Дячиха. Еге... Якби дав бог, цариця небесна, щоб хоч Кнур позичив.

Дяк. А що буде, як не позичить?!

Дячиха. Не дай боже!.. (Мовчать.)

Дяк. Прийдеться семінарію кидать...

Дячиха. Кидать! Скільки вже втратились!.. Скільки довгів!.. Чим і кому їх тоді оддавать?! Як жить?! (Мовчать.)

Дяк (зітхає). Хоч ти живий у яму лізь.

Семінарист. Ех, жизнь, жизнь!..

ЯВА 6

Ті ж і Оверко.

Оверко. Добрий вечір вам!..

Дяк. А, здрастуйте, Оверко Васильович!.. Чого це ми вас будем просить?

Оверко. Скажете.

Семінарист і дяк. Сідайте, будь ласка, сідайте!

Оверко. Можна!.. (Сідає.)

Дяк. Тут нам, Оверко Васильович, до того прийшлося, що хоч плач... Так чи не зарятували б ви оце нас?!

Оверко. Як саме?..

Дяк. Та оце, як бачите, прийшла пора їхать Васі в семінарію. А вже як їхать, то треба й гроші везти!

Оверко. Видима штука!.. Це діло таке!

Дяк. Еге... а тут ані копійки. Один тільки рік зостався вчиться, та, хоч ти кидай, ні за що.

Оверко. Вася ж учиться на батюшки?..

Дячиха. Еге-еге, на батюшки!.. Він тільки получит місце, так і долгам кінці.

Оверко. Так чого ж не зарятувать чоловіка? Можна!

Всі. І... Спасибі вам, Оверко Васильович, спасибі.

Семінарист. Які ви добрі, які любі! Дякую. (Тисне йому руку.)

Дячиха

Дяк

} (Разом.)

Боже! Цариця небесна!.. Боже милосердний! Ти побачив наше горе... Змилосердився...

Послав спасенного чоловіка запомогти нам... О, ми щасливі!.. дякуем, дякуем тобі!..

Оверко. Можна. Чуєте, можна... а багато вам?

Дяк. Та так, на первий раз карбованців хоч 50 — будь ваша милость... Ми вам і вексель напишем, і проценти, які скажете, поставим.

Оверко. Та вексельок хоч і напишете, а процентів не треба ніяких.

Всі. О, як-таки!.. треба, треба... ви нас визволяєте з горя... ще процентів і мало...

Оверко. Ні-ні... не візьму з вас... Ви, Василь Стратонович, такий чоловік, що й мені згодиться... не треба.

Семинарист. Який би я рад був, якби і вам згодився!..

Дяк і дячиха. Дякуєм, дякуєм вам, Оверко Васильович.

Оверко. Так вам на коли гроші потрібні?..

Семинарист. Оце зараз, зараз, будь ласка — сьогодні од'їжджаю.

Оверко. Сьогодні?! Так, значить, нічого й гаяться... іти шукать. *(Встає.)* Підождіть... я — живо... *(Пішов.)*

Всі. Гаразд, гаразд, Оверко Васильович... спасибі!

ЯВА 7

Ті ж без Оверка.

Дяк. Ну, це спасибі чоловікові... А то зовсім були опустили крила.

Дячиха. А спасибі, дай боже здоров'я!.. Що то значить молебінь!.. Бач, одслужили, то бог і не оставив так...

Дяк. Еге... Позичим нарешт грошей і одслужим і в цю неділю.

Дячиха. Авжеж... За позичені гроші якось усердніше лине молитва до бога...

В сінях щось бормоче і стукотить.

Дяк. А звісно... що воно там лементується?

Дячиха. Може, свиня вбралась?.. Виглянь.

Дяк. Чого доброго. *(Виглядає.)* Хто там?.. тью!.. чу-чу!..

Голос Явтуха. Га? Що?

Дяк. А... Явтух!.. Чого ти там мордуєшся, в хату йди!..

ЯВА 8

Ті ж і Явтух. В Явтуха на плечах дрючок, ззаду розірвана свита.

Явтух *(увіходячи)*. Щоб вони йому, мовляв, виздихали — нечисті сили.

Дяк. Чого це ти так несамовито, хай бог милує, лаєшся?!

Явтух. Ось, мовляв, чого!.. О!.. *(Повертається спиною.)*

Всі. Де то?! Що то?!

Явтух. Ось, мовляв, що!.. *(Указує рукою на розірвану спину.)*

Семинарист. Це, мабуть, собаки так поколошкали?..

Явтух. А собаки, мовляв... щоб вони, мовляв, виздихали, матері їх чорт!..

Дячиха. Хм, як же це так сталося?.. Ти ж, як видно, з дрючком ходив?

Явтух. Авжеж, мовляв, з дрючком... та ще з оцим і дрючком!

Дяк. Ого!.. І дрючок неабиякий, а він дався собакам!..

Явтух. Еге... Як вони, бісові душі, хитріші тії лисиці, що в Омелька Ковбаси квочку вкрала... ей-бо, мовляв, хитріші!.. Там — бо' храни!..

Семінарист. Ануте, чим вони хитрі?

Явтух. Та чим же!.. тільки що ото я, мовляв, упластав у двір, коли вони з-під соломи: «гав-гав!», а я, мовляв, «тю-тю!.. ля-ля!»... Ось, кажу, дрючок!.. а вони, мовляв, до мене! І, лихо! Махав я, махав оцим дрючком поперед себе — ні! — не виходить діло!.. Позабігали, мовляв, бісової віри собаки назад та й скубуть за сіряк. Що тут робить? Доставать, мовляв, дрючком ззаду?! Ану, думаю, попробую... коли кинувся, аж ні!.. не поверну ніяк рук назад!.. А вони, мовляв, матері їх гарбуз, скубуть! так я тоді — хай вашому чорт батькові!.. Та навіткача!.. Вони за мною — і, лишенько!.. Лапаю я, лапаю, ніяк не налапаю хвіртки, а вони, біс їх батькові, одно, мовляв, хазяйнують надо мною: тріщить сіряк, аж луна йде!.. Я давай кричать на їх: «Та тю, щоб ви виздыхали!..» Коли тут де взялася, мовляв, Галя та, спасибі, упорядкувала... а то б підбрили були Явтуха... Хай вони, мовляв, прокляті луципері, виздыхають!..

Семінарист. Бідний дід!..

Дячиха. Хм, моя матінко!..

Дяк. Трапляється!.. А приніс пак вексель?

Явтух. Га?

Дяк. Вексель приніс?

Явтух. Що?

Семінарист. Дмитро вам нічого не давав?

Явтух. Ні, ось, мовляв, щось дав. *(Шукає в пазусі.)*
Нате!..

Дяк. Ага, це й він!.. *(До семінариста.)* На, пиши на п'ятдесят.

Семінарист *(бере)*. Знаю, знаю... Дайте ж дівові отам яку другу одежину. *(Пише.)*

Дячиха. Де її взять?! Такої й одежини немає...

Семінарист. Адже в хижі на трямочку висить старий лапсердак.

Дяк. Так то ж мій... А я в чім буду ходить?

Семінарист. Чи чуєте, тату... на вас ото є одежина, а в чоловіка, бачте, немає,— руб'я... дайте йому... ми собі справим...

Дяк. Ну, хай бере... на бога надія...

О в е р к о. Я вже й справився. Це вже й Явтух прителі-
пався! Що це він у вас за поштаря?

Д я к. Еге... Ми, Оверко Васильович, взяли його до себе.

О в е р к о (*скрутнув головою, убік*). Не по-хазяйськи...
аби більше з'їжі, дармоїдства...

С е м і н а р и с т. Ідіть уже передягайтесь.

О в е р к о. Так тебе, голубе сивий, мої собаки покудов-
чили?! Нащо ти на їх тюкав, лякав?

Я в т у х. Еге, то я, мовляв, лякав їх, а вони, бісове на-
сіння, взяли, мовляв, та одурили мене,— он що зробили!..
Ну, вдруге вже, мовляв, лиху годину одурять... Я не дурний.
Візьму прямо присішок і, їй-бо, до цурки виб'ю. Я покажу
їм Явтуха.

О в е р к о. Ото, може, й так! (*Сміється.*) Молодець Явтух.

С е м і н а р и с т. Ідіть уже передягайтесь, а то ще справ-
ді заходиться собак бить.

Я в т у х. Що?

С е м і н а р и с т. Передягайтесь ідіть.

Я в т у х. Га? Де?

Д я к і д я ч и х а. Ну, вже й дурило, нівроку тобі.

Я в т у х. Га?

Оверко сміється.

С е м і н а р и с т. Слухайте-бо сюди!.. У хижі на трямочку
висить старий лапсердак. Підіть візьміть його і надіньте за-
мість сіряка... Чуєте?..

Я в т у х. Га? Цебто, мовляв, мені надіть? Ге-ге... Паном
буду! Чудасія... (*Пішов.*)

О в е р к о. Чудний Явтух... Еге... Так вам, мовляли, зараз
гроші потрібні?.. Так... Можна... (*Виймає з кишені калитку.*)

Оце й вони. (*Викладає на стіл.*) 50 рівно, хоч і перелічить...

В с і. Спасибі!.. Дай боже вам здоров'я і щастя!

С е м і н а р и с т (*дивиться, забирає*). Так, 50!.. Сердечно
дякуем вам, Оверко Васильович. (*Тисне йому руку.*)

Д я ч и х а. Заховай же їх зараз у чемодан, наспід, щоб,
бува, в машині жулики не добрались, а то...

С е м і н а р и с т. Тато я знаю... оце вам, Оверко Васильо-
вич, і вексель... дивіться — так?

О в е р к о *(бере, дивиться)*. Так, так.

Семінарист ховає гроші в чемодан.

Д я к. Ну, спасибі ж вам, Оверко Васильович, що зарятували. Тепер, як то кажуть, і ми не загинем і гроші ваші не пропадуть.

Д я ч и х а. Ні-ні... не пропадуть. Вася тільки получить місце, так і оддасть.

О в е р к о. Та ще, може, я з вас і зовсім їх не братиму... Може, поки що, то ми й породнимосся.

Всі незрозуміло дивляться.

О в е р к о. Тут нігде правди діти: у вас Вася, а в мене Галя, то ще, може, й сватами будем.

С е м і н а р и с т *(убік)*. Ой! *(Береться за груди.)* Яке щастя! Галя!.. Душечка!..

Д я к *(радісно)*. Невже ж би ви віддали за нас Галю?!

Д я ч и х а. Ми ж які бідні!

О в е р к о. Нічого... Ми з старою запримітили, що вони покохали одно другого, і нарештє про це балакали, так виходить, що бідність ваша Васі не страшна,— вони будуть батюшкою, а Галя матушкою, то й житимуть... ще як і житимуть! Тепер батюшки тільки й живуть: руга, дохід, повага!.. Прямо, Василь Стратонович, як кінчите семінарію, так і засилайте старостів — не бійтесь — гарбуза не буде.

С е м і н а р и с т. О, я щасливий!.. Ви даєте мені щастя!.. *(Цілує Оверка.)*

Д я ч и х а *(до дяка)*. Прямо щастя: за нею приданого скільки!..

Д я к. Боже милосердний!.. Дякуєм тобі!.. Це ти даєш нам таке несподіване щастя!..

О в е р к о. Так ото, чуєте, так!.. Як охота ваша, засилайте — віддам.

С е м і н а р и с т. Ой Оверко Васильович!.. Я вже давно міркую про це, вже й з Галею поладнав, но ніколи не осмілюсь вам натякнуть та все так і млію душею: чи віддасте її за мене, чи ні... А тепер... я без краю щасливий... щасливий... од вас самих чую безцінне слово «віддам»! Тепер все, чого мені треба, здається, є... є для таємної життя душі незрозумлива дивна природа і для пекучих бажаній серця є любочка Галя... *(Помовчав.)* Тільки... о небо!.. Чого до сієї світлої радості примішується пекельна туга, чого на душі так робиться тяжко?!

О в е р к о. Того, що оце вам треба од'їжджать, а ви привикли за літо дома, звиклись з товариством... от воно, мовляв, і робиться тяжко, як здумаєш, що треба це кидать.

Дяк. Так, так... А в семінарії звикнеш, то вп'ять звідтіля не хотітиметься їхать... Це з усяким буває.

Семінарист. Може... тільки, здається, ні... А може, хто Галю одіб'є від мене?..

Оверко. Боже сохрани! Та я не дам нікому й забалачать з нею. Кого побачу з парубків, так і пір'я обіб'ю. Не бійтесь нічого. На мене надійтесь: я як сказав, так і буде.

Стук і голос із сіней. А чортов одверок — отак трахнувся!.. Пропал лоб.

Голос другий. Ха-ха-ха! Заблудили? Сюди йдіть!

Оверко. Що воно там плентається?!

Семінарист. А, це мої товариші... йдуть випроводжати мене.

ЯВА ІІ

Ті ж, учитель і писар.

Писар (*увиходячи і держачись за лоб*). Ну, ето так!.. Прямой ахвект, чорт би ево взяв!.. Мое почтеніе!.. (*Чоломається з семінаристом і Оверком, до Оверка.*) Как ваше здоров'ячко?..

Учитель. Доброго здоров'я. (*Те ж з семінаристом.*)

Семінарист. Здрастуйте, здрастуйте! Спасибі, що прийшли... сідайте!.. Та що таке, Саврадим Сковородинович?..

Писар. Да што ж!.. понастановили одверков, ето, как ево, нікуда не соответствующих, с сучками, да кривих, да і ето, колоті лоба.

Семінарист. Що ж робить? Простіть!..

Дяк. Звиніть, Саврадим Сковородинович... ні за що кращих поставить.

Дячиха. Еге, ні за що, ні за що: така бідність, господи!..

Писар. А почему, наприклад, у нас у канцелярії нет такой юрунди: там, нібойсь, нікада ні набйош лоба,— всьо в надлежащей ісправності — прелість!..

Семінарист. Ех, Саврадим Сковородинович!.. не скрізь канцелярії... простіть... Якщо дуже вдарило, то, може, вам перев'язку зробити?

Писар. Што мне твоя перев'язка! Вот у меня в городе есть дохтор крепко знакомый, з каковым я живу на дружиськую ногу,— і руку мне подають,— так вот, когда я до ніво поеду, то он мне по дружиськой знакомости апиляц... тоісь, как ево, апирацію учініть. Вот ето дело!..

Семінарист. Може...

Оверко (*убік до дяка і дячихи*). Ти ба!.. От ти й знай!.. дохтор ручку подае!.. От тобі й Саврадим Сковородинович!..

Балакать-бо здорово може... що то значить на всі прахтики учений і розумний чоловік!..

Учитель. Ну, Василь Стратонович, скоро їдеш?

Семинарист. Скоро, скоро...

Писар. А завтрак, чи то пак, как ево, ужин поспел? З горілкою?..

Семинарист. З горілкою, з горілкою... (До дячихи.) Готовте закуску...

Дяк. Еге, закуску, закуску, Єпистимія Антиповна!

Дячиха. Я й забула!.. Давно вже було треба... Ось зараз. (Пішла в хатину.)

Семинарист. Поки що ходімте, будь ласка, по садку походим, хоч трохи... побалакаєм... (Дивиться у вікно.) Вже, як на те, й місяць зійшов.

Писар. Зачим там ходить? В комнате луччей как-то времнячко препровождається. Сидиш і ног не трудиш, а то ні з сього ні з тово ходи! Єслі б ти сказал із баришней под ручку, от ето так!.. А то ходи сам, аби тольки, как ево, роматизм учинился в ногах.

Семинарист. Саврадим Сковородинович!.. Хоч би ви мені раз уважили!.. Як я хочу походить оце по своєму рідному садочку... походить послідній раз в цім літі! Походить і проститься з зеленим деревом, пахучими кущами... Може, я їх більш не побачу, а хоч і побачу, то вже в другому убранні!.. В другому... О, де дінуться ті цвіточки, ті листочки, котрі ціле літо навівали на душу якісь таємні почування і так щиро розважали її?!

Учитель. Та й справді вийдем надвір, а то будуть готовиться, то якоесь неловко сидить.

Писар. Верно-верно!.. Я дома усігда сажусь за стол, когда уже все блюда, как ево, в надлежащем порядке поготовлені на оном, вишеізображенном столе... Верно! Пайдьом! (Встають.)

Оверко (встає). Е, так іти ж і собі... вечерять та спать.

Семинарист. Куди, куди ви, Оверко Васильович! А мене випроводжать і не хочете?!

Дяк. Еге, і закусить, чарку випить... як можна!.. Не йдіть.

Оверко. Хіба так... випроводить треба... (Сідає.) Можна.

Семинарист, учитель і писар вийшли.

ЯВА 12

Без їх.

Дячиха ходить то в хатину, то з хатини, готовлячи вечерю.

Оверко (помовчавши). І таке, хай бог простить, хто його зна й яке!.. Чи горде, чи дурне?..

Дяк. Та хто то так?..

Оверко. Та хоч, наприклад, і оцей учитель: скільки раз іде поз мене і, як звір, ні поздоровкається, ні обізветься путнім словом... «Я, мов, велике цабе, багато знаю, а ти ніщо, ти дурак». Дурак ти сам, сучий сину!..

Дяк. Знаєте, Оверко Васильович, хто путній, хто, мовляв Вася, з душею, то не буде гнуть кірпу перед людьми і хвастать так, як ось і писар: я і се, я і те.

Оверко. Та на писаря якимось не так жалко: цей хоч поздоровкається звичайно, побалакає по-благородному, а ось учитель!.. Що така вже недотепа, такий мовчан-макуха, а ще й несе себел!..

Дяк. Гарні всі вони, Оверко Васильович; хоч і писар — до таких, як ви,— з кого надіється покористуватись — лижеться, як цуцик, чуть у вічі не вскочить, а ось уже до Оникія або до кого другого!.. той йому шапку скидає, а він і не гляне... Ось я — не я!.. до мене ані приступу.

Оверко. Бачте, така хорма на світі... прахтикованому чоловікові на харпака якимось стидно дивиться, так і писар — він знає, до кого має діло... а чого вчитель? чого вчитель такий?! Хіба й я по його, матері його ковінька, харпак!

Дяк. Ні, то ще він не взнав, що ви, як би сказати, із хазяїнів.

Дячиха *(долаштовуючи децю на столі)*. Уже й вечеря готова!..

Дяк. Готова?.. Так гукай тих. *(Одхиляє двері.)* Вася! Вася! Ідіть уже! *(Зачиняє.)* Ось ідуть...

Дячиха. Може б, вони ще погуляли, а ми...

Оверко. Та чи чуєте, чим скоріше, тим краще.

ЯВА 13

Ті ж, семінарист, учитель і писар.

Писар *(увиходячи)*. Не-не, Василь Стратонович, не говори, не говори.. я ненавиджу цього,— юрунда, ахвекти!..

Дяк і дячиха. Уже закуска... вечеря готова... готова...

Семінарист. Гаразд... *(До писаря.)* Чудні у вас погляди... Вам треба побільше читати. *(Бере на полиці дві книжки.)* Натє оці дві книги, читайте.

Писар *(бере)*. А то які три? Давай і те.

Семінарист *(дає ще три)*. Натє, та тільки, будь ласка, бережіть їх, бо вони дорогі. Прочитаєте і, як приїду, віддасте.

П и с а р. Харошо, харошо... целії будуть... я отдам... за мной не зайдуться... я, боже сохрани, чужого не хочу... ні беспокойтесь. (*Убік.*) Поминай как звали. (*Розгортає деякі і дивиться.*) Што-што? (*Придивляється.*) «Філософія»... «Астрономія». Гм, глупость, пустякі... Ну, нічиво... Більш буду іметь движимості. (*Кладе на лаві.*) Пушай полежуть, пока ітіть.

С е м і н а р и с т. Сідайте ж!.. Сідайте, прошу покорно, за стіл. (*Саджає дяка, дячиху, Оверка, учителя й писаря.*) Де ж горілка, чарка?.. Ага — ось. (*Бере й частує дяка.*)

Д я к (*взявши чарку*). Дай же боже скінчить тобі семінарію, получить місце і... всього кращого!.. (*П'є. Всякий, хто вип'є зараз закусює.*)

Д я ч и х а. Спаси тебе мати божа, цариця небесна і даруй тобі всякого щастя!..

О в е р к о. Дай боже вам достукаться батюшки, жениться і... або он що: випийте ви вперед.

С е м і н а р и с т. Я послі, послі... Спасибі...

О в е р к о. Ну, так роди ж, боже, жито, пшеницю, всяку пашницю... Ні, таки випийте від мене.

С е м і н а р и с т. Ні, Оверко Васильович, пийте ви, пийте, прошу покорно.

О в е р к о. Еге, дай же боже улаштуватись вам на батюшки, пошли усім нам щастя, здоров'я, а помершим душам царство небесне, вічний покій, вічная пам'ять.

У ч и т е л ь. Я, звиніть, приказувать не вмю.

С е м і н а р и с т. Нічого, нічого.

П и с а р. Всіво найкращайшого, найлуччейшого! Будьмо здорові! (*Випивши.*) Налівай ещо! (*Випивши ще.*) Оце, еслі б ещо, ето как ево, ром алі конняк!.. сьорбонулося б з комбінацією!

С е м і н а р и с т. Закусуйте, закусюйте, Саврадим Скородинович. (*П'є сам.*)

П и с а р (*закусює*). Ето, еслі б пірожное, з ахвектом би зкушалось...

Всі їдять не поспішаючись.

Д я к. Чи ти, Єпистимія Антиповна, наставила пак самовар?

Д я ч и х а. Я й забула!.. Треба наставить. (*Хоче встать.*)

С е м і н а р и с т. Сидіть, сидіть... Я ось діда заставлю. (*Одхиляє двері.*) Діду! Діду!

Г о л о с Я в т у х а. Га? Що?

С е м і н а р и с т. Сюди йдіть! Зараз!

Г о л о с. Та ось, мовляв, іду! Чого?.

Увійоде Я в т у х у великій шапці, старому довгополому лапсердаці і постолах, з люлькою в зубах; учитель і писар чмихають.

Семінарист (наливає чарку). Нате пийте, та тільки вийміть люльку з зубів і скиньте шапку.

Писар (до учителя). Ху ти, гадость!.. Такому порепаному хахлу, дураку, дал би я водки!..

Я в т у х. Оце спасибі, ей-бо, мовляв, спасибі. (Скидає шапку, кладе на лаві, виймає люльку з зубів, бере чарку.) Царство небесне помершим во віки віков, амінь! (Хреститься і п'є.) Налийте, мовляв, паничу-дядюшко, ще чарочку, спасибі вам.

Семінарист. Можна, тільки глядїть, щоб не п'яні були.

Писар (убік). Гадость, юрунда! (Плює; учитель чмихає.)

Я в т у х. Ні, я, паничу-дядюшко, мовляв, ні... не п'яний. (Бере чарку.) Спаси господи й помилуй нас грішних... царство небесне... мовляв. (П'є.)

Семінарист. Ну, тепер закускуюте, та підете наставите скоренько самовар, якщо вмієте.

Я в т у х (бере півпаляниці на столі і, поснішаючись, закусює). Я, мовляв, умію... я, мовляв, молодець... Бог бачить... хоч, мовляв, собаки оцих Оверка (вказує шматком на Оверка) і розірвали сіряк, так то, біс їх батькові, одурили... тепер, мовляв, лиху годину одурять!.. Еге... я вмію наставлять... я...

Дяк. Іди вже, іди наставляй.

Я в т у х. Ось живо... я, мовляв, живо... (Недоїдений шматок ховає в кишеню і виходить.)

Ті ж без Явтуха.

Писар. Што ето за такой невежественний хахол? А найменованіє у нїво каковое неблагопріятное, мужицкое — Явтух!.. Ха-ха-ха!..

Учитель. Вже прямо.

Семінарист. Чоловік і мення чоловіче... Що ж тут такого?..

Писар. Із-за чїво ви, наприклад, держите у сїбя такого ниобразованого хахла? Я би, как честной человек, і до двора б не допустїл такого дурака.

Дяк (до дячихи). Бач, що люди кажуть!.. от і послухай Васі.

Семінарист. А як по-вашому? Чоловік без роду, без приюту, хай погибає!..

Писар. Так што ж!.. Какое наше дело до него?..

Семинарист. Ех ви, люди, люди!..

Явтух (з сіней). Паничу!.. Паничу!.. Дядюшко!..

Семинарист. А що там таке?..

Явтух. Лишечко!.. Самовар, мовляв, з дірками!.. Вода вибігає!..

Семинарист. А стійте!.. (Хутко виходить.)

Дячиха. Моя матінко! Гляди, розбили!..

Дяк. А він же дорогий.

Писар. Хто дорогий? Юрунда!.. Жалел би я ещо за самоваром.

Семинарист (увиходячи). Не буде в нас чаю... Явтух ошибся: замість угілля налив води в трубу.

Всі сміються.

Писар (сміючись). Я так і знав!.. я так і знав. Вот дурак!... Вот булван!.. В трубу наліть води... Ха-ха-ха!..

Семинарист. Знаєте, Саврадим Сквородинович, чоловік як не бачив, як воно робиться, то й сміяться нічого,— вперед треба навчить.

Оверко. А це так, це так!..

Писар. Самовар наставить — пустяшное дело. Ето он просто дурак.

Оверко. Еге... ми засіли, то й уші вам пооб'їдаєм... ви люди, звісно, які,— небагаті... пора вставать.

Дяк, дячиха і семинарист. Іжте, їжте, прошу покорно, що бог дав... Чого так скоро?..

Оверко. Ні, спасибі ж, вже вдовольнився... пустіть. (Всі встають, Оверко хреститься й виказує.) Спасибі богу, матері божій, всім святим за хліб, за сіль, за вечерю; та й вам, хазяїне, вам, хазяйко, і вам, Василь Стратонович. (Жме їм руки.)

Дяк, дячиха і семинарист. Звиняйте, звиняйте, прошу покорно, що так пришанували... радніші б лучче, так... що ж робить...

Оверко. Нічого, нічого... Спасибі й за це.

Ті теж хрестяться.

Учитель (до писаря). Ну, ти скажи мені, що це за дядько?.. (Указує рукою на Оверка.)

Писар. А ето премногопочтеннейший Авер'ян Васильович господин Кнурь.

Учитель. Оце той багатий?! Не знав я... познаком мене з ним.

Писар. Січас!.. (До Оверка.) Авер'ян Васильович! Знаєте етого молодого чоловіка?

О в е р к о. Знаю. Це, дядюшка, наші господин учитель.

У ч и т е л ь (*підходе до Оверка*). Здрастуйте, господин Кнурь, Оверко Василевич!.. Будьмо знакомі. (*Чоломкаються.*) Я вас, звиніть, не знав.

О в е р к о. Здрастуйте, здрастуйте, господин учитель!.. Я на вас, звиніть, був трохи розсердився: скільки раз ідете поз мене і ніколи не глянете.

У ч и т е л ь. Звиніть... простіть... я не знав, ей-богу, думав, що ви — такий, абиякий дядько.

С е м і н а р и с т (*убік*). А як небагатий, такий, абиякий, так не дивиться!.. Та ось які ви, люди!..

Д я к. Сідайте, прошу покорно, оддыхнемо, поки приїде звощик за Васею. (*Сідають.*)

П и с а р (*побачивши на лаві Явтухову шапку*). А ето што, а ето што?! (*Бере й крутить в руках.*) Ха-ха-ха!.. Хамщина, хахлайщина... Ану, чи харашо мне будіть в хахлацкой шапке. (*Надіває і викручується по хаті.*) Тринди-ринди... Явтух, лопух, хахол, мазніца!.. Ха-ха-ха!..

Дехто сміється.

С е м і н а р и с т. Та оставте, Саврадим Сквородино-вич... Ви думаете, всім гарні ваші смішки... Бідні ви!.. Ви осміюете цим свою душу, виказуєте всю низість її.

У ч и т е л ь. Та ти чуеш, Василь Стратонович, не мішайся!.. Хай чоловік робить своє... Ану-ну, Саврадим Сквородинович!

П и с а р (*кривить Явтуха*). Паничу, дядюшко, мовляв, самовар з дірками... мовляв... ха-ха-ха! Собаки сіряк, мовляв, порвали... Дайте галушок кендюх направить... очкур роз... розтеє...

Дехто сміється.

С е м і н а р и с т. Я вас прошу — перестаньте, ради бога!.. Це вже без душі треба быть, щоб замість того щоб визволить з безпросвітної темниці свого нещасного брата, — осміювать його, у ніщо повертать.

У ч и т е л ь. Балакай, Василю! Кому воно нужне, що ти балакаєш!.. Сидів би отам мовчки; хай чоловік робить своє... Знаєш, якось цікаво перекривлять мужика і кумедно дивиться, як він дурний.

П и с а р. Верно, верно... мужик — хахол, мазніца. Я очень люблю кривлять їх — они дураки!

С е м і н а р и с т. Я б вам совітував оцінить уперед свій розум; подивиться на себе; уперед себе перекривить.

П и с а р (*застидившись, мене в руках шапку*). Ти нічиво не понимаєш... значить, і ти мужик.

Се м і н а р и с т. Жаль і досадно... Які люди!.. (Помовчав.) Еге, мені пора вже їхати, а звощика немає. (Бере у писаря шапку і одхиляє двері.) Діду, діду!.. підіть, будь ласка, скоренько за звощиком, хай зараз сюди їде... Н ге шапку.

Г о л о с Я в т у х а. За звощиком, мовляв? Ось живо!..

Д я ч и х а. Моя дитино, це вже ти їдеш?! Ідеш, мій синочку дорогий?

Се м і н а р и с т. Іду!.. (Помовчав.) Ой, чого мені так досадно!..

О в е р к о. Того, що ви так дуже гарячитесь... хочете, щоб ще й з Явтуха ніхто не насміявся.

Д я к. Еге, він у нас такий.

У ч и т е л ь. Та він якийсь чудний, оцей Василь Стратонович... Мішається в чужі діла... Та про мене, скільки завгодно хай сміються з його — мені байдуже, аби мене не заняли.

Се м і н а р и с т. Чого ж сміяться з такого чоловіка?! Сміються з вас, запримітивши що негарне,— діло друге: ви щитаєте себе розумними, вченими; щитаєте такими людьми, які б, по-моєму, повинні знати, що є великі, рівняючі всіх закони неба, закони душі... Повинні б бути тими щасливцями, котрі через намітку таємності, через дихання природи почувають вищу, неземну ціль битія і живуть душевними законами, живуть нравственністю, дивлячись на все другими очима. Ах, як вони щасливі!.. Їх душі живі, великі... жартують з природою, зливаються з таємним диханням її — богом. (Помовчав, учитель і писар закурюють цигарки.) Як жаль і досадно на того, хто, видаючи себе за вченого, розумного, на самім ділі не має в собі і крихотки нічого вищого, небесного, окрім всього низького, земного... З такого чоловіка й насміяться не гріх... А чого ж сміяться, чого не дивиться на того, хто змалечку забитий, заштовханий, хто не бачить світа божого, хто гине під колючим терном в безпросвітній тюрмі!.. Ах ви, люди, люди!.. Якщо в вас душі не мертві, то ви повинні знати, що він наш ближній, наш брат... нічим не одмітний од нас, хіба однією судьбою... і його замість ваших бездушних поглядів треба шанувати, треба жаліть, визволять його — з колючого терну, з тухлої тьми. Обижена одна душа — обижена і вся святість природи. Все вище в природі — рідне душі... Одно ціле, нерозривне...

Надворі наближається дзвоник.

П и с а р. Слишиш!.. Слишиш дзвоник!.. Єдить, собірайся!

Д я ч и х а. Моя матінко!.. Оце вже й приїхали за тобою?!

Се м і н а р и с т. Приїхали!.. Треба вдягаться. (Шукає одєжу і вдягається.)

Ті ж і Явтух (з люлькою в зубах).

Явтух. Уже, паничу, мовляв... ідіть сідайте.

Семінарист. Зараз, зараз... візьміть, будь ласка, чемодан винесіть.

Явтух (бере). Е... е... е... Важкий, матері його ковінка... е... е... мовляв. (Виносить.)

Дячиха (хрестить семінариста і цілує з плачем). Прощай, сину мій!.. Прощай, сину дорогий!.. Спаси тебе мати божа, цариця небесна!..

Дяк (цілує). Прощай!.. Поможи тобі боже скінчить... прощай... та гляди грошей, гляди грошей... нігде брать... позичу в кого — ще вишлю... прощай!..

Оверко (цілує). Дай боже бути батюшкою... женитись.

Писар. Ми з тобою простімся на вокзалі... Ми провидьом тібя.

Семінарист. Оставайтесь здорові і щасливі!.. та не обижайте Явтуха... прощай поки що, хата рідненька!..

Дячиха (хвата його, цілує). О синочку мій... Єдиний! Куди ти виряджаєшся? Синочку дорогий... Спаси тебе...

Семінарист. Цитьте, цитьте... живий буду... побачимось. Тільки... ой... щось чує душа, та не скаже... та не скаже... Прощайте...

Всі. Прощайте, прощайте!.. (Наближаються до порога.)

ДІЯ ТРЕТЯ

Оверкова хата.

ЯВА I

Галля сама.

Галля (сидить на полу, держучи дитину в руках). О, що ж це таке? Що це сниться там Васі? Які з'являються в його почування?! О, він же, мій голубчик, не знає... не знає... про таку бездушну вдію Грицькову... не знає про цю невинну дитину сорому, дитину загубленої поваги... (Плаче.) О, він уже ж не найде в мене того, що так заповідавав берегти... не найде... заплює мене... відцурається від мене!.. Ох... не гулять уже мені з ним в тихі місячні ночі, в таємних обіймах природи... не гріться його пекучим огнем... ні... Годі ж, серце, биться, ми вже мертві, осоружні задля того, хто тебе так куражив і так щиро голубив... Минулось... прощай!.. прощай, любий козаче, і не осуди ту нещасницю, що так щиро кохала

тебе й так несподівано попалась в кігті яструба... Прощай!.. Я одна тепер на світі, як сирітка... одна з своїм соромом... Цурається і рідний батько!.. О, що робить, де дїться?.. Де дїть тебе, моє голуб'ятко, мій синочку?! Хіба, хіба... о, ні, ти ж невинне, ти чисте, безгрішне, як янголятко небесне... і тебе?! Ні... живи... живи... роздивляйся на світ божий, який він гарний. Живи й не плач на свою нещасну матір, що нехотя, з такою тяжістю на серці, з таким соромом родила тебе. Плач на свого батька, на того бездушного батька, що заставив родить... родить задля видної безталанності!.. О, чи є ж у його душа, совість — з'явить на світ невинну жисть задля страданій!.. О люди, люди!.. Як ви часто ради своїх минутних бажаній обрікаєте невинних людей на погибель... робите самі низькі, погані капості на світі... Бездушні люди!.. (Помовчавши.) Ти лежиш, моє голуб'ятко, на руках своєї з'їденої матері і не знаєш, які пекельні муки повиють її серце... не знаєш і не чуєш, які ждуть і тебе!.. Нас цураються. (Помовчавши.) О, прощай, моє манісіньке... прощай!.. поки ще не взнало своєї долі гіркої... отправлю тебе туди, де було. (Помовчавши.) О, ні, ні... ти ж, моє янголятко, таке гарне, любе, невинне... ти ж тільки що переступило поріг цього світу, не подивилось на його... і тебе вже отправить... отправить — куди?!

ЯВА 2

Галя і Мокрина.

Мокрина (з дійницею). І не доведи господи... отакий скажений... чистий звір, а не чоловік.

Галя. Чого, мамо?!

Мокрина (готовить цїдилок і глечик на молоко). Прийшла корова з череди і чи ревнула, чи ні — він узяв ломаку і лупить бідну скотину, скільки сили хватає, і одно бушує, як буря, і все сопе.

Галя. За віщо ж бить скотину? Що вона винна?.. що ревнула!.. Так ми ж люди, та й то кричимо, як і не треба, і робимо, що й не треба.

Мокрина. Ех, дочко, дочко! Це через тебе він такий лютий... що ти наробила?

Галя. Ну, що ж я казатиму... хіба ж я винна?.. винна, що Грицько... Хіба б я схотіла такого лиха?.. Якби ж я знала, що таке буде, я б і на улицю не пішла.

Мокрина. Так скажи ж йому це... він не хоче й слухать... своє робить: лютує, та й годі... Ось що ще він скоїть, як увійде в хату!..

Галя. Боже! Що ж я винна? (Плаче.) Так вони скоро ввійдуть? Де вони тепер?..

Мокрина (*цідить молоко в глечик*). Пішов у лавку за дьогтем... Буде чоботи мазать.

Галля. Мазать?! Чоботи! Я помию... помию... може, хоч трохи змилосярдяться. (*Кладе дитину на подушку; встає і бере чоботи під лавою.*) А де вода?.. Ага! ось у чавуні. (*Міє.*) Якби дав господь, щоб вони змилосярдились... щоб перестали лютувать. Я б уже й на улицю ніколи не ходила і робила б тільки те, що вони звелять.

Мокрина. Еге... годи, годи, моя дитино, годи йому, блаґай його якомога, а то й мені не місце через тебе. Він і так у нас сердитий, а тепер і зовсім... Та як же таки й не сердиться?! Сама подумай: він хоч коли було й накричить на тебе, а все-таки батько... жалів тебе... а як утішався тобою, як хотів віддати тебе за дякового Васю!.. а ти бач, що зробила!.. Бач, як утішила нас!.. увела нас у сміх і себе... Ох, не подивиться вже на тебе Вася!..

Галля. О доле, доле нещасна!.. Де та смерть, що не візьме мене!.. (*Плаче.*)

Мокрина. Чого, хай бог милує, смерть?.. ще рано.. Та не плач, не плач, моя дитино, а то й мені жалю придаєш...

Галля. О, як мені не плакати!.. Батько так зненавиділи мене... цураються... лютують!.. А й без того, я сама знаю — який сором, поговорі, сміх! Як на душі важко, як серце болить!.. неначе гадина оповила його, неначе гадина ссе його.. Ох, бере смерть людей, а мене й не візьме!..

Мокрина. Не досадуй так... не досадуй, моя дитино.. молись богу — бог дасть, все минеться.

Галля. Якби хоч бог прийняв оцю бідну дитину, а то воно нещасне, навіки нещасне!.. Я б тоді простилась з миром і десь далеко-далеко поступила б в черниці, і як уже така нещасна, то покорялася б там усякому, молилась би, і хоч би й здумала коли, що було золоте врем'я, коли я так щиро голубилась з Васею, то... хіба б гірко заплакала та вп'ять би й молилась.

Мокрина. А мене, стару матір, покинула б саму, без помічі?

ЯВА 3

Ті ж і Оверко.

Оверко (*поставив долі мазницю і, сердячись, шукає квача в кочергах*). А... немає вже... немає... з'їли... з'їли... а..

Мокрина (*убік*). Боже мій... немає чогось... оце вже й лихо. (*До Оверка.*) Та чого немає?

Оверко. А не печи мене... не печи мене. (*Шпурляє хватки посеред хати.*)

Галя перейшла, трусячись, до полу і, втираючи сльози, міє чоботи.

Мокрина. Та, Оверку, що ти робиш? Схаменись!.. А, боже мій!..

Оверко *(шукає під припідчком. Що попадається в руки, шпурляє посеред хати)*. Наробили!.. Наробили з дочкою... а... забили памороки!..

Мокрина. А, боже мій!.. Оверку, опам'ятайся... Що ти робиш?

Оверко. Забили!.. Не знаю, де й квач дів... де й квач дів...

Мокрина. Боже ж мій!.. ти б же сказав по-людськи... я б же й досі найшла його... Не лютуй, я пошукаю. *(Виходить.)*

ЯВА 4

Оверко та Галя.

Оверко *(лазить попід лавами, шукаючи чобіт)*. А... мене з'їли і все поїли!.. *(Шпурляє з-під лави горщик і все, що попадеться в руки.)*

Галя *(з плачем)*. Таточку!.. чого ви шукаєте?.. Мати пішла за квачем.

Оверко. Мовчи! Мовчи, накритюга погана... Мовчи, не риж мене.

Галя. Таточку!.. Вам поночі?.. Вам присвітить?.. *(Кладе чоботи, хутко бере каганець і присвічує.)*

Оверко. Накритюга погана!.. Грицька тобі?.. А, накритюга!..

Галя. Не сердіться, таточку, я невинна — Грицько... змилосярдіться...

Оверко. Мабуть, уже й чоботи мої оддала Грицькові?.. А, зарізала ти мене...

Галя. Я чоботи ваші — онде — помила... *(Становить каганець і підносить чоботи Оверкові.)* Ось де!.. Ось де, таточку!.. Так?

Оверко. помила вона мені чоботи!.. Хто тебе заставляв?.. Ти думаєш, придобришся?.. Ти думаєш, оце тобі так і пройде? Ти думаєш, оце шуточки?.. Що ти наробила?! Де твій розум був?.. Я ж тебе вговоряв не пізнаватись з ним... я його гонив від тебе... я тебе за Васю лаштував, а ти... не послухала... увела у сміх... запоганила, обезчестила мене і весь рід мій... зарізала!.. Зарізала!.. Ах ти, волоцюга, посмітюха, помийниця, потьопуха!.. та оце дивиться на тебе?.. Дивиться?! *(Вириває в Галі чоботи і б'є її халявами.)* Оце тобі!.. Оце тобі!.. Що ти наробила?.. Знай шануватись... знай шануватись!..

Галя *(з плачем)*. О таточку!.. О таточку!.. Рідненький!.. Я невинна... О, невинна!.. Простіть!.. Не буду!.. Не буду!.. Змилосярдіться... таточку!

Мокрина (*вбігає, кидає квач додолю і хватає Оверка за руки*). Оверку!.. Що ти робиш?.. Оверку!.. О боже мій!.. Опам'ятайся... а боже мій! ради бога... Схаменися... Оверку!..

Оверко (*відпихає Мокрину*). Не лізь!.. Не лізь... Не ріж мене... не печи мене!.. (*Пхає, і Мокрина падає.*)

Оверко (*б'є Галю*). Оце тобі!.. Грицько!.. Грицько!.. накритюго... Грицько!..

Галя дуже плаче.

Мокрина (*схвачується, хватає Оверка*). Та Оверку!.. А боже мій!.. А боже мій!.. а цариця небесна!..

Оверко (*б'є обох*). А не печить мене... не печить... Не ріжте... не ріжте мене!.. Ху, ху! Запекли... запекли!.. (*Кидає чоботи додолю й сідає на лаві.*) Ху, ху... (*Похнюпивсь, сопє.*)

Галя схилилась на піл, плаче.

Мокрина (*стоїть коло Галі*). Як звір лютий, як ворог своїй сім'ї... Отак бить!.. за віщо?.. Мов вона сама од себе це зробила... Мов вона тільки одна на світі така... мов більш і не накриваються...

Оверко. А... ти, матері твоїй чорт, рада, що дочка ввела мене в таке безчестя?! Рада цьому случаю?! рада?.. рада?.. (*Схвачується і б'є Мокрину кулаками.*) Не радій... не радій!..

Мокрина. Добивай уже мене... добивай!.. Щоб уже я не мучилась... добивай!..

Галя (*схвачується*). О таточку!.. Не бийте їх... не бийте! вбийте мене... вбийте... заріжте. (*Підлазить до Оверка.*)

Оверко (*одходить, сідає на лаві*). Ху, ху!..

Мокрина і Галя посхилялись, плачуть.

Оверко (*помовчав*). А... Довели до такого, та ще й скиглите?!

Мокрина (*підводиться*). А хто тебе довів?.. Що вона тут винна?.. За віщо ти нас так обидив?.. За мене хоч не така шкода,— я стара... а вона молоденька, їй ще треба жити!.. Та буде тепер з неї толлок?! ти її забив, перелякав... навіки перелякав!.. ах ти, неокаянний!..

Оверко. Хай так не робить!..

Мокрина. Не робить!.. Що б ти робив, якби тебе розбійники напали на безлюдді, як її той Грицько проклятий... щоб йому...

Оверко. Так хіба це правда?.. Ти ходила за нею, бачила?.. Не схоти вона, і не було б цього. (*Повісив голову.*)

Мокрина. Так вона б оце схотіла собі такого лиха?.. Схотіла б досадувать? Пектись день і ніч? Отак плакать?.. Плакать, що не вбереглась од лихого яструба!.. А як уберегтись од такої звірини!.. І ти не віриш?.. Не віриш, хоч і сам гонив його, проклятого... і так побив!.. за віщо! (До Галі.) У тебе, моя дитино, болить?.. Мабуть, усе болить... Встань, моя пташечко... хоч обізвись... встань, скажи йому, невірі, чим ти винна... (Підводить.)

Галля (плачучи). Я казала... казала... вже не вірять... я й так печусь, а вони ще б'ють... у ніщо повертають... я в їх і волоцюга, і посмітюха, і потьопуха, і... (Плаче.) Положите в домовину — згадаєте й повірите.

Мокрина. Моє серденько, моя квіточко... не в'янь так рано, не досадуй, не придавай і мені досади. (До Оверка.) Що ти зробив своїй рідній дитині?.. Дивись тепер!.. вона, бідна, й так мучиться, страждає, а ти, замість того щоб розважить її, придав ще більше лиха... (До Галі.) Моя зірочко, не досадуй. (Цілує.)

Оверко. Ех, наробив, бісів син!.. Щоб йому не було добра й життя, щоб його душу чорти вхопили!

Мокрина. Скажи, моя квіточко, скажи, моє золото, що в тебе найдужче болить?..

Галля. Болить... усе болить... на душі важко... серце болить... пече... ой... як би я це дуже хотіла подякувать, подякувать житні за вісімнадцять років і вам за все, за все..

Мокрина. Моя дочечко, моя голубочко, що це ти кажеш?.. Ти ж у мене одна... одна на світі... Хто ж мені буде щебетать, хто мене буде розважати без тебе?! (Пообнімались, плачуть.)

Оверко. Ну й наробив же, проклятий!.. Ну, буде вже, буде плакать... Що було, то... хай уже не вертається... Буде...

Мокрина. Не плач... не плач, моя дитино... не досадуй... Вже батько не сердиться.. Чуеш, не сердиться...

Галля. Не сердяться?.. Не сердяться?..

Оверко. Ні, вже не серджусь... не плач... Хай уже це так проходить.

Галля (іде до Оверка, втираючи сльози). Простіть же мене, таточку... простіть... я невинна... я кричала, я виривалась, а він... простіть, щоб хоч через вас я не пеклась, не мучилась.

Оверко. Якщо правда, що він, бісів син, напав тебе на безлюдді і ти кричала, виривалась, то, звісно, ти невинна, це вже я й сам допійняв... Якщо так, то я тебе, дочко, прощаю... прощаю...

Галля. Прощаєте? Боже!.. таточку!.. яка я рада!.. ой рада!..

М о к р и н а (хреститься). Спасибі богу, матері божій і всім святим, що звели на мир, на тишину... дай же господи, навсегда це...

О в е р к о. Тільки тепер, дочко, гляди... в другий раз не попадись...

Г а л я. Ні, таточку, ні... я уже й на вулицю і нікуди не ходитиму... сидітиму дома, робитиму, молитимусь, та й годі.

О в е р к о. Ото, дочко, саме краще... не ходи зовсім на вулицю. Як уже нам таке горе, то хай вона проваллям западеться!.. А мене звини, що так тебе називав, так бив... розпаливсь, знаєш, так розпаливсь, що бо' храни.

Г а л я. Нічого, таточку, нічого... я знаю: це хоч би й хто — досадно бачить на своїй дитині такий сором.

О в е р к о. Еге-ге... досадно, тяжко, соромно... як же: я твій батько, ти моя рідна дитина... я не хотів тобі лиха... я тобою втішався, думав... а воно бач що зробилось! А щоб... щоб він пропав, щоб його бог покарав, щоб він щез, щоб його собаки з'їли, сучого сина.

Г а л я. Не лайтесь так, таточку, не лайтесь... в мене на душі якось світліє, як ви балакаєте потихеньку, без лайки, а як починаєте сердитися, лаяться, то вп'ять темніє... не лайтесь... нічого вже не допоможесться...

О в е р к о. Поможеться не допоможесться, а якось легше, як лаєш його, сучого сина... Е, я цього не забуду... не забуду і не прощу йому, проклятому, цього сорому... не прощу.. знатиме, що я не хто-небудь, а Оверко Кнур.

Г а л я. Простіть і йому, таточку... Що він винен, що його серце і душа линуть до моїх? Що він винен, що вони його заставили зробити оце, зробити задля свого добра, задля свого щастя, яке він надіявся побачить у мене?! Що він винен, що, мовляв Вася, він родився, як і більша половина людей, задля того тільки, щоб цілий вік бажать і дбать собі щастя, дбать одному собі і дбать із нещастя других...— їсти й ніколи не наїдається!.. Так простіть йому, таточку; може, чимсь і він нещасний, бідний... і чим?..— душею!..

О в е р к о. Ні, ні... не прощу. Він знав, що, окрім нещастя другому, робить великий гріх і перед богом, а зробив!.. Нащо зробив?.. Отомшу!..

Г а л я. Ми всі, тату, гріхи знаєм, а станем що робить, то, як казав Вася, не чуем їх, бо почування в нас тупі, а душа черства — і треба їх гострити, розвивати, но робить це не помстою, а тихою, гарною річчю.

О в е р к о. А чого, як отомстиш, то якось на душі легше зробиться, а од річі, хоч і прокажеш, то... не так?!

Г а л я. Того, що, мовляв Вася, як ми не здержуєм себе од таких негарних діл, то душа наша ще дужче черствіє,

почування ще дужче притупляються і звикають з усім поганим, низьким і все низьке показується нам гарним — од його тоді робиться легше — ми хочем нещастя другому, хочем радуватися ним... Ех, щасливий той, в кого душа чиста і на кого ніхто й не плаче й не жаліє!..

О в е р к о. Ні, таки що не кажи, а... нащо він мені оцей сором зробив?!

Г а л я. На те, щоб узять мене за жінку, щоб зробить себе, як він думає, щасливим.

О в е р к о. А, боже сохрани!.. Не діжде... Отакий поганий, отака яєшня, макуха, ковбаса!.. та щоб я віддав за його свою дитину!.. Не діжде... Я думав за Васю, а тепер, коли таке нещастя, то живи, дочко, краще дома... жить, слава богу, є на чім.

М о к р и н а. Так, так... є на чім, є на чім... не досадуї же, моя дитино, та скажи, що в тебе найдужче болить.

Г а л я. Ніщо вже, ніщо вже... перестало... полегшало...

М о к р и н а. Слава богу, слава богу!.. Коли б дав господь...

О в е р к о. Еге — погано: ось скільки врем'я я так лютував, бився!.. розпikся-бо, та так же розпikся, що й не чув, чи винна, чи ні... а це якось, дав бог, тронуло в голову... розібрав.

Г а л я. А... ми й забули!.. Завтра празник, а в нас таке гайно долі... *(Приймає з долу те, що порозкидано.)*

О в е р к о. Ти ба!.. Я й забув!.. Празник!.. І чоботи налагодивсь мазать, та й забув... хм... Завтра ж на храм...

М о к р и н а. Моя матінко!.. Празник!.. А в нас така буча зчинилась!.. Га?.. Отак у нас зустрічають празники!..

О в е р к о. Хіба не призведе нечиста сила!.. Еге!.. так хай, Галю, те вже мати прибере, а ти піди провітрися трохи й зайди до кума Андрія, до свого хрещеного батька, і скажи йому — хай завтра після утрени приходить до мене — поїдем на храм у Лохвицю.

М о к р и н а. І зайди уперед залучи теля, а то чисто вимне корову; я тільки на хвилинку його кидала коло неї, та й забула через цю бучу.

Г а л я. Гаразд, гаразд. *(Пішла.)*

ЯВА 6

Без Галі.

М о к р и н а *(бере віник і замітає)*. Хм, отакого наробить: долівка полупана, все не на місці...

О в е р к о *(складає де що під лавою)*. Та зна ж його морока!.. Хіба ж, кажу, не призведе нечиста сила.

Мокрина. Ну, мені найжальніше бідної Галі... і як-таки так бити!..

Оверко. Та й мені тепер жалко, а тоді... що ж, отакий сором, а тут ще й серце таке!..

Мокрина (*підмітає під припічок сміття й кладе на його віник*). Жаль-жаль бідної... не вмієм ми дітей шанувати!.. скільки вже їх повтікало од нас на той світ!.. (*Підходить до полу.*) А це, дитинча маненьке, спить?.. Спить і не встало оборонить своєї бідної матері!.. Воно, манісіньке, не знає нічого... не знає... моє манісіньке!.. (*Прихиляється до його.*)

Оверко (*підходить*). Ану, яке воно; я ще й не бачив... (*Дивиться.*) І... кирпате!.. Ач, ніс як задрався!.. На його, сучого сина, й скинулось... якби на Галю, то хоч би не так досадно було дивиться. (*До дитини.*) Ану, ти!.. Чуєш?.. Вставай!.. Ей, поженеш корову завтра пасти!.. (*Торкає його пальцями.*)

Мокрина. Та не торкай-бо, а то воно сонне, то ще, не дай бо', перехід нападе.

Оверко. То що?.. Воно незаконне... Еге, треба чоботи чепурить. (*Засукує рукава за лікті, бере чоботи, квач, одтикає мазницю й маже.*) Еге... до кого ж би завтра на храм втаскається?.. Мабуть, до свата Пилипа,— прошлий храм горілкою добре вгостив... удрав тоді й я гопака!..

ЯВА 7

Ті ж і два свати.

Свати (*з паляницею й ціпками*). А, здрастуйте вам, боже поможи!

Оверко. Здорові, спасибі!

Сват 1-й. А чи не можна б у вас он що зробить, одпочить трохи?..

Сват 2-й. Еге-ге... прямо, мовляв, одпочить.

Оверко. Можна... сідайте.

Сват 1-й. Натє ж вам за це ось що! (*Дає Мокрині паляницю.*)

Сват 2-й. Еге-ге — за це ось що. (*Сідають.*)

Мокрина. Спасибі вам, люди добрі. (*Бере, цілує і кладе на стіл.*)

Оверко (*про себе*). Ага!.. Це ось воно що!.. Я й не туди-то. (*Кладе чоботи і мазницю під припічок.*) Я, звиніть, саме з чобітьми розташувався, не знав, що будуть такі гарні гості. (*Обтирає руки об штани.*)

Сват 1-й. Нічого, нічого, чоловіче добрий... ми люди й самі такі, що... нічого!

Сват 2-й. Еге... нічого... ми й самі, мовляв...

С в а т 1-й. Еге... оддыхать, то треба й балакать!
С в а т 2-й. Еге, а треба.
С в а т 1-й. Починай же, Остапе.
С в а т 2-й. Починай ти, Потапе.
С в а т 1-й. Чого ж усе я?.. А тобі хіба й не можна?..
С в а т 2-й. Чого ж мені?.. Ти ж паляницю ніс!..
С в а т 1-й. Ковбаса ти, свате.
С в а т 2-й. То ти, свате, ковбаса.
С в а т 1-й. Ну чи ковбаса, то й ковбаса... так он що...
Еге... Довго бог дощу не дає.
С в а т 2-й. А не дає.
О в е р к о. Чимсь прогнівили... Гріхи.
С в а т 1-й. А я сьогодні мисок дві борщу вкутав, та так оце живіт наперло.
С в а т 2-й. А я, як ішов оце сюди, та таку здорову жабу розтопав.
С в а т 1-й. Еге... не дай бо' неурожаю — погано буде...
Ну, в нашого короля хватить хліба.
С в а т 2-й. Хватить... Куди!.. Хватить...
О в е р к о. В якого це короля?..
С в а т 1-й. Та в нас, люди, є король добрячий.
С в а т 2-й. У, добрячий! Бо' храни!..
С в а т 1-й. Та ото той король добрячий та надумав королювать.
С в а т 2-й. Еге, королювать, мовляв.
С в а т 1-й. Так ото тому королю добрячому та треба добрячої королівни, щоб краще королювать.
С в а т 2-й. Еге, треба, щоб краще, мовляв...
С в а т 1-й. Так ото той король добрячий та нанюхав у вас добрячу королівну... Та оце й... ото, бачте... щоб... ото таке діло.
С в а т 2-й. Прямо нанюхав, мовляв, та... ото таке діло.
О в е р к о. А чого ж ваш король добрячий та проти празника послав вас шукать королівни?
С в а т 1-й. Та так, бо' його зна... хай бо' простить... ми й... та так... бачте... хто йо' зна... Ми таки й не хотіли... ка́жем: тепер не тее, а він каже: ідіть — тее!.. саме вийшло те врем'я, що я знаю... та таки й нам, люди добрі, в друге врем'я ніколи — то на полі, то там, то сям...
С в а т 2-й. Еге, ми не тее... а він он що: врем'я вийшло, і он що — ніколи.
О в е р к о. А він у вас, бува, не дурний?..
С в а т 1-й. Та такий... або прямо розумний... там що ума в його!..
С в а т 2-й. Еге, такий... а що ума... у, ума! Бо' храни!

Оверко. Та сідайте ж, прошу покорно, за стіл. (*Саджає.*) Найді, Мокрино, там закусить чого людям і візьми сюди пляшку на суднику з горілкою.

Мокрина. Зараз, зараз! (*Пішла в хатину й виносить звідтіля сметану в полумиску, книш і пляшку.*)

Оверко (*частує сватів*). Прошу покорно... на здоров'я!

Свати. Дай боже, щоб наші королі та королювали добре і... усе добре... (*Кожний це вперед прикаже і потім п'є.*)

Мокрина. Ото книш, сметана... закуськоїте, прошу покорно, що бог дав.

Свати. Спасибі. (*Ламають книш, вмочають у сметану і їдять. Оверко теж випив, закусює.*)

Оверко. А скільки ж землі у вашого короля?..

Сват 1-й. І, там землі... Сила землі... прямо багато землі.

Сват 2-й. І... сила... багато... Бо' храни... .

Мокрина. А який він сам, гарний?..

Оверко. А скільки, наприклад, буде десятин?

Сват 1-й. Бо' його зна... багато... він знає...

Сват 2-й. Е, він знає...

Оверко. Хм, знає!.. Чому ж ви його сюди не привели?

Сват 1-й. Та він тут... надворі... жде діла...

Сват 2-й. Еге, тут... жде.

Оверко. А покличте його сюди.

Сват 1-й. А гукни, Остапе.

Сват 2-й (*встає, одхиляє двері*). Ей ти, чув?! Ей, королю, чув? Ей, іди сюди!.. Чув? Кличуть!.. Чув?.. (*Зачиняє двері.*)

Сват 1-й. Там що багатий, розумний та гарний! Щаслива буде королівна!..

Сват 2-й (*сідає*). Еге, гарний... бо' храни... щаслива!..

ЯВА 8

Входить Грицько в новому каптанку, підперезаний поясом.

Грицько. Здрастуйте!

Свати. Оце, люди добрі, й він, король... Грицько.

Оверко. Хто? Що?.. Король!.. добрячий!.. А ти, матері твоїй чорт!.. Мокрино!.. Рятуйте!.. держи, держи дверей!.. (*Кидається до дверей; Грицько оступається до стола.*)

Свати (*хватають шапки і топцюються біля стола*). Що це? Що це?.. о.. о... о... що це?!

Оверко. А... а... сучий сину!.. а... сучий сину!.. а... король... добрячий?! а... а... рятуйте!!.. (*Підбігає до стола, хватає полумисок з сметаною й кидає на Грицька.*)

Грицько (*облитий сметаною*). О... о... дядь... о... Ов... (*Кидається до дверей.*)

Оверко *(хватає пляшку, перейма його і б'є пляшкою)*.
А... а... бий тебе сила божа... а, рятуйте!.. а... а... рятуйте!..
(Б'є і сватів.)

Грицько і сват 1-й *(топцюються по хаті)*. О...
о... що це?.. о... о... дядь... о... о... Овер... ку... ку...

Сват 2-й *(ховається під стіл)*. Дядь... Овер...

Мокрина *(притулилась до полу)*. Та Оверку!.. та,
що ти робиш?!

Оверко. О... ціпа мені... о сюди... ціпа!.. о... о... дай!..
о... де хватки?.. *(Кидає пляшку, хватає хватки, б'є Грицька і сватів.)* О... о... не печіть мене!.. о... не печіть мене!.. О королі!.. о, що наробили?!

Грицько і свати. О... о... о... рятуйте!.. рятуйте!..
о... о... дядь... о... Овер... о... рятуйте!.. *(Бігають по хаті, спираються біля дверей, прищуплюють голови, Оверко лупить їх по спинах. Двері одчиняються, ті падають. Оверко б'є. Схвачуються й тікають. Оверко женеться, а далі вертається й зачиняє двері.)*

ЯВА 9

Оверко й Мокрина.

Оверко. Ху, ху!.. От бісові душі... прийшли свататься!.. Га?.. Наробить отакого сорому мені і... прийти!

Мокрина. Вже прямо... та й ти таки погано робиш: ти б краще випроводив був їх не бійкою, а так, як... а то як і тебе вже де злапають, то посватають краще, чим ти їх. *(Приймає полумисок і пляшку.)*

Оверко. Хто?! Бісового батька! Я скоріше їх посватаю, як цього їм мало... та таки й сучі сини!.. і не посоромились іти. Я думав, хто другий, та мерщій закуски, горілки їм... тьфу!.. От дурний!.. *(Бере чоботи й мазницю.)* І досі б готові були чоботи, а то... дала лиха година сватів. *(Маже.)* Та й дурні-таки бісові душі!.. який молодий, такі й свати!..

Мокрина. Я живо помітила, що щось воно не те, бо... та вони тут паляницю й ціпки покидали!.. *(Показує.)*

Оверко *(сміється)*. Молодці!.. Як то ще вони шапок не покидали?.. Ну, знають, матері їх чорт, як у нас сватаються!..

ЯВА 10

Ті ж і писар.

Оверко *(угледівши на дверях писаря, про себе)*. От тобі й Мартин з балабайкою!.. Хм, не дадуть домазати чобіт!.. То лихо!.. Що ти робитимеш?.. *(Маже.)*

П и с а р. О, всеніжайшее мое. вам почитеніє, многуважаемий Авер'ян Василевич!.. Как ваше драгоценное? (*Чоломається.*)

О в е р к о. Здрастуйте!.. Спасибі!.. А ваше як?..

П и с а р. Вашими душеспасительними молитвами... Што ето ви робіте?! (*Дивиться на руку.*) У, как ви умазали мне руку.. што ето таковое слизкое?.. (*Нюхає руку.*) Ху, ху!.. дьоготь, гадость, юрунда!.. Ху!.. (*Тріпає рукою, а потім обтирає її об штани.*)

О в е р к о. Звиніть... я, бачте, саме чоботи чепурю, то, звісно, рука в дьогті, то, може, й вам удьогтив. Ну, нічого, міцніша буде рука.

П и с а р (*крутить носом*). Ху, ху!.. воняєть как бізобразно. Ху!.. і зачим ви, право, ето мажите сапоги отаким неблагоговонним творенієм, отаким неблагопріятним до ізвращенія [чувств] существом? Ху, ху! не могу тірпеть.

О в е р к о. Як зачим? А на храм завтра!

П и с а р. Так ви б же почистілі їх, как биваєть я, хранцузькой, ілі агліцькой, ілі кітаянської ваксой!.. ето дело прелість!

О в е р к о. Чим?.. Ваксою?.. Так то така штука, що на мої чоботи треба пудів півтора.

П и с а р. Ну, ви нічіво не знаєте... пусть себе... А вот что! (*До Мокрини.*) Я би вам, Мокринія Степановна, загадал на завтра сметани іспаріть собственно мне... Так вот дело в том, што я не знаю, как ви паріте вишепоіменованную етую сметану... так вот, как би сказать, в сілу імеющихся прилічій, как ето водиться, нідзя лі ето... попробувать названную сметану?

О в е р к о. Попробувать?.. Можна!.. Дай їм, Мокрино, хай попробують, і вареників там.

Мокрина пішла в хатину.

П и с а р. Вот ето дело!.. Папробую — тада узнаю.

О в е р к о. Є в нас, Саврадим Сковородинович, гарна сметана, прямо добра сметана.

М о к р и н а (*несе на стіл сметану в мисці і вареники в макітрі*). Пробуйте, прошу покорно... сметана добра... Ось і варенички.

П и с а р. Вот ето так! Вот ето так!.. дело. (*Чепуриться і сідає за стіл; бере вареники, вмочає в сметану і їсть.*) Папробуем — узнаєм... Да... А где же ето Галія Авер'яновна?

О в е р к о. Та там пішла десь, послали по ділу.

П и с а р. Да... А зачим ви, Авер'ян Василевич, увели себя у такой страмний скандал?.. Мне вас, право, жаль.

О в е р к о. Як увів?!

Писар. А как же!.. Зачем ви разбаловали так свою дівку, що она понаделала вам такого бізобразного страху?

Мокрина. Ні, ні... це не вона... це він наробив нам такого... він...

Оверко. Еге, він, бісів син... він, матері його чорт, вона не винна.

Писар. Не, не... подозвольте, подозвольте... Здесь она віновна более всіво... помілуйте!.. как же би он мог учинить такову комбінацію, если би она не дала із'явлення согласія на учіненіє названого такого проступка?!

Мокрина. А господи!.. що б же вона робила, як він напав її на безлюдді, як розбійник?!

Оверко. Еге, як розбійник, бісова душа... тут уже звісно що.

Писар. Подозвольте, подозвольте... ви не знаєте нічівр... Я усьо знаю. Скажіте только, Авер'ян Василевич, ви міня за каво счітаєте? конешно, за человека чесного, правдивого і доброкачественного? да?

Оверко. Авжеж так: за чесного й правдивого.

Писар. Стало бить, я врать не стану?

Оверко. А звісно... чоловік учений, розумний... чого ж би ви брехали?

Писар. Да нікада в свете, нікада в свете... Я люблю правду, і канець!.. так вот, если ви мне веріте, как чесному человеку, і хатіте знать сушую правду, то слушайте.

Оверко. Нуте, нуте... *(Кладе чоботи і мазницю під лаву і сідає біля писаря. Слухає.)* Нуте...

Писар. Я, как честной человек, говорю вам, что учинить ето завісіло утвердітельно от нея... Почиму? потому што я ні раз відал, как она обнімала ево, целовала... і ні раз відал, как она бізобразовала... Ху, как гадко бізобразовала!.. аж мне скандально і страмно било смотреть... і поверте богу, што ето она нав'язалась сама на ніво.

Мокрина. А боже мій!.. Чого ви прийшли робить підреви?!

Писар. Не-не, Мокринія Степановна, не... ви за нію стоїте, ви всьо їй балуете, она у вас очень сільно жирна, а раз так, то і ни вдівітельно, што ето она сама того... не нужно баловать їх, не нужно баловать.

Мокрина. А боже мій!.. *(Убік.)* І де ти взявсь у мороки?

Оверко. Так як же це так? Вона ж плаче, що невинна, що він її на безлюдді злапав.

Писар. Вот в етом-то і дело, што она ево на безлюддя зятянула!.. Она хитрая... еті дівкі хитрие... дѣлають усьо так, штоби нікто не знал, а вот-то я і знаю, от міня і ні сховалась...

Мокрина. А боже мій... Що ви балакаєте?.. бога бійтеся!

Писар. Как што?! Я правду говорю!.. Я брїхать ні стану, как она. Нет, я правду люблю.

Оверко. Так ви, значить, бачили, як воно й було?

Писар. Та відел же, відел, как вот чесний человек... відел... відел усьо.

Мокрина. А, бога бійтеся... (Убік.) Оце вже й буде лихо. От, боже мій.

Оверко (сердито). А вона, поганчище, брехала, що невинна... от і невинна! а... посмітюха, потьопуха... а прийдеш... прийдеш ти... я...

Мокрина. А боже мій, Оверку!.. ти віриш тим, що підкусують тебе?.. А боже мій! (Плаче.)

Писар. Не-не, Мокринія Степановна, не... ето сушая правда... Ето не нужно так баловать девок... Вот і добаловались!.. Вот она вам і наделала. Скрозь только з вас і смеються. Право, аж мне стыдно.

Мокрина (плаче). Боже мій... боже мій... які є люди: підкусують, під'їдають — радуються чужим горем!

Оверко. Скрізь сміються?! Та я ж їй, накритюзі поганій, та й не прошу... не прошу цього!.. а... з'їла мене. (До Мокрини.) А ця погана плакса оступається за нею... оправдує її... а, зарізали мене!.. (Б'є кулаком по столу.) Зарізали!.. я вам зроблю.

Мокрина (плаче). А злі, лихі люди!.. Згонять із світа...

Писар. Нет, ви, Авер'ян Василевич, нічиво не робіте ей, а прямо вижиніть їю з рибйонком з дому... виженіть... она ні пропадють... послужить у жидов, то будіть как шолкова... іначе она еще учиніть вам таковую комбінацію.

ЯВА II

Ті ж і Галя.

Галя (до писаря): Здрастуйте!

Писар. А, моє распронїжайшее вам, Галя Авер'яновна!

Галя. Батько хрещ...

Оверко. А... це ти, поганчище?.. Накритюго!.. так як?.. сміяться з мене!.. дурить мене!.. (Кидається до Галі.)

Галя стоїть здивована.

Мокрина (перебігає дорогу). Оверку!.. А боже мій!

Писар (придержує Оверку). Не-не, Авер'ян Василевич, не делайте етого Галії Авер'яновні, как можна? (Показує руками й головою Оверкові, щоб вигонив її з дитиною.)

Г а л я. Що це? О, що ж це?! о боже.. я ж не знаю... не знаю нічого. *(Плаче.)*

О в е р к о. А, убирайся від мене! убирайся, потьопухо, щоб не було, щоб не було... забирай... забирай свого вилупка... заколю!.. *(Б'є кулаком по столу.)* Убирайся!..

Г а л я *(підходить плачучи до полу)*. Боже!.. вигонять нас... вигонять — за віщо?.. вигонять... *(Бере дитину.)* Ходімо... ходімо...

М о к р и н а. А, люди!.. А, люди!.. А, Оверку!.. *(До Галі.)* Дитино моя!.. Куди береш?.. Куди йдеш?.. *(Хватає її.)*

О в е р к о *(відпихає й заступає Мокрину)*. Убирайся!.. Убирайся!.. Щоб не було... щоб не було!..

П и с а р. Чуденіє, право, чуденіє.. *(Осміхається.)*

Г а л я. Ходімо, ходімо, мій синочку... ходімо, моя правдонько... нам немає тут місця... Нас вигонять... вигонять... вигонять... Ходімо.

М о к р и н а *(хватає її.)* О дитино моя!.. о боже мій!.. о Оверку!..

Г а л я *(цілує Мокрину)*. Прощайте, мамусю!.. іду далеко, далеко... *(Обертається й кланяється.)* Вигоните мене, так іду ж... Спасибі вам за шану і за все, за все...

О в е р к о. А... за шану?.. Пришанувала мене!.. іди, іди... вчися шануваться. *(Випихає в сіни.)*

П и с а р. От ето дело!.. *(Осміхається.)*

М о к р и н а. О боже!.. о Оверку!.. Схаменися... Дитина моя!.. Куди йдеш?.. *(Кидається за Галею.)*

О в е р к о *(тягне Мокрину в хату)*. Куди ти, куди ти?.. Дочки жалко? Сорому жалко? Не пропаде... Хай повчиться шануваться...

М о к р и н а. Пусти мене до дочечки... до дочки пусти!.. Убий мене...

О в е р к о *(впихає її в хатину)*. Отуди кинуть... отуди скигнуть. *(З хатини зразу чути плач, которий потроху притихає.)*

ЯВА 12

О в е р к о й п и с а р.

П и с а р. Ну, вот дело, Авер'ян Василевич... хвалю, ей-богу, хвалю... Вот теперь она навчиться шануваться.

О в е р к о. Хай вчиться... та коли б вона тільки не простудилась це... де вона переночує?!

П и с а р. У, чіпуха!.. В соломе... тепер тепло. А завтра я пришлю к ней Берка. Послужить з місяц і тада... Да... Вот такой падлецъ етот семінарист.

О в е р к о. Та чого семінарист?

П и с а р. Да як же!.. Такой вам скандал учинить!..

О в е р к о. Та що це ви кажете?! Хіба ж то він?.. то Грицько поганий, щоб йому...

П и с а р. Нікада!.. Ето он, падлець... я віделъ собствено-глазно...

О в е р к о. Так чому ж ви мені зразу цього не казали?

П и с а р. Разве ви ні знали?.. Я думал, што ви знали!..

О в е р к о. Хм, як він, то... нічого... він її візьме. Треба, значить, Галю назад завертати. (*Іде до дверей.*)

П и с а р (*придержує*). Не-не, Авер'ян Василович, подозвольте... он ні возьмьоть, ні возьмьоть... он говорил...

О в е р к о. Та що говорив?

П и с а р. Говорив, што она і дурная, і сякая, і такая... я, говорить, на нійо плювати хочу... я, говорить, зделал ето для тово толькі, штоб поживіться, посмеяться, да і подальше... Вот какой он падлець!.. ей-богу, падлець...

О в е р к о. Та ні-бо... що ви балакаете? Хіба таки він такий?! Він же живе по закону... Гріхи бачить.

П и с а р. Не-не, нікакових грехов!.. Он не веруєть у бога, говорить: ето усьо природа... Разве можна не верувать?.. Отчіво тада буваєть дощ, снег, лето, зима?.. Кто ето усьо дають?.. А он, падлець, не веруєть. Тада, еслі нет бога, то можна і убивать, і резать, і паліть, і красті, і всьо прочее учінять. Вот какой он!.. Он только притворяється, подлазіть до усякого, штоб одуріть, посмеяться!.. Не веруєть у бога і кінець!..

О в е р к о. Та не сучий же він син!.. Га?! А... щоб він шез, бісова душа!.. значить, Галя не винна, це все я... я її силував кохати його... Ще й грошей... йому, собаці, позичив, а він отаке зробив!.. Га?! Піти ж за Галею... (*Хоче йти.*)

П и с а р. Подозвольте, подозвольте!.. Так начто ви ему ще й гроший позичили? Отберіте, отберіте... прямо пред'явіте вексіль в суд і опишите усьо у нево... і про такое богомерзкое учіненіє хічас в семінарію рапортіруйте, пушай ево там оджарять і прямо ево, падлиця, зошліте в Сибір.

О в е р к о. Та хай його чорти візьмуть!.. в Сибір — це велике діло! Ми не вмієм з цим вожджаться.

П и с а р. Так другіє умеють!.. Напрімер, я!.. я зашлю ево! Етого ж нідзя прощати... нідзя! Как же!.. Отакой скрозь смех, страм!.. А зошлем, то етово ні будіть... Смех і страм пропадуть.

О в е р к о. Так, значить, нідзя... нідзя прощати... в Сибір бісову душу! Тільки як це зробити?!

П и с а р. Я зумею: я как найду, та угощу человека три дядьков, да как скажу два-три словца господину становому, так і дело готово — попадють!.. Ми ево в Сибір...

О в е р к о. А скільки ж це буде стоїть?!

П и с а р. Ето дело очінь трудное, головоломное, как же!.. ето ж злоумишленное насиліє... востановленіє честі — до нево ума нужно багато... а я возьму з вас, по знакомості, очінь-очінь дьошево, ні более как з сотняжку! только половину січас мне пожалуйте в задаток.

О в е р к о (*подумав*). А чи не скрутите ви, бува, мені діла? Ви ж з ним товаришуете!

П и с а р. Не-не, боже сохрани!.. Мне деньгі лучче; мне аби деньгі.

О в е р к о. Посидьте ж... я вам завдаток найду.

П и с а р. Пріятлічно!.. Возьміте же сюда чернило, піро і бумагу — січас накатаем рапорт в симінарію.

О в е р к о. Гаразд, гаразд!.. (*Виходить*.)

ЯВА 13

П и с а р сам.

П и с а р (*ходить по хаті, заспівує*). Трі-рі-рі, тра-ра-рам, тра-та-та... Ну ето повізло, нічіво... каби усьо так: з Грицька узял пятьдесят рубльов, да з Авер'яна возьму сто, да ещо натяну как-нібудь — на то, да на то — з полсотні!.. вот так!.. маладець Саврадім Сквородинович. (*Осміхається*.) Да, как би ево поступіть з Грицьком?.. Ілі січас сказать Авер'яну, пушай отдасть за ніво свою девку, ілі посла?.. А чи отдасть за ніво?.. Да... Для етого нада придумать, как би получче унізіть ейо, сконфузіть перед нім, а то он зразу вигнал ейо, а ниніє как би назад... Ну ето посла — вспеем... Хотя я й так запоздал... можить, Грицько уже думаеть, што я говорил про сватання з Авер'яном, да ещо поспішить свататься!.. Ну, нічіво... обожду з сим, поки укріпим виновность за семінаристом... Хотя он не виновен!.. ето ж усьо Грицько... я же сам і навчїл его учинить ето... не грех лі?.. Да... (*Думає*.) Ну, нічіво, зато деньжонкі будуть... можна будіть подать попу на часточку... Деньгі і грехі одмалівають!!!? Долго лі ещо там будіть Авер'ян? Да... (*Озирається*.) Када би не наспел... (*Підступає до стола, набирає вареників у кармани, бере миску, п'є сметану... Пику вмазав, піджак ульопав — обтирає рукавом. Озирається кругом, скрізь заглядає: де що стоїть, де що лежить. П'є молоко з глечика на лаві, витягає з-під припічка мазницю*.) Да... сапаги покраснелі... нада ето, как ево, почерніть... (*Маже, заспівує*.) Тра-ра-ра. (*Перекидає мазницю*.) Вот так!.. што ето?.. што тепер делать?.. Ху, чорт би тебя побрал. (*Шукає, чим би прибрать дьоготь, а далі розтирає його чобітьми і нагортає з-під припічка сміття. Ставить мазницю на місце... Ходить по хаті, нюхає руки, обтирає об штани, колупає в носі, заспівує і засвистує*.) Тра-ра-ра... (*Чухається*.)

О в е р к о (*ставить на столі горілку, чорнило; кладе перо і папір*). Еге, так нате ж вам завдаток — п'ятдесят. (*Виймає з кишені і дає.*) Та глядіть же, будь ласка, не скрутить діла... тепер, знаєте, таке скрізь мошенство, що біда!.. Один ви, здається, й чесні... Я на вас вірю, як на себе.

П и с а р (*подивившись на гроші, ховає їх в карман*). Да, да... теперіча скрозь таке мошенство, что ні дай бог!.. А вот я ні такой... я чесность, правду люблю... я, как Христос, готов і пострадать за правду — верте совесті... Верую в бога і кінець!

О в е р к о. Спасибі за добре слово, за правду!

П и с а р. Да... у вас і водочка єсть?! (*Дивиться на горілку і тре рука об руку.*) Вот ми січас і рапорт сочинім.

О в е р к о. Еге... Так вип'єм же, щоб бог поміг... (*Наливає чарку писареві, а потім собі.*)

П и с а р. Вип'єм, вип'єм... это дело! Как же!.. (*Випивши, бере папір і перо в руки.*) Вот тепер і за дело примьомся. (*Хреститься.*) Господи, поможи нам учинить усьо благоразумно!..

О в е р к о. Поможи бже!..

П и с а р (*пише, проказуючи сам собі*).

В семінарію

Жителя... козака Авер'яна Васільєва Кнуря.

Рапорт

Честь імею донесті сім таким рапортом в оную, вишепісанную семінарію ніжеследующее, а іменно: что житель... Василій Стратонович Сімоновський, обучающийся грамоте в таковой семінарії, без усякого со стороны моеї повода, самоуправно, без моего соглашения і ведома, а так равно і по неизвесним мне комбінаціям учинил фактичеські мне принадлежащей дочке моеї Галії безподобное дело, то єсть, а іменно: произввоил богопротивное насиліе оной вишепоясненной Галії, нанеся оскорбительную обеду, как мне, означенному Кнурю, так равно і всем моім прямим і боковым сродникам, чему явствует імеющийся в оной моеї Галії наследник названного онаго Сімоновського — Іван — мужеська пола, произшедший от накритія вишеупомянутой моеї Галії, а ещо, кроме вишеозначенного наследника мужеська пола, удостоверяють сім таковое учиненіе нижеіменуемие, следующіє свидетелі, а іменно... (*До Оверка.*) А вот, Авер'ян Васілович, где би свидетелей узять?

О в е р к о. А то вже ви знаєте... робіть, будь ласка, як краще... Вип'єм ще!..

П и с а р. Верно!.. Прикрасно!.. Вип'єм... (*Випивши.*) Так вот ви, Авер'ян Василевич, дайте мне еще рубліков з п'ять, то я сам і свідетелей вам розшукаю, сам занесу їх сюда в рапорт, сам запечатаю его хормальним порядком і... дайте ещо рубліка два на пересилку, рубліка три на маркі, на печать, на прочее, то я сам і на почту поїду, сам і отошлю ево в семінарію і всьо сам, бо ви, відіте, не знаєте, где, как і что...

О в е р к о. Еге... я ні... ви... ви... знаєте... я за грішми не пошкодую, аби було діло, аби мені, мовляв, з сорому виплутатся... ви знаєте...

П и с а р. Да... Вот я отошлю его в семінарію і січас начінаю клопотать о зсилке ево, мерзавца, в Сибір, чтобы виплутать вас із етого сорому. (*Убік.*) Ех, деньжонок, деньжонок натяну!..

О в е р к о. Еге-ге... із сорому... і... чоловік ви добрячий, золотий чоловік!.. Дайте, я вас поцілую. (*Цілує.*)

П и с а р. Верно... благородно!

О в е р к о. Вип'єм же ще.

П и с а р. Да, да... Вип'єм, вип'єм... (*П'ють.*)

Г о л о с и з н а д в о р у. Рятуйте!.. Поможіть!.. Рятуйте!.. (*Стук.*)

О в е р к о

П и с а р

(*Разом.*)

Що воно? Що воно?!

Што?! Што таке?!

ЯВА 15

Дяк, Явтух і чоловік тягнуть, полунеся, Галю.

Г а л я. Ох... ох... ох... (*Падає на землю і важко дише.*)

Дяк

Явтух

(*Разом.*)

(*махає руками.*)

Отам... отам... у мене.. в ярку...
задушила... сама душилась... цу-
ценя гав-гав!.. ми туди... Отам...
мовляв... мовляв... гав-гав... а ми,
мовляв... задушила... мовляв:

Ч о л о в і к. Я чую — крик... задушила... побігли по старосту... по соцьких.

О в е р к о. Що?! о боже мій!.. О боже мій!.. О дитино моя!.. о Галю!.. (*Припадає до Галі.*)

М о к р и н а (*виходить, трусячись, з хатини.*) Що?!
Що?!.. о, рятуйте ж мене!.. о дитино моя!.. о дитино моя!..
(*Припадає до Галі, цілує і плаче.*)

О в е р к о. Дитино моя!.. Встань!.. Встань!.. Ти одна в мене.. Прости мене... прости мене... обидив... прощаю тебе... прощаю...

Г а л я. Ох... ох... пізно... пізно... о, пече ж мене... о, пече мене... о мамусю, о татусю... Палазю... Марусичко... подруги!.. Де ви?.. Простіть... простіть...

П и с а р. Ето Сибір... Как же!.. Задушила... Смертоубієніє учинила... Сибір...

ЯВА 16

Входять: староста, соцькі з ціпками і мендалями і ще дехто.

Староста. А що тут зробилось?! (*Дивиться.*) А хм, погано...

Люди наближаються.

Остороніться!.. та остороніться-бо!.. Ну, Оверку, Мокрино, годі плакати — вона опам'ятається!.. А де ж дитина?

Дехто. Там... у ярку... лежить... задушена...

Староста. Ну, ходіть туди, наведем слідствіє, та остороніться-бо!.. вставайте!.. Оверку! дайте їй дихати. Ходіть!

Оверко (*встає плачучи*). Ходіть... спасем... маненьке... спасем... ох, дитино моя... дитино моя!..

Староста. Мокрино, вставай!.. вставай, тобі каже-ться, не остивай їй.

Мокрина. Я з дочечкою... я з дочечкою... о, рятуйте ж мене!

Староста (*на людей*). Візьміть її од неї!.. вона їй мішає, вредить.

Люди беруть Мокрину.

Мокрина. О, не одривайте мене... не розлучайте з дочечкою... о, рятуйте мене... О боже мій!..

Г а л я. О, пече мене... о, страшно мені... Мамусю, татусю, не тікайте від мене... пече мене... простіть мене... не тікайте!..

Староста. Несіть, несіть її надвір, за нами. Ну, ходіть всі, а ти, Явтуше, побудь тут, щоб вона не вибігла куди... держатимеш у сінях дверей... Ходіть! (*Виходять.*)

П и с а р. За се Сибір їй...

Дехто. А Сибір, звісно, Сибір. (*Скриваються.*)

ЯВА 17

Г а л я і Явтух.

Г а л я (*лежить і важко дише*). Ох... ох... ох...

Явтух (*торкає її руками*). Іч, задушила!.. Ага... тепер гріх, мовляв... ага... гріх, як можна!.. Гріх!..

Г а л я. Мамочко! таточку!.. Василечку!.. ох... пече мене...

Я в т у х. Це я, мовляв... ага, гріх... ага. (Торкає.)

Г а л я (підводиться помаленьку). Ох... що це?! Де я?.. Ой, страшно... де я? (Встає й озирється.)

Я в т у х. І... і... встає, мовляв... куди?.. тікати? я, мовляв, не пушу (втікає в сіни, підпирає звідтіля двері), не пушу... я, мовляв, підопру... я ось!.. не втечеш!.. гріх!..

Г а л я. Я дома!.. Дома!.. Ой, як це?.. Що це!.. Мамочко!.. таточку... мамусю!.. Не чуть... покинули мене... (Подумавши.) Де ж я була? Де мій синочок? (Іде до полу, дивиться на подушки.) Немає... немає... Де ж він?.. (Подумавши.) О, що ж я наробила!? О синочку мій, синочку!.. (Плаче.) Що ти винен, що прийняв такі муки?.. Муки од рідної матері!.. і я мати?! Боже... боже!.. (Плаче.) Як ти, моє анголятко, гірко плакало, побачивши смерть... як жалібно дивилось на мене... дивилось своїми манісінькими, голубенькими оченятами — молило не віднімати так рано молоденької життя... і я... я... о... де була моя душа? де було серце?.. (Плаче.) Я тебе не почула, не змилосердилась... не подивилась на тебе!.. О, тепер уже ж я не побачу тебе... не побачу, моє анголятко, поки світа й сонця!.. я зігнала тебе... зігнала з порога сього світа, якого ти ще й не переступило гаразд, і зігнала як і куди?! (Плаче.) О, тепер же тут мені не буде життя... не буде... Очорнила я свою душу... очорнила навіки!.. Вже ж я і в Сибіру не найду того світу, щоб їй освітив, і нігде на сім світі, нігде... Він полинув з тією невинною життяю, полинув невідомо куди... (Подумавши.) О, не можу... не можу ж я тут зоставатися... піду... доганять те, що я так безжалісно прогнала від себе і що вже так далеко-далеко втекло... Піду ж хоч там приласкаю янголятко своє... піду... Боже!.. дякую тобі за цю життя... прости мене й не осуди, що очорнила так свою душу, потеряла весь світ її — без чого життя не життя... прости й прийми мене до себе, до мого синочка... (Одчеплює од цебра віжки.) Прощайте!.. Прощайте!.. (Думає, жахається.) Ой!.. домовина... тьма... кістки... і... і... невідоме... ой, страшно, страшно... боюсь!.. (Кидає віжки й думає.)

Я в т у х (з сіней). Я ось, мовляв, держу дверей, не втечеш!..

Г а л я. Жити... буду жити... в черниці... піду в черниці... молитимусь... трудитимусь... (Подумавши.) Ой, ні... Сибір... сором... сміх... (Бере віжки, думає.) Ой!.. страшно!.. житиму... молитимусь в Сибіру... покорятимусь... (кидає віжки) житиму... (Думає.) Ні, сором, сором... не найду вже... не освічу вже душі... полинуло далеко-далеко... скоріше туди, туди (бере віжки)... могила, калина... цвіточки, трава, а там?! Там гарне, невідоме свято... синочок... дивлюсь, прислухаюсь...

О смерте, яка ти гарна!.. скоріше. (*Стає на ослінці, прив'язує віжки до сволюка і до себе.*)

Я в т у х (*з сіней*). Ги-ги-ги!.. Тікать, мовляв?.. Не пушу!.. Гріх!..

Г а л я (*прив'язавши віжки, стоїть на ослінці*). Боже!.. Жаль... о, жаль... мамочко!.. таточку!.. рідненькі, де ви!.. Простіть... (*Плаче.*) Простіть! Василечку!.. Подруги!.. місячні ночі!.. вечорниці!.. Прощайте!.. Прощайте!.. (*Плаче.*)

Я в т у х (*з сіней*). І, хитра!.. тікать, мовляв!.. Гріх тікать!.. я ось, не пушу!.. Гріх!.. Як можна! Бог бачить.

Г а л я. Спасибі тобі, жизнь, за вісімнадцять років!.. Прощай! (*Пхає ногою ослінчик і вішається, з рота біжить кров.*)

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Дякова хата.

ЯВА І

Дяк і дячиха вечеряють: їдять часник і цибулю з хлібом, запиваючи сирівцем; або ріпу та хліб.

Дяк. Так: сохни, сохни цілий день над самим шматком, та й повечерять нічого. Хоч би була зварила борщику або юшечки.

Дячиха. Господи!.. З чого б же я зварила?.. Ні олійки, ні сальця... Хіба з самого сирівцю та ріпи?.. Посилала вранці Явтуха в лавку, щоб хоч солі взяв, та й не дав уже лавошник набор... каже: розплатіться з тими долгами.

Дяк. Ну, нічого... потерпим, поки ось Вася получить місце, а там... і розплатимось і...

Дячиха. Хто його зна ще, як буде й з Васею... Коли б він...

Дяк. Як буде?! Так буде, що хай кінчає, та пополняє долги, та й нас догодує до смерті... як же? Це ж через його ми так опустились, задолжались; через його так сохнем над часником, сами страдаєм — його доводим до толку.

Дячиха. Не об тім я кажу тобі. Я кажу, коли б він там, не дай боже, не болів, бо мені такі погані сни сняться, що не доводь господи; то босого його бачу, то обірваного, то вмазаного.

Дяк. Я не вірю снам — пустяки.

Дячиха. Е, ні, не пустяки... щось воно... Хіба, може, за Галею буде журиться, як узнає, що вона, бідна, так пострадала.

Дяк. Та тут і журиться б, по-моєму, нічого... Хіба б що приданого за нею було б чимало?.. Ну, то нічого... аби він добрий був, то найдуться і без Галі, ще, може, кращі.

Д я ч и х а. Е, то вже хто його зна які... Галя була, царство небесне, хоч куди дівчина: і добра, і гарна, як розочка... аж дух було радується, як побачу її... Оце, думаю було, невісточка буде на радість... аж воно бач: цвіла, цвіла квіточка, зів'яла і... немає...

Д я к. Еге... що ж це там поробляє Оверко Васильович?..

Д я ч и х а. Боже! Як це там йому або й тій бідній Мокрині!.. Ох... жаль, жаль бідної... як вони хотіли віддати її за Васю!.. і зарятували нас ради того, та й віддалили у могилу!..

Д я к. Еге... Жаль... так судилось... Хай уже так буде... Коли б хоч Васі добре було.

Д я ч и х а. Та коли б дав бог, цариця небесна!

ЯВА 2

Т і ж і О в е р к о.

О в е р к о (сухо). Здрастуйте!

Д я к і д я ч и х а. Здрастуйте, здрастуйте, Оверко Васильович! Сідайте!..

О в е р к о. Тут не до сидні... (Помовчав.) А що, як там ваш той великорозумний — нічого не чує на свою голову?..

Д я ч и х а. Що таке, хай бог милує? (Перестають вечерять.)

Д я к. Який великорозумний?!

О в е р к о. А той же, що не вірує в бога... що з людей глумиться.. щоб з його з самого чорти поглумились!..

Д я ч и х а. Та як це?.. Та що це?!

Д я к. Та про кого це ви нам, Оверко Васильович, кажете?..

О в е р к о. Та він не Вася, а прямо Василяка, розбійник, душолюб!

Д я ч и х а. Боже мій! Що це ви?!

Д я к. Та що це ви, Оверко Васильович, шуткуєте?!

О в е р к о. Буде того, що він пошуткував з мене... щоб з його чорти так шуткували...

Д я ч и х а. Боже мій! Ми ж нічого не знаєм.

Д я к. Нічого... Як же це?!

О в е р к о. А, не знаєте ви!.. А хто загнав мою дитину на той світ?.. Га?.. Хто загнав!..

Д я к і д я ч и х а мовчать здивовані.

О в е р к о. А, мовчите!.. Мовчите!.. Оце вам лоб і очі!..

Д я ч и х а. Та що це ви?.. Оверко Васильович!.. Як же б він її загнав?.. А боже мій!..

Д я к. Оверко Васильович!.. Як же б він!..

Оверко. Як?.. А хто то з неї, покійної, так поглумився? Хто то її в такий сором увів?.. Га?.. Хто увів?..

Дячиха. А боже милостивий!.. Та він у нас такий, що не зробить ніколи цього... от, боже мій!..

Дяк. Ні-ні!.. Хіба б таки він схотів собі такого гріха на душу?! То, може, хто другий.

Оверко. Так ви ще зо мною будете спорить?! Що я вам таке?! Собака?.. Брешу?.. Га?.. Брешу?.. Та в мене є свідителі, що він, розсучий син, її, покійницю, так осоромив.

Дячиха. А, цариця небесна!.. Отаке тобі!.. Хіба б таки він... (Убік.) А може, й справді він!..

Дяк. Чи надіявсь отакого?.. А ви ж, Оверко Васильович, лагодились оддавать її за Васю й сами хотіли, щоб вони кохались.

Дячиха. Еге, це ви і в хаті в нас казали.

Оверко. Ну, то що з того?.. Хіба я тоді знав, що він отакий анцихрист, розбійник? Хіба я знав, що він осоромить її та й відцурається? Знав, що він осміє її, що вона і така і сяка?! Знав?.. Га?..

Дячиха. А, Оверко Васильович!.. Він кохав її, він хотів її взять. Сміяться він зроду-звіку ні з кого не стане... Схаменіться!..

Дяк. Сміються він, Оверко Васильович, не стане: з Явтуха хто насміється, то-то він розсердиться, а тр б...

Оверко. Так ви ще брехні мені завдаєте?! Ручаєтесь за його?.. Ви за ним ходите?.. Знаєм, знаєм уже, що він за штука... Мені про його, розбійника, розказували люди розумніші нас, котрі брехать не стануть... Хочете — я вам призву Саврадима Сквородиновича, той вам усю правду докаже... Та й сами подумайте: чого б вона, покійна, заподіяла собі смерті, якби він був пообіщав її взять?..

Дячиха. Господи!.. Як же не заподіять, як ви її так били, проганяли з дому!..

Дяк. Еге, били, прог...

Оверко. Мовчіть!.. Наробили такого мені, та ще будете й виказувать?! (Помовчав.) Оддавайте мені гроші, що я вам позичав!.. Зараз же!..

Дяк і дячиха мовчать здивовані.

Оверко (б'є кулак об кулак). Гроші... Гроші оддавайте!..

Дяк і дячиха. А боже мій!.. Оверко Васильович!.. Немає... немає... підждіть. Вася... Вася... приїде... оддамо...

Оверко. Приїде!.. А... зарізав він мене... зігнав з світа мою дитину... зарізав!.. А щоб він сам отам зарізався, бісів син!.. Та ще я буду ждять його!..

Дяк і дячиха. Оверко Васильович!.. Простіть, звиніть... він не зарізав...

Оверко. Так ще не зарізав?.. Гарно мені, що тепер у мене в хаті глухо, сумно... стара нездужає.. Гарно, що як прийде празник або неділя, та чужі діти гуляють; жартують, співають, а моєї не чуть... немає. (*Помовчав, про себе.*) Немає, та й не буде!.. Моя в могилі!.. Вийду подивлюся на могилу... немає... Ох, дитино моя, дитино моя!.. (*Помовчавши.*) Зарізав, зарізав, сучий син... ну, я... я не прощу цього... Я зроблю йому...

Дяк і дячиха. А боже мій! Оверко Васил...

Оверко. Оддайте мені гроші!.. Гроші оддайте!..

Дяк і дячиха (*кланяються*). Оверко Васильович... просим покорно повременить... Вася приїде — оддамо...

Оверко (*б'є кулаком об стіл*). Гроші оддайте!..

Дяк і дячиха (*кланяються*). Та змилюйтеся... Оверко Васильович... не погубіть нас... немає... Вася приїде — оддамо, з процентами оддамо...

Оверко (*б'є кулаком об кулак і сучиться до їх*). Хоч з коліна вилупіть... гроші оддайте!..

Дяк і дячиха (*з плачем*). О, помилуйте... помилуйте... змилюйтеся... немає... ну немає ж...

Оверко. А щоб у вас уже й духу не було!.. Наробили мені... нароблю ж і я вам: опишу... попродаю все до цурки... і... і... зошлю... я докажу... (*Гримнув дверми і пішов.*)

ЯВА 3

Ті ж без Оверка.

Дяк. Ну, що тепер робить у світі божому?! (*Підопер голову рукою.*)

Дячиха. Що робить, що й казати?! (*Мовчать.*)

Дяк. Отакого наробив Вася!.. Чи надіявся на його?

Дячиха. Наробив... прямо наробив!.. Молоде — дурне. (*Мовчать.*) А може, то й не він?..

Дяк. От, боже мій!.. Хоч би вже він скоріше кінчав семінарію, просив місця та оддавав, коли наробив такого...

Дячиха. Та ще довго й ждуть його з семінарії... місяць цілий...

Дяк. І, довго... За це врем'я ще не раз набіжить Оверко править...

Дячиха. Та то що править, то ще й нічого, а ось поки Вася заробить, а він як попродасть, що не є у нас... Тоді ще що робить?!.

Дяк. Чого, хай бог милує?.. Хіба таки в його душі немає?

Дячиха. А вже ж недаром він казав.

Дяк. Що казав?..

Дячиха. Хіба ти не чув?..

Дяк. Так в мене так запекло біля серця, що й недослухався.

Дячиха. Казав — нароблю я вам: опишу і попродаю все до цурки.

Дяк. О лишечко!.. Що робить?.. Боже мій!.. Вася!.. Скоріше...

Дячиха. Ох... тут не ждять Васі, а швидше якомога оддавать...

Дяк. Що ж оддавать?.. Душу??

Дячиха. Позичать треба.

Дяк. Ну, де ж ти позичиш?.. Я вже й так остив людям... Піди до кого, проси, а воно й не дивиться...

Дячиха. Авжеж, треба... у ноги падають, молить людей... бо попродасть...

Дяк. Ну, де ж би його найти такого спасенного чоловіка, щоб запоміг оце?! (*Мовчать.*) Попродасть... завтра треба шукать...

Дячиха. Як надієшся найти завтра, то піди ж попроси Оверка, хай підожде, а то ще діло почне.

Дяк. Чого доброго... найду не найду — треба йти просить... нічого не поможеться... Піду, хай б'є, хай убиває мене, а я своє — проситиму... (*Пішов.*)

ЯВА 4

Дячиха сама.

Дячиха. Ох, Вася, Вася, що ти наробив нам?! Хоч би вже тобі там добре було... (*Помовчавши.*) А боже, цариця небесна!.. (*Хреститься.*) Поможи йому скінчить семінарію благополучно, получить місце, розплатиться з долгами і... поможи, боже... спаси його, цариця небесна, і сохрани од усякого зла. (*Приймає вечерю.*) Ох, боже, боже!..

Знадвору чути дзвоник.

ЯВА 5

Дячиха і семінарист.

Семінарист (*з чемоданом в руках, сумний*). Здрастуйте!..

Дячиха. А... Вася!.. Вася!.. Як несподівано... (*Обнімає його і цілує.*) Здрастуй, здрастуй, мій синочку. Чого це ти такий в'ялий?! А похудає як!.. Моя матінко!.. Болів, чи що?..

Семінарист (*кладає чемодан на лаві й сідає біля стола, підперши голову рукою*). Ху...

Дячиха. Болів, мій синочку?.. Чи, може, й тепер що болить?..

Семінарист. Не болів, а так...

Дячиха. Мабуть, трудно було на припослідку вчитися?.. Та сей рік якось багато ранше розпустили вас... Мабуть, краще вчилися?..

Семінарист. Ох...

Звощик-жид (*з сіней*). Хажайн! Паничу! куда їждесь?..

Дячиха. В тебе таки щось болить!.. То скажи-бо, моя дитино,— сердишся?..

Звощик (*з сіней*). Хажайн!.. а, хажайн...

Дячиха. А то хто ще гукає?

Семінарист. Звощик.

Дячиха. Чого йому треба?.. (*Одчиняє двері.*)

ЯВА 6

Ті ж і звощик.

Звощик (*в кобеняці, з батогом, несе сундук*). Здрастуйте!.. Бог на помоч!.. (*Ставить сундук.*) Ну, паничу, пожалуйте!.. деньгі.

Дячиха. Хіба йому ще не плачено?

Семінарист. Ні.

Дячиха. А в тебе ж, Вася, є чим заплатити?

Семінарист. Немає.

Дячиха. А, і тут же нічим, чисто нічим... (*До звощика.*) А скільки ж тобі?

Звощик. Міне два карбованчі.

Дячиха. Моя матінко!.. Багато дуже.

Звощик. Нібагато, ей-боге, нібагато... Якби їж каво, я узял-би за ето четири карбованчі, а їж вас уважаю, ей-боге, уважаю, два.

Дячиха. Та буде з тебе, мій голубчику, карбованця, бо немає більш, повіриш — немає.

Звощик. Ніджя!.. Два карбованчі... менш ніджя... как же!.. і конь їжморілась, і я, і... брічке, і... менш ніджя... і всьо... і дорога погана, і ями... і ехять погано, і... ніджя, ей-боге, ніджя...

Дячиха. Та уваж, будь твоя милость, карбованця... уваж... прошу тебе, бо... як дам тобі два карбованці, то на хазяйстві останеться всього двадцять копійок... уваж, серденько.

Звощик. Ну, ніджя, ей-боге, ніджя... плотіті пошкарей, бо мой лошадей ні хатіть ждять... піжалуйста, пошкарей.

Дячиха. А боже мій... Підожди ж, я піду пошукаю в скрині. *(Пішла.)*

ЯВА 7

ем нарист та звощик.

Звощик. Паничу!.. Хатіті, я вам іжделаю уздавольствіе... у, уздавольствіе іжделаю!.. Благодаріть будеті...

Семинарист мовчить.

Звощик. Хатіті, я вам баришню привезу... у, баришню привезу...

Семинарист махнув рукою.

Звощик. Чіво?.. У міне баришні привашходніі, прелість баришні!.. таких ви нігде ні найдьоті.

Семинарист. Не треба.

Звощик. Пазвольті, слухайті: я баришню увшем панам у городі приштавляю... усе благодарять міне, ей-боге, благодарять; по п'ять карбованчі платять міне одін віжіт.

Семинарист. Не треба, кажу.

Звощик. Слухайті: я іж вас нідорого вазьму — всіво два карбованчі... Ето ві как даром получиті уздавольствіе, ей-боге, как даром, а уздавольствіе какоє?.. аяй!.. шик уздавольствіе.

Семинарист. А, не досаждайте мені.

Звощик. Ні, всіво палтора карбованчі, по знакомості... менш ніджя, ей-боге, ніджя. Ето ж уздавольствіе аяй!.. Слухайті... *(Шепче на ухо.)*

Семинарист махає рукою і одвертається.

ЯВА 8

Ті ж і дячиха.

Дячиха. Уваж-таки, будь твоя милость, прошу тебе.

Звощик. Ніджя, ніджя... пожалуйті...

Дячиха *(дає)*. Ну, на вже... не вважаєш...

Звощик. Можіть, іщо куда будіті ехать або що другое... то к міне... я дешево і харошо... До швіданія!.. *(Пішов.)*

ЯВА 9

емінарис т і дячиха.

Дячиха. Тобі, мій синочку, їсти дать?.. Га?.. ось зараз пошлю Явтуха, хай візьме оселедчик.

Семинарист. Не хочу.

Дячиха. А хіба тобі чого другого?.. так скажи чого.

Семинарист. Нічого не хочу.

Дячиха. Як же таки так!.. Після дороги попоїсти треба.. Чи ти, може, недавно їв?.. Так хоч обізвись, моя дитино, чого ти мовчиш?.. Чи ти сердися чого?.. Чи в тебе що болить?.. Чи ти спать хоч?.. Та обізвись, моя дитино... а боже мій, чого ти такий?!

Семинарист. Ох...

Дячиха. Та промов же хоч словечко, не придавай мені ще більш досади. Я й так печусь... тут у нас сьогодні скоїлось, що й тобі боюсь хвалиться...

Семинарист. Що?

Дячиха. Та... хай скажу впослі, а то ти ще зажуришся.

Семинарист. Мені вже однаково... кажіть.

Дячиха. Ну, слава богу, що скінчив семінарію...

Семинарист. Ох... (убік). Бодай уже так не кінчать.

Дячиха. Тепер не страшно цього, журиться нічого... ось що: прибіг Оверко, такий сердитий, і нум сукаться до нас з кулаками, щоб віддавали йому гроші. Та це батько пішов молити його, поки ти...

Семинарист. Та чого?.. Як?.. Що?..

Дячиха. Еге, прибіг і каже: опишу все у вас і попродаю!.. Так ото, синку, проси швидче міста, та... годі вже ми страдать.

Семинарист. Ох... жизнь, жизнь!.. попрошуся, мабуть, я в могилу. (Зліг на стіл.)

Дячиха. Так ти, мій синочку, нездужаєш?.. Га?.. Нездужаєш?.. От, боже мій!.. Та скажи хоч, що в тебе болить... Скажи, то треба лічиться та скоріше місця прось...

Семинарист. Ох, не просить уже мені місця.

Дячиха. Та що?.. Чого, хай бог милує?!

Семинарист. Та так, нічого...

Дячиха. Та скажи, що таке... Скажи, моя дитино, щоб я не пеклась...

Семинарист. Пектись не стоїть... житимемо, як бог дасть... буду дома...

Дячиха. Чого?.. Через віщо?!

Семинарист. Та так... Через... мене у-увольнили...

Дячиха. Як?.. що?..

Семинарист. Заподозріли в чімсь, чого й не було... не казали нічого... не питали... і... не знаю й за віщо... і... увольнили...

Дячиха. Що?.. Увольнили?! О, пропали... пропали ж ми!.. (Падає на стіл і плаче.)

Семинарист (в отчаянні схвачується, хутко ходить по хаті й б'є себе в груди). А, нащо я родився?.. А щоб мене чорт узяв... щоб мене чорт узяв... нащо я родився?..

Дячиха. Утратились... задолжались... надіялись... ждали і... тепер... о смерте... смерте!..

Семинарист. А, жизнь, піди ти к чорту і все, все к чорту... де ніж?.. де ніж?.. заріжусь!..

Дячиха (схвачується). Боже мій!..

Семинарист (хватає ніж на лаві). Заріжусь!.. к чорту!.. (Заміряється.)

Дячиха (хватає за руку). О, рятуйте!.. Вася!.. Вася!.. Схаменися... хай йому абищо... сáмому місцеві... опам'ятайся.

Семинарист (кидає ніж і злягає на стіл). Ху...

Дячиха. От, боже мій... Отаке тобі!.. і що це ти надумав?.. Хіба ж можна... не одчаюйся так, моя дитино... як бог дасть, так уже й житимем... не одчаюйся. Хіба тільки ми й нещасні!.. Багато є людей таких, та й живуть, а ти...; боже тебе сохрани!..

Семинарист (підвівся, подумав). Та й на самім ділі... Чого одчаюватись?.. Чого журиться?.. Не всім же бути щасливим!.. Нещасні ми — може, так і треба, хай будем і нещасні,— краще жизнь узнаєм... Нещастям тільки й жизнь узнається!

Дячиха. Так, так... не журися, мій синочку, не журися... Люди й по шматки ходять, та й не журяться, живуть, то так і ми... як бог дасть, так і житимем...

Семинарист (подумав, встає, ходить). Ні... я щасливий!.. У мене є очі, руки й ноги... а є ж люди і без цього!.. Не бачать світу божого, не можуть ходити і робити, та й живуть!.. А я... чого мені журиться?! Є, хоч не в нас, то в людей, клуні, поля, луки, ліса!.. Там, в панстві природи, люди роблять — трудяться... туди, туди до їх, там весело, гарно.

Дячиха. Моя дитино!.. Шукай якого другого місця... ти туди не годишся, ти малоздоровний.

Семинарист. Нічого... там природа своїми таємними чарами мене буде свіжить, ласкати, оп'янять, і я робитиму і не чутиму ніякої слабості.

Дячиха. Ох, попробуєш з своїм здоров'ям косить або молотить!..

Семинарист. Нічого... того не подужаю — робитиму те, що подужаю, наприклад, пастиму скот.

Дячиха. Моя матінко!.. Хіба таки й ти повалаєшся в пастухи?!

Семинарист. А що ж?.. як пастухові гарно. Він далекий від усього пошлого шуму, близький до природи. Він завжди жартує з нею... з нею і з своїм беззлобним скотом.

Ах!.. як я люблю пастухів!.. Вони дишуть природою і невинною простотою.

Дячиха. І не соромно тобі бути пастухом?.. Люди тюкатимуть, сміятимуться!.. Хіба ми тебе на те вчили?.. Як уже нам таке нещастя, то шукай собі місця, моя дитино, в писарях.

Семінарист. Ох, мені ті писарі!..

Дячиха. Чого? Пастухи краще?..

Семінарист. А по-вашому, хто краще: невинний пастух, що окрім своєї простоти не знає ніякої подлості, що тільки озирає безмірне море пахучих цвітів, слухає цікаві переспіви птаства, вдихає свіжість полей, зливаючись з природою; чи хвастун писар, що, нахватавшись пошлого канцелярського благородства і сліпої канцелярської цивілізації, надимає губи й гне кирпу перед простотою, що завсігда розвиває в собі одну тільки низість, подлість, користуючи чужою нуждою; що замість диханій природи вдихає в себе одні хмари тютюнного диму, риючись в мертвих бумагах, воняючих подлостю?!

Дячиха. Ох, Вася, Вася!.. Ти вже не знаєш, що й балакаєш!.. (Помовчавши.) Боже мій!.. Отак вчи, вчи, та в пастухи.

Семінарист. Тепер уже мені однаково!.. Хоч і в старці. Я думав, скінчивши семінарію, буду служити задля користі людям, щоб даром жити на світі, а тепер, коли вже мені так пішло, то... найкраще пастухом... Однаково: тепер Оверко та Галя на мене не подивляться.

Дячиха. Ох... Галя!.. Я й забула... Вася, Вася, що ти наробив?

Семінарист. А що?.. Здається, нічого.

Дячиха. А подумай краще!.. Хто осоромив Галю?..

Семінарист. Що?.. Осоромив?..

Дячиха. Ох, гляди... тебе винуватять...

Семінарист. Боже!.. Не знаю нічого... Що таке?..

Дячиха. Те, що Оверко каже,— ти її на той світ загнав.

Семінарист. Як?.. Куди загнав?!

Дячиха. На той світ... Хіба ти не чув?.. Галя вже в могилі.

Семінарист. Що?.. Галя в могилі?!. Що це?..

Дячиха. За це на тебе Оверко так розпалився, що бо' храни.

Семінарист (береться за лоб). Та ні... (Мовчить.) Галя в могилі!.. Яка ж вона мертва?.. як вона там лежить?!

Дячиха. Так ото, як ти не винен тут, то оправдуйся.

Семінарист. Та ні... як вона там спить?! Як там її карі очі?.. чорні брови? ангельське личко?!

Дячиха. Оправдуйся, щоб хоч не тягали тебе... Ми з батьком хоч і підем по шматки, як ось попродають усе, то... хоч би ти не ходив... Оправдуйся та шукай собі хоч якого-небудь місця.

Семинарист (*сів і підпер голову рукою*). І так: зів'яла не розцвітша квіточка — Галя в могилі!.. закрились карі очі... замовкла цікава, срібна річ... перестало битися потухше серце — навіки... навіки!.. Що ж тепер миле на світі?!

Дячиха. Так ото, кажу, оправдуйся, моя дитино, бо на тебе звалюють всю вину.

Семинарист. На мене!.. Боже мій... не знаю нічого... не знаю. (*Помовчав.*) Хто ж то, бездушний, таке зробив їй?..

Дячиха. Бач!.. ти не винен, а воно на тебе все... Оправдуйся, якомога швидше...

Семинарист. Ох, що вже тут поможеться?.. Тепер уже і умирать не страшно... коли Галя там, то чого ж я тут буду страдать?! Туди... туди...

ЯВА 10

Ті ж і дяк.

Дяк (*увіходячи*). Не змилосердився... попродасть... (*Побачивши семинариста.*) А... хто?.. Вася!.. Яка несподіванка!.. Здрастуй!.. (*Обнімає і цілує його.*) Ну, тепер не страшно... слава богу, що розпустили зарані... проси місця!.. давай грошей...

Семинарист. Ох, я хотів би попроситись до Галі.

Дячиха. Вася буде дома... наравиться хліборобство.

Дяк. Що?.. Чого?.. Ні, ні... проси зараз місця, пиши просьбу, якщо ще не писав.

Семинарист. Не писать мені просьби.

Дячиха. Та він, кажу, буде дома... одже люди живуть, трудяться, то й він хоче так.

Дяк. Як?.. Чого?.. На чім дома?.. Нащо втрачались?.. Боже сохрани!.. Проси місця.

Дячиха. І який-бо ти... і досі не второпаеш... він... його...

Дяк. Що це ти мені стрижеш на обиняки?..

Дячиха. Ну... його... ув... увольнили...

Дяк. Да?.. Що?..

Семинарист. Ув-вольнили.

Дяк. Увольнили?! (*Береться обома руками за голову.*) О, рятуйте!.. рятуйте мене!.. о, пропали, пропали!.. о молебні... надія... о боже, де ти?.. що робить?!

Семинарист. Не стоїть жить!..

ДІЯ П'ЯТА

Майський сонячний день. Розкішний дяків садок. Дерево цвіте.
Соловейко висвистує,птаство щебече. Посеред саду стіл.

ЯВА I

Семинарист сам.

Семинарист *(в чахотці. Сидить за столом, згортає книжку і відсуває від себе бумагу)*. Ні... не можу... не можу... ні читати, ні писати... В голові каламутиться... *(Озирається навкруги.)* Як розкішно, як весело панує природа! Як любо, як гарно гримить соловейко, висвистуєптаство!.. Як пишно порозвертались і п'яновито запахли молочні кучері мая! А як жартовливо дивиться з голубої безодні палающе сонце!.. Весна!.. Ти чарівна і люба, як запишана, заквітчана українська дівчина! Ти своїми таємними чарами свіжиш і комашку, і мушку, і все... Ти гарна і мила, і од тебе гарно і мило всьому!.. Чого ж мені так гірко і тяжко?! Чого ж в мене так в грудях тошнить і так зжимається серце? Чого ж моя весна така блідна, безсильна — ні свіжить, ні чарує мене?! Чого ж моя молода, неокріпша сила так скоро тікає від мене?! Чого ж до моєї весни так рано підбирається осінь — страшна, ненажерлива смерть?! *(Помовчавши.)* Ех! не росте без догляду роза, не цвіте в бур'яні пахучий цвіток! Кропива і лобода глушать все ніжне і сами ростуть, ростуть без глуші! Тяжко, важко... *(Помовчавши.)* І так, до мене підбирається смерть!.. Та страшна смерть, якої я так недавно бажав і якої тепер я так дуже боюсь!.. І це вже мені так рано вмирать?! вмирать?! О боже! о, як умирать?! Я ж не зробив ніякої користі нікому, не оставив після себе ніякого сліду!.. Пройшов тінню, як малесенька хмарка в безодній порожняві, і немає!.. Нащо ж тоді я родився?.. — задля незамітної тіні?! Яка ж тоді ціль битія?! Тяжко, тяжко так умирать!.. а ще тяжче, що чується щось таке в душі, викласти чого, здається, й не дасть неумолима смерть... Все-все, здається, піде зо мною в страшну ранню, дуже ранню могилу!.. *(Помовчавши.)* Ой!.. Я піду в могилу?! І мене вже не буде?.. Не буде, поки й земля загине, поки сонце погасне і друге сонце засяє, а мене не буде! О, яка ціль битія?! *(Помовчавши.)* А може, може, душа буде колесовать, як хмарка, із води та вп'ять у воду... буде жить, без кінця жить в великому колесі життя?! Чи буду ж я тоді її чути?! А як чути — чи гірко, чи солодко?! Чи, може, вона полине і зникне в порожняві?! О, хто дасть на це одповіть?! Хто був в тій невідомій темній країні?! Хто був і вернувся сюди?! Ніхто! Ніхто й одповіту не дасть... *(Помовчавши.)* Ось піду, піду скоро туди... і тоді... *(помовчавши)* і я піду?! туди?! Ой, страшно!.. боюсь!.. життя!.. не в'янь так рано!.. ти ж не розцвілася ще!.. розцвітайся, цвіти!.. *(Помов-*

чавши.) Ой, в'яне жизнь, в'яне, підкошує немилосердна коса, підкошує... О смерте!.. змилосярдися, пожалій нерозцвітний цвіток, не скошуй його... він хоче жить, хоче розцвітися і пахнуть!.. А, гостра, неумолима коса! — в'яне, жовкне і сохне цвіток... Прощай, прощай! (Помовчавши.) Ой, страшно... Не хочу... тяжко... досадно... (Помовчавши.) Природа!.. Ти весела... розваж же, утіш і мене!.. розваж, як розважала вперед, жартууй з душею, як жартувала було!.. Ох, ні вже, ні... не миле вже, не миле ніщо! Смерть мріє, смерть підступає! О, підступає!.. О, рано!.. О, хочеться жить!.. О смерте, хочеться жить!.. О, тяжко, страшно... о, не хочу в могилу, не хочу... Там, в вічній, безпросвітній темряві, провалиться груди... висохне мозок і... і... невідоме!.. Ой, страшно!.. Ой, тяжко! Прийдіть до мене... розважте мене... Спасіть мене...

ЯВА 2

Семинарист і дячиха.

Дячиха. Що це ти таке страшне читаєш?.. Буде вже ходім їсти.

Семинарист (жахнувся). Ой!

Дячиха. Що ти, господь з тобою?! Ходім, кажу, їсти.

Семинарист. Не хочу.

Дячиха. Що ти? Чого? Ти вже й так заморив себе: на тебе страшно дивитися,— худий та блідний як смерть.

Семинарист. Нічого не зробіть... Так уже й быть.

Дячиха. А боже мій, чого ж так?.. Треба поправлятися, підкріплять себе — побільше їсти.

Семинарист. Пізно вже... А ще чим і підкріплять, що їсти?

Дячиха. Як що?! Ще ж таки, слава богу, є часник, цибуля, ріпа,— якби ти таки їв, не похував би так... Ходім ото зараз їсти.

Семинарист. Як же я буду їсти, як не хочеться?

Дячиха. Іж, хоч і не хочеться... Іж, поправляйся та скоріше шукай собі місця.

Семинарист. Не до місця вже мені... Я зразу думав, що хоч пастухом буду, а тепер чую, що... скоро, скоро...

Дячиха. Так, так, моя дитино, не хоти пастухом,— то сором. Саме краще шукай місця в писарях.

Семинарист. Ех, і не до писарів уже мені.

Дячиха. Чого?! Не хочеш?.. Як же жить? Уже ж зовсім-зовсім приходять кінці: батько зажурився — лежить не встає, я теж нікуди не гоюсь, що маєм — попродають за довги, і тоді я — по шматки, а ти?.. А батько нездужащий?!

Семинарист. Стоїть пак жить?! Стоїть за життя жаліть?! Ех, нічого не поможеться!.. Треба вже, треба хоч трохи втішить батька, поки ще й сам не заліг. Тільки де тепер знайти місця в писарях?

Дячиха. Ось твій товариш, Саврадим Сковородинович, шукає до себе ще одного писаря, то й скажи йому, він тебе, здається, прийме.

Семинарист. Ага, це добре... скажу, повинен прийняти.

Дячиха. І спитай його, чи правда, що буцімбито він казав Оверкові, що ти Галю загнав на той світ.

Семинарист. Хіба?! Невже б він таке брехав на мене?.. Він же мені товариш... не думаю.

Дячиха. Та й я так... Хіба б таки товариш товариша схотів отак топить?! Це, здається, брехня.

Семинарист. А хто ж це вам казав?

Дячиха. Оверко сам і казав.

Семинарист. Хм, мені щось не віриться...

Дячиха. Ото спитаєш його... Ну, ходім уже їсти.

Семинарист. Мені не хочеться їсти.

Дячиха. Та ходім-бо... Тобі ж треба поправляться.

Семинарист. Од часнику?.. Ну, схочу — їстиму, а тепер ще не хочеться.

Дячиха. Тим-бо ти й худий такий... Ну, гляди ж, щоб їв... Та попроси ж місця в Саврадима Сковородиновича. *(Пішла.)*

Семинарист. Гарзд.

ЯВА 3

Семинарист сам.

Семинарист. Бідні родителі!.. Чи вони сподівались собі такого горя, як позичали й висилали мені гроші?! Ні... вони надіялись, надіялись на мене, а тепер... де та надія?.. Немає... а вони таки вп'ять надіються — заставляють місця шукать!.. О, чи вони ж знають про ту страшну гадину, яка вбралась в груди нещасного їх сина? Знають, що ще... ще небагато, і він у могилі?! О, що тоді станеться з ними? Вони ж... батько, о, бідний батько, лежить, жде помочі од сина!.. Так ось яка ти, життя!.. О, якби оце зараз умерти... умерти, щоб не бачить і не чує їх страданій!.. *(Помовчавши.)* А вони ж безпоміжні, тоді як?.. Де буде їх надія, де буде втіха?! Смерте!.. подаруй мені життя, щоб я хоч трохи втішив їх, бідних; подаруй, хоч поки я поховаю їх, а тоді... тоді я з радістю прихилюся до тебе.

Семінарист, учитель і писар.

Учитель	}	(Разом.)	Доброго здоров'я, Василь Стратонович! Як діла?.. Я скучив за тобою.
Писар			

Семінарист. Здрастуйте, здрастуйте! (Чоломкаються і цілуються.)

Писар. У, как ти похудал!.. Отчіво ето так?..

Учитель. Мабуть, екзамени трудні дуже були? Ось поправишся, як назначать попом.

Писар. Воображаю: наш почитенейший товариш Василь Стратонович — батюшкою!.. ето очень приятно.

Семінарист. Ех, приятно!.. Сідайте!..

Учитель. Яке це гарне місце... ти, видно, любиш проводити время в таких місцях?..

Писар. Вот ми, Василь Стратонович, провидьом сіводня времнячко, так провидьом!..

Учитель. Еге, оце ми прийшли за тобою, Василь Стратонович, щоб... будем кашу варить.

Семінарист. Я ні.

Учитель. Чого?.. будеш... ми потягнем.

Писар. Непременно!.. Как же!.. по товаришиської дружбі нада.

Учитель. Будеш, будеш... З нами які баришні будуть!..

Писар. У, баришні!.. Ето прелість баришні, шик баришні!.. Я завсігда только й учінял би целованіє в їх сахарні уста.

Семінарист. Мені не до баришень.

Учитель. Чого?.. Ще ж ти не надів рясн,— можна.

Писар. Как ни до баришень? Разве ти не імеєш к ним возбудительних поползновеній?.. Слушай!.. Как блищать і как щамкають їх юбки і кохти!.. как розовеють їх нежніі пики!.. как видимаються їх палящіі делікатніі груди!.. і ти... о, еслі б ти учініл прикосновеніє к оним поіменованним грудям або к... О святіє угодніци... О царіца небесная!.. не можу... не можу учиніть воздержанія... душечки!.. о душечки!.. О явленіє, возбужденіє!..

Учитель. Товар добрий, оті баришні!.. і, товар!.. золотий товар!.. і як так бог умудрився видумать отакий безцінний товар?!

Писар. Верно.

Учитель. Як побачиш, так аж... ах!..

Писар. Верно. Нет нічого на світі краще, як препро-
вожденіє времені з баришнею.

Учитель. Я це й сам добре знаю... А як його тільки
проводить з нею, як начать?..

Писар. А вот так: зразу подсовнуть ногами, наклоніться
німножко, подавіть ей ручку своєї такової, учиненной карлю-
кообразним настроєнієм, смеяться, смотреть ей в глаза і го-
ворить что-нібудь комбінаціонное з німецьким ілі хранцузь-
ким гласованіями.

Учитель. А що говорить їй?.. Я ніяк не придумаю, що
говорить.

Писар. То, что поумнее, наприклад: как тібе кушається,
как спиться, ілі как балакають мужики, ілі какая вот погода
і вообщє прочее таковое ахвектноє, благоразумное, і делай
так, чтобы она получей роздивлялась на твоє шикообразное
убрання. Видиш, баришні люблять таких тільки кавалеров,
каковіє ходять поблагороднее і каковіє говорять побольше.

Учитель. А саме главне — тих, які убрані краще, які по-
казуються багатими. Так що оце й нам треба подумати об
убранні.

Писар. Да-да, ми нарядімся к каше. Вот і ти, Василь
Стратонович, должен нарядіться поблагороднее, а то, право,
нам стыдно гулять з тобою, что ти ходиш то в сітцових ру-
башках, то в прочей юрунде.

Учитель. Еге... Мені не раз приходилось червоніть
через тебе і робить вид, що я не знаком з тобою.

Писар. У, это і мне не раз приходилось... Как же!..
зустрічаємся з людьми, і он в такому недилікатному убран-
ні!.. это, разумеється, при людях не интересно гулять з тобою
через таковое убранныя.

Учитель. Авжеж так... А сьогодні ще й при баришнях!
Сьогодні треба убираться якомога краще.

Писар. Да-да... Сєвoday, по поводу оних названних
баришень, нам подлежить учиненіє самого наряднейшаго
костюмірованія, ібо ми любим їх, еслі оне хорошо наряджені,
так оні нас.

Семінарист (*убік*). Бідні существа!.. Хіба наряди
ваші повинні грати першу роль в битіі?! Хіба нарядом відкриє-
те тайну битія?!

Учитель. Еге... А в віщо б же його краще нарядіться?..

Писар. Думай... что получей.

Учитель. Еге... В тебе, Василь Стратонович, здається,
тужурка є, — дай оце мені її на врем'я.

Семінарист мовчить, замислився.

Чуєш!.. дримаєш?! Дай, кажу, тужурки.

Семінарист. Нащо вам тужурка?..

Учитель. А як же... Хіба не чуєш?.. Гуляти з баришнями!.. Дай, як є.

Семинарист. Є... чорна.

Учитель. Е, чорна не так-то, якби сіра!.. Дай мені сірої.

Семинарист. Немає сірої.

Учитель. Хм, погано. Де ж би його достать?.. Як не достану сірої, то даси й чорної... Треба на святки фрак справить.

Писар. А я, чорт побері, нікак не достану шляпи та галстуха.

Учитель. Так, може, в тебе, Василь Стратонович, є тросточка така, знаєш, тоненька, лаком обкрашена?.. Дай мені на время.

Писар. В тебе, Василь Стратонович, є така немецкая книжціца — ти дай мне єйо.

Учитель. Дай мені, кажу, тросточки.

Писар. А мне немецкой книжціци.

Семинарист. Підождіть... У мене тросточки немає... глодова палка є.

Учитель. Е, з глодовою якомсь не так делікатно... ні махнуть, ні.. Дай мені тросточки.

Писар. Дай мне немецкой книжціци.

Семинарист. Нащо вам книжечка?..

Писар. Та так, знаєш, не мішало б подгильнуть при розговоре какое-лібо немецкое або хранцузькое слово... Ето, знаєш, благоразумно, та ещо при баришнях!.. Ето ж ахвект.

Учитель. У мене є словарь — продивимось, там є всякі.

Писар. Ето прекрасно... Тепер мне ещо нужно достать глаженої рубахи та духов.

Учитель. А я собі вчора купив: на п'ятака глажених воротничків і на три копійки духів... а от цепки до часів ніяк не достану!..

Писар. А я серебряну цепку і серебрянії часи подтибрил у свого барина... А вот ещо что нужно — треба купить баришням гостінцов... Ето, знаєте, как-то ахвектнее.

Учитель. А треба! Як же!.. Та тільки де б карбованців два грошей позичить?

Писар. Да... так ти, Василь Стратонович, наряжайся получче на кашу.

Семинарист. Ех, вам наряди, вам баришні, вам і все, а мені... я жизни не рад.

Учитель. Чого? що попом скоро будеш?..

Семинарист. Попом!.. Бодай уже так не попувать!..

Писар. Чиво?.. Можить, оджарили лінейками в семинарії

або що друге учиніт?.. Ха-ха-ха!.. Прошкодився — молодець!..

Учитель. А може, екзамена не видержав?

Семинарист. Страшно й казать.

Учитель. Чого страшно?..

Семинарист. Того, що тепер скрізь така неправда; не скажуть нічого, не розпитають, а мершій... хто його зна й за віщо. Та хоч би й на самім ділі запримітили в мене що негарне, то повинні б сказати, вговорити мене, не послухав би — наказати, а то чи винен, чи ні — швидше увольняють!.. Хіба ж вони цим справлять чоловіка?.. Вони вб'ють його!.. Ех, люди, люди!.. Назначеніє ваше освітить, врозумить чоловіка, а ви, бездушні хабарники, щоб не потратить лишньої річі задля нравственності, запихаєте його мершій в безпросвітню тюрму, в невилазну грязь, хай там озвіряється або хай помирає, хоч і безвинно — вам діла немає!.. Пошли люди!.. Ви під машкарою добра робите саме погане зло на світі, ви вбиваєте людей своїм безсердечним невниманієм. Недостойні ви свого великого призначенія: воно у вас не долг нравственності, не долг душі, а... нажива!..

Учитель. Так тебе увольнили?!

Семинарист. Увольнили... не знаю й за віщо.

Писар. Еге-ге, так ти би так і казав!.. (Убік.) Не через мой лі рапорт?.. Ха-ха-ха!.. маладець я! Так йому і треба!

Учитель. Еге-ге!.. (Убік.) Тепер же ти нам не товариш. (До писаря.) Ходім, Саврадим Сковородининович.

Писар. Пайдьом! (Встають.)

Семинарист. Чого ж ви тікаєте?.. Ви бачите, в якому я горі, ви хоч би трохи розважили мене.

Учитель. Ніколи нам розважать.

Писар. Это не наше дело. (Ідуть.)

Семинарист. Саврадим Сковородининович! Підждіть хоч... я вам щось скажу.

Писар. Ну, ні урем'я ждять.

Семинарист. Я ж вас прошу... на хвилиночку... (Іде за ним.)

Писар (стає). Ну, кажи, говори паскарей.

Семинарист. Я чув, ви шукаете писаря?..

Писар. То що?.. Шукаю.

Семинарист. Прийміть мене до себе.

Писар. Тібя? (Подумав.) Нет, ні магу.

Семинарист. Прийміть... Змилосердіться... батько не встає, голодний... Я теж... немає нічого... на вас надіялись... запоможіть в горі.

Писар. Ні магу... Ти не годишся... ти не умеєш писать хормальних бумаг... ні магу.

Учитель (до писаря, оддалеки). Ходім скоріше!.. Заходився розбалакувать!

Семинарист. Умію... не дайте загинуть... прошу вас...

Писар. Ну, када умеєш, то помні пословицу: хто мажет тот і едеть.

Семинарист. Боже!.. Чим же я помажу?.. Копійки не маю.

Писар. Ну, я не винуват... дело не мойо. (Відходить.)

Семинарист (до вчителя). А може, ви, Іван Максимович, знаєте яке місце?

Учитель. Я за місцями не ходжу... Даром не знають.

Семинарист. Та підождіть-бо... Ви, Саврадим Сквородинович, казали Оверкові, що Галя через мене на той світ пішла?

Писар. Нет... тоісь... ні казал... нічиво ні знаю... дело не мойо... Ну, мне некогда... пайдьом!..

Семинарист. А мої п'ять книг прочитали?..

Писар. Какіє книги?.. Я не знаю... я не брал у тібя нікада...

Семинарист. А як виряджали мене в семінарію... Помните?..

Писар. Нет... ні брал.

Учитель. Та брав... оддай йому, хай одв'яжеться.

Писар. А... да, да... я забил... так у міня їх нет, шукал, шукал, і нет... я, право, не знаю, где... ну, пайдьом!.. (Ідуть.)

Семинарист. Чого ж ви цураєтесь мене?.. кидаєте?.. не посовітуєте нічого... не розважите... Що ж робить мені?.. Умирать?..

Писар. Что хотіш.

Учитель. Діло не наше... Ми за других не знаєм. (Скриваються.)

ЯВА 5

Семинарист сам.

Семинарист. Так ось які ви, товариші!.. Поки чоловік стоїть вище вас, поки він, по-вашому, щасливий,— ви лащитесь, липнете до його, а як тільки трапиться йому яке нещастя, ви, замість того щоб допомогти йому, розважите його, одвертаєтесь від його, кидаєте самого!.. Що ж таке, по-вашому, дружба?.. Задля чого ви дружите?.. Задля гордості, хвастовства, наживи?! Ах ви, сліпі, мертві люди!.. Щасливий, хто не пізнається з вами,— ви зараза, ви рвотний порошок... (Помовчавши.) Ітак, пропала надія; нічим уже утішить убитих горем родителів. На кого надіявся, той не запоміг мені, той одвернувся від мене... Хто ж тепер допоможе мені?.. Де є такі добрі люди?.. Ох, коли вже товариші покинули мене.

то хто другий подивиться на мене?! Нещасних скрізь обминають!.. Що тепер робить?.. Як быть?.. (Помовчавши.) Саме краще: не стоїть жити... не стоїть... Смерте! Чого баришся?.. Скоріше, скоріше...

ЯВА 6

Семинарист і соцький.

Соцький. А, здрастуйте вам!..

Семинарист. Здрастуйте!..

Соцький. Приїхали барин, господин становий, і казали, щоб ви йшли в зборню.

Семинарист. Чого?..

Соцький. Та там вони щось будуть робить про Оверківну.

Семинарист. Що?..

Соцький. Та ото ж те, що, кажуть, ви її осоромили й що вона, кажуть, через вас повісилась.

Семинарист. Боже!.. Хто ж це каже?..

Соцький. Найбільш Саврадим Сковородинович і до його є ще такі дядьки.

Семинарист. Саврадим Сковородинович!.. яка ж йому користь безвинно отак топить мене?..

Соцький. Сто карбованців Оверкових.

Семинарист. Сто карбованців?! Так ось що роблять люди за гроші!.. Ах ти, товариш, іуда!..

Соцький. Еге... гроші велику силу мають.

Семинарист. Ну, хай вже цей іуда, а чого дядьки?..

Соцький. А дядькам що таке?! Ткнув їм по карбованцю, купив по осьмушці, й діло в шапці... Що ж!.. Коли такий розумний чоловік, як Саврадим Сковородинович, робить те, то чого ж нашому братові?.. Народ темний... бідний... де заробить, то заробить.

Семинарист. Де ж правда?..

Соцький. Еге... так ви ж, чуєте, ідїть в зборню, хоч зараз, а хоч так як через півгодини, бо ще господин становий випивають, закусують у Оверка.

Семинарист. Випиває?! Не знаходить же тепер правди!

Соцький. А звісно, Оверко — чоловік багатий, угостить добре, а до того ще й підсуне що, то тут уже видимо... Так ото ж приходьте, а я піду ще де за ким. (Пішов.)

ЯВА 7

Семинарист сам.

Семинарист. Кінець же тепер всьому, всьому!.. Ціль битія в людей — гроші, нажива... Неправда панує, правда гине. Неправду гроші годують і поять, а правду глушать...

Без грошей увольняють, без грошей і місць не дають; за гроші гублять, за гроші вбивають! І це все люди?! Так ось які люди?! (Помовчавши.) Природа!.. Задля кого ти так гарно застроїла і так розумно упорядкувала неомірну машину мирозданія?! Задля таких подлих, недостойних рожденія существ?! Чи вони ж розуміють своє назначеніє?.. Почувають святість твоїх дивних, таємних диханій, котрі, жартуючи з душею, дають їй величіє, нравственность?.. Чи вони хочять знать, що ти одна наша божественна мати, що ми всі рівні, всі одно ціле і що по твоїм святим законам ми, як мири, повинні піддержувать одно другого, повинні славить тебе, безсмертна красуня, дивуваться твоєму величію і силі, упиваючись твоїми божественними чарами?! (Помовчавши.) Ні, вони не розуміють, не чують і не хочуть чути нічого вищого, мирового; вони, мертві сліпці, ламають безсмысленно твої великі закони, ламають святу рідню, одриваються один од другого, і кожний знає і піддержує тільки себе одного; піддержує себе нещастям другого, упиваючись звоном і блеском мертвих, холодних грошей!.. Так ось яка душа в чоловіка — в вищого творенія природи!.. Де її величіє, де краса, де почування?.. В словах?! Слова, слова!.. Ви тільки звершечку прикриваєте подлость, а душі й не торкаєте!.. Коли вже ви дійдете до неї, коли розбудите, розкуражите її?! Коли вже вона запанує, засяє над миром, коли вже покаже ціль битія?.. Колись... колись, а тепер?.. (Помовчавши.) Бідні существа!.. Який смисл в битії має ваша нажива?.. Задля чого ви так топите один другого, так унижаєте величіє природи, поганите святість її?.. Задля чого ви живете?.. — Задля зла, задля лиха другому?! Чого ж так жить?! Чого обременять землю собою?! Тяжко, тяжко... (Помовчавши.) Ні, правдо, ми тут нічого не зробим, нам не дають сили, нас топчуть... Що ж нам робить?.. Дивиться в безсиллі на панство неправди і зла?! Дивиться і страдать?! Ні, як уже так, то... не стоїть жить... Не стоїть... Коли вже нас топлять Саврадами Сковородиновичі, коли вже на нас виїжджають станові, то... буде вже... буде... Ходімо... Ходімо, правдо, скоріше. Діду!.. Діду!.. Ідіть сюди!

Г о л о с. Га, чого?.. Іду!

ЯВА 8

Семинарист і Явтух.

Явтух (ідучи). Га, чого?..

Семинарист. Принесіть мені, будь ласка, з хати револьвер.

Я в т у х. Що?.. Який равовер?
Семінарист. Те, що стрілять... Знаєте?
Я в т у х. Те, що, мовляв, стрілять?.. Те знаю. Ось зараз.
(Пішов.)

ЯВА 9

Семінарист сам.

Семінарист. Ше, ще хвилині декільки, і я в загробнім невідомім мирі!.. О боже!.. Де той мир?.. Що там?.. панство, муки, — ціль битія?. А може, те, що до рожденія — небитіє?! (Подумавши.) Ні, вже що не буде, а тут зоставатся не стоїть... Не стоїть безцільно мучитися в неправді... Прощай, прощай... Як же проститися з бідними родителями, з дорогим Петею, своїм єдиним вірним другом... (Подумавши, бере папір і перо в руки.) Що їм написати?.. (Пише дві записки — яке времня мовчки, а яке балакаючи.) Ох, родителі... дорогі родителі... прощайте... навіки прощайте... Не побачу вже я вас... не побачу ніколи... Минуло... Ех, життя, гірка життя!.. Що мені пожаліть, що згадять в тобі?.. Дітство, одно дітство!.. Ех, золоте дітство, куди ти полинуло?.. Куди занесло ту беззаботність, ту безжурність, з якими я бродив тоді по лісах, по лугах... з якими зривав і пахав цвіточки... ловив метелики... слідив і слухав птичок?! Де місячні ночі?.. Де Галя?.. Де Петя?.. Минуло все-все... Одна могила не минула і... не мине... Прощай, прощай... (Написавши, дивиться в записки.) О, що ж це я написав?! Це вже я прощаюсь?! Іду в могилу?! В страшну, вічну могилу?! (Подумавши.) Ще ж рано!.. Ше, може, трапилась би яка несподіванка, ще, може, я виліз би з неправди, ще, може б... (Подумавши.) Ні, не ждять уже мені нічого... Не вилізе вже з грудей гадюка людської неправди... Не вилізе.... (Подумавши.) Хіба б подождать, поки вже вона досе мене... поки... А як ще довго буде ссать?! А як ще довго буду мучитися?! Ой, що робить?! (Думає; чути весільні співи.) Хіба б Явтухові прочитати ці записки?.. Прочитаю... може, він пойме... Може, ще мені не судилося вмирати... Може, одвола од смерті... А ні, то — прощай... так і бути!..

ЯВА 10

Семінарист та Явтух.

Я в т у х (ідуци, показує револьвер). Ось, мовляв, те, що ви казали... А там, у вчителя в садку, такі співи!.. Чуєте?.. Бо' храни!.. Там, мовляв, баришні та паничі кашу варять... Там, бо' храни...

Семинарист (*бере револьвер*). Там життя, тут смерть!.. Слушайте, дідусю, я вам прочитаю оці записки, щоб знали, кому їх оддавать... Так слухайте.

Я в т у х. Е, я, мовляв, слухаю.

Семинарист (*читає*). Дорогі родителі!.. Неправда однімає в мене життя, но ви не журіться, не плачете за мною. Я тут, окрім нещастя, не кидаю нічого; я тікаю від його в той гарний мир, де на престолі слави пановито возсідає і всім правує великий цар вселенної; де вічно цвітуть і пахнуть дивні сади; де безпереставу співають світозарні ангели!.. О дорогі родителі! Як там гарно! Я там буду панувать, буду й вам готувить панство!.. Радійте, що у вас буде ходатай в тому дивному мірі!.. Радійте... Не журіться!..

Явтух шукає в кишені люльку і мене тютюн.

Мене поховайте рядом з Галею, і... хай Оверко Васильович знає, що я перед ним не винен ні в чім. Домовину мою повийте цвітами, постіль мені помостить із цвітів, щоб і там вони мені пахли, щоб і там мені легше було на їх спать... Могилу мою обсадить липами, калиною, вишнями, щоб було чути говір-вітра, співи птаства і... залицяння місяця... Цілую вас, безцінні родителі... зоставайтесь з богом... До веселого побачення в раї! Вася. (*До Явтуха*.) Ви й не слухаєте мене!.. Готуйте люльку?..

Я в т у х. Е, я, мовляв, чую, слухаю. (*Креше вогню й закурює люльку*.)

Семинарист. Ну, слухайте другу. (*Читає*.) Дорогий друже! Тоді, як ти будеш читать оцю записку, те серце, яке так тяжко билось над нею, те серце, яке так тривожилось неправдою і мировими запросами,— буде заспокоєне... і заспокоєне буде навіки!.. Ті очі, які так жалібно блищали над нею, будуть скаламучені і закриті... і вже не відкриються подивитися на чарівні картини природи!.. Прощай, любий друже!.. Я лаштуюсь в страшний мир небитія!.. О Петя, як тяжко!.. Як страшно!.. А треба лаштуваться... Гинуть безцільно, безкорисно в цьому мирі неправди не стоить. Прощай!.. Прощай, і якщо остаєшся вірним моїм другом, то не забувай мого короткого битія: згадуй мене в літні місячні ночі, при співах соловейка, згадуй в свіжій зелені ліса, в пахучім морі луга... і якщо задля тебе нетрудний буде довг дружби, то навіщай першевременне місто мого вічного покою, і я тобі буду осміхаться звідтіля тайною загробного мира... Прощай, бо вже злипаються очі вічним сном... Прощай, дорогой друже!.. Прощай навіки, навіки!.. Василь Симоновський. (*До Явтуха*.) Нате, дідусю, віддасте ці записки?..

Я в т у х. А віддам, та тільки я, мовляв, чув, а не второ-
пав — кому...

Семінарист. Не второпали!.. Ну, так (*запечатуге одну записку в конверт і надписує адрес*) оцю вкиньте в поштовий ящик, а цю віддасте батькові та матері моїм... Тільки не зараз, а тоді, як засну... Вони будуть ось на столі... Розумієте?..

Я в т у х. А розумію... Це, мовляв, второпавав...

Семінарист. Прощайте ж!.. (*Цілує його.*) Оставайтесь з богом...

Я в т у х. Ги-ги-ги!.. Іч!.. Ти ба!.. мовляв, п'яні.

Семінарист. Ідіть уже. Ідіть звідкіля... я спать хочу...

Я в т у х. Та вже, мовляв, лягайте, коли тее... (*Пішов.*)

ЯВА II

Семінарист сам.

Семінарист. Ітак: ті не приймають мене, ті топлять, а ті, яким би я приніс користь, не розуміють мене... Я нікому не потрібний, я лишній на світі!.. Прощай же!.. Хай живуть тут Саврадими Сквородиновичі,— їм є місце, а ми... Ходімо... ходімо... Нас цей мир не приймає. Божественна природа! Прости мене, якщо я тебе не так розумів, не так жив. Прости!.. Тобі вгодно тривожить уми і вгодно зоставаться тайною... Надіюсь, ти не осудиш своє створення за те, що таїш од його ту дорогу, якою воно повинно злитися з тобою... прости і з'єднай мене з собою, божественна красуня... (*Заряджає револьвер.*) Прощай!.. (*Наводить на лоб, жахається.*) Ой!.. Страшно!.. О, що я роблю?! (*Думає.*) Я ж іду туди, звідкіля не повертаються! Мене вже не буде ні тут, ні в Сибірі — нігде і ніколи!.. Як буде без мене?! (*Подумавши.*) А що там?.. Чи будуть які почування, чи те, що до народження,— нежиття?.. Нежиття?! А в могилі?! Тьма... Ой! (*Подумавши.*) Чого я так боюся?! Хіба тільки я сам іду туди?! Там же в сотні тисяч раз більше людей... Там і Галя, там і всі великі: Шевченко, Гоголь, Пушкін!.. Там і Гомер¹, Сократ², Арістотель³!.. Скільки вже років вони там!.. (*Чути весільні співи.*) Чого ж мені страшно?! Чого мені тут жалко?! Молодих літ?.. Молоді літа онде співають... Молоді літа гріються в обіймах других — милих... А мої?! А я? Туди, туди!.. Прощайте, родителі.. О любі, милі родителі!.. Петя!.. Місячні ночі!.. Світе білий!.. Прощайте!.. (*Дуже крикнучи.*) Прощай, життя! (*Стріляється й падає на траву.*)

Кінець

Писана весною 1903 р. у с. Харківцях, Лохвицького повіту

ПАТРІОТИ

Комедія на 4 дії

ДІЙОВІ ЛЮДИ

Залужний Дмитро Іванович — багатий пан і голова
городської управи.

Лена — жінка Залужного.

Миколка — хлопчик Залужного.

Гапка — покоївка Залужного.

Антін — сторож у городській управі.

Прикажчик Залужного з хутора.

Олексенко Киріяка Улянович — крамар і титар.

Прикажчики, 1 і 2, Олексенкові з крамниці.

Сохацький Семен Семенович — секретар городської
управи.

Петренко Василь Петрович — член городської управи.

Робітники.

Подорожні, 1 і 2.

Каптинська

Кучуриха } старі пани.

М'ясники.

Булочники.

Обірванці.

Становий.

Козаки.

ДІЯ ПЕРША

Городська улича. Пішоход. Будинок. Лавка під огорожею.

ЯВА I

Робітники стоять під пішоходом, деякі сидять. В руках заступи.

Робітник 1. Та й бісів Антін тобі, брехун отакий!
Забрать тобі з товчка, привести ось куди: «Погуляйте, —
вийдуть». От брехун!

Робітник 2. Еге. Ось уже часів два ждемо.

Робітник 3. Та хто, він казав, вийде?

Робітник 1. Мов не чув! Хто пішоход лагодить дого-
ворятиме нас. Залужний, як хоч знать.

Робітник 3. А, голова городської управи!

Робітник 1. Та вже ж не який біс!

Робітник 4. Так оце він і живе? (*Підходить до огорожі, дивиться в двір.*) Це, значить, Антін двірником у його?

Робітник 1. Який там чорт!

Робітник 5. Сторожем у городській управі. (*Мовчать.*)

Робітник 2 (*дивлячись на сонце*). Ого-го вже сонце де! Скоро й обідать пора.

Робітник 3. Та пан, мабуть, не зна, що ми оце ждемо його.

Робітник 4. Авжеж, мабуть. (*Дивиться через огорожу.*) Онде наймичка вийшла, давай скажемо.

Робітники (*підходять до огорожі*). Ану, де вона?

Робітник 1. Дівчино, ей! Чуеш? А скажи там панові... робітники ждуть вас, скажи.

Голос. Гарзд! (*Мовчать.*)

Робітник 2. Ну й їсти, чорт його зна!.. Покурить хоч. (*Виймає тютюн.*)

Робітник 3. А дай і мені на цигарку.

Робітник 2. У мене в самого на одну тільки. (*Показує.*) Оце ввесь.

Робітник 4 (*до 5-го*). Іване, а давай хоч поборемось який раз! (*Ставить заступ, тре долоні.*)

Робітник 5. Давай. Злякаюсь, думаєш? (*І собі тії ж.*)

Робітник 2. Он вийшла наймичка вже.

Робітники. А що пан?

Голос. Оддыхають після чаю.

Робітники. А про нас що каже?

Голос. Кажуть: не великі пани,— підождуть.

Робітник 1. Ну от! Що за чортів батько?

Робітник 2. Так він, може, й зовсім не вийде, та й жди?

Робітник 3. Та таке воно й буде оце. На товчку, може б, діждалися досі роботи якої, а то через його та... ні сюди ні туди.

Робітник 4. Авжеж. Були ж учора не ївши, то те й сьогодні буде.

Голос. Чуєте? Не гомоніть отам! Сердяться пан.

Робітник 1. Ого! Ще й сердяться. Ходім на товчку, значить. Ну його к чорту!

Робітники. Так... чорт його зна! Пізно ж уже. Хто тепер візьме тебе?

Робітник 1. Ех, чорт візьми! (*Чухає потилицю.*) Грай, Іване, танцювать хоч будем!

Робітники. А й справді. А чесни, Іване!

Робітник 5. Чи чесни, то й чесни. (*Вийма сопілку, почина.*)

Робітник 1. Ану, хлопці, ей! (Танцює. Інші приспівують.)

Голос. Ей! чуєте? З-перед вікон гетьте!

Робітник 4. А цсс!.. (Дивиться через огорожу.) Що ти казала?

Голос. З-перед вікон гетьте. Бариня сердяться. Приличія, кажуть, не знають вони.

Робітник 1. Та що, що? Не чую!

Робітник 4. «Гетьте!.. приличія не знаємо».

Робітник 1. Ах ти ж бісової віри!.. Ходімте!

Робітник 2. Авжеж... «Гетьте». Чого ж уже тут?

Робітники. Ходімте! (Пішли.)

ЯВА 2

Залужний (пузатий, здоровий пан, виходить з будинку). Шибеники такі! І полежать не дадуть чоловікові. (Дивиться.) Де ж це вони? Пішли. Гм! Мерзавці такі! Щей з церемоніями. Ось і воно! Наплювають на вас мені. Еге! Піти за грішми в управу? Найдуться інші. Є вас тепер! (Іде.)

Голос (ззаду). Дмитре Йвановичу! Підемо разом!

Залужний (стаючи). А, Василь Петрович!

ЯВА 3

Залужний і Петренко.

Залужний. Де це вас носило? (Чоломкаються.)

Петренко. На пожарній був. Це вже нема в нас сарая, Дмитре Йвановичу. Продав тільки що.

Залужний. А, сарай. Це той, що управа доручила вам? Так, так... Продали, значить. А за що?

Петренко. За п'ятсот рублів.

Залужний. Гм, дешевенько. Сарай добрий був. Підвалини й усе.

Петренко. Не дуже. Дощок трюхлих чимало в йому і... новий краший.

Залужний. Та звісно. Нове все краще. Так, так... Продали, значить. Так що нічого, значить, і в управу забиваться мені.

Петренко. А хіба що вам?

Залужний. Та мені... Грошей треба... на пішоход оцей. (Стука цпком.) Бачте який. Це ж той, що я докладав позавчора в управі. Сором. Голова живе, і пішоход коло його з ривчаками такими.

Петренко. Хм-хм! Як ведеться...

Залужний. Треба, знаєте... Рублів... чотириста треба.

Петренко. Чотириста? *(Дивиться на пішоход.)* Тут, здається... пішоходця... ото ж поки? Хай я вам за дешевше підрядчика знайду.

Залужний. Еге, знайдете! Ха-ха! Шукав я вже, Василю Петровичу. Насилу сторгувавсь за чотириста з одним. А то... як змовились. Шістсот, та й шістсот усі. Попоторгувавсь.

Петренко. А з підрядчиками так.

Залужний. Та тут... і сами ж таки, Василю Петровичу, подумайте. Тут і цегли ж, і піску, і... і робота ж нечепурна. Дешевше й не можна. Я аж охрип був, поки сторгувавсь. Дурничка, думаєте? Ви ще спасибі скажіть мені, що я — голова, ха-ха! — та взявсь морочиться там, де вам би, членам, треба.

Петренко. Спасибі, спасибі, Дмитре Йвановичу.

Залужний. Отож. Сто, значить, зоставте, а ті мені, чотириста.

Петренко. Та вже як треба, то треба. *(Виймає гроші.)* Нате ж... *(Відлічує.)* Сто, а це... двісті, триста... і... і чотириста.

Залужний. Так-с. Запишете ж там в управі: на лагодіння пішоходу пішло мов стільки-то.

Петренко. Гаразд. Так я, знаєте... Приходить Мотузкин,— продайте.

Залужний. А, це той підрядчик, що дім мені?.. мошенник! Він надув вас.

Петренко. Та вже... чи надув, то надув,— будь так.

Залужний. Надув. З мене за дім злупив мошенник, що й сам не стоїть. Тільки людей налигує.

Петренко. Хм-хм!.. Еге. Не йдете, значить? До побачення ж! *(Пішов.)*

ЯВА 4

Залужний, потім Олексенко.

Залужний. Хм-хм! Грошки. *(Підкидає на долоні.)* Хм-хм!.. Ач! *(Рушає до будинку.)*

Голос. А, здрастуйте вам!.. Дмитре Йвановичу!

Залужний. Аш.. *(Зупиняється.)* Мое вам!.. *(Ховає гроші.)*

Олексенко *(товстий, бородатий)*. Давненько вже бачились! *(Чоломкаються.)*

Залужний. Еге. Одцурались-бо так, що й не зайдете ніколи.

Олексенко. Та так... хе-хе! Воно й не те, щоб... а так, ніколи все.

Залужний. А, ви там коло церкви все. Ну, що ж, як лагодіння її?

О л е к с е н к о. О, лагодіння... дякувать богу. Іконостас кінчають уже.

З а л у ж н и й. Ну, баню добре позолотили. Виблискує так.

О л е к с е н к о. Хе-хе!.. А там іконостас ще, якби ви побачили, як я той... от убрав! Мережки скрізь, знаєте, усе, та такі якісь... кумедні такі; вирізки, рубчики, та усе тільки миг-миг!.. Куди! Заславському, мабуть, і не снився іконостас такий.

З а л у ж н и й. Заславський такий якийсь був... В'ялуватий був староста.

О л е к с е н к о. Так, так!.. Заславський...*(Тихше.)* Заславський, знаєте, у вірі був такий якийсь... Понімаєте: у хаті в його... чи було образів зо три, чи, мабуть, і ні. І він такий: чи й моливсь коли до їх. А в церкві теж він... дасть свічку кому, та й... та й стоїть, як булван; щоб він перехрестивсь вам до пуття або щоб на коліна став, як отам співають що!.. Ні, цього не було в його.

З а л у ж н и й. Авжеж. Приміром, він не міг стать для чоловіка.

О л е к с е н к о. Ні-ні. Його й отець протоіерей не хвалив. «Мотузяний,— каже,— був християнин з його...» Хе-хе! Ну й чоловік золотий отець протоіерей наш! Якось обідаєм у мене. Він і каже мені: «Ви,— каже,— Киріяко Оліяновичу, є справжній представитель віри Христової. Я вас,— каже...— Хе-хе! ок награді вас!»

З а л у ж н и й. Діло гарне — награда.

О л е к с е н к о. Хе-хе! А мені воно... я такий... Байдуже. Ну, а звісно... хе-хе!.. діло їх. Хто стоїть чого.

З а л у ж н и й. А хто не стоїть,— не дадуть.

О л е к с е н к о. Хе-хе! А що б люде сказали, якби так, приміром, хреста золотого... мені!.. Хе-хе! «Киріяко Оліяновичу, Киріяко Оліяновичу!» — усі б.

З а л у ж н и й. А як ведеться.

О л е к с е н к о. Ну, тоді б уже я... що-що, а ворогів би... вороги б мої... хе-хе! Баграй би, мабуть, здурів од зависті.

З а л у ж н и й. Хто це Баграй?

О л е к с е н к о. Та там... сміття, швець один. Та, понімаєте, що мені було з ним? Іде якимось, поганець, через двір, через мій, а я йому: «Хто тобі,— кажу,— дорогу показав сюди, через землю, через мою? га? бузинник ти,— кажу,— поганий!» А він... що б ви подумали? Обернувсь та: «Жлукто!» — на мене.

З а л у ж н и й. Хм-хм... жлукто.

О л е к с е н к о. Еге. На старосту церковного. Ну, я вже показав йому, положим, яке я жлукто. Я... я по закону з ним.

Тридцять п'ять рубликів присуджено мені, хай не бреше. Оце, коли? позавчора продали корову йому.

З а л у ж н и й. Так і вчить їх.

О л е к с е н к о. Еге. А це знов до судді ходив. Так це вже на наймичку, поганку, подав. Понімаєте... ну, прямо життя нема тепер чоловікові доброму!.. Таке діло: переставля поганка огірки солоні в погребі вчора, та візьми, та й... та візьми, та і оберни на капость сметану в глечичку.

З а л у ж н и й. Ха-ха!

О л е к с е н к о. Еге. Та й оберни сметану в глечичку. Так я, не довго думавши, та тьоп по пиці її.

З а л у ж н и й. Так і слід.

О л е к с е н к о. Еге. А вона повернись, та дулю мені.

З а л у ж н и й. Дулю? Ах ти ж!

О л е к с е н к о. Дулю. Та прямо не то що, а під самий ніс мені. Так я: «Ах ти ж... сі та ті твоєму батькові та твоїй матері! Геть, щоб не була!..» А вона: «За два місяці гроші оддайте мені». «Ось,— кажу,— гроші тобі!» — та й її дулю.

З а л у ж н и й. Ну, так і слід йй.

О л е к с е н к о. Еге. А це жалобу носив до судді. На п'ятдесят карбованців зиску подав. Хай закон розбере, чи можна мені дулю давать, чи ні.

З а л у ж н и й. Та звісно. Як же ж!

О л е к с е н к о. Ну, присудять п'ятдесят — я вже перебалакав з суддею,— ні копійки не вважаю поганці. По закону. Як закон скаже, так і будуть.

З а л у ж н и й. Так і будуть. Учить їх, поганих, а то вони зовсім нас...

О л е к с е н к о. Еге. Чисте лихо з ними. Лихо чисте. А тут ще... Це добре, що й побачив вас, Дмитре Йвановичу. Порайте: що мені з жидами робить іще?

З а л у ж н и й. Що ж там у вас?

О л е к с е н к о. Та життя нема. Торговлю псують, пархи погані. Понімаєте, таке діло: у мене ж ото, знаєте, крамниця є... або лавка, магазин, сказать по-благородному. У Берка Бурштейна теж є. І от лавка Берка Бурштейна поруч з моєю. Жидівська лавка поруч з моєю! І от, що ж виходить?.. Жид гер-гер, гер-гер, і в його завжди такого народу, такі завжди гешефти йому! А в мене... понімаєте... по-божому все. Що у мене — увійде хохол, то й ціну по-божому правлять з його, одмірюють, одрізують... ікони в магазині в мене, олива горить. А ні!.. не та, зовсім не та кумерція мені! — і на ікони не дивляться, прокляті хохли, до жида йдуть.

З а л у ж н и й. А це так. Я ж свій магазин через віщо продав? Через це ж саме, через жидів.

О л е к с е н к о. Еге. Я б і нічого на це. Я чоловік такий: нікому нічого. Я не то що,— комаря не обидив зроду. Я б... чи торгує ото, то нехай і торгує; без діла воно мені. Я й рад, як ото везе чоловікові. А то... тут ось яке діло, допойміть ви: я... я, розумієте, Олексенко — руський, а він... він — жид. І от, розумієте... ну, розумієте, прямо дух не терпить мій жидів, дух не терпить мій невірців усяких. Серце болить; повірите: серце болить. Повірите: для руського чоловіка так я... я душу й тіло для руського. А то ж... як-таки так? Якась-небудь погань, невіра якась та... та торгує ото, конкуренцію робить тобі... тобі — руському, хрещеному? Га!

ЯВА 5

Т і ж і р о б і т н и к и.

Р о б і т н и к и. Здрастуйте!

З а л у ж н и й. Ну?

Р о б і т н и к 1. Ми робітники.

З а л у ж н и й. Ну!.. (Убік.) А учтиві! Ні один і шапки не скинув! Що скажете?

О л е к с е н к о. Здається, ті хлопці, що в мене на пенцині були скільки раз?

Р о б і т н и к и. Ті.

О л е к с е н к о. Молодці. (До Залужного.) Коло погребка були в мене скільки раз. І усе так у їх швиденько, чепурненько.

З а л у ж н и й. Хм-хм! Таких і треба.

Р о б і т н и к 1. Ви кликали нас?

З а л у ж н и й. Ну, кликав. Що ж ви?.. що візьмете з мене так, артіллю, як ось пішоходця полагодите мені, так щоб і цегла чи що там, одно слово, щоб і коштик ваш?

О л е к с е н к о. Що ж вони візьмуть?.. Тепер робітник дешевий.

З а л у ж н и й. І дешевий, і пішоходця ось... небагачечко тут.

Р о б і т н и к 1. Та тут... Антін показував нам. З коштом... рублів двісті візьмемо.

З а л у ж н и й. О, за віщо тут? З ума посходили?

Р о б і т н и к 2. А скільки ж по-вашому?

З а л у ж н и й. По-моєму б... і сімдесят багато.

Р о б і т н и к 1. Ну, от! Що й казав же... Треба вертатися було!

Р о б і т н и к 2. Пане, що ви — сімдесят? Тут... тут, ви подивіться тільки! Тут вам і цегли, і...

З а л у ж н и й. Дивився, дивився вже. Пусте тут.

Робітник 1. Пусте. Киньтесь... пусте — дивиться, як люди роблять.

Робітник 3. Та що ви, пане, тут ви розсудить... тут...

Залужний. Якого вам розсудку? Беріть сімдесят.

Робітник 1. Ось хай... хай йому чорт, ціні такій!

Залужний. Чого ж ти ще й черкаєш?

Робітник 1. А що ж ви?..

Залужний. Перед ким ти?..

Робітник 1. Ходімте, хлопці!

Залужний. Носа не дери!..

Робітник 1. Як я деру? Я за своїм стою.

Залужний. Та ти щось... вільно вже дуже. Я бачу тебе.

ЯВА 6

Ті ж і Сохацький.

Сохацький *(тонкий, гнучкий, в бачках, з папкою в руці)*. Доброго здоров'ячка вам! *(Вклоняється Залужному.)*

Залужний *(даючи руку Сохацькому і не звертаючи уваги на його,— до робітника 1-го)*. Вільно, вільно... Забастовщик, мабуть? Гляди! *(Свариться пальцем.)*

Сохацький. Хі-хі! *(Чоломкається з Олексенком.)*

Залужний *(до робітників)*. Не слухайте, хлопці, його, ставайте.

Робітники. Та як двісті ж ото, то й станемо.

Залужний. Та що ви в самім ділі?

Сохацький. Про що ж це?... Хі-хі!

Залужний. Ви б ще раді були, що роботу дають вам!

Сохацький *(убік)*. А, це пішоход. *(До робітників.)*

Так, хлопці, що ви? Ви б ще поклонились панові.

Робітники. Ха-ха-ха!

Залужний: Грубіяни отакі! Га?

Сохацький. Грубіяни... грубіяни, Дмитре Йвановичу. Ви і не той.. І не безпокойтесь коло їх. Хай я вам... е, ошасливте... usługувать вам!.. Я... підрядчика знайду вам...

Залужний *(убік)*. Ану тебе з підрядчиком!.. Тут абц подешевше як. *(Вголос.)* Та підрядчик... підрядчика... Хай їм абищо. Вони ситі й так. Мені оцих дурнів хотілось піддержать.

Сохацький. Бачте, бачте, хлопці? Чого ще вам? Об вас клопочуть он як! Неблагодарні!

Олексенко. Еге. І ви знаєте, хлопці?.. Треба чесним быть, по-божому треба. Не роззявлять рота на чуже. Не

брать лишнього. А то... як там сказано: «Не пожелай». Знаєте заповідь?

Робітники (*пошепотівши*). Ну, півтораستا: Так і будь.

Сохацький. У, дорого! Зроду не бачив так. (*До Залужного.*) Як? Дорого ж?

Залужний. Авжеж.

Сохацький. Хлопці, як можна? Схаменіться! (*До Залужного.*) Хі-хі! Скільки їм?

Залужний. Давайте... сімдесят п'ять.

Сохацький. У, це ви багато їм! Сімдесят буде. (*До робітників.*) Хлопці, ось, ей-богу... Як можна!.. Ось беріть сімдесят.

Робітники (*махають руками*). Ні, ні!

Олексенко. Хлопці, а вмирать треба, а вмирать!.. Бога бійтесь!

Робітник 2. Добоялись уже. І тютюну ось купити ні за що.

Сохацький. От бачите! А хочете ще! Бачите! (*До Залужного.*) Їм шістдесят,— стануть. Он «і тютюну ні за віщо». Хі-хі!

Залужний. Давайте й шістдесят. Спасибі.

Сохацький. Хлопці, ось будьте-бо людьми. Ось, ось не йдіть-бо... е, не завдавайте-бо досади панові.

Олексенко. Не беріть гріха на душу, бо... горе, горе на тім світі. Як там сказано: «Геена огненна, скрежетаніє зубовне». Не гоніться за лишнім, не гоніться, діти, бо... Ох-хо-хо! Гріхи.

Сохацький. Хлопці, ось, ей-богу, ось ну-бо... е, ось беріть шістдесят.

Робітники. Скільки? Шістдесят уже?

Робітник 1 (*до Сохацького*). Чого ви дзявкаєте отут? Хто вас просив?

Сохацький. Е, що ти? Я... е, я право мію. Я секретар! Я коло їх! (*Вказує на Залужного.*)

Робітник 1 (*махнувши рукою*). Ходімте, хлопці! (*Рушають.*)

Залужний. Ну, сто!.. Чуєте?

Робітники (*зупиняються, перешіптуються*). Сто тридцять, та й кінці в воду.

Залужний. Не дам. (*Рушає до будинку.*)

Робітники. Так слухайте, прибавте!

Залужний. Ні копійки.

Робітник 1. Ну, то бог з вами, хай уже. Давайте завдаток. (*Вертаються.*)

Сохацький підбіга до Залужного, щось мурка йому.

Залужний. Хм!.. (До робітників.) Так он що, хлопці: Семен Семенович, пан оцей, каже, що в тому городі, де його тітка живе, робітники більшу місцину за шістдесят п'ять полагодили.

Сохацький. А полагодили. Я сам був при тому. Хі-хі!

Олексенко. Був і я. Так там... о, там богобоязливі робітники.

Залужний. Так що ото беріть, хлопці, сімдесят п'ять.

Робітники (дивляться один на одного, стискають плечима). Це вже чортзна-що таке!

Сохацький. Одже, полагодили. Своїми очима бачив!

Робітник 1. Вилізли б вони тобі, як ти бачив!

Сохацький. Ем, ем... Дмитре Йвановичу, чуєте?!

Залужний (до робітника 1-го). Так що це воно ти в самім ділі?..

Робітник 1 (сердито). А ви що?

Залужний. Тшш!.. (Простягає руку до рота йому.)

ЯВА 7

Ті ж і подорожні.

Подорожні — молоді люди, чистенько, по-городському вбрані, ідуть пішоходом собі.

Робітник 1. Люде добрі! (Іде до їх.) Люде добрі!

Подорожні. Що таке? (Зупиняються.)

Робітник 1. Ось розсудіть: навіщо це похоже — пан оцей...

Робітники (підступають). Пан оцей...

Залужний. Тшш! Що ви? На кого ви?.. Тюрми схотіли? Тюрма он! (До подорожніх.) Дивіться, люде добрі, на їх! Грубіяни отакі. Ні старшого, ні меншого в їх!

Робітник 1. Та ні... Люде добрі, він... (Указує на Залужного.) Він...

Залужний. Що ти «він»! На кого ти вінкаєш? (До подорожніх.) Оце дивіться, люде добрі. Я протестую. Він обидив мене. На «ти» мене.

Сохацький. Ах ти, боже! На «ти»! Дмитра Йвановича! Залужного! Босявка отака... Ах ти, боже! Як же це світ не западеться?

Олексенко. Забули бога, зовсім забули!

Залужний (до подорожніх). Та скажіть же йому що!

Подорожній 1. Дозвольте. У чім же річ? За віщо суперечка в вас?

Робітник 1. Та пан оцей... хоче, щоб ми пішоход йому за три копійки полагодили.

Залужний. За три копійки! Брехуни, мошенники!
(До подорожніх.) Тут ось у чім діло,— розсудіть, люде добрі,— ось у чім: полагодить тут... трішечки, і я їм...

Робітник 1. Од того жовтого дому по...

Залужний. Мовчать! І я... що б ви сказали? Сімдесят п'ять рублів їм! Га? Чого ще їм треба? Де їм, отаким... узять суму таку?

Олексенко. Це вже їм прямо по-божому, дуже по-божому.

Залужний. Це вже їм прямо ласка моя.

Робітник 1. Ми не собаки. Ласки вашої не треба нам. Нам правди, совісті треба.

Залужний. Що ти? Що ти — проти царя?!

Олексенко. Що ти? Що ти— проти... проти бога?!

Залужний. Ти знаєш, за це тебе на шибеницю в двадцять чотири часа.

Подорожній 1. А за віщо на шибеницю саме, скажіть, будьте ласкаві, добродію?

Залужний. Як за віщо? Не чуєте? Розсуждають он уже як! Це бунт, крамола! Я поліцію, козаків, я... і шкури на їх!.. Вони... за п'ятнадцять, за десять мені!..

Подорожній 2. Не гарячіться, не гарячіться, добродію. Киньте краще усі ці погрози та дайте по совісті людям. Роботу ми бачимо.

Залужний. Що ви? Вони двісті запросили були, та це й давать їм? Та вони так і шкури поздирають з нас... інтелігентних.

Подорожній 1. З нас, інтелігентних, кажете. Добре. Коли ж ми інтелігентні, то ми й повинні робити по-інтелігентному, так, як требує совість, правда.

Залужний. Мм... Що? Що ви? Кому ви? Ви... знаєте, хто я? Я, я...

Подорожній 1. Годі, годі з «я» своїм. Не ви тільки «я». І ми — «я».

Залужний. Ш-що ти? Ти... ти — жид!

Подорожній 2. Він жид, а я, як і ви, українець; те ж саме і я скажу: усі «я». І для чоловіка це цілком зрозуміло. Будьте чоловіком! Бувайте здорові! Ходім!

Подорожні пішли. Залужний дивиться, витріщивши очі.

ЯВА 8

Без подорожніх.

Робітники. Ха-ха-ха! Піддержали пана!

Робітник 1. Угадали, що сказать.

Робітник 2. Добрі люде, видно.

Робітник 1. А не такі, як пан.

Залужний. Та будь... будь вони трижди прокляті!

Робітник 1. Чого? Що правду сказали?

Залужний. Та будь вони... я вам... — сто, півтораста, двісті.

Робітник 1. Оце й воно, і давно б так.

Залужний. Будь вони... (*Риється в кишені.*) Я вам... будь вони... п'ятдесят, сто — завдатку! Натє!

Робітник 1 (*бере*). Хе-хе! Ходім же, хлопці, попоїмо найуперід.

Робітник 2. Ану, пісні! Починай, Іване. (*Починають, зникають.*)

ЯВА 9

Залужний, Олексенко, Сохацький.

Сохацький. Ох-хо-хо, Дмитре Йвановичу!

Олексенко. Беззаконство, Дмитре Йвановичу. Анцихрист... Це анцихрист з'явився вже.

Залужний. Ху! (*Сідає на лавку.*) Будь вони прокляті!

Сохацький. Еге. Це через їх двісті ви... А це ж сума!

Олексенко. Чому ж не сума?

Залужний. Ох! (*Схиляється на лікоть.*)

Олексенко. Слуги анцихристові. Лжепророці, як там сказано.

Сохацький. А босявки і за шістдесят стали б були.

Олексенко. Чому ж би не стали?

Залужний. О-ох!

Сохацький. У їх і їсти нічого, пообривані... Єй-богу, стали б були!

Залужний. Та хоч у вічі не зазирайте мені!

Сохацький. Ні, ні, Дмитре Йвановичу. Я тільки... жаль мені. Як-таки так? — двісті! Серце болить.

Олексенко. Ох-хо-хо! Чому ж не болить?

Залужний. Е, чорти! (*Одвертається.*)

Олексенко. Ох-хо-хо! Лжепророці, як там сказано. До свіданія! (*Пішов.*)

Сохацький. Мм... Ваше вис... обидив... простіть! (*Кланяється.*)

Залужний. Та йди ви... Вівця!.. Баран!

Сохацький. Мм... (*Скривився, зігнувся, пішов.*)

ЯВА 10

Залужний сам.

Залужний. Ех!.. якісь-небудь пройдисвіти, розбишаки, голодранці, жиди та отаке тобі: «Будьте чоловіком!» (*Мовчить.*) Значить, я не чоловік! Я, Залужний — поміщик, честь

і повага города, голова городський...— не чоловік! (*Мовчить.*) А-а, жида! Забастовщики! (*Свариться кулаком в той бік, куди подорожні пішли.*)

ДІЯ ДРУГА

У кімнаті в Залужного. Стіл. Самовар на столі. Столик у кутку. На столику коробочки, бомажки якісь, чорнило і т. ін. На стіні годинник, дзеркало. Під стіною шафа. Ліжко.

ЯВА І

Залужний сам.

Залужний. Ху! (*Підводить голову з-під укривала.*) Вставать уже, мабуть. (*Сідає.*) От пархи погані... і не виспавсь як слід. (*Позіха.*) А самовар на столі вже. Який же це час? (*Дивиться на годинник.*) Хм! Десятий. Рано ще. (*Чухається.*) Ну, не буду вже спать. Забастовка в голові. Ху! Де ж це вбрання моє? (*Бере на стільці, що стоїть коло ліжка.*) Та й кажи ти після цього, чого мужва розпутна така. Еге. А де ж це ботинки мої? Ого! аж під диваном. Добре розбувався. Лена! Леночка!

Голос Лени. А що, Митічка?

Залужний. Пошли там кого ботинки подать мені! (*Сам до себе.*) «Будьте чоловіком!» Ах ви ж, душогуби отакі!

ЯВА 2

Залужний і Антін.

Антін (*підстаркуватий чоловік, у старому сюртуці*).
Здрастуйте!

Залужний. А, Антін. Де ти був?

Антін. До шевця йшов, та бариня завернули півня піймають. Гапка патра вже.

Залужний. Добре. Дістань же он ботинки мені.

Антін (*витяга з-під ліжка*). Натє!

Залужний. Так. Ну, йди ж... або... Гапка, кажеш... Підмети ж кімнату, поки я вмийюсь піду. Онде щітка в кутку.

Антін. Гаразд. (*Чуха потилицю.*)

Залужний. Гарненько тільки. (*Виходить.*)

ЯВА 3

Антін сам.

Антін. Ще й гарненько йому. Щоб твого чорт батька гарненькав! (*Бере щітку.*) Ач, якого дурня знайшов! «Підмети!» Значить, як служиш в управі, так і той... і підмети

йому. Так надурняка усе й те йому... Що ж це воно за право таке? Значить... Щоб твого чорт батька! *(Замітає сердито.)* Так усе й те... Учора дрова рубав йому, то колись кабана смалив... Е, вже й пани, бісової віри! Не найме чоловіка, скільки треба йому, та й те... Антоном усе. Що Антін тобі? Заець солоний, чи що? Не дуже лиш, бо... щоб не показав Антін тобі.

Голос Лени. Антоне, іди дров унеси!

Антін. Пху! Чи бач!

Голос. Швидше ж! Та до Балди побіжиш, крупчатки куль візьмеш.

Антін. Он якої! Здоров був! *(Чухається.)* А, бісової віри!.. Оце збігав до шевця! А там же в управі досі що! *(Замітає швидко.)*

ЯВА 4

Антін і Залужний.

Залужний. Ху-у! Накурив як. Е, вже й...

Антін. Та хіба ж я курив?

Залужний. Аце що? *(Водить рукою по повітрі.)* І світу не видно. Та й форточка не одкрита! *(Відчиня.)* Чортзна-що!

Антін. Та хіба ж я?.. А як мені треба швидко.

Залужний. Йому треба швидко! Так усе як будеш робить, то...

Антін. Та хіба ж я... повинен?

Залужний. Не розсуджати!.. Ти б ще радий був, що з тобою обрачаються, як з чоловіком, на службі держать тебе у присутственному місці! Ти б ще догодить з усіх сил хапався, аж ти на зло оце мені!.. *(Надіває жильотку.)* Ні за собаку пропадеш!..

Антін *(убік)*. Піди своїй Лені пикатій розкажи.

Голос. Та, Антоне, що за свинство!

Залужний. Ну, ти ж чуєш! Біжи ото!

Антін *(убік)*. Аріяка болотяна! *(Ставить щітку, виходить.)*

ЯВА 5

Залужний сам.

Залужний. Чортзна-що! *(Надіває піджак.)* Ні страху перед тобою, ні поваги тобі, ні покірності людської, ні совісті... Чортзна-що! Чисті бузувіри, а не люде тепер. Та зведи їх до купи з десятком отаких,— от тобі й... бунт готовий. А через віщо це? Де шукать причин цьому? *(Стискує плечима.)* Ех, жиди, забастовщики!

Лена. Ну, скажи мені, Митя, чого ти кричав цю ніч: «Жиди, забастовщики!» так дуже.

Залужний. Та то... хай їм чорт! Учорашнє снилось.

Лена. Бунтовщики погані. Вони, мабуть, учора стривожили дуже тебе?

Залужний. Та хай їм!.. *(Сідає до чаю.)* Я ж розказував тобі.

Лена. Чай уже холодний, мабуть. Загадять, може,— розігріють хай?

Залужний. Саме добрий.

Лена. Так, може, за доктором послать? Вони перелякали вчора тебе.

Залужний. Зостав.

Лена, *(сідає на стільці коло його)*. Ну, Антін, Митічка, такий став... такий... Я аж терпіть не можу його. Гукаю, гукаю його, а він... як не чує. Потім: «Дров унеси та в лавку», а він: «До шевця мені треба»,— так грубо мені. Ну, що б ти сказав на це?

Залужний. Крамола.

Лена. Ти його геть з управи. Другий, може, слухняніший буде.

Залужний. Та воно б... та де в чорта! Якби жидів та забастовщиків вивішав уперед.

Лена. І вивішать би, проклятих. Як же! Це через їх та так як у воду ти стільки грошей учора.

Залужний. Еге. Щоб їх чорт забрав. Тільки ж половина й зісталась.

Лена. Хм!

Залужний. Що як мені хотілось, щоб... по крайній мірі три четверті.

Лена. Еге..

Залужний. На сто рублів різниця, а сто... багато значить.

Лена. Звісно. Скільки б то Коліцці іграшок накупить було!

Залужний. Та хіба ж... самих іграшок тільки? А якби й...

Лена. Ха-ха!

Залужний. Де б і дім на Кисілівці узявсь?

Лена. Ха-ха! *(Тихше.)* З Цибульки ж, здається, п'ятсот дісталось тобі?

Залужний. Еге. Що вигона одвів йому.

Лена. От, якби все по стільки, Митічка!

Залужний. Хе-хе! А якби й побільше, Леночка.

Лена. Ха-ха! Митюнчик! *(Прихиляється до його.)*

Залужний. Хе-хе! Од Товмача так... не стільки.

Лена. Ціпунчик.

Залужний. Цілих дві тисячі.

Лена. Куріпочка ж ти моя! Ха-ха! Барбосик ти мій!

Залужний. Хе-хе! Ти думала, з простих Митюнчик твій! Е... Ось полічи нарошне приход мій. Де бомажки? Ага! *(Вийма папірець з кишені, дістає чорнило, надписує щось.)* Дивись! Оце тобі... *(Пише.)* Од пішоходу вчора... Цибульки... Од Товмача, що підряд вигідний настояв йому... Од Шкурницького, що... землі під лавку йому... Од... А це... а це... а це ось тобі!.. Хе-хе! На, лічи.

Лена *(бере папірець, дивиться, всміхається)*. Мое поросяточко ти, моє... Ха-ха!.. Дай я поцілую тебе! *(Кладе папірець на столі, цілує.)*

Залужний. Хе-хе! Жить, знаєш, треба вмючи, Леночко. Чим можеш скористуватись, користуйсь, не пропускай. Ось і школу городську строїть будуть, і тут би ще... Уміть, знаєш, уміть усе трєба.

ЯВА 7

Ті ж і Миколка.

Миколка *(невеличкий, гарно вбратий хлопчик)*. Мамо!

Лена. А, Колічка! Завидую йому, що в його папунчик такий.

Миколка. Мамо, Антін крупчатку приніс.

Лена. Поцілуй же папочку. *(Підійма Миколку, той цілує.)*

Залужний. Гарний хлопчик! *(Гладить по голові Миколку.)* Що ж, Колічка, чи коника, чи котика купить тобі?

Миколка. Приніс та: «ху-ху!» Та піт кап-кап з його.

Залужний. Так це ти в кухні був? Ну, Лена, нащо ж пускати дитину ото, щоб воно бачило оце все? Це ж, знаєш... Це ж чорт зна як може на виховання повліять! Прямо нікчемною може зробити дитину.

Миколка. Та такий він... худий, згорбивсь.

Залужний. Ну, от!

Лена. Колічка! *(Свариться пальцем.)* Щоб ти не смів на кухню мені! Як можна! Там мужики,— битимуть. У їх зуби великі,— покусують.

Залужний. Так чи котика, чи коника тобі?

Лена. Чи, може, бархатну спідничку на куколку? Га?

Миколка. Не хочу на куколку. Та й пішов Антін тоді так: коп-коп, так швидко.

Лена. Колічка, годі!

Залужний *(свариться)*. Тільки я тебе, Колічка, побачу на кухні коли, так... не я й буду, як жидам не оддам тебе. А жиди побачиш: ріжуть дітей руських.

Лена. Чуеш ото!

Залужний. Еге. Буде вже чаю. Скажи, Леночко, самовар прийнять, а то... воно не що, а вплентається хто, то не налить стакан ніяково.

Лена. Гапко! А йди з столу прибери.

Голос Гапки. Зараз!

ЯВА 8

Тіж і Гапка.

Лена. Що там, Гапко, Антін не грубіянив більш?

Гапка *(ставить самовар додолу)*. Ні.

Лена. Скотина така.

Залужний. Ото не будь хоч ти, Гапко, скотиною. Що загадують тобі — не сперечайсь, посилають куди — біжи. Одно слово, покоряйся, слухай в усячині як мене, так і барині. Не будь грубіянкою.

Гапка. Та я-то... слухаю і покоряюсь, тільки... *(Витирає посуду.)*

Залужний. Що «тільки»?

Гапка. Тільки грошей мати просили, а в мене... нема.

Залужний. Ну, то що ж? Мати заробить собі.

Гапка. Нездужають.

Залужний. Ну то що ж? Це ж не мішає тобі бути покірливою, слухняною...

Гапка мовчить.

Миколка. Мамо, нездужа он.

Лена. На кунфетика, Колічка. *(Виймає з кишені, дає Миколці і сама їсть.)* Хм! Добрі кунфети. Ось на, Митічка.

Залужний *(бере)*. Еге. Це в Хейла такі.

Гапка. І кажуть: «Поки ти служитимеш за три рублі, чого вони не прибавляють тобі?» *(Ховає усе, що є на столі, в шафу. Папірця не займає.)*

Залужний *(до Лени)*. Дивись ти, як крамола розійшлась!

Миколка. Мамо, а що Гапчина мати їсть? Що-о?

Лена. А скажи, Гапко, чи ти не знаєшся з бунтівниками?

З а л у ж н и й. Гапко! *(Свариться пальцем)*. Не мели, що не слід... не мели, чуєш? Уже як трьох рублів мало тобі, так це вже... не знаю що... Це вже жадність, бунт.

Г а п к а *(витура на столі. Папірець пересовує.)* Бунт... Попробуйте прожити на три рублі!

З а л у ж н и й. Так що ж то значить «попробуйте»? Проти кого це ти стрижеш? До нас рівняєшся? Ти знаєш, що це ти? Ти проти закону, проти царя! Тебе годували, та не вчили, видно.

Г а п к а *(бере самовар з долу)*. Ех, не вчили! *(Виходить.)*

М и к о л к а. Мамо, чи Гапчина мати хоче кунфета? Хоче?

Л е н а. Колічка!

З а л у ж н и й. Не вчись так!

М и к о л к а. А що тоді, як умре Гапчина мати? Що?

З а л у ж н и й. Веди його, Леночка. *(Устає.)* Ходім, Колічка, коника загнуждаєм, коника, ходім... *(Бере за ручку.)*

Л е н а *(за другу бере)*. Коника. *(Виходять у бокові двері.)*

ЯВА 9

П е т р е н к о *(увиходить трохи згодом)*. Хм! Нікого й нема? *(Помовчавши.)* На мою думку б, самий кращий план для школи такий: прихожа... клас... другий... а так... а так третій... а так... Ні, цікаво знать-таки, як Дмитро Іванович скаже. Де ж це він? Ну, поки що намалюю свій йому. *(Виймає олівець з кишені.)* Хм... папірця й нема. *(Риється в кишенях.)* І нема, як на те. Де ж це б?.. Ага. На столі ось якийсь. *(Бере.)* Отак, значить, околишні стіни... *(Хоче малювати.)* Ху ти, папірець списаний. «Приход»... Двісті... п'ятсот... дві тисячі... Що таке? *(Читає.)* «От тротуара вчора осталося мне...» Що-що? «Мне...» Та не може бути! *(Протирає очі.)* «Мне...» *(Стискує плечима.)* «От Цибулькі... Толмача... мне...» *(Дивиться.)* Хм... так от що воно робиться в нас! *(Помовчавши.)* Добре ж. Хай папірець цей у мене. *(Ховає в кишеню, бере картуз і виходить.)*

ЯВА 10

З а л у ж н и й *(увиходить з бокових дверей)*. Чортзна-що з дитиною! Де воно набралось крамоли такої? У кого воно вдалось таке? Н-не розумію. Батько, мати порядошного, благородного роду, порядошні, благородні люде, а воно... отаке викиньсь! Що мелють крамольники, голодранці якісь, мерзавці якісь, і воно те... і воно те... Так от... от силу взяла крамола! *(Помовчавши.)* Ну, це ослаблення власті... ослаб-

лення власті, більш нічого. Що їх би вивішать, усіх крамольників чортових, порозстрілювать їх, і ті оселі, де жили вони,— поруйнують, попалить... і більш нічого... більш нічого.

ЯВА 11

Залужний і Лена.

Лена. Нічого, Митічка, Колічка аж ніяк не інтересується коником. Йому треба такого чогось... блискучого, знаєш, і такого, знаєш, чогось, щоб кувікало, пищало...

Залужний. Звісно, що треба. І треба козацької зброї йому іграшкової, фігурок людських треба, нарядить офіцериком треба його і привчать... хай учиться вцілять. За виховання серйозно, знаєш, треба взятися.

ЯВА 12

Тіж, Олексенко і Сохацький.

Сохацький. Доброго здоров'ячка вам!

Олексенко. Здрастуйте вам! (*Чоломкаються. Лені руку цілюють.*)

Залужний. Хай учиться вцілять у фігурки. Бо тут вихованням як не викорениш з його крамоли тії, так... пропала, зовсім пропала дитина. Батьківської порядошності, степені батьківської і сліду не буде в йому.

Лена. Так от, боже мій. Отаке з дитиною! Га?

Олексенко. Та що? Мо', нездужа, борони боже?

Залужний. Та ні. Не нездужа, а... таке щось з ним... (*Сідає.*) Пішло на кухню, розумієте... Сідайте.

Олексенко сідає, Сохацький стоїть.

Пішло на кухню, розумієте, і таке нам балака... прямо крамолу нам.

Сохацький. Ай-я-я!

Олексенко. Научено.

Залужний. Не що ж то й воно!

Лена (*сідає.*) А Антона... Розумієте, Киричко Оліяновичу, а Антона та Гапку такими пороблено... такими... що хоч до дому цурайсь. Неблагодарність тобі, грубіянство...

Залужний. Та прямо чортзна-що!.. Беззаконство, розпутство.

Олексенко. Ох-хо-хо! Таке ж... отаке ж самісіньке й у мене. Нема, нема життя тепер чоловікові доброму!.. Таке й у мене. Розумієте, Дмитре Івановичу: наймита таким зроблено... таким... що... ось послушайте, що мені сьогодні було з ним. Розумієте: «Викоси лучку, Омелько»,— загадую

сьогодні йому, а він: «Е, ще й косить буду! Жалування прибавте!» — «Що ти,— кажу... — не розсуджать!» — кажу. А він: «Що ви? Я мію право розсуджать!» — як погуконе на мене. Так отаке... таке воно тепер!

З а л у ж н и й. Таке ж, таке... Хм-хм... таке. А ось що ще мені вчора було... Понімаєте, Киріяко Оліяновичу, що мені вчора було! Понімаєте: договоряю робітників учора там на одно діло управське. Як ось де взялись жида якісь, підійшли і давай їм: «Не йдіть робить до його... Він се, він те, він сякий, він такий», та, не довго думавши, та по-матушки на мене як загнуть!.. Та: «Він не чоловік, беріть по три рублі в день з його». Он що вчора мені, прямо лихо тепер.

С о х а ц ь к и й. Ай-я-я! Лишечко!

З а л у ж н и й. Еге. Та й зодрали учора... шістсот рубликів з мене.

С о х а ц ь к и й. Ай-я-я! Чистий грабіж!

З а л у ж н и й. Та де ж? Де ж не грабіж! Управа 400 дала мені, а я двісті своїх, як одну копійку, доклав.

Л е н а. Та ти, Митічка, усе так, усе своїх, усе докладаєш. Не жалієш свого (до Олексенка) добра отечеству... Ха-ха! Він усе так. «Хай для отечества»,— каже.

З а л у ж н и й. Звісно, з управи можна б і більш взять було, та... я краще своїх докладу. У мене нема того, як он у Буджинського... Понімаєте, Киріяко Оліяновичу. Проводить телефон, мошенник, і земство ніяк йому грошей не може наставити. Що ж то воно? А в мене нема того... Я... я увесь для отечества.

С о х а ц ь к и й. Так, так, для отечества! Ви, ви... е, і не оцінить вас!

З а л у ж н и й. Звісно, що... я... кажучи по правді... не одній нагороди б уже, та... бог з нею.

Л е н а. Бач, Митічка! Ти для отечества, а воно, бач: і досі й нагороди нема тобі... А ти... де й грошей набрать, як усе так!..

З а л у ж н и й. Та за вчорашні я скажу управі: верне — верне, а не верне — бог з нею.

С о х а ц ь к и й. Верне. Єй-богу! Як же! Хі-хі! Я свідитель... своїх, скажу, Дмитро Іванович.

О л е к с е н к о. Е... не понімаю, Дмитре Івановичу. Значить, ви той... Значить, ви договорили за двісті робітників, тепер...

З а л у ж н и й (з жахом). Що за двісті?

О л е к с е н к о. Робітників учора.

С о х а ц ь к и й. А вони б... Хі-хі!.. і за шістдесят стали б були.

З а л у ж н и й (устає.) Ах, ви були при тому! (Убік.) Пху! Щоб вас чорт забрав! Отак забудься! (До Лени.) Хоч

би підштовхнула була! (До Олексенка і Сохацького.) Тут... е, поміаєте, Киріяко Оліяновичу... е, Семене Семеновичу... Сідайте!.. (До Лени.) І не підштовхнула, дурепище... ще й сама почала.

Л е н а (до Залужного). Боже мій! Чи я ж знала? (Хлипа.)

З а л у ж н и й. Е... Киріяко Оліяновичу, Семене Семеновичу... задурили вчора мене, чисто задурили... таке ввижається мені, мов я, мов... не знаю, що й кажу вже. Голова шумить, світ колесом мені. Памороки забили, чисто забили.

О л е к с е н к о. Ото ж, Дмитре Йваночичу... Я-бо й кажу... забили. А воно ось як було...

С о х а ц ь к и й. Забили. А воно ось як було...

О л е к с е н к о. А воно ось як було: ви за двісті вчора.

С о х а ц ь к и й. За двісті. А управа чотириста... ще двісті й...

З а л у ж н и й. Та цсс!.. (Убік). А, чорт рогатий! (До Лени.) А й сама ще... пампушка гречана... у-у! (Кривить.) Вий тепер. (Убік.) Оце так! І як мене чорт надоумив догорять учора при їх?

Л е н а. Це ж усі, усі визнають: і Палагея Василівна, і Варвара Михайлівна!

З а л у ж н и й (убік). Отак не схаменись! І піднесла вас чортяка! (До Олексенка і Сохацького.) Тут, знаєте, Киріяко Оліяновичу, Семене Семеновичу... договір такий, умілість... Хм-хм!.. І ви ж... помагали мені. Мовчіть, знаєте, діло світове... і вам дістається... е... (Риється в кишені.) Натє, Киріяко Оліяновичу.

О л е к с е н к о. Та що це ви? Я... я ніколи з вас.

З а л у ж н и й. Натє. Мовчіть, знаєте. Ось натє-бо.

О л е к с е н к о. Та я... дивіться! і таке! Я... я свій чоловік!

З а л у ж н и й. Та, Киріяко Оліяновичу! Не... не погубіть.

О л е к с е н к о. Не вірите?.. Мені?.. Я... (устає, одводить убік Залужного). Я свій чоловік, я й сам... хе-хе! Я...

Сохацький наставляє уші, слуха.

О л е к с е н к о. Оце ж... церкву лагоджу і... і разом... хе-хе!.. погріб винний собі на... на церковні гроші. Свій! Хе-хе!

С о х а ц ь к и й (убік.) Погріб! Хі-хі! Мошенник отакий!

З а л у ж н и й. Хм-хм! Вірю, вірю на вас. Руку... дайте ж руку.

О л е к с е н к о (дає). Будьте увірені!

З а л у ж н и й. Семене Семеновичу! Мовчіть, знаєте... І ви ж помагали мені. І вам... натє!

С о х а ц ь к и й (бере). Боже мій! (Цілує гроші.) Дмитре Йвановичу, ручку! (Цілує.) Олено Петрівно, ручку! (Цілує.) Колічка! Де вони? (Дивиться по кімнаті.) Колічка, ручку!

Залужний. У себе, в себе Колічка. (До Лени.) Ну, годі ж плакати, Лена.

Олексенко (прихиляється до Лени). Олено Петрівно, ось не плачте-бо... я... я й... (шепоче їй.) Совісті вірте. Я нікому.

Лена. Вірю вам, вірю, та... він! (Указує на Сохацького.)

Залужний. Ну, та годі. Семен Семенович не скаже нікому. Сідайте, Семене Семеновичу!

Сохацький. Не... не смію сідати... Обидив вас учора.

Лена. Так он які, скажуть, Залужні!

Сохацький. Обидив... е, аж вівцею учора мене... о... обидив!..

Залужний. Та к чорту «обидив»!

Лена. То було на весь город Залужні, а тепер...

Сохацький. І не спав цілу ніч... Та побіг до... до Кирі-яки Оліяновича,— просить, просить ходітьте, кажу.

Лена. Як тепер... у вічі людям... дивиться?

Сохацький. І не спав цілу ніч... простіть! (Кланяється.)

Залужний. Пішли ви к чорту! Говоріть зараз: скажете кому?

Сохацький. Боже мій! Нащо б же я на... на благодітелів своїх? Ні, ніколи. Хіба... робітники, мо'... За стільки-то договорились, скажуть.

Залужний. Та к чорту «робітники»! Який там чорт повірить робітникам! Плювають на робітників.

Сохацький. А хіба ж я!.. Хіба ж оце б я?.. Я... я ж теж... теж свій.

Олексенко. Та воно часом і свої є хуже чужих.

Сохацький. Та хай мене господь! Я ж... і сам... і сьогодні три рублики... хі-хі!.. з Ковбаски, що одну там бомагу йому.

Олексенко. Та воно то так, та ви... краще всього, як до присяги вас.

Залужний. Хрестіться зараз мені!

Сохацький (хреститься). Молюсь і присягаюсь.

Олексенко. Цілуйте хрест святий! (Пише пальцем на столі.)

Сохацький. Хай мене господь!.. (Цілує.)

Олексенко. Ну, глядіть же, тепер тільки присягу зламаєте, побачите!.. Тоді, як там сказано, ні в сей житні, ні в будущей вам... (Позіха.) Ох господи, твоя воля! (Хрестить рота і сідає.)

Залужний. Ну, Лена, і все гаразд. Нічого і плакати було.

Лена. Глядіть же тепер, Семене Семеновичу.

Сохацький. Та хай мене...

Залужний. Ну, та годі вже. Ху! Сідайте. (Сіда.)

Сохацький (сідає скравчку стільця). Кахи! (Кашля в кулак. Який час мовчать усі.)

Залужний. Розкажіть що, Семене Семеновичу.

Сохацький. Хі-хі!.. Сьогодні щось погода не те...

Йду, а за церкву туди така хмара здорова.

Залужний. Хм! Гряд, мабуть, десь.

Сохацький. Гряд. Я так і бачив. По хмарі видно.

Залужний. А сей год і жита гарні, як виб'є.

Олексенко. Сей год гарні жита.

Залужний. А гарні. У мене як очерет на хуторі.

Сохацький. А як очерет. Хі-хі! (Мовчать.)

Залужний (убік). От чорт візьми, отак убрешись!

Олексенко. Про ваш хутір якимсь Буджинський згадував, каже... хутір той, каже... подарований, каже.

Залужний. Скотина! (Помовчавши.) Так от скотина... (Помовчавши.) Звісно, що подарований, то подарований. Так ви ж допойміть, Кириюко Оліяновичу, як тут не подарувати було! Понімаєте: прапрадід мій... розказують, страшно красивий був. А що чоловік, так... ну чисто, розказують, характеру Семена Семеновича був.

Сохацький. Хі-хі!

Залужний. Такий, розказують, і прийомний був, а головне — такий перед старшим і... і... як би сказати... так і держав перед старшим себе.

Сохацький. Хі-хі!

Залужний. Скотина. Що це ж... Крамола, за це прямо розстрілять би його.

Сохацький. Розстрілять! Хі-хі!

Олексенко. І то ж господь держить на світі крамольників отих.

Залужний. Еге. А що ще він розказує про той хутір мій, що за Будяківкою! Понімаєте: як був, каже, неврожай великий, так он старий Залужний, каже, за сухарі нажив його. Дасть дядькові решето, та тоді й норовить, щоб той десятинку йому. Мошенник отакий! Що того й не подума, що якби не сухарі Залужного, то мужик би... що? десятинку б гриз ту?

ЯВА 13

Ті ж і прикажчик.

Прикажчик. Ху! Здрастуйте!

Залужний. А, прикажчик; що таке?

Прикажчик. Здрастуйте, ху!

З а л у ж н и й. Що таке?

П р и к а ж ч и к. Лихо, пане.

З а л у ж н и й. Як?

Л е н а. Як лихо?

П р и к а ж ч и к. Лихо прямо. Хутір пропав!

З а л у ж н и й. Як пропав?

П р и к а ж ч и к. Ху!

З а л у ж н и й. Та чорт би тебе взяв, що таке?

П р и к а ж ч и к. Забастовка.

З а л у ж н и й. Як забастовка?

П р и к а ж ч и к. Забастовка. Прямо не хочять хахла жита вбирать.

З а л у ж н и й. Гм! Чортова мужва! Га?

П р и к а ж ч и к. Не хочять прямо. Лежать та тільки: «Що ми, — каже, — довго будем потом поливать йому землю за дванадцятий сніп? Не хочемо за дванадцятий».

З а л у ж н и й. Гм! А ти ж не казав їм, що це проти закону, що закон, мов, покара вас тяжко за це.

П р и к а ж ч и к. Казав, так куди! — не хочять і слухать.

О л е к с е н к о. А ти... не казав їм, що гріх, мов, великий за це? Не казав про заповіді їм?

П р и к а ж ч и к. Казав і про заповіді, так ні. Он, каже, *государственна Дума* нам.

З а л у ж н и й. Дума! Гм!

С о х а ц ь к и й. Хі-хі! Пострілять таких.

О л е к с е н к о. Чого ж дивиться на таких?

Л е н а. Пострілять, Митічка.

З а л у ж н и й. Дума їм! Добре ж! (*Сідає до столика.*) Зараз... (*Пише.*) Гм! Ах ти ж мужва! Он уже що! Дума! Так... (*Написавши, чита.*) «Многоуважаемый Родион Ипатьевич! Прошу поспешить с казаками или стражниками ко мне в Кветняково. Бунт! Грабят, разоряют нас. Прошу усмирить мерзавцев и понудить их убрать хлеб немедленно мне. Увидимся. Глубоко уважающий вас Дмитрий Залужный». (*Згортає папірець і дає прикажчикові.*) Неси до справника оце. Та слухай: як зберуть хліб — поле поорать мені, щоб не пасли поганці, а побачиш на луці скотиняку чию — стріляй. Побачиш поганця якого — стріляй.

П р и к а ж ч и к. Радий стараться! Та ще ми... та ще я картуз зняв з хлопця одного, що травною йшов. Ось! (*Показує.*)

З а л у ж н и й. Хвалю. На кухні положи.

П р и к а ж ч и к. Та ще он що, барин: прямо... «він не чоловік є», — кажуть на вас.

З а л у ж н и й. М-угу!

С о х а ц ь к и й. Ой-йо-йо! На благодітеля свого!

Прикажчик. Еге. Прямо: «Він не чоловік є» — кажуть.

Залужний. Та чую! Баран!

Прикажчик. Точно так! (*Виходить.*)

ЯВА 14

Без прикажчика.

Залужний. Хм!.. Ще й он що: «Він не чоловік є»... Так! Ну, це вже не їх слова. Це жидів тих, що: «Будьте чоловіком»,— учора мені.

Сохацький. Так, так, Дмитре Івановичу,— жидів! Хі-хі! На хутір ходили. Я бачив. Зовсім мов вони.

Олексенко. Та це жиди все; ей-богу, жиди!

Залужний. Жиди та Дума! Купка крамольників робить це все. Тут уже видно. Потому: мужик... Чого ще треба йому? Він мужик, його діло таке: роби, що приказують тобі.

Сохацький. І я сам бачив: підійшов раз жидюга пархатий до двох хахлів та: «Ми і ви люди» — їм. Он воно що!

Залужний. Хм! І Дума ж це саме! Ну... нащо хоч Дума та? Нащо хоч конституція та? Прямо... ех! крамола на крамолі!

Олексенко. Лихо! До чого вона доведе тільки, крамола та?

Залужний. Та до чого!.. Подумайте тільки: волі... землі... мужланам!..

Сохацький. Ай-я-я!

Залужний. Подумайте тільки, що тоді вже ти не пан мужланові, що тоді вже й він має щось і він уже корчить з себе щось.

Лена. Та як? Це якийсь Антін та буде вже й з себе корчить щось?

Олексенко. Та як?.. Це якась наймичка твоя, та вже й по пиці не смій тьопнуть її?

Залужний. А бачте ж. Цього ж і хочять крамольники прокляті. Хочуть зрівнять нас з мужиками, з жидами!

Олексенко (*устає.*) Ш-що ви? Як з жид... з жидами?

Залужний. Еге. Доказують он, що всі люди. Адже ж чули вчора: «усі — я»!

Олексенко. Помилуйте! Так це, значить, і жид нехрещений, пархатий, і хахол порепаний — усі вже, всі до мене, до Олексенка, чи той... до Олексенкова, рівняйсь?! Нащо ж я тоді руський? Нащо ж хрещений тоді,— у... у бога вірую?!

Сохацький. Так отаке тепер на світі! Ай-я-я!

З а л у ж н и й. А таке... Та тоді й з місців поскидають, Семене Семеновичу; усіх поскидають, хто тепер служить.

С о х а ц ь к и й. Ай-я-я! Що ж я тоді? Що ж я тоді? Я ж... У мене тепер хоч і нічого нема свого, так я ж... з ласки вашої, дякуючи вам, милості вашій,— щасливий, благородний, служу в благородному місці. А тоді?..

З а л у ж н и й. І тепер то й жалованнячко ж нам, і так збоку рублик який, а тоді...

С о х а ц ь к и й. А тоді, значить, кидайсь цього, кидайсь благородства і... на поле йди, в мужики поступай! Ай-я-я!

Мовчать усі який час.

З а л у ж н и й. Ні! *(Устає.)* Цього не може бути. Треба робить щось... *(Ходить по кімнаті.)* Треба робить!

О л е к с е н к о. Непремінно треба! Єй-богу, треба!

С о х а ц ь к и й. Непремінно, хоч хай що!

З а л у ж н и й. Не допускають себе, не допускають до сорому такого! Лена! Обідать зараз, та... думать щось будем.

У с і. Не допускають!

ДІЯ ТРЕТЯ

У тій же кімнаті.

ЯВА 1

З а л у ж н и й і Л е н а сидять на ліжкові.

З а л у ж н и й. Ну, Леночка, тепер... А правда, добре ми придумали вчора? Га?

Л е н а. Умничок, умничок! *(Гладить по голові його.)*

З а л у ж н и й. Отож... Хе-хе!

ЯВА 2

Т і ж і С о х а ц ь к и й.

З а л у ж н и й. От і Семен Семенович! А ми клопочемось: де це, кажемо, Семен Семенович, що довго так нема.

С о х а ц ь к и й *(вклоняється)*. Доброго здоров'ячка вам! *(Чоломкається.)* Еге, Дмитре Йвановичу.

З а л у ж н и й. Сідайте.

С о х а ц ь к и й. Заходив усе...

З а л у ж н и й. Сідайте, Семене Семеновичу.

С о х а ц ь к и й. Спасибі... е... *(Сідає.)* Заходив до Каптинської, до Кучурихи, до Макухи, до... до всіх, до кого ви та Киріяка Оліянович казали мені.

З а л у ж н и й. Добре.

Олексенко (з газетою в руці). Здорові будьте! (Чоломкається.) Чи бачили комедію?

Залужний. Яку?

Олексенко. Хе-хе! Ось! (Показує газету.) Газету по-хахляцькому, по-мужичому прямо одрепав дурень якийсь.

Залужний. По-мужичому? Ануте... (Бере в Олексенка.) Інтересно.

Лена. Та газета по-мужичому?

Сохацький (зазира). А так і є! По-мужичому! Хі-хі!

Олексенко. Іду, знаєте, поз управу, поз земську, дивлюсь — на лавці якийсь хлопець сидить з нею і бубонить сам собі. Прислухаюсь, аж воно... хе-хе!.. по-мужичому. А дай, кажу.

Залужний. Та ще й видається у Києві! Гм! (Чита повагом.) «Громадська думка»¹... Хе-хе! Мабуть, смішне щось.

Сохацький. Хі-хі!

Залужний (читає). «Перш-ш...» О, твердого знаку й нема зараз! «Перш усього тр-реба...» Хе-хе! Трудно читать по-хахляцькому! «Треба зауважити...» (Чита: «зауважиті»). Гм! Береться писать по-мужичому, а й не тямить. Тут як на те вже, так не «и», а «ы» треба, щоб воно було: «зауважыты».

Лена. Нісенітниця така! А він ще й надписав он... (Чита.) «Вимовлять «и» як «ы».

Залужний. А, гм! Граматика! Своя вже! Це вже починають хахли новини свої! Е, це все конституції оті! (Чита далі.) «Треба зауважити, що в нас, українців, бракує самосвідомості». Гм! Ну, що за татарщина! Чи помімає хто слова ці? «Бракує самосвідомості!».

Сохацький. Хі-хі-хі!

Олексенко. По-японському! Хе-хе!

Лена. Остав, Митічка, і не морочся над чортзна-чим, над хахлатчиною якоюсь.

Залужний. Та ні. Уже ж і я хахол, а цього... (Розводить руками.) Н-не помімаю. А так, пише... що писать, то писать! (Чита.) «Наше політичне становище...» О, про політику! Що це ж ні каплі не смішне. І таке... Ти як уже пишеш по-мужичому, так пиши про таке вже, з чого б чоловік руський попореготів хоч.

¹ Сохацький. Хі-хі! Якби він про таке що: про чоловіка дурного якого, або що. Таке якби: що, мовляв, чоловіка того звать... є звать.

Залужний. Антоном звать.

Сохацький. Антоном, еге. Та, мов, чоловік той... хі-хі! сіру кобилу налігав десь, та й те її... хі-хі... і те... і давай на дзвіницю тябричить. Страх люблю читать про таке!

Залужний. Ха-ха! Ото б так!

Олексенко. Тільки щоб не на дзвіницю,— гріх, знаєте, сіру кобилу на дзвіницю, а так якби: сіру кобилу та на трахтир Погрібняків. От би! Та ще якби й ковбасу туди як... хе-хе-хе!

Лена. Ха-ха-ха!

Залужний. Ха-ха! Тільки, знаєте, на це треба ума великого, щоб він ото з своєї голови міг сочинить таке. Ума треба, знаєте. Щоб воно так у тебе й те отут... (*Вороча коло лоба рукою.*) Щоб так і в тебе. От не хочеться собі й присісти, а воно б можна сочинить яку книгу таку. Ану, далі що? Ану, в другому стовпці? (*Чита.*) «Для українця теж школа на рідній мові обов'язкова...». Що-що?... «Школа на рідній мові!..» Ха-ха-ха!

Лена. Що ж то таке?

Залужний. Школа для хахла, каже, на рідній мові... Ха-ха-ха!

Лена. Як для хахла? Там для українця якогось.

Залужний. Та це ж воно те й є. Це ж на хахлів кажуть так хахломани деякі.

Олексенко. Хе-хе! Так це воно хахлів так звать! Це значить Хахлатщину звать Україною вони! Хе-хе! А я, ей-богу, думав, що то... Що то в японця щось звать Україною!

Сохацький. А я ніяк не думав. Хі-хі!

Залужний. Школу на хахлацькому нариччі йому! Хм-хм! Що я ж... я ж хахлацького нічого не признаю. Хахлацької й літератури нема.

Сохацький. Нема, нема. І я не признаю. Так делікатней-с. Не признаеш, і чувствуєш себе чоловіком благородним-с, більшим-с. Хі-хі!

Лена. Ну, я, Митічка, нізащо б не оддала Колічки у школу таку.

Залужний. Та куди ж, у мужики повертать дитину! (*Дивиться в газету.*) Тут і стихи є... (*Чита.*) «І чужому начайтесь, й свого... не цурайтесь,— сказав великий Шевченко». Гм! Ще й «великий»?

Лена. Хто ж той «великий»?

Залужний. Хахломан, крамольник, про якого й згадувать не слід чоловікові доброму. А ось що таке: «Освіта повинна бути на державний кошт і обов'язкова для всіх...» Так-от! І то ж писать дозволяють про таку крамолу! Що це

ж... це ж усякому видно, що освіта, або образование, сказати по-нашому... думать, розсуджати чоловіка привчає, що образование чортзна-що... Тут не образования, а поліції на державний кошт, поліції побільш, монастирів їм. (*Оддає газету.*) Натє. Нічого путнього.

О л е к с е н к о. Хе-хе! Ану, чи я розберу що... (*Читає по складах.*) «...річ в-важ-лива. Та-ко-ж і автономм...» Хе-хе! Про Автонома щось.

З а л у ж н и й. І про «автономію» є? Анутє. (*Бере газету.*)

О л е к с е н к о. Мабуть, про Автонома — небожа мого? Він у Києві.

З а л у ж н и й (*чита*). «Також і автономія для України річ неминує здійснима». Гм-гм, морда хахлацька! Автономії йому!

Л е н а. Автономії?

С о х а ц ь к и й (*зазира*). А автономії, так і є.

О л е к с е н к о. Так, значить, це не про небожа мого?

З а л у ж н и й. Автономії! Гм!

С о х а ц ь к и й. Автономії! Лихо чистє!

О л е к с е н к о. Що ж автономія?.. Семене Семеновичу?

С о х а ц ь к и й. Автономія... е, автономія... Не звісно мені. Багато знать... не діло моє. Кахи! (*Кашляє в кулак.*)

З а л у ж н и й. Автономія поганє діло, Киріяко Оліяновичу. Це те, про віщо хахломани мечтають. Це самостоятельність. І от якби й справді вони добились її, то тоді б вони що? Тоді б вони не подивились уже на наші руські закони, а свої б почали. А вже свої, звісно, які б були в хахломанів. Такі, як... чули? «Усі — я»... І тоді б уже Росія нічого їм. Вони — «я». Самостоятельні.

С о х а ц ь к и й. Ай-я-я! Значить, хахол тоді не слуга вже матушці Росії, а вже матушка й сама. Ай-я-я!

З а л у ж н и й. Отож. Якогога держаться Росії треба! За єдину неділиму стоять. Самодержавіє; монархія нам... ото! При тому житимем ми, не притулять до нас мужика, не порівняють при тому. «Киевлянин»²... Ото газета! А це... я в поліцію цю. (*Ховає.*) Аж воня — закрить її.

О л е к с е н к о. Авжеж. Будь вона проклята. Це од жидів. Буду в Києві, так на дверях і напишу їй: «Жиди».

С о х а ц ь к и й. Значить, отаку ласку кладуть на хахла, отаку милость кладуть, свого дають йому, а він... і недвольний ще... он своє в його є... Ай-я-я! Що я ж теж хахол, а чого я не роблю ото так, не видумую свого?

З а л у ж н и й. Еге. Що це нема ще нікого? Ви, Семене Семеновичу, казали робітникам, щоб сюди йшли?

Сохацький. Ждав-ждав, так... хі-хі! Обідать саме пішли.

Залужний *(відхиляє двері)*. Гапко, отам як прийдуть робітники, що пішоход лагодять, скажи — хай сюди йдуть.

Лена. Та чого ж сюди? у кімнату?

Залужний. А куди ж?

Лена. По-якому це? Мужву в кімнату! Загидить отут мені!

Залужний. Нічого, Леночка. Я ж усе рівно підновлять буду кімнату цю.

Лена. Я знаю, що підновлять, а все ж... Чи в конюшню б, чи що, їх.

Залужний. Хе-хе! Нерозсудлива ти, Леночка. Тепер коло їх якомога ласкавіше, знаєш, треба ходити, щоб вони повірили тобі, щоб вони душею й тілом стали твоїми.

Лена. Так вони ж, Митічка, покрадуть що не є отут.

Залужний. Та то діло звісне. Поховать, що є тут таке.

Лена. Е, що б їх!.. *(Дивиться по кімнаті, далі підходить до столика, бере коробочки тощо.)*

Сохацький *(підбігає)*. Е, не безпокойтесь, Олено Петрівно, хі-хі! Я, я, дайте я!.. *(Бере.)*

Лена. В шафу ж, сюди. *(Відчиняє шафу.)*

Сохацький. Ось іще, ось іще... *(Бере децю й з ліжка.)*

Лена. Тепер... Куди б часи ще?

Залужний. Хай часи. Семен Семенович поглядать буде.

Сохацький. Хі-хі! Поглядать.

Лена. А стулля? Стулля треба.

Сохацький. А треба. Хі-хі! *(Бере один.)*

Залужний. Нехай, поглядать будете.

Сохацький. А так, так! Поглядать буду. Хі-хі!

Лена. Подивіться ж під диваном ще.

Сохацький. Хі-хі! *(Лізе під ліжку.)* Ось! *(Показує ботинок.)* А ось! Хі-хі! *(Показує коня якогось, шапочку якусь.)*

Лена. В шафу, в шафу.

Сохацький *(сіда на коня)*. Но-о! *(їде.)*

Лена. Ха-ха-ха!

Сохацький. Хі-хі! *(Убік.)* Ага, понаравилось. А ну-ну... *(Надіва шапочку на голову собі, ботинком коня поганя.)* Вперьод! *(Швидко їде.)*

Залужний. Стукнуло щось!

Сохацький. Тпру! *(Кладе в шафу.)*

Л е н а. Ну, тепер на замок. (*Замика шафу.*) А що, як, бува, замок скрутять?

О л е к с е н к о. Та то вже дудки. Буду й я позирать.

Л е н а. Будьте добрі.

ЯВА 4

Т і ж, Каптинська і Кучуриха, старі, гладкі пані.

Каптинська. Ху! Так уморилась, поки улицю перейшла, так уморилась.

Л е н а. А, Клавдія Петровна, Євфимія Стратоновна! (*Устає. Цілюється.*) Як вас бог милує?

Каптинська. Та так. (*Чоломкається з Залужним.*) Ху! Де б сісти?

С о х а ц ь к и й. Звольте-сь! (*Підставля стілець.*)

Кучуриха (*чоломкається з Залужним і дивиться стільця*). А ми це... приходить Семен Семенович...

С о х а ц ь к и й. Звольте-сь! (*Підставля й цій.*)

Каптинська. Приходить... і до мене приходить. Ху!.. пожалуйте до Залужних... Ху! Отут у мене, отут, в животі... так важко. А хоч би, сказав, і їм побагато, а то ж так охляла, так охляла. Курочку, гусочку, коли поросяточко,— ото й буде... і буде з мене... Ху!.. А воно так напре тебе, так напре — господи! Ну, живіт... живіт, серденько, такий. Тут уже нічого більш.

Л е н а. Хм! От мука. Ви, Клавдія Петровна, йодом живіт.

Каптинська. Мазала, ягідко моя, не то йодом, а вже й декохт пила — нічого. А це загадала ще цибульки насмажить; буду цибулькою ще... А-ох! (*Позіха.*) Спать хочеться; тільки що встала і спать хочеться.

Кучуриха. Ти, ясочко моя, не цибулькою, а те... візьми огірочків солоних, чемериці візьми, водички йорданської, та тоді й те... на схід сонця. І-іч!.. (*Зригує.*) Зригується як негарно, пху! Чисте лихо мені з зригуванням з цим. Як почне, зірочко моя, після їжі коли, то одно і-іч та й і-іч, та так ветчиною й несе з тебе. Бог його святий зна, що воно таке це мені. Чи воно, мо', їсти побільш треба, чи воно, мо', спать побільш треба, чи... я й сама не знаю.

О л е к с е н к о. Ох-хо-хо! Смертний час наближається.

Кучуриха. Таке... таке це воно й є, мабуть. (*Жалібно.*) На вмируще це, мабуть. Таке й є. Я тільки думаю...

Каптинська. Оце ж і я. Неміч, така неміч,— господи!

О л е к с е н к о. А гріхи ж... Як про гріхи пригадаєш!

Кучуриха. Боже!.. Як і я... на Прокіп'я шила, матінко, колись.

О л е к с е н к о. Добре ж... чия душа буде скуплена од їх!
К у ч у р и х а. Блаженний чоловік буде. Оце ж і я... Треба хоч... або на церкву, або на монастир куди. Хай... (*Жалібно.*) Хай хоч люде, мо'... у царство введуть.

О л е к с е н к о. Чому ж би не ввели, тим більше вас? Ви ж... У вас он доми які, прибуток який, а вас... старий та ви тільки. Легко можна ввести.

К а п т и н с ь к а. Оце ж і я... магазин, дякувать небесному богу, добре йде. Треба й собі щось... я вже, дякувать богу, пожертвувала сотеньок з... за скупленіє душі покійника старого на лаврію святу, а це ще... коли б поміг господь милосердний, за себе ще треба кудись, не знаю, куди б тільки.

К у ч у р и х а. Треба, голуб'ятко моє, треба. Оце і я... А що воно грюкнуло? (*Дивиться в вікно.*) Що воно за лацур'я таке через огорожу зазира?

З а л у ж н и й. Робітники.

К у ч у р и х а. Лупеття яке! Один он... двірник мов, зовсім мов двірник... так ні. То, серденько, двірник у нас є такий. Та вже й... Ну що поганець — терпїть не можу такого! Чи повірите: чотири рублі у місяць йому, харч наша, квартира наша йому, а він ще: «Набавте та й набавте», та як почне коли, та, повірите, так уморить тебе, так уморить, що... ну прямо життя нема тобі.

К а п т и н с ь к а. Чисте лихо з прислугою з цією! У мене, доню, візник був... самісінький такий, як оце розказуєте ви. Такий уже клятий, такий клятий був, господи! чи повірите: ходить як нищий було, обірване таке. То я було: «Та, Йване, ти б, матінко, чепурніше-таки». То він мені: «За віщо я чепурніше буду?» — та так непоштительно. І от, що ж ви думаете? Господь милосердний і не забув йому цього, не забув. Коні поносили. І що ж? Обидві ноги так і одрізали йому. І от тепер і лазить по пішоходу він. Як зустрінь оце його, то він і зазира... ну, прямо життя нема од їх добрій людині, — зазира в вічі тобі: «Дайте». Таке... Ну, я не дуже, серденько, потураю їм. Ні.

ЯВА 5

Т і ж і р о б і т н и к и.

Р о б і т н и к и. Здрастуйте!

З а л у ж н и й. А... Здрастуйте! (*Дає руку їм.*)

Робітники дивляться незрозуміло то один на одного, то на Залужного.

З а л у ж н и й. Хм-хм! Здрастуйте, браття! (*Чоломкається з ними.*)

Каптинська (до Лени). Господи, руку отаким!..

Лена (убік). Боже мій! Як же тепер браться за віщо рукою тією?

Залужний (витира руку об штани). Ну, що, браття, як-пішоход?

Робітники. Іде пішоход.

Залужний. Слава богу. Сідайте.

Робітники відкашлюються, сідають. Стільців не хапає. Сідають на ліжкові.

Лена (до Сохацького). Загидять, зовсім загидять ліжко. Боже мій!

Сохацький (підходить до ліжка). Е, е... тут, тут... е, той... кахи! (Однихає робітника від ліжка і риється на йому, ніби постіль перестила.)

Залужний (убік). Щоб вас чорт забрав, босячня погана! Постоять не можна! (До робітників.) Хм-хм! Стільців не хапає?.. Тут як небудь уже, будьте любезні.

Робітники. Нічого. Ми й постоїм.

Залужний. Еге. А я, знаєте, як договоряв вас, то такий сердитий був... хм-хм! Жиди, жиди, знаєте, все. Так налякали перед тим мене.

Олексенко. Жиди... Тут, браття, лихо з жидами з тими. У світі жить не дають чоловікові хрещеному, зовсім не дають. Ох-хо-хо!

Залужний. Іду, знаєте, увечері з управи якось перед тим, що договорять вас, коли якраз проти казначейства перестрива мене жидюга один. «А ти, сякий-такий,— каже,— через тебе та робітника дешевого знайти не можна! Як будеш,— каже,— потурать їм,— а в мене раніш були робітники,— то ми,— каже,— вб'ємо тебе».

Каптинська. «Уб'ємо»! Ах ти, боже!

Кучуриха. Отаке чоловікові! Га?

Робітники. Та що вони?

Залужний. Еге, Киріяки Оліяновича спитайте.

Олексенко. Та було тоді Дмитрові Йвановичеві, якби я не нагодивсь саме. У жиди під полою бомба була.

Каптинська }
Кучуриха } Бомба!

Залужний. Була, була. (До робітників.) Так я ото через те і торгувався так з вами. Та ще ж бачите, які вони, пархи погані... Ну й хитрі ж! Наодинці ото таке мені, а при вас... мов і не вони: «Чоловіком будьте»,— мені. Тут ви допойміть тільки! Це вони, щоб ви ще й не брались на їх. Он воно що!

Робітники. Хм! От ти й знай!

З а л у ж н и й. Так я оце, люде добрі, маю вас... щоб знали. А то вони вб'ють мене за ті двісті рублів, що я ото за пішоход вам.

О л е к с е н к о. Та куди! Вони, невіра погана, так і... так і те... і стереже чоловіка доброго, щоб бомбою його. Не стій, значить, за чоловіком хрещеним.

З а л у ж н и й. Не що ж то й воно! Там, читаєш, станового вбито, там справника. Оце ж воно те й є.

Р о б і т н и к и. Те ж воно й є, мабуть.

З а л у ж н и й. Те й є. Чоловік хрещений — брехать не стану. А стійте. *(Відхиляє двері.)* Гапко, дай пляшку, чарку і хліба сюди. *(До робітників.)* Те й є, люде добрі, неабияк узялись коло чоловіка руського.

Г а п к а *(у двері)*. Натє.

З а л у ж н и й *(хліб кладе на стіл)*. Ви, я бачу, поморились, люде добрі. Підкріпиться треба. Я такий... я... Годі слухать жидів. *(Дає чарку.)* Анутє.

Р о б і т н и к 1. А собі ж?

З а л у ж н и й. Пийте, пийте. Я — раніш.

Р о б і т н и к 1. Ну, пошли ж боже!.. *(П'є.)* Хм! Так значить... так жиди.

З а л у ж н и й *(бере чарку.)*. І хліба ж он... Ламайте. *(Частує усіх робітників.)*

Р о б і т н и к и *(ламають по шматочку хліба, закушують)*. От чортова жидва! Хм! *(Один до одного.)* Пан добрий, ей-богу! А ми й не знали. Бач! Чи покликав би другий отак нас! *(Деякі підступають до ліжка.)*

С о х а ц ь к и й. Е, е... той... *(Рукою від ліжка їх.)*

ЯВА 6

Т і ж і П е т р е н к о.

З а л у ж н и й. А... *(Тичє пляшку то в сю кишеню, то в ту.)* Здрастуйте!

П е т р е н к о. У, людей якого в вас! *(Чоломкається з усіми, окрім робітників.)*

З а л у ж н и й. Еге... Хм-хм!.. Робітники.

П е т р е н к о. На ваших харчах, мабуть?

З а л у ж н и й. Еге... Хм-хм!

Р о б і т н и к 1 *(до Петренка)*. Та ні. Ми на своїх харчах, а тут... тут лихо, пане. Жиди убить хотять їх... *(Показує на Залужного.)*

З а л у ж н и й *(убік)*. А, босяк чортів! І розмеле і про ціну ще. *(До Петренка.)* Тут, знаєте... Хм-хм!.. е, хе-хе! *(Убік.)* Пху! І приніс тебе чорт саме!

Робітник 2. Тут, як розказують пан нам про пархів поганих, так тут...

Залужний (*перехоплює*). Поморились. Тут... е... робота важка, знаєте; поморились бідні, так поморились.

Петренко (*убік*). Еге-еге! Це ти на погром їх!

Залужний. Так я... жаль, кажу... дай, кажу... задля чоловіколюбства. Я такий: у мене для всякого двері одкриті.

Петренко (*убік*). А я ще й прийшов до його. Прийшов, щоб... як з чоловіком об'ясниться з ним за ті прибутки його. А він, бач, іще що. Ах ти ж погромник! (*До Залужного.*) А я це хотів щось... Та хай іншим разом. Бувайте здорові!

Залужний. Та й тікаєте вже?.. Хм-хм! Бувайте... які ж ви! Приходьте вечерять.

ЯВА 7

Без Петренка.

Залужний (*убік*). Ху! Пішов, слава богу. (*До всіх.*) Цей — за жидами, знаєте.

Робітники. Гм! Який!

Олексенко. У бога не вірує. Ох-хо-хо!

Залужний. Еге. Допивайте, хлопці. (*Наливає, дає.*)

Каптинська. Не вірує? І то ж е такі! Їх би на Сакалин, невірців отаких³, на Сакалин, туди їх.

Кучуриха. Або якби маніфест такий, серденько, щоб... хоч ти що тут, а віруй.

Залужний (*дочастувавши, ставить пляшку й чарку під ліжку*). Так ото таке воно, люде добрі. (*Сідає.*)

ЯВА 8

Ті ж і прикажчики два: один парубок, другий підліток.

Прикажчики. Здрастуйте. (*Вклоняються.*)

Олексенко. Здорові, здорові! (*До Залужного.*) Це, знаєте?.. хе-хе!.. прикажчики з магазину мого!

Залужний. Ага! Здрастуйте! (*Дає руку їм.*)

Олексенко. Хе-хе! Я сказав прямо: у магазині побуде панич, а ви як не прийдете туди-то, так я... попрогою вас.

Прикажчик 1. Чіво ж би ми?.. Що хазяїн приказують... як же-с! нада сполнять-с.

Прикажчик 2. Хі-хі-с!

ЯВА 9

Т і ж і м'ясники.

М'ясники (*здорові, пикаті*). Здрастуйте!

Залужний. А... (*Дає руку*.) Здрастуйте! Хм-хм! Як поживаєте?

М'ясник І. Слава богу! Хе-хе! Тільки що вгепали бузівка, аж вони... (*Вказує на Сохацького*.) Так ми... (*Вказує на своїх товаришів*.) Там ми розчинили бузівка та сюди.

Залужний. Хм-хм! Дуже радий. Добрий здобуток на м'ясо?

М'ясник І. На м'ясо? дякувать богу! Успівай тільки гепать.

ЯВА 10

Т і ж і булочники.

Булочники. Здрастуйте!

Залужний. А... як ваше? Багато вже булок продали?

Булочник І. Тільки що з печі. Хе-хе! Там ми з печі, а я той: е, кажу, ходім же, хлопці. Так ми... так ми й гайда оце. Хе-хе!

ЯВА 11

Т і ж, Антін і якісь пообірані люди.

Антін. Сюди, сюди, господа кавалерія... (*До Залужного*.) Оце й вони. Насилу знайшов.

Обірванці. Хе-хе! Спали під лозами в березі.

Залужний. Проходьте, проходьте.

Каптинська (*до Лени*). І, господи! Аріяки такі... аж чуб угору лізе.

Лена (*до Сохацького*). На замок позирайте.

Сохацький. Е, е... отуди, отуди!.. (*Спроваджує їх під стінку абощо*.)

Олексенко. Хе-хе! Назбиралось братії!

Голоси. Так це, кажуть, жиди на нас?

Залужний (*виходить на середину*). Об'являю собрание одкритим. От що, люде добрі! Скажіть мені, будьте любезні: чи быть Росії, чи не быть?

Дехто. Як же! Буть!

Залужний. Коли ж быть, то ми, браття, то нам, браття... настав час... спасать. Тепер, як і вам звісно, воздух отроений крамолюю. У людей з'явилась якась ненависть до старших себе. Що ж воно значить, ненависть та? А ось що:

у Росії тепер розплодилось багато погані усякої, інородців усяких, як от жидів. Інородцям цим зависно стало, що Росія така славна, така велична, непобідима держава. І от вони що ж? Надумали... зруйнують її... Стребить.

Сохацький. І, і... е, завести, завести своє царство, царя свого, а нас, усіх руських, за... закріпостить... е, кахи! і завладіть усім світом... Жиди, жиди це...

Дехто. Ах ти ж! Ах ти ж, чортова жидва!

М'ясник І. Таке воно й є. Я вже й давно бачу... Бо... ось і бузівка за ними не до купишся вже у мужика.

Каптинська. Так, так, мої рідні. А піди на базар ячюк або курочки до мужика, теж... не до купишся через їх. Ціну, господи, нагонять яку.

Булочник І. Еге. І вже ось і булки через їх не продаси скоро. Он уже булочну на Чухлянівці відкрива,— пархи погані.

Залужний. Та ще й он що жиди: почали підкупать змінників усяких, як-от: студентів усяких, недоучків усяких, що так тиняються, без діла. Змінники ці беруть гроші великі, у соціалісти йдуть, у демократи та й... оддають жидам отечество. А хахли — змінники, так ці прямо хоч і сьогодні жидам нас... Одділить від матушки Росії хотять нас. Кажуть — автономії нам.

Дехто. От тобі й хрещені! Га?

Каптинська. Бодай же їх і земля свята не прийняла хрещених отаких, охтономій поганих! Га?

Залужний. Та, бачте, в жидів грошей багато, та їхні й у Думу попали. Та тепер... і Дума за ними.

Дехто. За ними? Як за ними?

Залужний. За ними. Міністрів вигонить в одставку.

Сохацький. Отаких лиць!.. Ай-я-я! Що я б... я б умер перед ними отам.

Залужний. Погромщики, каже. Що яке кому діло до їх! Вони од царя настановлені. І землю он, каже... землю, каже, одберіть у людей та... мужикові.

М'ясник І. Нащо мужикові? Тоді він... забуде, що ти й городський є. Перевищить і тебе вже.

Залужний. Та ні. Тут ви допойміть тільки. Тут хитрощі які! Щоб одібрать землю, — цього ніколи в світі не можна зробіть. Це проти царя. А хоч би й можна було як, то земля... лиху мужикові. Мужик і не рад буде землі тій. За неї треба буде гроші великі платити. Мужикові аж ніяк земля не потрібна. Ви так і кажіть їм, дурним мужикам. Вони: «Землі, землі!», а вони не розуміють нічого. То жидам землі. Жиди тоді раз плюнуть одберуть її в мужика. Та й сами посудіть, требують волі. А кому та воля? Руським? Якої руським

волі? Сами ж знаєте: кріпацтва ж нема. Ну?.. То жидам волі... землі он, щоб... он воно що, браття! Допойміть тільки. Пропала Росія... про-о... пропала! (Хлипа.)

Б у л о ч н и к 1. Так от до чого дожились ми, браття! Га? О л е к с е н к о. Еге. Це воно он що, браття. Це... е... це... усі чують мене?.. Це од диявола все — он що! од анцихриста!

К у ч у р и х а. Од анцихриста, мої рідні, од анцихриста. Я так і знала. Що ж! По празниках роблять, неділі не чтять. Оце воно й є за те нам. Страшний суд скоро.

О л е к с е н к о. Треба на стулець... е... ох! (Лізе.)

Л е н а (до Кучурихи і Каптинської). І он що ще: Дума встановля, щоб... один чоловік мав по сім жінок у себе. Так, як у турків, буде.

К у ч у р и х а. Ах, ти ж... Цариця небесна!

К а п т и н с ь к а. Так це вже й ми... і ми турком будь?

О л е к с е н к о. Од анцихриста все це. Бо хіба можна про волю... е, розсудять? Господь, значить, он як зробив, а ми це вже ось як роби? Га? Або хіба можна чужу землю чіпай? Господь, значить, дав чоловікові, а ми чіпай? Га? Що ж це воно? Це ж... геена огненна за це, скрежетаніє зубовне за це, за ноги та в смолу за це. Гріх і думать про це. Господь же... господь он що сказав: «Не думайте про земне,— каже,— а шукайте на небі собі»,— он що сказав господь. Це жиди все. Це віру православну вони зламать хотять, віру стробить. Он, кажуть, і бога не треба вже. Шабаш он свій людім хрещеним накинуть хотять. Церкви позапечатувать хотять. Он воно що, люде хрещені! Пропала віра, про-о-пала! (Хлипа.)

К а п т и н с ь к а. Не буде... Це вже й... хрещений чоловік у пекло йди! (Хлипа!)

К у ч у р и х а. Йди... Боже мій! (Хлипа.)

С о х а ц ь к и й (пробує й собі. Убік). Хі-хі!

Д е х т о. Оце дожились! От дожились, так дожились!

Р о б і т н и к 1. Що ж це нам робить тепер?

С о х а ц ь к и й. Дмитра Йвановича просіть, їх!.. Вони знають, вони все вам, вони... благодітель наші... просіть! Кахи!

Д е х т о. Так просимо... Що робить нам?.. Просимо!

З а л у ж н и й. Радий, дуже радий людей спасти, отечество святе. Я завсігда... Я... я увесь, увесь для отечества, для чоловіка руського.

Д е х т о. Дякуем! Спасибі!

З а л у ж н и й. Я увесь. Он що, люде добрі, робить тут... он що найуперід треба: телеграму всепідданнійшу подать... щоб Думу якомога... Думу розігнали і... і диктатуру, дик-

татуру встановили, щоб розстрілювать, значить, хм-хм!.. розстрілювать крамольників поганих.

Дехто. Так просимо. Чого ж! Ви вже знаєте, як там...

Залужний. Ось зараз, зараз і напишемо. *(Сіда за столиком, пише.)*

Олексенко. А самих клятвіших послів у Думі... Ось вони списані в мене. *(Вийма папірець з кишені.)* Значить... е, рабам божим, бож... чи то пак: рабам дияволовим... е... *(Чита про себе ім'я послів.)*

Залужний *(убік.)* Од скількох же б телеграму? Од... тут чоловіка, чоловіка з... Ну, тисяч од... або... вали прямо од народу руського.

Олексенко. Дияволовим... крамольникам анцихристовим... е, за беззаконне глумлення проти бога, за зміну диявольську... е, анафема!.. Ну, кажіть за мною: анафема!

Усі. Анафема!

Олексенко. Другий раз!

Усі. Анафема!

Олексенко. Третій раз!

Усі. Анафема!

Олексенко. Ну, тепер хай... Ох! *(Злазить з стільця.)*

Поткнуться на той світ,— побачать!..

Каптинська. Та коли б, коли б господь милосердний у огонь, у огонь їх, доню... так їх на тім світі, так! Догори ногами, догори!

М'ясник І. Гм! А з жидами б... Он що з жидами б: вибити, вирізати їх.

Залужний *(устає.)* О! Показати їм, що ми не вони,— не шарлатани якісь, не пройдисвіти якісь, а вірні... вірні сини матушки Росії, батюшки царя!.. Доказати, що ми — о, ми умієм спасати отечество! — що ми... ми патріоти, ми герої! Хм-Хм! Герої!

Олексенко. Геро-о-ї! Умієм віру...

Лена. А цсс! Тупотнява!

Дехто. Козаки, козаки!

Залужний. Де?! *(До вікна кидається.)*

Лена. Боже мій! І становий... незнакомий.

Залужний. Оце, оце так! *(Топцюється.)*

Кучуриха. Та на мозолю! А-а рятуйте!

ЯВА 12

Ті ж, становий і козаки.

Становий. Гм! А де тут «герої»? Ану сюди, герої! Хто хазяїн?

Залужний. Ч... чого звольте?.. *(Підступа, дрижачи.)*

Становий. Нуте-с, будьте... Хто дозволив вам робить збірку цю?

Залужний. Єй-богу... е... ей-богу...

Становий. Що «ей-богу»?

Залужний. Е... хм-хм! (Убік.) А, рятуйте мене!.. оце пропав, навіки пропав!

Олексенко (убік). Хоч би до мене не той... (Посувається назад. Сохацький теж.)

Становий. Нуте-с?

Залужний (до станового потихенько). По... понаходили... ей-богу... си... силою... У... убить хотіли.

Становий. Іменем закону арештовую вас! (До козаків.) Шаблі наголо!

Залужний. Боже мій... Дітки!..

Лена. Дітки!

М'ясник І. Так що це ви, господин, ваше благородіє? Це й ви за жидами?

Становий. Це ще що: «за жидами»?

М'ясник І. А що ви, ваше благородіє, той... спасителя нашого... що... од... од жидів нас?

Становий. А, мм... А дозвольте, про віщо ж це... збірка у вас?

Робітник І. Та щоб... тут жиди нас, ваше благородіє... Це вони про жидів нам, пан Залужний.

Каптинська. Еге, матінко, ваше благородіє, Дмитро Йванович про жидів нам.

Становий (дивиться здивовано). Так це... Хм-хм! Господин Залужний... Дмитро Йванович! Чув, чув про благонадежність вашу. Хм-хм! Козаки, шаблі назад! Извиніте, будьте любезні.

Залужний. Ху! Я... нічого... ху!

Становий. Отак... Хм-хм! Щоб його чорт узяв! Прибіга, поміаєте, фрукт один,— Петренко якийсь: «Так і так,— збірка отам...» Хм-хм!.. А я байдуже яка... Курите? (Витягає цигарок.) Звольте! Хі-хі! Та сюди.

Залужний (бере цигарку). Ху! Петренко?

Становий. Простіть, будьте добрі. Залужний, значить... Мію честь... Савастян Іванович Козолуп...ов. Хм-хм! Це ще тільки другий день у вас. Так ви той... продовжуйте. Гарненько там крамолу, пархів поганих.

Залужний. Ху! А... хм... той... небезпеки ж ніякої з вашого боку не буде?

Становий. О, бог з вами! Хіба ж я... хм-хм! Хіба ж ми й... не ласі до вислуги?

Олексенко. Гм! Я... (Вилазить наперед.) Гм!

Сохацький. Е, хм! (Вилазить.)

Залужний. Тут я... я всі сили вам.

Становий. Хм-хм! Поміч буде. (*Шепоче над ухо Залужному.*) Хм-хм! Будьте увірені. Дійствуйте на здоров'ячко. (*До козаків.*) Шагом назад,— арш! (*Виходять.*)

ЯВА 13

Без станового й козаків.

Залужний. Хе-хе! Бачте, що значить герої, не треба рябіть. Були б зрябіли,— вийшло б погано. А то я... е, мене не зряб... не зляка. Еге. Так, значить, он що Петренко! Ах ти ж мерзавець отакий! Га? Ну, малий ще він до мене. У тюрму думав мене. Ні, не на того натрапив.

Олексенко. Ну, це ж дуля така йому... під самий ніс! Хе-хе!

Дехто. Так це, значить, і становий сюди? Ну, тепер же не рябій, браття!

Залужний. Еге. Тепер, браття... значить, починаєм, браття. Од цього часу збірки починаєм робити. Обмірковувать, що і як, починаєм. А поки ж що я повинен сказати вам, що ніяке діло без грошей не робиться. От і зараз: на телеграму треба, там на прокламації, там ще на що. Так от, де прикажете грошей узяти? Я так думаю, коли ми істинні патріоти, значить... віру, царя, отечество любимо, істинно, істинно руські, то нам... Хм-хм!.. не помішає і скластись по стільки там.

Дехто. Скластись! Складатись будемо.

Каптинська. Боже мій! Та я й... не пожалію бо' значого. Як же! Спасайте віру... (*Виймає грошей.*) Кому?

Олексенко (*наставля шапку*). Сюди, сюди... Спаси вас Христос!

Кучуриха. Спасайте, мої рідні, спасайте... (*Кидає в шапку.*)

Олексенко. Спаси вас господи. Хто скільки може, хто скільки може. (*Ходить.*)

Дехто. Треба, треба. Хай руські будуть зверху, руські.

Антін. А хай. Натє. (*Вкидає.*)

Робітник І (*до робітників*). І ми, хлопці... На це треба. (*Кидають.*)

Олексенко. Так. Спаси вас. (*Перекладає гроші в кишеню собі.*)

Залужний. Сюди, сюди гроші.

Олексенко. А, я забув... (*Оддає Залужному.*)

Залужний (*заховавши гроші*). Тепер... будьте ж, браття (*з придавом*), руськими, істинно руськими. Розкажіть

й другим про те, що чули отут; одно слово... руськими і руськими будьте. Одно слово... патріотами будьте.

Робітник І. Хм-хм! А той... А як «руськими»? Як... хе-хе! Як я оце, приміром, сам хахол?..

Залужний. Хахол? (*Помовчавши.*) Хм-хм! (*Помовчавши.*) То... е... Хе-хе! І я хахол...

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

У тій же кімнаті.

ЯВА І

Залужний, Олексенко, Сохацький, Лена, Каптинська, Кучуриха, робітники, м'ясники, булочники, обірванці.

Залужний. Ну, браття, ворога нашого, Думу... Хм-хм!.. Думу розігнато! ⁴

Дехто. Розігнато?! Ворога нашого?!

Залужний. Розігнато! І військо... скрізь військо в бойовій готовності... Хм-хм! І дім, де була вона, військом оточений.

Каптинська. Слава тобі... сла-а-ва!.. (*Хреститься.*)

Кучуриха. Цариця небесна! (*Хреститься.*)

Залужний. Радій же... радій, істинно руський чоловіче! Ворог твій лютий, непримиримий твій ворог по... погиб! Не йому... о, не йому, поганому, мерзенному, боротись з силою з... з божественною силою,— з штиками і... і кулеметами! О сило! Неописана сило! Готовність бойова!.. Яке слово чоловіче, який язик... який язик людський зможе воспіть, возвеличить тебе! Яке чувство зможе... чувство земне воз... возблагодарить тебе! О, яке серце, яке серце...

Олексенко (*до Сохацького*). От бог дав ума! Так тобі як по-писаному чеше.

Сохацький. Е, вони, вони страх розумні,— куди! Зроду-віку не бачив ума такого. Хі-хі!

Залужний. Ти ж сило... о, ти, тільки ти держиш... світиш нам світом сонця... істинно руського сонця! Ти, тільки ти держиш на світі святиню нашу,— святу найнеділимішу, найсамодержж... Хм-хм!.. найсамодержавнішу, наймонарр... хічнішу монархію! Ти, тільки ти держиш на світі нас, істинно руських... нас... о, нас — істинно руських вінців творення! Готовносте! Готовносте бойова! — ідеале наш! Люблю тебе! О, люблю! Душу й тіло, душу й тіло віддав би тобі! Браття! Вінці творення! Чим... чим... повідаю радість, о, радість!..

Каптинська } Господи! Господи! (*Утирають*
Кучуриха } *сльози.*)

Антін (*показує сулію*). Ось... куди?

Залужний. Поздоровляю! О, поздоровляю ж вас!.. з святом!.. з святом святим!

.Дехто. Спасибі! Також і вас!

Обірванці. Гі-гі! Будем пить! Будем пить! (*Підстрибують.*)

Залужний. Будем, будем, браття. Розливай! Пляшки де? пляшки? (*Кидається до пляшок, що стоять на столику.*) Ану, Антоне, давай.

Антін (*ставить сулію на стіл*). Ху! Та й важка ж, бісової віри. Насилу догирив.

М'ясник І. Ану, хто мистюк,— одбивай пробку, пробку.

Залужний. Хм-хм! Свердельчиком пробку. У кого ножик є? Щоб не розбить. (*Знаходять ножик, починають.*) Сургучик, сургучик уперед.

Сохацький. Сургучик... х-хі! Еге, ножиком. Так, так.

Олексенко. Так, значить, уже... е, Думи не те... (*Виступа наперед.*) Не те... Радіймо ж, браття! А то було б... е... (*Відкашлюється.*) А то було б... е, не було б віри в нас! А то значить, яко... (*Убік.*) Стій, стій... і я як по-писаному буду. (*Вголос.*) А то, значить, яко огонь, чи то пак, яко... е, віск од лица.

Лена. Перехиляй, перехиляй, хлопці, сулію. Ну, так.

Каптинська. Підставляй, мої рідні. Еге, пляшку підставляй.

Кучуриха. Отуди дном, матінко, туди. Еге. Так.

Олексенко. Яко віск од лица. А то, значить... е, а то воно, значить,— жиди все. Ач куди! Віру хотіли... Е, ні, стій лиш. Вони думали — дурничка віру?

Булочник І. Та, Антоне!.. Дивись ти... Благословив уже! Нахилки прямо. (*Однімають пляшку в Антона.*)

Залужний. Ха-ха!

Антін. Ху! Бісової віри... Хе-хе! Кріпка!

Олексенко. Та ораторя слухайте!

Каптинська. Слухаєм, матінко, слухаєм.

Олексенко. Вони думали, як оце я вірую, так не віруй, значить. Ні, брешеш. Ось вам тепер — о! (*Дає дулю.*)

Залужний (*бере пляшку*). Ну, браття... (*Наливши в шклянку.*) Хай же живем ми; хай живе самодержавіє; хай ми будем... хай ми, істинно руські, будем панувать на світі. Ура!

Усі. Ура! Ура! Ура!

З а л у ж н и й (*надпиває трохи з шклянки*). Хай... (*Доливає.*) Ну, браття, підходь.

Підходять усі, окрім жінок, Олексенка й Сохацького.

Об і р в а н е ц ь 1 (*беручи шклянку*). Дай боже... Р-раз! (*Випиває.*)

Об і р в а н е ц ь 2 (*випивши*). Оце й чуть, що випив! Булочник 1. Хе-хе. Пий, браття. Верх наш.

О л е к с е н к о. Хе-хе! Наш. Тепер прямо усіх не істинно руських... ані дихнуть, ані писнуть не дай їм.

С о х а ц ь к и й. Хі-хі! Ані писнуть.

З а л у ж н и й. Хм-хм! Поганувато тільки, що... зовсім і закону про Думу не знищено. Ну, нічого. У нову — своїх пошлемо. Військо... Хм-хм... не допустить крамольників.

О л е к с е н к о. Хе-хе! Мене якби... так я прямо усі сили, прямо б ораторював у Думі, — по-нашому хай буде, — сказав би. (*Убік.*) Хм-хм!.. 10 рублів у сутки б мені! А честь, хе-хе!

Б у л о ч н и к 1. Ми ось Дмитра Йвановича в Думу!..

З а л у ж н и й. Хм-хм! Благодарю.

К у ч у р и х а. Коли б дав господь, щоб Дмитра Йвановича... Тоді у віру нашу, у віру жидів.

З а л у ж н и й. Ні, їх не в віру, а прямо й хати повідбирать у їх, а їх у салдати тільки, туди їх, японця бить іди.

О л е к с е н к о. Ні, я б не так... Все рівно... кумерцію будуть вести. А їх прямо... намняв добре боки їм, та й те... і геть з Росії. Не смій жить у нашій землі.

М ' я с н и к 1. Ні. Тоді прямо їх... бий і квит, — що там!

Об і р в а н е ц ь 1. От якби жидів бить, ей-богу! От поживились би! Я б тоді в магазин зараз.

Об і р в а н е ц ь 2. А я б прямо тоді піджак новий налигав, штани нові зараз.

Б у л о ч н и к. І кунфети налигуй, що там!

О л е к с е н к о. Отам коло мого магазину є Берка Бурштейна магазин. Отам усього! Там прямо тобі й штани, й кунфети, й чербики, й усе, чого тільки твоїй душі завгодно. Отам би поживиться чоловікові хрещеному!

З а л у ж н и й (*скінчивши частувать*). Значить так, браття: верх наш. Ідімо ж тепер на ворогів, сміло ідімо. Стребляймо, доценту стреляймо крамольників поганих. Ми... о, ми стрибимо їх, ми не забудемо їм. Ми й тим послам-поганцям не забудемо, які так кричали у Думі проти царя-батюшки нашого, проти нас, руських людей. Ми пригадаємо їм... о, ми пригадаємо і волю, і землю їм. Ідімо! Хай уся крамола змиється кров'ю ворогів наших. Смерть ворогам нашим!

У с і. Смерть! Ура! Тюй! Гі-гі!

З а л у ж н и й. Смерть ворогам і благодарність приятелям нашим. Благодарність приятелям, які... Благодарність Мінінам, які з сил лізуть, аби спасти отечество дороге. Благодарність... Ура!

К а п т и н с ь к а (до людей). На ура спасителя нашого, на ура!

У с і (підіймають Залужного). Ура! Ура! Ура!

К а п т и н с ь к а. Мінін! Мінін!

З а л у ж н и й. Благодарю! Хм-хм! Благодарю. (Опускають.)

О л е к с е н к о (виходить наперед). Благодарність, що і сил не жаліють та... е, щоб матушку, значить, нашу спасти. Благодарність, що, приміром... е, приміром, якби сказати... (Відкашлюється.)

З а л у ж н и й. Одслужімо ж ходімо, молебень одслужімо... і господу богу поблагодарімо...

О л е к с е н к о (убік.) А мене хіба, значить, і не те... і на ура підіймать не будуть?

З а л у ж н и й. Поблагодарімо, що поміг... поміг ворога одоліть.

О л е к с е н к о (убік.) Ну, мене, мо', іншим разом на ура...

З а л у ж н и й. І просімо... просімо, браття, хай і надалі і коріння допомагає стрелять нам.

К а п т и н с ь к а. Хай, милосердний... просімо, стреляйте... спасителі наші. Я й... мо', треба? Грошків наготовила.

З а л у ж н и й. Хм-хм! Треба.

К а п т и н с ь к а. Наготовила. (Шукає.) Не пожалію й... стреляйте, мої рідні, антихристів проклятих. (Дає.) Хай господь тільки... спом'яне жертву мою. Явросика хай. Ох, Явросику, Явросику! Царство небесне тобі, вічний спокій!.. Такий хлопчик був, такий, мої рідні, був...— Явросиком звали,— помер, двадцять годочків уже. (Утира сльози.)

К у ч у р и х а (дає). І я сотеньку. Хай і мене, грішну, господь... Ох, гріхи... Шила на Прокіп'я колись.

З а л у ж н и й. Хай господь... (Ховає гроші.) Семене Семеновичу, зараз же... до отця Василя. Готуйтеся хай. До церкви йдемо.

А н т і н (п'яним голосом). А йдемо. Як же! Ху! Гірка, матері її ковінька!

С о х а ц ь к и й. Хі-хі! (Виходить.)

З а л у ж н и й. Ну, браття, я ж буду... буду... Леночка, іди, хай Гапка фрак, галстук сюди.

К а п т и н с ь к а. Вийдімо, мої рідні, вийдімо. Хай убираються. Ох, спаси вас...

Д е х т о. Виходь, браття, виходь.

Виходять. Залужний та Олексенко зістаються. Олексенко сіпа за зодів м'ясника 1-го. Той теж зостається.

Залужний. Ху! Аж душно. (До м'ясника.) Ось що, братино: ви... після молебня треба б жидів теє... похрестить трохи.

М'ясник І. Так чого ж? Тут того й ждється. Аби не гріх.

Олексенко. Чого ж би їх гріх?.. Нехристів!.. Хе-хе! Залужний. Ха-ха! Ми ще... ми ось, як хочете, і благословення у отця Василя попросимо.

М'ясник І. Хе-хе! Та ми їх... прямо... ми їх... чого ж? Залужний. Так от, щоб знайти до цього призвід який, треба б... ви не боязкі?

М'ясник І. Чого? Я... я хоч якого вола, то вгепаю. Залужний. Хвалю. Та от чи не... чи не засіли б ви, щоб підступ, знаєте, так де, у дворі в жидівському, та з револьверчика?..

Олексенко. У процесію, як ітимо до мене. Я там... хату святить після молебня зараз буду.

Залужний. Після молебня зараз. Та й кричіть тоді: «Жиди, жиди стріляють!»

М'ясник І. Хе-хе!

Залужний. А ми вам... двадцять п'ять рубликів за це.

М'ясник І. Хе-хе!

Залужний. Так стрельнете? Га?

М'ясник І. Та воно б... та... Хе-хе!

Залужний. А кажете — «не боязкий я»... хм-хм!

М'ясник І мовчить.

Залужний. Зрябіли, зрябіли. А й самі ж чули, що становий казав.

М'ясник І. Та... А... хе-хе! А до юди ж не те... за процесію... не посадять за процесію мене?

Залужний. О, ха-ха! Чи посадять, то нас посадять, не вас.

Олексенко. Чого посадять? Хе-хе! Це ж через жидів. Їх посадять. А чи боїтесь, то... можна буде образ у церкву або... я завжди так. Як уже чувую за собою гріх який, так ото... помолиться добре в мене, до святих познаменуваться в мене, тайни Христової прийнять... Хе-хе!.. і чувствуєш себе так... нічого собі. Прямо не бійтесь нащот гріха.

М'ясник І. Ну, хіба що так.

Олексенко. Не бійтесь. Ось і револьверчик вам. (Дає.)

З а л у ж н и й. А ось і бомажка вам. Тут посписував я, кого й з руських провчить треба. Петренка зараз. Свиня. Хотів мене... ні, ось ми... повчимо тебе. Буджинського... Потім... Ну, там прочитаєте. Натє.

О л е к с е н к о. І Берка Бурштейна не забудьте, глядіть.

ЯВА 4

Т і ж і М и к о л к а.

М и к о л к а. Галстук, папо. Ось галстук вам.

З а л у ж н и й. А, любий хлопчик. Давай, давай. *(Скида піджак, підходить до дзеркала.)*

О л е к с е н к о. І ви прямо он звідкіль стрельніть: з двору з Шмультчиного, що коло базару.

З а л у ж н и й. Еге-ге. Там найбільше й прокламацій «бий жидів» розкидав Антін.

М и к о л к а. Що «бий жидів», папо?

М 'я с н и к І. Ось побачите, паничу, що... Хе-хе! Прямо бий, ріж.

М и к о л к а. А... а болітиме ж.

ЯВА 5

Т і ж і Л е н а.

Л е н а *(вбрата)*. Ну, Митічка, я вже й на молебень готова. Ось фрак тобі. На. *(Дає.)*

М 'я с н и к І. Ану чи... я, як б'ю теля, то воно м-ме! та очима тільки кліп-кліп... хе-хе! Ану чи й жиденята так будуть?.. Ми прямо надвоє їх... Хе-хе!

З а л у ж н и й. Будьте добрі. Я вам, здається, грошей не давав ще... *(Відлічує.)* Двадцять п'ять. Натє.

М 'я с н и к І. Хе-хе! Спасибі!.. Так я, значить, і піду зараз,— ждять буду. *(Виходить.)*

М и к о л к а. Мамо, і дітей он, каже... Кров буде. Боюсь... *(Тулиться до Лени.)*

Л е н а. Дурник ти. То ж не наших.

М и к о л к а. Вава буде... Боюсь... *(Плаче.)*

З а л у ж н и й. Ну, Леночка... веди його звідсіля. *(Надіва фрак.)* Як за крамольниками! Занівечена дитина, чисто занівечена.

Л е н а. Збили з толку крамольники. Ходім, у фігурки вцілять будем...

Виходять Лена і Миколка.

Увіходять: Каптинська, Кучуриха, Антін, робітники, м'ясники, булочники, обірванці.

Залужний. Ви ждете мене?.. Зараз, зараз.

Дехто. Ні. Ми... ми... Оратирь!

Булочник 1 (виходить наперед з вінком у руках). Гм!.. Е... дозвольте... е... (Відкашлюється.)

Каптинська. Дозвольте вам... ви і сил не жалієте, щоб... віру православну нашу, царя-батюшку, Росію-матушку... спасаєте. Ви... не знаєм, чим і подякувать вам. Нарошне склались оце... Господи! склались... Треба, треба, кажу, спасителеві нашому... Хай вас... цариця небесна... (Утира сльози.)

Кучуриха. Хай вас... Господи! (Утирає сльози.)

Булочник 1. Ви і сил... Ви віру нашу... батюшку нашого, матушку нашу... Не знаємо... склались... Гм!

Робітник. Склались, і ми склались, усі!

Антін (п'яний.) Я, і я... як же? Бог, бог усе... Ху! Гріхи...

Лена увіходить.

Булочник 1. Склались, так я... в магазин... треба, треба, кажу, спасителеві нашому... Ви і сил... Ви... е, обронитель матушки нашої, ви... е, віри святої нашої... Ви... і в Росії-матушці нема християнина за вас... Ви... у бога віруєте...

Олексенко (убік). Брешеш, я більший християнин. Я у бога дужче вірую.

Булочник 1. Ви... і перелічить не можна. Дай боже і більше людей, як ви. Ви... у бога віруєте... ви... е... (Убік.) Пху! Ну, якого ти чорта будеш йому далі?.. Ну, вали. (Вголос.) Ви сиріт і вдовиць... сиріт і вдовиць ви... Вами і нужденні усякі живуть. Ви — отець їм. Не голодні й не холодні. День і ніч молять бога за вас.

Залужний (утира сльози). О, о... благодарю.

Обірванець 1. Ну, що, хлопці? У мене щось уже те в голові. А ходіте до жидів оце. Єй-бо! До ковбаси та до меду як допадемось де...

Булочник 1. Ви голодних і холодних... е, приміром... Ви... е... приносимо ж вам, дражающий Дмитрій Іванович... од іскренного серця свого, од дел рук наших, е... і білого лица і до сирой... до ніг ваших. (Дає вінк.)

Обірванець 2. А мені б оце халви, огірка солоного.

Олексенко (убік). Що ж це воно за право таке, чорт його батька зна? Його й у Думу, його й на «ура», і християнин він, ще й вінк йому! Га? А я ж то що таке?

Залужний (*цілує вінок*). Благодарю, благодарю за... за любов вашу до... до мене. Не знаю й... за любов. (*Хлипа.*)

Олексенко (*убік*). Чортяка болотяна! Ще й хлипа. Он гарно йому.

Один з м'ясників. А мені б жидів оце... ех, жидів подай!

Лена. А надінь на голову, Митічка, а надінь вінок — чи гарно до фраку буде.

Каптинська } Надіньте, спасителю наш,
Кучуриха } надіньте!

Булочник І. Надіньте. Ось я вам... (*Надіває йому.*)

М'ясники. Жидів, ех, жидів подай!

ЯВА 7

Ті ж і Сохацький.

Сохацький. Е, усе вже готове... на молебень!

Антін. А звісно... так і бог... (*Співа.*) Алілуя, алілу-у-я!

Робітник І. Хе-хе! Антін уже править.

Залужний. Ідемо, зараз ідемо. (*Убік.*) Хм-хм! Оце жидам попаде! (*Береться за вінок, щоб скинути.*)

ЯВА 8

Ті ж і Петренко.

Петренко. Здрастуйте!

Залужний опускає руку. Вінок на голові зістається. Дивиться.

Що це — весілля у вас?

Залужний (*убік.*) Пху! І приніс тебе чорт! (*До Петренка, сердито.*) А вам що?

Петренко. Одначе сердиті ви стали.

Залужний. У... у поліцію біжіть! А, накрить хотіли мене?

Петренко. А як є за віщо, то чого ж і не накрить?

Дехто. Так за віщо ж то? За віщо накрить? Ач!

Залужний. Чорта з два накриєте мене! Приводьте... та ви сімнадцять станових приводьте сюди, то не накриєте мене!

Петренко. Я до станових і не підубільш. А що накрить вас, то... помиляєтесь. Дуже-дуже не хотілось мені... розкривать ваших таємниць було. Та коли ж ви... вам мало того, що... а ще ви ось, ось що. Крові людської забажалось вам! Не пожалію ж.

Залужний. Чого вам треба од мене?

Петренко. А ось чого. Скажіть, будьте ласкаві, де... е?.. На школу грошей не хапає в управі. Де порасте взять?

Залужний. А моє-то, а моє-то діло...

Петренко. Ваше діло яке? Так ваше діло в кишеню тільки! Де ті двісті рублів управських, що...

Залужний. Ч... чого вам т... треба од мене?

Петренко. Скільки ви узяли від мене грошей на пішохід і скільки стратили на його?

Залужний. Шш... Та я тебе... Я тебе знать не знаю!.. Пішов... вон!

Петренко. Не дуже!.. Доказ є, доказ.

Залужний (здивовано). Я... який доказ?

Лена (убік.) Боже мій! Я ж... казала... (До Сохацького.) Це ви, ви...

Сохацький (до Лени). Ёй-богу, не... не я; то... (на Олексенка вказує) він розмов.

Олексенко. Що він? На кого ти? Що він?

Булочник І. Та що це в самім ділі?.. Чого він прийшов людей каламутить?

Залужний. Чого? Чого прийшов? Га? Ти знаєш, це крамола, проти царя... я... я до розстрелу тебе!.. А, набрав грошей з жидів та й прийшов! Скільки набрав? Га? Скільки?

Робітник І. Скільки набрав? Підкупили...

Дехто. Та бий його!

Люде (присікуються до Петренка). Що ти? Що ти? Набрав?

Петренко. Дозвольте, дозвольте, люде добрі, вислухайте спершу... Не гарячіться, не гарячіться-бо. Ви темні люде й більш нічого. Вас ссуть, вами й обороняються. Вислухайте. Ось у чім річ. Добродій Залужний вибалакав на пішоход цілих чотириста рублів.

Залужний. Лю... люде добрі, що він?..

Лена (до Сохацького). Що ви... наробили? (Схиляється на столик, плаче.)

Сохацький. Ёй-богу ж, то він! (Вказує на Олексенка.)

Олексенко. А, вервечка ж ти чортова! А, хабарник же ти чортів!..

Сохацький. Е, е... який хабарник?

Олексенко. Хаба-а-рник!

Сохацький. Е... а як ви, а як ви!.. церкву, церкву підіть на, на... погріб, погріб підіть на... церковні гроші!

Олексенко. А, ти ж!.. А, сто куп же... сто чортів же твоїй матері та твоєму батькові, собачий ти сину! (Бере за груди Сохацького.) Та я ж не так докажу. А від Залужного

скільки ти взяв, щоб за церковні, чи той... за управські гроші мовчать? Га? Тобі?

Залужний стоїть, тільки дивиться.

Сохацький. Ря-а-туйте!

Антін *(лежить під стіною)*. Многа літа, многа!

Петренко. Зібралась компанія!

Робітник 1. Хм! «Узяв, щоб мовчать». Виходить, значить, чорт батька зна що!

Петренко. Те виходить, що ви одурманені, люде добрі. Ви повірили — ех, нещодавно й я вірив йому! — повірили хижакові якомусь... Хижакам якимсь. Повірили людям, у яких усе, для чого живуть вони, то кишеня та повага до себе, повірили, щоб оборонить це їм, їм на радість і собі на безголов'я. Хто грамотний з вас — дивіться! *(Показує папірець.)* Почерк самого пана Залужного.

Залужний. Щ-що? *(Кидается до папірця.)*

Робітники. Стій. *(Придержують його.)*

Робітник 1 *(читає з Петренкових рук)*. «Пріход Дмитрія Залужного. От тротуара 200 мнє». Хм! Так і є: «мнє». Чотириста, значить, і дано йому.

Робітники. Ану ж, ну... *(Товпляться до папірця.)* Хм! Так що ж це воно?

Робітник 2. Він же ще й торгувався як!

Робітник 3. От і жиди!

Булочник. І то ж принесла чортяка Петренка цього. Пху!

Виходять м'ясники і булочники.

Кучуриха. Господи!.. Що це?

Каптинська. Не розумію, не розумію, голубочко!

Виходять обидві.

Обірванці. Хе-хе! Чудасія! *(Дивляться, стоять.)*

ЯВА 9

Ті ж і Миколка.

Миколка. Папо, Митя дяків прийшов, щоб... на молебень. Отець Василь дожида, каже.

Робітник 1. Так оце ще й молебень би він?

Робітник 2. А скажіть, браття, за віщо ще ми вінок ото йому?

Робітники *(стискають плечима)*. Зірвать!

Робітник 1. Геть з голови! *(Зриває.)*

Робітник 2. І то ж є такі тварюки на світі! Га?

Робітник 4. От і чоловік він!

Робітники. Розірвуть його, розшматувать! (*Натовплюються.*)

Петренко. Ні-ні. Не можна так. Ось ми в управі... Там нарешне з приводу цього усі гласні зібрались. Так от ми туди з ним. Там питаємо його за всю його діяльність — минулу й сьогочасну.

Миколка (*плаче*). Папо, що це?

Залужний (*затуляється руками*). Грішний, грішний!

Робітник 1. Тягни й Олексенка, Сохацького! (*Обступаять усіх трьох.*)

Обірванці. Тюй! Го-го!

Антін (*лежачи*). Та бий, бий жидів!

Миколка. Мамо, що ж це? мамо!

Лена. Дитино моя!.. Світе мій! (*Обнімає Миколку, плаче.*)

С. Харківці. 1906

[НІЧ НА ІВАНА КУПАЛА]

/Уривок з комедії/

П а р у б о к 2. А звісно, що так... ти думаєш, чого вона не глумиться з жидів?! Того, що вже загребла їх в свої руки — її віру сполняють.

П а р у б о к 1. Ти ба!.. бісова жидва... ну хай помруть — вони узнають, як вірувать в нечисту силу; вона їх як повпира в смоляні бочки та як піджарить, вони тоді не те заспівають.

Л а в р і н. Е, жидва, парень, не вмира, а дохне, як горобці, це я, парень, добре знаю.

П а р у б о к 2. Видимо, що дохне... *(Помовчавши трохи.)* А чого воно горобців звать жидівськими та не люблять їх?

П а р у б о к 1. А того, що як жиди мучили Суса Христа, а вони, бісові душі, сиділи в хворості та чвірінчали: «Жив! Жив!..» — значить, ще живий, мучте ще.

П а р у б о к 2. Анафемські тобі горобчики, щоб вони виздыхали... тепер же я де згребу, там їх і лупитиму.

Л а в р і н. Я, парень, голопуцьки кийком лаштуватиму.

П а р у б о к 1. Та я якби й жида де згріб, то пошептав би.

Л а в р і н. Воно, парень, однаково, що жид, що горобець... У їх, парень, і балачка однакова.

П а р у б о к 2. Авжеж, що так. *(Помовчавши трохи.)* Так яка там тобі, Лавріне, чудасія трапилася, як ходив ти за замком?

Л а в р і н. Та яка ж!.. Поліз я ото, парень, під комору, налапав замок і от уже налагодився вилазити, коли тут, парень, чорти дали мені квочку, сиділа на курчатах. Я, парень, на неї як зберусь, вона як зчинить гвалт — лихо!.. Собарня як показалаь — так до мене й привернула. Я назад... Лазив, лазив, все, парень, куряче стійло витовк, щоб де хоч найти оцупок та швирнуть на якого — нема!

Що ж тут, думаю, парень, робить в світі божому: вилізи б та навіткіача, так ні... не виходить діло — собаки литки полатають або, чого доброго, повалять та уші поодкусують; сидіть би тут — острах бере, щоб, бува, парень, не висукавсь з хати Квокій з хватками та боків не пошептав або не взяв налигача та в холодну не одпровадив...

Думав, думав, а далі як вистроплю з-під комори голову, як одважу, парень, киярою Бровка по похребтині — мій Бровка став скавучать, а я мерщій з-під комори та в бур'ян, а Рябко, парень, за мною... Я на острішок — плиг! та не переплигнув, а повис — тільки, парень, ногами дригаю. Рябко за мотузки: сіп! сіп! поки й постолои позсіпував. Я висів, висів, а далі як нап'явся — так і опинився на острішку. А тут, парень, чорти підтаскали гілку — шапка зачепилась, спала, а я з острішка на улицю — бебех!.. Коли це, парень, як затріщить мій сіряк — лихо! Я оглянусь — аж його половина одірвалась, теліпається на натичці, так я: «Хай твоєму чорт батькові!» та з тим і пішов. Іду, коли під Ковгановим свинцем щось, парень, хрюкотить...

П а р у б о к 1 і 2. Хрюкотить!..

Л а в р і н. Хрюкотить... Я до його — хрюкотить.

П а р у б о к 1 і 2. Ти ба! Хрюкотить!

Л а в р і н. Хрюкотить... я, парень, ближче — аж поросята наминають свиню.

П а р у б о к 1 і 2. Он то як... свиню!

Л а в р і н. Свиню... так мені, парень, аж сумно стало... я, парень, перехрестився — хрюкотить...

П а р у б о к 1 і 2. Ото штука!.. Хрюкотить!

Л а в р і н. А вже ж ніщо — хрюкотить... Одбіг я, парень, так як з гони, перехрестивсь, сплюнув на лівий бік — щезло...

П а р у б о к 1. Щезло! Ото, щоб ти знав, була відьма!

П а р у б о к 2. Авжеж, відьма... Як вона тебе там не обмарила?!

Л а в р і н. Мене, парень, лиху годину обмарить... Я б її кийком!..

П а р у б о к 1. Е, ні, против рогатого не сучись... він велику силу має.

Л а в р і н. А в неї, парень, щось на голові й було... мабуть, роги.

П а р у б о к 2. Видимо, що роги. Ось ми побачимо і роги, і хвости, і все, як зацвіте папороч.

Л а в р і н. А побачимо, бо в мене вже в лівому усі, парень, дзвенить.

П а р у б о к 1 і 2. Дзвенить!..

Л а в р і н. Дзвенить... та ще не абияк, а, парень, аж шумить, от що!

П а р у б о к 1. Та ще в лівому,— значить, щось неблагополучно буде.

П а р у б о к 2. Дай дулю.

Л а в р і н. Та я, парень, і десять дам. *(Крутить дулі й дає в ліве ухо.)*

П а р у б о к 1 і 2. А що, як? Перестало?

Лаврін. Е, ще, парень, дужче... Давайте й ви.

Парубок 1 і 2 (дають дулі). Пропади, пропади, не являйся, не являйся...

Лаврін. О, тепер, парень, неначе притихло. (Позіха.) А на тім місці позіхається.

Парубок 2. Перехрести рот, бо це вп'ять неблагополюшне віщує. (Позіха й хрестить.)

Парубок 1 (до парубка 2). Наготов лиш акцизму, яка б добре орудувала, а то як явиться нам ще нечиста сила, то тоді лиху годину потрапиш шукать.

Парубок 2. Щотак, то так. (Перелистує савтир.)

Парубок 1-й присвічує, а Лаврін одвернувся, бере за кушем горілку і п'є, ті не замічають. Трохи згодом зашелестіло і затріщало в кущах.

Парубок 1 (злякавшись). Терешку!.. Чуєш?.. Читай.. Читай...

Парубок 2. Молися!.. Отче наш... це воно...

Трусаясь читають — один савтир, а другий «отченаш» шопотом.

Голоси з-за кущів. Хро-хро-хро!.. Няв-няв-няв!..

Парубок 1 і 2 ще дужче трусяться і усердніш читають.

Лаврін (випив горілку і ставить пляшку на землю) А яка там, парень, лиха година лізе?! Ось я, парень, кийком Голоси. Му-у-у! Му-у-у!.. Му-у-у!.. Ме-ке-ке! Ме-ке-ке! Ме-ке-ке...

Парубки 1 і 2 (хрестячись). Страшний суд... О господи, помилуй... грішних... спаси... свят!.. свят!.. свят!.. Отче наш, оже еси на небі, яко на землі...

Лаврін (п'яний). А якого ти, парень, чортового батька лізеш? (Встає, махає кийком.)

Голоси. Пугу-уу-у!.. Пугу-у-у!.. Пугу-у-у!.. Ківи!.. Ківи!.. Ківи!.. (Тріщать і стріляють.)

Парубки 1 і 2. Рятуйте!.. рятуйте... хто в бога вірує — рятуйте!..

ЯВА 3

З-за куща лізе нап'ятий чумаркою парубок.

Парубки 1 і 2. Лізе!.. Лізе!.. Рятуйте!.. Тікаймо... (Кидають савтир і свічку й тікають.)

Лаврін схвачується бороться з нап'ятим парубком; з-за кущів вилазять і другі парубки і сміються; з ними і музики.

Парубки (гукають 1-го і 2-го). Ей, Ільку!.. Терешку!.. Верніться!.. Це ми...

Парубки 1 і 2 (*глухо одзиваються*). А не брешете може, нечиста сила!..

Парубки. Та ні! Єй-бо... ми вас лякали... верніться!..

Парубки 1 і 2 (*вертаються*). Ху!.. Оце надали переполоху... Хай вам абищо...

Парубки. Ха-ха-ха!.. Є вже й ковбаси, кисілі настоящі!.. І чого його тікать?

Парубок 1 і 2. Ви б не тікали!.. Як тут нам показала настояща нечиста сила.

Лаврін (*п'яний*). А мені, парень, ні... Я, парень, молодець...

Парубок 3. Та ти молодець, та тільки чого в тебе сіряк не молодецький... (*Дивиться.*) Ач, як хтось полатав.

Парубки (*побачивши*). Ха-ха-ха!.. Оце настоящий Лаврін!.. Хоч веди сватай... (*Штовхають його.*) Тю-тю, багатиряка!.. багатиряка!..

Лаврін. Не лізьте... багатиряччя!.. багатиряччя!.. Гроші солите, багатиряччя!..

Парубки. Оце-то штука!

Парубок 4. А тобі хто не дає? Соли й ти.

Лаврін. Соли!.. Нема... багатиряччя!

Чого так на світі погано,
Чого правди не знають:
Для всіх і все дано —
Багачі сами загрибають,

Ті, як свині в просі,
В золоті жартують.
А ті з торбами і босі
Собак ходять дратують.

Ті не ївши вмирають,
А ті їсти богом дають,
В шию сіром випихають,
Та ще й осміють.

Веди ж мене, доле, туди —
В могилу, мачухо клята,
Ба, ні! Підожди —
І то не для нашого брата.

І там, кажуть, мука,
Бо за жизнь не молився...
Ото штука!..
Для чого ж родився?!

Багатиряччя!.. Все, парень, загібаєте, не можна жить... багатиряччя!.. (Сам собі.) О господи, твоя воля. (Зовсім оп'янів і точучись валиться на землю.)

Деякі. Оце по-козачи!.. Молодець, молодець...

Парубок 5. Я думаю — він шуткує, що соловіє, а він скляного бога бачив.

Парубок 6. Де ж це він так сказано набрався?

Парубок 1. Ану, може, він укутав нашу? (Бере пляшку і дивиться.) Так і є!.. І дно сухе... От бісів Лаврін, це вже він другу пляшку висушив.

Парубок 2. Туди к бісу!.. Що ж тепер робить... (Чуха голову.) Пропали гроші.

Деякі. Хвалю, ей-бо, хвалю... І чесно й благородно...

Лаврін (лежачи). Багатиряччя!.. Я вас!.. багатиряччя!.. Господи помилуй... Господи помилуй... амінь... Багатиряччя!..

Деякі. Оце козак!.. Настоящий запорожець...

Парубок 3. Ну, що воно, хлопці, за прізвисьце запорожець? Мені не раз траплялось чути, а ніяк не доберу толку, що воно таке... Чи воно, може, яка звірюка, чи птиця, чи настояща, господи прости, чортяка?

Парубок 4. Людоїд якийсь.

Парубок 5. Ні, мабуть, якийсь харцизяка страшенний.

Парубок 2. Не знаєте ви, хлопці, ніхто про запорожців, окрім мене.

Деякі. А ти знаєш?.. а розкажи, розкажи...

Парубок 2. Ну слухайте: запорожці були страшенні вояки, такі, що кого б ти їм не подав: чи поляка, чи жидву, чи татарву або й самого турка, то тільки пір'я сипалось би.

Деякі. Сипалось би!.. Он то як!.. Ану-ну...

Парубок 2. А сипалось би... вони не раз на їх паслись: було, як допадуться, то як горобців пообскубують; горілку і різні ласощі-присмаки позабирають собі, та тоді вже й кружляють.

Деякі. Кружляють!.. Оце добре!..

Парубок 2. Кружляють... і прямо борщ з горілкою варять.

Парубок 6. Варять!.. Що ж воно за люди такі причинні!?..

Парубок 1. Що! Песиголовці з одним оком.

Парубок 2. То ти, Ілька, сам песиголовець... Вони наші люди.

Деякі. Наші й люди!.. Чи подумав би...

Лаврін (лежачи). О господи, спаси мою душу... Збави мня од лукавого... Спаси... помилуй.

Деякі. Ну-ну, розкажуй.

Парубок 2. А як уже наберуться по саме горло, то гопака деруть, аж земля двигтить.

Деякі. Двигтить!.. Веселі люди.

Парубок 2. А веселі... Вони й жили окремо на острівці, в Дніпрі, щоб їм ніхто не мішав веселиться та діла обдумувать.

Деякі. Ти ба!.. Які діла?

Парубок 2. Які! Іти воювать з невірою, охранять свою віру й край.

Деякі. Он то як!.. Значить, добрячі люди...

Лаврін (*лежачи плаче*). О, який же я великий... великий грішник... не молився богу... свиней обижав... матері не штив...

Парубок 1 (*до парубків*). Розумна голова в Терешка... все він тобі й зна!

Парубок 2. Мені дід як розказав, так я все зразу й допойняв.

Парубок 3. Хіба твій дід запорожець?

Парубок 2. Та ні! Дідів дід був запорожець та розказував йому, а він уже мені.

Парубок 4. Це як ти, Терешку, розказав — так аж мене взяла охота двинуть у запорожці.

Деякі. А давайте, хлопці, двинем, ей-бо...

Парубок 2. Куди?

Деякі. А в запорожці.

Парубок 2. Еге-ге — пізно... Нема вже запорожців та й не буде... Пройшло вже золоте времня... Нема!..

Деякі. Нема! Що то значить, що нема? Це погане діло.

Найшла з півночі хмара,
Весь південь облягла,
Блискавка в їй заморгала,
І почалась буря страшна.
В Україні садки поламала,
Пополохала птиці.
Орлине гніздо зруйнувала
В Дніпрі на Хортиці.
Простились щиро орли
Із рідним гніздом,
Де так мило жили,
І розлетілись кругом.
Кинули степ свій красивий,
Де веселі гуляли.
Кинули Дніпр баловливий,
Де з хвилями грали.
Все тепер гине,

Очерети мовчать,
На святім місці орлинім
Горобці чвирінчать.
Плачучи вітер гуляє,
Пороги бурлять,
А орлів вже немає —
Непробудно десь сплять.

Лаврін. Мно-о-гая ле-ета..., мно-о-гая ле-ета... Ох
господи, твоя воля... Спаси мене, грішного...

Парубок 2. Нема... Нема славних запорожців... По-
томлені сплять... Непробудно сплять... Уже ні вітер, ні
буря, ні грім, ні грабителі-вороги — ніщо вже не розбу-
дить їх.

Деякі. А... та й жаль... отакі люди золоті, та й нема...
Царство небесне.

Де ви, славні запорожці,
Встаньте, прилетіть —
В гнізді вашім гості,
Встаньте угостить.

І відкрийте нам тайну:
Є й там це добро —
Є друга Україна
Або другий Дніпро;

І яка там отвага:
Чи горілку п'єте,
Чи моштруете ляха,
Чи гопака дерете.

Чи прислухайтесь сюди,
Якої Дніпро нагава,
Як пахнуть цвіти
І про що вітер співа.

Чи немає нічого,
Все тільки сниться,
Скажіть хоч, для чого
Було вам родиться.

— Не встанем із ями,
Поки й живе ця земля.
Родились для слави
Й для вічного сна.

— Спіть же, славні запорожці,
Коли так міцно поснули,
Хай віддыхають там кості,
Коли тут отдишки не чули.

Лаврін (*підводить голову*). Цу-цу!.. цу-цу!.. щоб тобі
виздыхали... кований куди... паць-паць-паць-пацю...

ЯВА 4

Ідуть дівчата, дивляться на Лавріна.

Дівчина (*прихиляється до його*). А це хто такий?
Лаврін?.. Моя матінко, отакий п'яний!

Лаврін (*хвата її за спідницю*). Хівре! Хівре!

Дівчина (*одступа*). Геть, прицуцуватий!..

Всі сміються.

Лаврін. Хівре! Любово!.. Хівре! ти ж моя княгиня...
Любово! я тебе... (*опуска голову*). Ох господи, твоя воля...

Деякі з дівчат. Де ж це він так скажено набрався?

Парубок 4. Та де б не набрався, то набрався. Одступіть од його.

Дівчата (*одступають*). Цур йому, пек йому.

Парубки (*підступають до дівчат*). Ануте, давайте вже
насіння. (*Дають, луцять, шепотять і сміються.*)

Парубок 5. Як ви, дівчата, не боялись сюди йти?

Дівчина 2. Чого ж би ми боялись! Ви ж тут лементуєтесь.

Парубок 5. Та це так... Ми якби згребли вовка або
й відьму, то розщитали б по-запорозьки.

Дівчата. Як по-запорозьки?

Парубок 5. А хіба ти не чула про запорожців? Баба
не розказувала? Вона стародавня.

Дівчина 2. Нічого не розказувала.

Парубок 5. А стій, я чогось Терешка спитаю. Терешку!
Терешку! — Та цитьте, завели базар! — Терешку!..

Парубок 2. А чого там!

Парубок 5. А йди лиш сюди, ми тебе чогось питаєм.
(*Іде.*) Та цитьте-бо: ось Терешко буде розказувать одну
штуку.

Всі (*товплячись*). Ану-ну...

Парубок 5. А скажи, Терешку, чи баби були запорож-
цями?

Парубок 2. Куди цим грішним бабам будь запорож-
цями! Баби й не натикались до їх.

Дівчата слухають і самі собі шепотять.

Деякі з парубків. Та вони вівці!

Парубок 6. А запорожці любили дівчат? Чи, мабуть, байдуже?

Парубок 2. А звісно, любили... а все-таки віру та Україну дужче.

Деякі з парубків. Яку ж то Україну?!

Парубок 1. Ще й цього не знають! — те місце, куди ходять на заробітки...

Парубок 2. Ковбаса й ти, Ілька, хіба ж то Україна?!

Парубок 3 (до 1-го). От бач, як не знаєш, то було б мовчати... Україна — куди поселяне їдуть, от що!

Парубок 2. А ти, Пантелеймоне, друга ковбаса. Україна — це де ми живем, а ви базикаєте казна-що.

Деякі з парубків. Ти ба!.. Так воно ось де Україна!.. От ти й знай.

Парубок 2. А це ж... наша рідина.

Парубки. Е, так хай же бог її спасе.

Боже, Україну храни,
Щоб вічно жила;
Своїм крилом осіни,
Щоб кріпла й цвіла.

Її дітям дай знати,
Щоб матерів не шукали,
Вона одна у їх мати,
Щоб щиро кохали;

Щоб не мучили річі,
По позйчках не шлялись,
Якою вінчані з життям,
Щоб тією й прощались.

Україна пізно й раненько
Тобі покадить цвітами,
Заспіва соловейком,
Возвеличить садами.

Парубок 4. Так значить, запорожці її любили? Отакі були люди золоті! Га?

Парубок 2. А як же! Свою родину та не любить! Та ще яку й родину! В садах та у цвітах... Та за неї і вмерти не гріх...

Парубки. А звісно... звісно... як же...

Ей, славні вкраїнці,
Веселим і кохаймо
Свою квітку пахущу —
Святу Україну.

Щоб не вмивалась сльозами
Од грабителів клятих,
Щоб нас назвала синами
Запорожців завзятих.

Щоб, як мати дитині,
Нам рада була —
З цвіток і калини
Віночки плела.

І вбирала нам голови,
Як будем лягать,
Щоб не сором було
На їй подушці спать.

ЯВА 5

Ідуть Павло й Маруся.

Павло. Ач, аж куди позабирались, та й шукай їх!

Деякі. А це ж тут папороч стерегли.

Маруся. Та й вистерегли що-небудь?

Парубок 2 (*вказує на парубків*). Оці харцизяки не дали достерегти. Треба буде на той год десь у другому місці, щоб ніхто не знав...

Павло (*придивляється до Лавріна*). А це хто? Лаврін!.. Оце докозакувався. (*Будить.*) Лавроне! Лавроне!

Лаврін (*ворушиться*). Хівре... Хівре... Любово... Ляж коло... коло мене...

Павло. Та це не Хівря! Де це ти так наливався? Іди додому... до свиноти пора вставать...

Деякі. Сьогодні вже свинота його тут буде...

Павло (*вороча його*). Вставай, бо ще к бісу розщитають... Вставай — шукай порося Рижопузої Горпини.

Лаврін. Цу-цу кований... цу-цу!.. (*Помовчавши.*) Многая лета... мно-о-гая ле-ета...

Парубок 1. Ану, Павле, годі там нянькатися з Лавроном; купи нам отклонну.

Деякі. А купи, купи, коли записався в чоловіки...

Павло (*виймає з кармана горілку й чарку*). Та я й сам совість знаю, не чого я й прийшов, як не ради цього. (*Налива в чарку, дає.*) Ану, прошу покорно...

П а р у б к и (товпляться). Оце діло... правдивий... правдивий чоловік.

Павло поштує парубків, Маруся шепоче з дівками.

П а в л о (попоштувавши). Тепер — прощай, парубоцтво, прощайте, братця! Не буду вже я з вами веселиться на вечорницях, не буду вже просить в дівчат насіння — минуло дороге парубоцтво... минуло й вже не вернеться... прощай... прощай...

М а р у с я. Прощай, дівоцтво... Прощайте, милі подруги... Не буду вже я з вами заливатись веселими піснями і беззаботним сміхом... Не буду вже дражнити і безпокоїть парубків — не буду... Прощайте...

П а в л о і М а р у с я.

Спасибі, товариство,
Що добрі були;
Споминатимем часто,
Як гуляли коли.

Години діждали
Після бурі й грому;
Півні заспівали,
Підем додому.

Дома в світлиці
Лежать рушники —
Прощайте, вечорниці,
Хлопці й дівки.

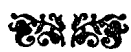
Музики!.. Ану на прощанні...

Грають. Павло, Маруся, а потім і всі танцюють.

Сентябрь 1902 г

В І Р Ш І

М-СКИЙ

Чувством жестокости вдохновлен,
Искрою геенского бесчеловечия объят,
На тунеедном поприще своем
Он зверством язвит моих собрат.
Взоры мутных его очес,
Нелюдских рук его терзанья
Игриво страшны, как разъяренный пес,
Как обломок адского зданья.
Ужасный образ человека,—
Мертвенность глядит с его лица,
Исхудалый от злоторности полвека,
Трупом дышит мертвеца.
Язвительна при помышлении тревога,
На свет кто его явил,
Созданье ли это бога,
Кознь ли адских сил.
Относится к кому сей тип —
Молвил на боку сего
Уязвленный им Архип.

Когда подавал я телеграмму,
Он ужаснейшую сыграл со мной драму*.

Немилосердное небо судило родиться мне в заглохшей сельской глуши, от не видавших света стебельков,— напитаться их хладными, черными соками и отчуждаться от всего живого, ведущего к цели жизни — к плодотворности. Врученная мне проказница-судьба не дает ни малейшего проблеска света. Все кроет, заволакает глаза тучами непроницаемой мглы; и определила быть мне подножием величности безумной, внимать и преклоняться перед бессмыс-

* Ці слова А. Тесленко написав на полях, збоку тексту вірша «М-ский». — В. С.

ленными капризами заносчивых себялюбцев. Такой и г-н М-ский... Пусть стремятся под небеса слепые баловни судьбы.

1900 г. Октября 1 дня

* * *

Однажды ко мне в крошечную хату,
Летом в поздний час ночной,
Выплыв робко из-за сада,
Глянул кротко месяц золотой.
Я тогда с друзьями не играл,
С вином не осушивал бокала,
В любви сладостной не замирал —
Я одинок... Мне жизнь в том отказала.
Я, изнуренный, озлобленный и хмурый,
Извивался под непосильною борьбой
С душевной грозной бурей,
Разыгранной злой, безжалостной судьбой.

И вот ко мне месяц ласково глянул
С неземным, таинственно-беззвучным зовом,
Чтоб я шел, усталый, отдохнул
Под его нежным, светлозарным кровом.
Я внял покорно его зову; несмело
Угрюмой хаты порог переступил,
И мою истерзанную душу и измученное тело
Мир иной, мир чудесный охватил:
Залито было все таинственным сияньем —
И безграничная глубь голубого небосвода,
И сад, отягченный сладостным дреманьем,
И душисто-густая заросль огорода.

Было тихо. Ночи сон не нарушался,
Мир людской — мятежный мирно почивал;
Молча ветер благовоньем упивался,
И соловей в кустах сладостно дремал.
Я — в недра запущенного сада:
Там рай отражался в полумгле,
Там клубились волны аромата,
Там стлались узоры теней по земле.
Там утихла и во мне борьба с невзгодой,
Грудь восторгом радостным заволновалась,
Душа слилась как будто бы с природой,
И с ней играла, говорила, целовалась.

И желал я, чтоб та ночь навеки осталась:
В ней не властны пытки тягостной судьбы,
Чтоб в ней душа с грудью наслаждалась
Без гроз, мучений и борьбы.
Но нет! Для меня та ночь была мгновеньем,
Подразнила и умчалась в покой небытия.
Нахлынули опять пытки с озлобленьем —
Ах!.. Почему не умчался было с ней и я!

ДЛЯ ЧЕГО МНЕ ЖИЗНЬ ДАНА

Нахальство дерзкое природы,
Для чего мне жизнь дана —
Иль так для пыток и невзгоды,
Иль для мщенья на мне зла?!
Иль дана не для цели тайной —
И напрасны все мои страданья —
Дана по игре случайной
Законов общих мирозданья!
Дана ль для того или другого,
Но она — родник с язвительною течью:
Заместь воды глотка живого,
Утоляет жажду мою желчью.

Извольте-ка все обнимать душою,
Все любить, всем восхищаться,
А жить одной безумною мечтою
И в грязи блекнуть и терзаться!
Или, когда вокруг разгулье раздается,
Вокруг любовь, пиршества и свет,
Извольте в холоде с голодом бороться
И бесцельно вянуть в цвете лет!
Жизнь! Лелей уж сытых, изнеженных тобою,
Откармливай им еще тучнее брюхо, морды,
А с меня не смейся, не насильствуй надо мною,
Не мучь... пойди, ведьма злая, к черту!

К МОГИЛЕ

Скажи, безмолвная могила,
Что в тебе утаено:
Или иная жизнь и сила,
Или тление одно?

Проясни окутанное тьмою,
Чтоб душою не томиться,
Какой к тебе направиться тропою,
Чему верить и молиться!

Иль ты безответна, мертва и пуста,
В тебе тленье — жизненный венец?
Неужель догадка справедлива и чиста,
Что ты всему, всему конец!

Хотя я в могиле жажду поселиться,—
Нет места в жизненном веселье,—
Но не могу никак с мыслью примириться,
Что и наяву свершу то новоселье!
Что надо мной навеки мрачный свод замкнется,
Остановится сердце, червь по телу поползет,
И еще, может, что таинственно-ужасное коснется...
Ох!.. Какой ужас томительный встает!

ФАНТАЗИЯ

Была пора восхитительная мая.
Пышалось нежно солнышко в лазури голубой
И, венцом лучей золотых сверкая,
Горячо целовалось с наряженной землей.
Ликовала вся пышная природа,
Сад в упоенье аромата молча цвел,
Щебетали птицы под тенью узорчатого свода,
И, переливаясь, соловей торжественно гремел.
Но юноше немило было ликованье,
Не восторгало груди его больной —
Стоял он, отягченный тягостным страданьем,
Стоял в саду недвижимый, немой.
Его грудь отчаяньем стучала,
Сверкал безумной злостью взгляд,
И на лице страдальческом лежала
Дум мучительных печать.
Чего же он в годах цветущих увядал,
Изнемогал, как от язв мучительных борьбы?
Увы! Весь сок юной жизни пожирал
Червяк прожорливый судьбы.

И вот-то средь мучений, средь тревог
Жизни счет последний юноша сводил,
Но не успокаивал его бессмысленный итог,
А лишь, раздражая, в нем отчаянье будил.
Была ему жизнь — враг ненавистный и лукавый,
Разъяренный хищный зверь;
Решил он свершить с ней суд кровавый,
И в руке его дрожащей сверкнул револьвер.
Долго он пытался удержаться,
Чего-то все боялся и чего-то ждал —
Страшно было с жизнью расставаться,
Но, побежденный отчаяньем, сказал:
«Веселится даже и бездушная природа,
Все вкушает сладость бытия,
Зачем же я предан в жертву гнета
И лишен вкушений сладких один я!
Много уж я верил, много ждал,
Хватал не раз, о жизнь, одежды твоей край,
Терзаясь жаждал счастья и мечтал,
Но бесплодно все... я лишний здесь... прощай!..»
И навел курок на лоб бледный, и... свершилось!
Уснул бедняжка вечным сном небытия;
Под выстрел звонкий тело мертвое свалилось,
И ковер травы обагрила алая струя...
Воскурялось сада благовонное кадило,
Замолкли птицы, соловей на ветке встрепенулся.
Солнце его поцелуями жаркими будило,
Но он уж, бездыханный, не проснулся.
И заключили труп его окровавленный
Во мрак могилы вековой...
Так вот где ты, утомленный,
Нашел себе покой!

* * *

Ты обласкана судьбою,
Счастлива и богата,
Сияешь красотой
И пышностью наряда,
Но ты мертва пред природой,
К горю людей равнодушна,
Тяготишься мертвой заботой —
Неужель ты бездушна!
Такова роза летом —
И ней пленяется всяк,

Не зная, что меж ее цветом
Гнездится червяк.

Ты в ход пускаешь обман,
Бессмысленно гордишься собой,
Всему предпочитаешь карман —
Не ищи же сближенья со мной.

ЛЕТОМ

1

Погасли на небе звезды:
Воспламенился на востоке пожар;
Выплывает торжественно-гордо
Величественный солнечный шар.
С влажно-тучной долины
Пар клубится волной;
Лугов пышных равнины,
Искрясь, сверкают росой.
Проснулись сонмы пернатых
На благовонных ложах садов;
Льются трелей раскаты
И упоительные ароматы цветов.
Весело мушки, ныряя, парят
В ароматных воздушных волнах,
Звонко пчелки жужжат
На заплаканных душистых цветах.

2

С лазурного трона гордо глядит
Властелин царственный дня;
Ослепительным блеском горит
И льет всюду потоки огня.
В голубом беспредельном просторе
Царит тишина и покой,
И, будто волны кристалльные в море,
Сверкая, переливается зной.
Блещут луга позолотой лучей,
Трещат, торжествуя, жучки,
Дремлют вербы, глядя в ручей,
И дремлют на цветах мотыльки.

Сад, упоенный пахучестью сладкой
И зноем объятый, молчит,
Лишь птичка цюикнет украдкой,
Да иволга сквозь сон зазвучит.

3

Устал властитель света могучий,
Бледнеет лучей жгучих корона,
И он под гимн пернатых гремучий
Опускается торжественно с трона.

Запад пожаром пылает,
Роняя всюду отблеск огня,
В море багряном шар утопает,
И тихо опускается занавес дня.

Стемнело... Жуки, мелькая, гудят,
Дышит аромат и прохлада;
Пылая, звезды с неба глядят,
И тихо выплывает луна из-за сада.

Стелятся теней узоры
В садах, объятых тишиной,
И леса, долины и горы
Таинственно серебрятся луной.

В МОЕМ ЖИЛИЩЕ

Безжизненно в хате, уныло, сурово —
Над головой угрюмо висит глиняный свод,
Под ногами слоится сор и солома,
И на дряхлых окошках искрится лед.
Резкий холод в полумраке клубится волною,
Дыханье из уст превращается в пар,
Из раненой печки стелется дым пеленою
И сквозит удушливо-смердный угар.
А я!.. Терзаюсь, как животное под тяжким ударом,
Как пес замерзший, согнувшись, сижу,
Пронизанный холодом, упоенный угаром
И весь посинелый в оцепененьи дрожу.
В груди утомленной волнуется ад,
Мечты непрерывно катятся валом,
Но и им, бесплодным, я рад,
Когда хоть льстятся обманом.

Что ж это!.. сладость, смысл бытия?
Стоит ли жить — томиться чрез силу,
Смотреть, когда жалит змея!
Нет!.. в могилу, в могилу!

К ПРИРОДЕ

Привет тебе, природа святая,
Привет тебе, жизнь, чуждая тли —
Цвет неувядаемый рая —
Привет тебе, непонятная прелесть земли!
Ты, как прекрасная, молодая девица,
Играя, властвуешь мной.
Как могучая, непобедимая никем чаровница,
Влечешь к себе невидимо-непонятной рукой.
Влечешь на луг, лоснящийся душистой травой,
В лес тенистый, на речную тихую гладь,
И там говоришь, играешь с душою,
Заставляешь восторгаться и безумно мечтать.
Ты одна даришь мне блаженство тиши,
Одна облегчаешь бремя невзгоды.
Привет же тебе, владычица злополучной души —
Божественно-святая природа!

НИЩИЙ

Ночь... Небо облаками закрыто.
Все живое давно уже спит;
Лишь ветер бушует сердито,
Да мороз жгучий скрипит.
Кто ж это утомленный плетется
По сугробам дороги пустой
И, весь озябши, трясется,
Сгорбясь под дырявой сумой?
Это боец жизненной тяжелой борьбы —
Старик весь избитый, больной,
Отданный на произвол капризной судьбы
Бездушной, сытой толпой.
И вот он в несносно плохом сиряке,
В сапогах, раскрытых по шву,
С палкой в дрожащей руке
Плетется, где б склонить седую главу.
Откликнется ли кто на его жалкий запрос,
Будет ли кто несчастному рад,

Приютит его, иль приютит мороз?!
Бедный страдающий брат!
Что же он так тяжело страдает
На склоне старческих дней,
Иль в мире земли не хватает,
Иль этот мир без людей?
Нет!.. Это мир убийства и лжи,
Мир довольства бездушных слепцов,
Мир безумной, подлой наживы,
Мир мучений бессильных, честных бойцов!

НЕВЕРНОМУ ДРУГУ

Так вот какой ты мне друг:
Раньше дарил меня льщением,
А теперь, когда меня терзает недуг,
Даришь гордостью и явным презрением.

Итак, льщенья все твои лживы,
Ты сердцем и душою мертвец,
Ты друг не души, а наживы —
Прощай же, жалкий глупец!

* * *

Как мучительно терзаться
В жгучей жажде света
И как тяжело оставаться
В тюрьме мрачной без просвета.

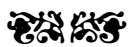
Сколько в груди впечатлений,
Любви, восторгов и трудов,
Сколько стонов и мучений —
Сколько угнетенных слов!

Они, сливаясь, волнуются без связи
И замирают, утомленные, в тревоге —
Много тьмы и грязи,
Много терна на дороге.

И так перетлеет бесплодно жар,
Что в груди сверкает и клубится,
И... пойдет в землю божий дар...
Ах!.. лучше б было не родиться.

ЛИСТИ

1. ДО Г. С. СТРОЯ¹

Липень 1898 р., Харківці

Григорию Исидоровичу Строю
от племянника Архипа Е. Тесленка

Дорогой мой дядя!

С душевным удовольствием услышал я, что Вы находитесь в городе Мариуполе. И вот я осмеливаюсь писать к Вам свое письмо. Желаю я Вам от всей души пользоваться полным счастьем и совершенным здоровьем. Прибегаю к Вам с покорнейшей моей просьбой о том, чтобы Вы потрудились исходатайствовать мне место, которое если будет, то прошу Вас, дядя, уведомите мне о нем, какое оно и где, то я приеду к Вам: только, прошу Вас, не откажите моей просьбе, за это я Вас во всю свою жизнь буду благодарить.

Мне теперь уже 16-й год: родился я 1882-го года 18-го февраля².

У меня еще есть два брата: Иеремия, родился 1885 г. 1-го мая, Дионисий — 4-й год, сестра Мария — 9 лет³.

Иеремия грамотен так, как и я, и тоже желает к Вам.

Родители мои еще живы, хотя мать Евдокия и часто болеет.

Дядя Ефим вышел на св. гору Афон еще в 1895 году в сентябре м[есяце] и пишет оттуда, что занимает должность повара. Дядя Иаков еще жив и здоров со своим семейством; детей у него 4-ро, и все девушки⁴.

Весна у нас была сухая, а летний месяц июнь и в начале июля шли такие дожди, каких не помнят даже и старики: вода при низких местах сена везде занесла, а луки засорила илом. Был даже и град, который, идя полосой, побил у Бутовича табак. Хлеба у нас хорошие. Сады цвели обильно, но плодов не очень много, яблок наибольше.

Просит вас Феодот Тарасенко, чтобы вы уведомили, по какой цене в Мариуполе фунт воску.

Письмо, когда будете мне писать, то посылайте его с письмом девушки Марины, дочери Феодота Тарасенко,

с письмом которой я посылаю вам свое письмо, а если хотите, то пишите отдельно, как Вам угодно.

1898-го года

Остаюсь с глубоким и величайшим почтением к Вам племянник Ваш *Архип Е. Тесленко*.

Село Харьковцы, Лохвицкого уезда,
Полтавской губернии

2. ДО С. О. ЄФРЕМОВА ¹

Вересень 1905 р., Харківці

Високошановний добродію!

Як будете писать що до мене про мої твори, то пишiть... пишiть, будьте ласкаві... не знаю й як...

Діло в тім, що у Харківці як попаде письмо до мене, то... не знаю, що з ним зроблять писар та стражник... вороги.

Тут як є од поліції мені!.. ²

Рукописи, які тільки були в мене, забрали ³. Одну готовив, хотів до вас послать — взяли. Самого місяць і сім днів у тюрмі держали... ⁴ Не знаю й за віщо.

Батька так надрочили, що хоч і за книжку не берись.

Так Ви, будьте ласкаві... чи не можна б заказним мені. Значить:

Лохвица, Полт[авской] губ[ернии], с. Харьковцы, Архипу Тесленку.

Прихильний до Вас *Архип Тесленко*

(А може, ще й на пошті розпечатають...)

3. ДО С. О. ЄФРЕМОВА

5 грудня 1905 р., Харківці

Високошановний добродію!

Скажіть, будьте ласкаві, як це там писання мої ¹: може, шкода й заходу? Ну, за книги спасибі Вам... читаю... люде читають. Школярям даю. Спасибі!

А наше село яку штуку вдрало — приговор зробило ось який ²:

«Мы, нижеподписавшиеся крестьяне и казаки с. Харьковец, быв сего 4 декабря на сельском сходе, узнав об объявлении Полтавской губернии на положении усиленной охраны, поговорив между собою, по предложению «Крестьянского союза» Лохвицкого уезда, постановили: 1) так как усиленная охрана введена для того, чтобы лишить народ тех свобод,

которые получены населением по манифесту 17 октября; 2) так как голодного и обездоленного народа, который в темноте своей в некоторых местах губернии производит насилия, нельзя накормить, просветить и успокоить штыками, пулями и нагайками; 3) так как в населении царит глубокое убеждение, что лишить народа полученных им свобод стремятся те, кто все время угнетал и угнетает народ, а потому и усиленная охрана вызвана этими лицами, то, во избежание насилий и кровопролития, мы постановляем требовать немедленной отмены усиленной охраны во всей губернии, иначе спокойствия не будет и пролитая кровь падет на головы тех, кто усиленную охрану вызвал. Будет ли кто из нас арестован, мы все как один идем за арестованным».

Такі ж приговори роблять і другі села.

З повагою *Архип Тесленко*

С. Харьковцы,
р. 1905, декабрь 5

4. ДО Б. Д. ТА М. М. ГРІНЧЕНКІВ

Серпень 1906 р., Харківці

Високошановні Борисе Дмитровичу і д. Загірня !

(Вибаچه, високошановна добродійко. Я Вас так і бачу перед собою, а як звуть, не пам'ятаю.)

Привіт Вам з того чудового гаю в долині, де з-під зелених кучерів, як гриби з-під трави, визирають хлівці лісяні, хатки жовто-білявенькі.

Привіт Вам з того чудового повітря, в якому так згучно лунає спів соловейка, туркіт горлиці... Привіт!

Так тут гарно. Так сонечко сяє любесенько, так небо голубіє з-за кучерів. Так таємно...

Не хочеться й думати, що є на світі вовки хижі, що вони стережуть тебе... Не хочеться й думати! А вони ж стережуть!

Опівночі якомсь, каже мати, щось під'їхало до вікна. «Одчиніть»,— каже, так потихеньку. Мати зраділа, думала я... Аж... суне пузате щось, знов пузате, далі... з патронами на грудях, з кинжалами, як сунуть... Повна хата. Присвічують, по куточках шарять, та й у хижу, та й скрізь. А кругом хати з рушницями стоять. Таке!

Та іноді й двічі на тиждень бувало це. Та другий раз як заgrimлять, як заторохтять на дворі, плигаючи через лісу та стукаючи в двері.

Откритку мою, що прислав на великдень, одібрали.

А по селу скрізь балачки такі... то там мене бачать, то там — козаки скрізь і ганяють.

Байдуже, хай ганяють. Є небуття. Нічого страшного. Не знаю, де моя воля й до вечора буде². Широкий привіт мій Сергію Олександровичу і Федору Павловичу³.

Прошу редакцію «Гр[омадської] д[умки]» висилать мені газету по такій адресі:

Лохвица, Полт[авской] губ[ернии], Иеремии Тесленку.

До востребования.

(Ієремія — брат мій.)

Журнал так само прошу⁴.

Широ прихильний до Вас А. Тесленко

Вибачте мені, що так неохайно пишу. Хапаюсь, гонять з хати, щоб не нагодивсь хто та не розніс по селу про мене.

5. ДО Б. Д. ГРИНЧЕНКА

23 вересня 1906 р., Харківці

23 сентября. С. Харківці

Високошановний Борисе Дмитровичу!

Розгляньте, будьте ласкаві, комедію оцю, чи не погодилася б вона в «Нову громаду»¹.

Я чув, що Сергія Олександровича арештовано². (Чув, не читав. Газети хто його зна коли й бачив.)

Мое становище... Після трупоб та як попав у бур'яни...³ Сміха!

А це... бур'яни посохли, з дерева лист опадає, холоднішає. Цікаво, що далі буде.

Привітання Марії Миколаївні, Сергію Олександровичу, де він є!

Так ото, будьте ласкаві, Борисе Дмитровичу, потурбуйте... А може, і Сергія Олександровича випустять. І я б Вас просив: чи не написали б Ви мені, — як комедія?

Потім я чув, що видаєте Ви «Раду»⁴. Прошу: висилайте і мені її. «Громадську думку» я получав так: «Лохвица, Полтавской губернии. Иеремии Тесленку. До востребования».

Тепер же адреса моя така:

Л о х в и ц а. П о л т [а в с к о й] г у б [е р н и и], с. Х а р ь к о в ц ы.

Е ф и м у А к и м о в у Т е с л е н к у.

(Це мій батько. Прошу на його.)

З пошаною Архип Тесленко

6. ДО М. М. ГРІНЧЕНКО

11 вересня 1910 р., Харківці

Сентября 11, р. 910

Оце вже я й у Харківцях¹, високошановна Маріє Миколаївно. Після гармидеру, гуркоту така тиша. Тільки вітер і шумить. А осінню тут страх пахне. Листячко жовкне, опадає; городина схне. Минуло літо!

Це сьогодні піду в город, завтра неділя, а післязавтрього пекти паляниці та вибирати картоплю. Час і буряки б скребти уже, та ще діжечка не набита.

Оце така моя карточка. Вийшов якось я... Одна шока чорна, мала; друга велика.

Щиро прихильний до Вас *Архип Тесленко*

7. ДО М. М. ГРІНЧЕНКО

24 вересня 1910 р., Харківці

Високошановна Маріє Миколаївно!

Посилаю бандероллю каталог¹. Позначив, які книжки або читав, або зараз є в мене. Дуже Вам дякую, що турбуєтесь. Дуже радий буду, як пришлете мені Вашого портрета. У Лохвицю забиватися недалеко. Верстов 4—5 од Харківець.

Перекладних драм ще не читав. Книжок, яких у цьому каталозі нема, не читав.

Здоров'я моє нічого собі. Дякую. Тільки поперек з правого боку поболує та плече праве. З городом ще не впоравсь. Буряки не вибрані. Ще треба буде й скребти.

А це сьогодні напик паляниць. Порепались. Буває мені з цими паляницями! То в діжі перекиснуть, то не висходяться, то не напалю у печі. Неділь на дві напечу іноді, та й їмо. Поцвітуть.

Зима насуває. Холодно робиться. Отой ще холод мені!

А подивіться, будьте ласкаві, що це за оповідання зморозив я². Шерстюк казав мені, чи не написав би я до «Світла» чого³. Оце й написав. Чи воно ж то погодиться. Передайте йому його, спасибі вам. І привітання. І Степаненковим кланяйтесь, Сергію Олександровичу⁴.

Прихильний до вас *Архип Тесленко*

Харківці.

Сентября 24, р. 910

8. ДО М. М. ГРІНЧЕНКО

14 жовтня 1910 р., Харківці

Високошановна Маріє Миколаївно!

Широ Вам дякую. І портрети одержав, і книжки ¹. Книжки сьогодні. Які ж гарні! Це буде що читать. Не читав це я скільки часу. Це сьогодні прийшов з города, витопив у печі, у грубі — часник садив. Учора й позавчора буряки скріб. А там гріб листя в садку, се-те.

Диму, диму сьогодні в мене в хаті було. Щоб швидше витопить — затопив разом: у печі й у грубі. У печі гречаною соломою, а в грубі листям. Тліє, курить. Не потовпиться в димар, та в хату.

А це причадів неначе, голова болить. Ну, нічого, одіткнув димар. Холодненько робиться. А воно нічого все-таки. Все так просто, до природи так близько. Листячко... таке було гарне літом воно. Солома гречана... цвіла так, пахла.

Руки померзли. Треба лізти димар затулять.

Хай йому абищо. Треба завтра буде хату обставлять.

Гарні книги. Даю і селянам читать. Це й сьогодні дав трьом. Учителеві одному даю. О, знов чад і воня.

Юр [ій] Сірий прислав був до мене листа ². Каже, що ред [акція] «Села» хоче видать окремою книжечкою моє оповідання «Страчене життя», що друкувалось у «Селі». Потім написав, щоб я подав на його адресу коротку свою автобіографію. «Щоб я міг, — каже, — до Вашого оповідання дати коротеньку відповідну вступну статейку». Шо ж? Спасибі чоловікові. Подав ³.

Якби таки хто видав і всі мої оповідання ⁴, спасибі було б. Можуть загинуть по газетах.

Широ прихильний до Вас *Архип Тесленко*

Харківці.

Жовтня 14, р. 910

Привітання знайомим, кого побачите.

9. ДО М. М. ГРІНЧЕНКО

23 листопада 1910 р., Харківці

Високошановна Маріє Миколаївно!

Дякую! Почуваю себе якомсь... от-от умру, здається усе. Сердито часто буває чогось, страшно. Минулу ніч сова на берестку в нас кричала, так: кугу-у, кугу-у! На вмируще, кажуть. У неділю дятел стукав на покуті.

Зробив уже все на зиму, хоча не дуже було що й робить. Хата тільки полупалась всередині, не мазана на зиму. Ну, та хай на різдво вже, мабуть.

Вікна мерзнуть. Холодно. А ще ж не до літа й іде. Сиди в хаті, слухай, як борщ воняє, пилипівчаний, та в вухах дзвонить от чаду.

А драм перекладних ще не прочитав. Якось усе... то поки витопиш, потім се-те, настрій абощо. Треба буде засісти. Читав усе дрібні книжечки. Гарні. Не раз уже думав взяти яку та піти до дядьків, де вони курять та в карти грають вечорами оце, та... начальство всяке так на мене дивиться косо¹. А оце недавно в зборню прийшов циркуляр, щоб не було ніяких «незаконних зборень». Так що нахваляються розгонити і досвітки. Яка ще тут небезпека? Треба буде колись, як не вмру, написати оповідання про їх.

А щось зашамотіло на дворі. Чи мені, може, так здалось. А може, під вікном хто? Страшно.

«Історії одного селянина» мені не прислали².

А «Рада», значить, буде виходить! Чи воно ж то хоч половина передплатників прибавиться. Ходив і я до своїх вчителів. Бояться³. Один таки пообіцяв передплатити на мое ім'я. Він передплатив на півроку і «Світло», теж на мое. Другої книжки так і не одержали.

А в нас грамотії на пошті які. Посилав на «Світло» передплату учитель. І от, каже, начальник контори взяв перевод та: «в редакцію... е... «Светло». Думав, мабуть, що «Світло» — помилка.

А про місце мені не турбуйтеся. Мені не дуже хочеться й мати його.

Співають... десь... хтось... Парубки, мабуть. Таємні згуки, з домовини неначе. Тихо надворі, блимають зорі. Змерз. Нижче плечів так холодить,— болить.

А це написав оповідання, та не знаю, де діть його⁴. У «Раді» послав одно «Як так?», це вже тижнів три буде⁵ — не чуть нічого і досі. У «Село» теж послав невеличке «Свій брат», місяця півтора,— теж нічого не чуть⁶. Може, не погодились?

Передайте, будьте ласкаві, це оповідання, де надрукують. Якщо надрукують у «Раді», передайте й у «Раді». Бажав би я, щоб воно теж увійшло у збірку моїх оповідань, якщо тільки будуть видані вони. Вибачте тільки, будьте ласкаві, що я Вас турбую цим.

Широ прихильний до вас *Архип Тесленко*

23 ноября р. 1910.
С. Харківці

10. ДО М. М. ГРІНЧЕНКО

Кінець грудня 1910 р., Харківці

З святками, з Новим роком поздоровляю Вас, високошановна Маріє Миколаївно!

Там у вас, мабуть, не дуже помітно святки. У нас оце всі дні співи по вулицях, п'янство, вкулачки. Б'ються харківчане з безсалчанами (сусіднє село). От ще! Синяки попід очима, пйки понабиваті... таке...

Збираю колядки, щедрівки, пісні¹. Назбираю — пришлю. І це, здається, незабаром. Хотілось подождать, поки почнуть-ся весілля. Тоді весільні легше збирать. У кожного в пам'яті встануть вони.

Вичитав я в «Раді», що вийшло моє «Страчене життя»². Не бачив я ще цієї книжечки.

Предложили мені за його 25 руб. Хоча не знаю: чи це за саму книжечку, чи й за те, що воно і в «Селі» друкувалось³.

Та й не знаю, чи його писать, нехай пришлють їх мені, чи... хто його зна... Як припадатиме там та книжечка пилом... Невідома книжечка невідомого автора... Ніяково⁴.

Нудьга. І святки, і нудьга. Яюсь так... Багато марно часу іде.

Почуваєш себе яюсь... байдужість якась.

Здається, якби йшла горілка мені — розпився б. А то не йде, прямо до рота наверхнуть не можу її. Яюсь дотягну до смерті.

Щиро прихильний до Вас *Архип Тесленко*

11. ДО М. М. ГРІНЧЕНКО

2 січня 1911 р., Лохвиця

2 січня, р. 1911

З Новим роком, високошановна Маріє Миколаївно!

Тільки що одержав книги од Вас. Щиро дякую. Днів два тому я послав листа до Вас¹. Почуваю себе так собі. Кров недавно горлом ішла. Рве кахикать.

Щиро прихильний до Вас *Архип Тесленко*

Іду зараз в Харківці.

Лохвиця. Пошта

12. ДО М. М. ГРІНЧЕНКО

16 січня 1911 р., Харківці

16 січня, р. 911

Дуже радий, що не забуваєте. Почуваю себе краще, ніж у сиру погоду. Зараз у нас справжня зима. Снігу багато, морози. Болить те й те потроху: бік, поперек.

Молодим краще умерти. Нехай.

Широ прихильний до Вас *Архип Тесленко*

13. ДО М. М. ГРІНЧЕНКО

3 лютого 1911 р., Харківці

Харківці, 3 февраля, р. 1911

Високошановна Маріє Миколаївно!

Скажіть, будьте ласкаві, як записувать весільні пісні. Річ ось у чім: їх дуже багато. І співаються вони так: ті — як вінки в'ють, ті — як молода по селу ходить, ті — за столом у хаті. І потім за столом переспівуються дружки й світилки.

Як-от:

Д р у ж к и

Старший боярин горбатий,
А на горбі верба,
А на вербі сова,
Не сидіть, бояре, до ночі,—
Повидира сова очі.

С в і т и л к и (за боярів):

А ми од сови знаєм,
Ми сову впіймаєм,
Оскубем, осмалим,
Дружечкам поставим.

Так от тут як кожну пісню на окремій картці записувать, так, на мою думку, не вийде картина весілля. Може, книжечкою можна, щоб і позначить це усе? Чи так не надрукують?

Не чуть щось тепер дружок по улицах, не чуть і музик. Морози страшенні. Як іти з хати, як на ніж. Та й у хаті ні руки ні ноги не нагріваються. А й не роздягаюся ж. І зараз — у чумарці й шарфом підперезаний. А змерз і ніс. Удень хоч трохи вікна одтають, а вранці, вночі сніг таж і біліє. Та й на одвірках, на дверях. А ж сердито: поки воно таки й буде так холодно.

А тут ще напасть: приморозив два пальці на руках,— на лівій середній, а на правій мізинець. Ну, це середній не так дошкуляє, а от мізинець... пухлий ось більш тижня уже. Та ще часто вони мокрі у мене: борщ готувить треба, ложки мить,— щемлять, та ще як холодна вода. А треба... Батько

не перемінить: одна тільки рука в його, лівої нема. І старий-таки, на печі тільки й сидить. Скрізь сам. Ну, та не журюся! Якось аж гарно мов зробиться, як подумаю, що, може, ось через рік-другий на кладовищі буду лежать.

Рве й рве кахикать. Хоча ще (при людях) можу здержуватися. Мабуть, ще довго житиму.

Піду завтра в город,— нічого рябїть. Розходжується вітер. Мороз і вітер!

А мої оповідання (двоє) не погодились, значить, до «Ради»¹,— були б надруковані й досі. Мине три місяці, ще знищать. Треба буде послать їм марок, нехай пришлють їх мені. Якби були в мене кошти, я б їх видав. Обоє на теми, які мене цікавлять,— нікчемність буття.

Всього найкращого Вам.

Щиро прихильний до Вас *Архип Тесленко*

14. ДО М. М. ГРІНЧЕНКО

10 лютого 1911 р., Харківці

Високошановна Маріє Миколаївно!

Передаю Вам книжечку «Страч [ене] життя»¹. Щирий подаруночок. Передаю і в «Раду» листа². Пишу, нехай віддадуть мої опов [ідання] «Як так?» і «Да здравствуєт небитіє» д. Діброві. Бо, видно, вже не надрукують. Діброва обіцяє занести їх до «Укр [аїнської] хати»³. Нехай.

Тільки навряд чи що вийде з цього.

В «Укр [аїнській] хаті» зовсім і мова в опов [іданнях] інша, і форма. І там мене зовсім не знають. Ну, та нехай. «Спрос не біда».

А морози пересілись-таки. Чи вони ж то не вернуться ще? Навірились.

З щирою прихильністю *Архип Тесленко*

Харківці.

10. февраля, р. 1911

15. ДО М. М. ГРІНЧЕНКО

17 лютого 1911 р., Харківці

Високошановна Маріє Миколаївно!

Щиро дякую Вам за книжечку «Страшний ворог»¹. Одержав.

Хоч би вже й справді швидче весна, засвітило сонечко. Може б, хоч зміг «Весілля» зібрать. Хилить, прямо хилить

лежать. Хоча я, правда, й не погураю собі, та й роботи у мене нема. Чуманієш. А тут ще й батько заліг.

Життя моє справді таке, що треба звірячого організму, щоб я перетяг за тридцять років.

Сніг мокрий іде. Негарно надворі.

З щирою повагою *А. Тесленко*

17 лютого,
р. 1911

16. ДО М. М. ГРІНЧЕНКО

16 березня 1911 р., Харківці

Марта 16, р. 911

Високошановна Маріє Миколаївно!

Аж сумно яюсь, що й Ви нездужаєте.

А мені все гірше стає. Поки витоплю, так задихаюсь, що хоч у провалля мене. Істи не хочеться. Розжився й на сало — гірке. Хотілося б знати, що воно за хвороба у мене¹. Серйозна якась. Не знаю, чи кончу «Весілля». Почав ще й оповідання одно². Тема чимала. Хапаюсь, та щось дуже туго посувається. У очі чорно. Дух пре. Кашель. Піт уночі, часто безсонниця, а засну — все щось верзеться.

З ширістю *Архип Тесленко*

17. ДО М. М. ГРІНЧЕНКО

Кінець березня 1911 р., Харківці

Високошановна Маріє Миколаївно!

Широ дякую, що забрали опов [ідання]¹. Хотілось би вам дещо сказати про високомір'я пана того², та неприємно згадувати.

А мене це звалило уже. І не топлю. Встать з постелі ще таки можу, так уже з трудом, з трудом. Не знаю, що звалило мене — чи хвороба, чи голод. Боюсь, щоб не лежать довго. Нікому ж мені й води піднести. Прийде сестра батькова, протопить, та з тим і додому. А батько... таке воно: нетямуще, нежалісливе, недочуває, старе. Лежить на печі собі. Брат на вчителюванні.

Записав я одинадцять колядок. 9 дівчачих і 2 хлоп'ячих.

Записав три щедрівки дівчачих, чотири дитських. Посівання записав. Записав п'ять веснянок, вісім (8) петрівок.

Таких пісень декілько.

Записав сто двадцять весільних з дрібними.

Все це в зшитку, є й на окремих папірцях, і його треба переписати, та вже, мабуть, не переписувати мені.

І тепер я не знаю, як бути.

Колядки і інше таке переписали б, може, й без мене, та весілля... Хоча в мене коло кожної пісні помічено збоку: де співається — чи надворі, чи в хаті — і ким. Та так вони в мене не підряд записані, позмішувані, — диктували так.

Не скінчив і опов [ідання] «В пазурях чоловіка» — сумна дійсність з тюремного та етапного життя. Хоча все-таки головніше записано. І мені здається, що й з таким кінцем можна б... Думаю послать у «Засів»³. Дуже нечисто переписано тільки. А перед масницею я послав у «Село» опов [ідання] «Що б з мене було?»⁴. Приклав марку для відповіді. Одповів Сірій, що написано гарно і буде поміщено або в «Селі», або в «Л [ітературно] -н [ауковому] в [існику]»⁵, ще, каже, не знаю, бо прочитав тільки половину. (А воно довге.) В усякім разі, каже, воно знайде місце у нашій літературі.

Та й не знаю, це воно, мабуть, тільки потішають мене...

«В пазурях чоловіка» теж довге.

А що ж це буде з моїми оповіданнями? Помру, і це ж всі загинуть вони! Дарма працював, дарма писав.

А може-таки яке видавництво там забагатіє та заохотиться видать їх хоч отам геть-геть після смерті автора.

На всякий випадок подаю Вам список їх (тільки не з тим, щоб Ви там турбувались, клопотались, а як само видавництво надума. А ні, то й не треба).

«Г р о м [а д с ь к а] д у м к а», рік 906:

- 1) Радощі, № 34.
- 2) Школяр, № 69.
- 3) Любов до ближнього, № 80.
- 4) У схимника, № 104.

«Р а д а» за 1906 р.

- 5) У городі, № 3.
- 6) Наука, № 6.

«Н о в а г р о м а д а», р. 1906:

- 7) За пашпортом, кн. 3.
- 8) Хуторяночка, кн. 7.
- 9) Син, кн. 11.

«С е л о» за р. 1910:

- 10) Страч [ене] життя.
- 11) Тяжко, № 38.

«Р а д а» за рік 1910:

- 12) Поганяй до ями, № 36.
- 13) Немає матусі, № 111.
- 14) Прощай, життя! № 117.
- 15) В тюрмі, № 156 і 157.
- 16) На чужині, № 196 і 197.
- 17) Що робити? — «Світло», кн. 3.

Всі ці оповідання у мене є по примірнику.
Всього найкращого вам.

З щирою повагою *Архип Тесленко*

А книжки селяне у мене на захват беруть⁶. Багато вже й порозстрьопувано.

18. ДО І. Ю. ТЕСЛЕНКА

Кінець березня 1911 р., Харківці

Оце, дивись, посилочка. Тут оповідання моє. Ото голка стримить, зашиєш і здаси на пошту. Воно й некончене і переписане погано, та нічого. Місяців через п'ять-шість запитаєш у редакції про його так:

«Високошановний п. редакторе!

А що з оповіданням мого покійного брата «В пазурах чоловіка»? Якщо не погодилось до друку, то пришліть мені його накладною платою».

Вкажеш свій адрес.

Потім застаються мої оповідання, друковані в «Раді» тощо. Оце в пакуночку за 1910 рік, а у тій хаті в грубці, в ящичку — за 1906 (пориєшся). В цьому ящичку і материні гроші. Чуєш? У грубці в тій хаті.

Оповідань цих бережи, бо їх не здобудеш нігде. Бач, газета тільки день живе. А може, хто надума видать їх окремою книжечкою, от у тебе і будуть, буде з чого видавать.

Бережи!

Ще є мої оповідання у «Новій громаді», кн. 3, 7 і 11 У «Світлі» одно, кн. 3.

У «Селі», окрім «Страч[еного] життя», є оповід[ання] «Тяжко», № 38.

Потім застаються пісні.

Оці колядки, шедрівки, веснянки, петрівки можеш і ти переписать. Тільки кожную колядку чи пісню треба переписувать по один бік паперу і не в тетрадці, а на окремому листкові, хоча б і саму найменшу пісню. Яка пісня, такий і листок.

А перепиєш, одішлеш:

Київ, Паньковська, № 8, кв. 6. Марии Николаєвне Грінченко.

За весільні — як знаєш.

А книжки українські, які є в мене, це мені подарила ця ж Грінченчиха. А попередні, що й у Гармаша ¹ пропали, дав С. О. Єфремов.

Грошей не платив я за їх.

До Грінченчихи, якщо будеш посилать колядки, звертайсь так:

«Високошановна добродійко!

Оце, що переписав з зшитка покійного брата, посылаю Вам (додаси свого, як треба буде).

З повагою *Ієремія Т.*»

На всякий випадок мій адрес: (вказеш).

Архип

«Радугу», що на мене виходить, випишує Співак ². А «Літ [е-
ратурно] -наук [овий] вісник», «Засів» і «Світло» випишую я.
Скористуєшся. Тільки обережно. Тепер українство страшно
давлять.

Значить: «Вісник», «Засів» і «Світло».

19. ДО Є. Х. ЧИКАЛЕНКА ¹

20—21 квітня 1911 р., Харківці

20 квітня

Високошановний Євгене Харлампіювичу!

Не знаю, чи клопотавсь про мене В. Ф. Русинов ², чи ні,
тільки ніякий лікар до мене не заїздив.

Страшні лікарі в нас, цур їм. От розкажу я вам про одно-
го популярного в Лохвиці Петра Николаєвича Андрияшева.

Повезли мене перед святками до його. (Поклопотав один
з учителів місцевої второкласної школи.) Був він у лікарні.
Приймав «глазних». Учитель пішов до його, розказав йому
про мої обставини, прохав оглядіть мене і взять у лікарню.
Оглядіть він не схотів мене, сказав: «Я неглазних на дому
приймаю — от 5 час [ов] веч [ера]». Що тут робить? А ще
тільки дві год [ини] дня. Поїхали ми в «номера». Ось і ті
5 год [ин] веч [ора]. Поїхали додому до його. Прихожа.
Народ. Через який час одхиляє двері. Сунули.

Я: «Господін доктор, я тяжко хворий, мене якби...»

Він: «Приедете завтра в лікарню. Не могу же я на дому
так принимать».

Так! Значить, без грошей. Розказали про мої обставини
лихі, так він смикнув куди: не заплатить, мов. Оце вплинули
на почуття!

Я таки: «Так я ж сьогодні приїхав...»

Махнув рукою, нічого. Одхиляє знов, я:

— Так, господін...

Він: «О вас хлопотали, щоб у больницу, ну, вот и приедете завтра».

— Так прошу, посмотрите, может, и не стоит в больницу.

Махнув рукою: іди, мов. Іду, а він все-таки своєї:

— Ну, не могу же так на дому... что это? Не могу!? — І так суворо коло мене, штовхає. «Оглядів». Положив я йому карбованця на стіл,— покращав зразу:

— Так остаетесь в больнице?

— Остаюсь.

— Завтра приедете? Или... если хотите, можна сегодня.

— Сегодня.

Больница. Суп з півною, каша суха. Лічіння — порошки, хоч пий, хоч ні. Високомірство отих «барышень»-фельдшерц.

Раз заходить Андріяшев до мене:

— Кушаете? (Може, це вплив Русинова.)

— Нічого кушать.

Він так подививсь, далі:

— А что ж вам дать?

— Молока до каші мм... і...

Він мерщій од мене.

— Наталия Сергеевна! Вот Тесленку каши. Спросите его.

І не обзивалась до мене Нат [алія] Серг [іївна].

Так я через тиждень і виписавсь з больницы.

І все це щира правда.

21 квітня

А гроші, мабуть, вернуться в Київ³. Упевняю вас, що якби я їх получив, то не скористувався б і однією копійкою, зісталися б комусь. А це нечесно. У мене є грошенят трохи, і ті лежать цілісінькі. Є у нас яйця, сало, масло потроху, навіть що ж далі тратить гроші? Є і та, що ходить топить. Договора.

Доводиться їсти яйця і на 4-й день після того, як зварені. Так і інше. Догляд за мною... ну, та нехай. Не покращав би, хоч би стільки не було грошей у мене. Бо це сестра батькова, а батькові в одну шкуру, щоб родичі «ухажували», щоб чужі не розтягли майна. Вона й приндиться. Одну «родичку» послали змазати восени стелю на хаті — чисто цибулю «московку» забрала. Цій родичці я недавно одказав в молоці,— носила погане. Розсердилась і як набрехала на мене

«кухарці»: «Архип і так казав на вас, і так, і лаяв». Як убіжить та в хату — лихо! Діжа наготовлена на завтра була, — «не буду пекти, — починає, — винесу в хижу діжу. Я он і «така й така»... Бо' з вами... і ходить більш не буду до вас».

Немало довелось попортить крові, поки ублагали її. Витопить, завжди додому іде.

А оце на проводи підпило трохи два «хазяїни» і до батька:

— А що син? Як?

— Боліє.

— Ага, так йому й треба, сякому-такому. Старався, щоб царя не було, бога, хай же його самого не буде! Заплутав Русею! А гроші то з Києва які прийшли йому? (Знають!) А книги які у його? Чорні!

Батько там на їх кричав, а дома — на мене.

З широю повагою до вас *Архип Тесленко*

20. ДО М. М. ГРІНЧЕНКО

Між 20 і 27 квітня 1911 р., Харківці

Високошановна Марія Миколаївно!

Гроші вернуться в Київ¹. Подумайте, чи чесно було б получить їх мені для когось. У мене у самого є трохи — цілісінкі. Сальце, яйця, масло є потроху у нас: я купив давно вже. Де ж діть стільки грошей? Що на їх купувать? Та ще й їсти мені аж ніяк не хочеться. Є і баба, що ходить топить. Та ж сама. До мене зовсім слаба увага з її боку. Рідко спита коли, чи хоч їсти, і це саме було б і при грошіх. Бо батькові — щоб «родичі» ухажували, щоб чужі майна не розтягли. Вона й уявляє. Та ще одна теж «родичка» розсердилась на мене та підбрехала їй [на] мене, що я її сяк і так лаяв. Попоблагали!

Щиро дякую за гостинці.

Пурик тоді взяв у мене оте некончене опов [ідання] «В пазурах людини». Не знаю, чи що буде з його. Я б оддав був йому і зшиток з піснями, та саме був в учителя. А вчитель уже тоді додому на святки поїхав. І зараз у його.

А тут таке ще: надписував я Пурикові «Страч [ене] життя» і не підписався, здається. Та це думаю, думаю... За це ж можна хтозна й як розгніваться! А я тоді поки встав, поки до сундука поліз — так в очі чорно зробилось (зараз лежати пишу).

Написав я й до Чикаленка листа в «Радугу»², — не знаю, чи получить Євген Харлампійович. Так, здається.

Був я тиждень у лікарні. Розказував Пурикові про неї і про доктора Андріяшева. От доктор! Розказали нащось йому про моє становище. Іду на прийом до його (дома). Він так грубо:

— Вы завтра в лікарню приедете... Не могу же я так принимать! Не могу на дому.

(«Так» — значить без грошей. І нащо йому розказували про моє становище!»)

— О вас хлопотали, щоб у лікарню вас, ну и приедете завтра.

«Прийняв»-таки. Сіпа, сердиться. Положив я йому карбованця:

Він: «Так остаетесь в лікарні?»

— Остаюсь.

— Так завтра или... быть может, сегодня? То дам записку.

А на проводи два «хазяїни» п'яленькі як напали батька. Зразу:

— А що, як син?

— Боліє.

— Так йому й треба. Старався, щоб царя-бога не було, хай же тепер самого не буде його! Заплутав Русею! А гроші то які прийшли йому з Києва? (І знають!) А книги які там у його? Чорні!

Було, кажуть, крику.

З щирою повагою до вас *Архип Тесленко*

21. ДО С. Г. ПУРИКА

Кінець квітня 1911 р., Харківці

Високошановний Сидоре Григоровичу!

Щиро прохаю вас, вибачте мені: на кн[изі] «Страч[ене] життя» я, здається, не підписався. Якось так вийшло: глянув я назад на стін[ний] календар, в очі почорніло, і я недобачив. Та й хапався на постіль.

І це дуже часто думаю про це.

Так негарно.

Вибачте!

З щирою повагою до вас *Архип Тесленко*

22. ДО М. М. ГРІНЧЕНКО

26 травня 1911 р., Харківці

Високошановна Маріє Миколаївно!

Получив я гроші¹. Думав, що ось-ось помру, а воно ні.

Щиро дякую!

Ну й літо! Холодно — страх. Та негарно: гусені-гусені скрізь по садках. Родюче дерево як деркачі стоїть. Дуби теж.

З щирою повагою до Вас *Архип Тесленко*

Привітання Сергію Олекс [андровичу] і Шерстюкам.

26 мая 911

23. ДО Є. Х. ЧИКАЛЕНКА

26 травня 1911 р., Харківці

Високошановний Євгене Харлампійовичу!

Щиро дякую! Получив всі 50. Зразу я думав, що ось-ось помру, а це дивлюсь, що щось залежуюсь. І може, доведеться й довго лежать.

Був у мене фершал. Казав, послав його до мене Андріяшев (доктор), каже — Русинов клопотав. Фершал де про віщо розпитав мене і не вислуховував. Я саме лежав, так він каже: я чую, як хрипить в легкому.

З щирою повагою до вас *Архип Тесленко*

26 мая 911

[АВТОБІОГРАФІЯ]*

Не скінчивши (второкласної) церковноприходської школи, поступив писарчуком у волость, далі до нотаріуса. Кинув. Пішов на залізничного телеграфіста вчиться, лікар знайшов слабість на очі, забракували мене. Став жить дома. Книг не було, а бажалось читати. Познайомився з вчителем одним, почав брати у нього. Були в його й українські книжки... Незабаром 1905 р. Хопився в тюрму. Через місяць з днями випускають мене. Далі знов ганяють за мною. Чкурнув я у

* Слова в дужках Тесленко дописав у примірнику першого видання повісті «Страчене життя» (К., 1911), який він подарував М. М. Грінченку 10 лютого 1911 р. (ЦНБ АН УРСР, ф. 4. № 247).

Київ. Жив поміж босяками, по монастирях жив. Хліб у Лаврі місив, картоплю чистив. Навідавсь додому.— Заарештовують мене в жовтні 1906 р., і просидів уже я сим разом в тюрмі увесь 1907 і восьмий,— більше двох років. Одвідав і Вятської губ [ернії], пробув тільки мало там. В тюрмі заслання відбув. Увесь час був під судом — не пускали. Палата судила. Оправдавсь. В етапі у Вятську тифом болів. Увесь 1909 рік болів плевритом. У 1909 судив окружний суд за (визволення) політичного. Два тижні арешту одбув на початку 1910.

ПРИМІТКИ

До видання ввійшли всі відомі твори А. Ю. Тесленка: оповідання, повість «Страчене життя», п'єси «Не стоїть жить» і «Патріоти», нариси, дописи, вірші, а також листи.

Твори розташовано за жанрово-хронологічним принципом.

Тексти друкуються за автографами, а в разі їх відсутності — за першими публікаціями (принагідно складаємо щиру подяку О. О. Тезіковій-Дорошкевич за надані для друку автографи листів А. Ю. Тесленка з архіву О. К. Дорошкевича, три з яких за автографами друкуються вперше, а також Ф. К. Сарані за консультації з бібліографії).

Тексти подаються за сучасним правописом із збереженням лексичних та фонетичних особливостей мови письменника. Зокрема зберігається написання слів, якого послідовно дотримувався письменник і яке відбиває діалектні особливості його мови: *дзвонок, навипуст, кзамент, хлаки* (флаги), *уперід, салдати, салдацький, кісно* (тісно), *згуки, бомажка, мясниці, попомнявсь, кватиря, пожарі, сахарю*; діалектні граматичні форми: *у дворіх, у грудіх, у штаніх, на плечіх, людім, города*.

Зберігаються паралельні форми: *люде — люди, заробітчани — заробітчани, тополя — туполя, тополь — тупіль, хвіртка — фіртка, декілько — декільки — декілька, сьогодні — сьогодні, повз — поуз — поз, завжди — завжди, топцюється — тупцюється, зопсувати — зіпсувати, м'ясо — м'ясо, швидче — швидше*.

За сучасним правописом виправляються написання типу: *кріхти, зіма, зімній, шіпоче, вибірати, кешеня, посиденьки, забреніли, заверюха, дрименеш, вмеруце, лемінт, дріжжати, щавіль, кремізна, на пічі, матер, капиця, лохміття, крамолники, наннять, замучять, цвірінчать, пір'я і пір'ря, ночью, зеленью, грянь, розважять, високомір'ря, ружж'ями, курі, ратуїте, сновикгають, кгудзик, заштатній, порохнавій, цілювати, сидю, нудюсю, заїць, жертки, смерти, місто* (в значенні місце); закінчення дієслів на *-ця, -сся*.

Пунктуація подається за сучасними нормами.

Авторські описки та друкарські помилки виправляються беззастережно. Імена, назви і вирази, що коментуються, позначаються суцільною цифровою нумерацією в межах твору. Скорочені слова розкриваються у квадратних дужках, ними ж позначаються вставки-кон'єктури на місці логічних пропусків у джерелах тексту.

У кінці книги подаються пояснення малозрозумілих сучасному читачеві слів та виразів.

ПРОЗОВІ ТВОРИ

ОПОВІДАННЯ

ХУТОРЯНОЧКА

Оповідання дядька Степана

Вперше надруковано в журн. «Нова громада», 1906, № 7, с. 71—78.

До зібрання творів уперше введено у вид.: *Тесленко А. Ю.* З книги життя. Оповідання. К., «Вік», 1912, с. 11—21.

Автограф зберігається у Центральній науковій бібліотеці АН УРСР (далі — ЦНБ АН УРСР) у складі рукописної збірки під назвою «Архип Тесленко. Оповідання» (ф. 1, № 7438, с. 1—13). Дата на титулі збірки: «С. Харьковцы, Лохвицкого уезда, Полтавской губернии, 1905 г.»

1905 р. Тесленко переписав до рукописної збірки п'ять своїх оповідань, написаних, імовірно, у 1904 — першій половині 1905 р.: «Хуторяночка», «За пашпортом», «Маруся», «Мати», «Дід Омелько». З чернеток, з яких були переписані до збірки оповідання 1905 р., до рук дослідників потрапив лише уривок (п'ять аркушків) чорнового автографа оповідання «Хуторяночка» (див. журн. «Червоний шлях», 1936, № 1, с. 165—166). Пізніше рукопис втрачено.

У червні 1905 р. Тесленко вирушив до Києва, бажаючи опублікувати збірку. Через видавця-редактора видавництва «Вік» С. О. Єфремова рукопис потрапив спочатку до редакції журналу «Киевская старина», але був відхилений її редактором В. П. Науменком під приводом «поганенької» і «невиробленої» мови, а певніше, через їх відверте революційно-демократичне спрямування; потім рукопис надійшов до журналу «Нова громада», в якому протягом березня — листопада 1906 р. було опубліковано три з п'яти оповідань.

Редактор журналу «Нова громада» Б. Д. Грінченко зробив у рукописі «Хуторяночки» ряд стилістичних виправлень, зняв підзаголовки «Оповідання дядька Степана». Є в рукописі також авторські виправлення — олівцем і чорнилом. У чернетці оповідання на його початку автор викреслив фразу, яка давала цікаву рисочку до характеру Василя: «Василь, звісно, чоловік молодий, не так говіть, каже, як, хай бог простить, на Київ подивиться». («Червоний шлях», 1936, № 1, с. 165).

Подається за автографом; фрагмент від слів «Та аж дві» до слів «Рушили ми» — за першодруком з виправленнями Б. Д. Грінченка. В автографі було: «Та аж дві.— Ну, тільки ж що не скаже: «Беріть же мене».

Василь осміхнувся тільки. Потім глянув на хату без сіней та аж ніс зморщив.

А вона ж... сльози блищать, а вона... так позира на його, так позира з-під лоба, та так уже пишається... Рушили ми».

¹ Т р о й ц я (п'ятидесятниця) — християнське свято на честь триєдиного бога — отця, сина й святого духа. Відзначається на п'ятдесятний день після великодня.

² Б а б а М у д р а ч к а — Улита Миколаївна Сирота, односельчанка письменника.

³ Р і з д в о — християнське свято народження Христа, що відзначається православною церквою 25 грудня за старим стилем.

⁴ ...к о т р у с і м н я с н и ц і з а м і ж о д д а м о.— За християнськими церковними канонами м'ясниці, в даному разі зимові (з 25 грудня до масляної), — час, коли віруючим дозволяється вживати м'ясну їжу, одружуватися.

⁵ П и л і п і в к а — один з чотирьох так званих «великих постів» у християнській культовій обрядності, який триває з 15 листопада по 25 грудня

за старим стилем (різдвяний піст). Під час великого посту весілля не святкували.

⁶ В о д о х р е щ е — християнське свято хрещення Ісуса Христа, відзначається 6 січня за старим стилем.

⁷ Б л а г о в і щ е н н я — релігійне свято, пов'язане з християнським міфом про те, як архангел Гавриїл сповістив діві Марії, що вона стане матір'ю Ісуса Христа. Відзначається 25 березня за старим стилем.

ЗА ПАШПОРТОМ

Вперше надруковано в журн. «Нова громада», 1906, № 3, с. 72—77

До зібрання творів уперше введено у вид.: *Тесленко А. Ю.* З книги життя, 1912, с. 3—10.

Автограф зберігається в ЦНБ АН УРСР у складі рукописної збірки під назвою «Архип Тесленко. Оповідання» (ф. 1, № 7438, с. 14—22). Дата на титулі збірки: «С. Харьковцы, Лохвицкого уезда, Полтавской губернии, 1905 г.»

Датується орієнтовно: 1904 — травень 1905 р., Харківці.

Подається за автографом.

¹ С п а с і в к а — один з так званих «великих постів», що триває з 1 по 15 серпня за старим стилем.

² В е л и к д е н ь — християнське свято на честь міфа про воскресіння Христа. Відзначається у першу неділю після весняного рівнодення.

У ГОРОДІ

Вперше надруковано в газ. «Рада», 1906, № 3,17 вересня.

До зібрання творів уперше введено у вид.: *Тесленко А. Ю.* З книги життя, 1912, с. 84—88.

Автограф невідомий. Уривок першої редакції оповідання під назвою «Маруся» зберігається в ЦНБ АН УРСР у складі рукописної збірки під назвою «Архип Тесленко. Оповідання» (ф. 1, № 7438, с. 29). Цей уривок уперше надруковано в журн. «Радянська література», 1939, № 5, с. 6. Подаємо його за автографом:

М а р у с я

А це сю весну я знов бачив її.

Іду якомсь з базару — зустрічаю: іде дівчина, угілля несе, і за-смальцьована така... та пика мов аж обрєзкла, з-під платка волосся вилазить, а з-під кохти й поворозка теліпається. Пізнаю — Маруся. Іде і не дивиться на мене.

— Здорова була! — кажу. — Ану, на село пора.

А вона губи так закопилила, та якомсь по-городському:

— Зде-есь луччей.

А я:

— Там уже садки розцвітаються.

А вона:

— Пхи-и.

— А за Петром, — кажу, — скучила?

А вона знов:

— Пхи-и.

Я ж зупиняюсь, а вона, байдуже, йде. Ось де взялись два красильщики. Один: «ахи!» А другий: «фюїть!» Вона й зупинилась, підождала їх — пішли вмісті. Ідуть, то оце котрий візьме та й ущипне її, — байдуже, сміється...

А Петро ж... і досі позира під калину, де вони голубились так.

Датується орієнтовно: 1904 — серпень 1906 р., Харківці — Київ.

Подається за першодруком.

Вперше надруковано в журн. «Нова громада», 1906, № 11, с. 38—50, під редакторською назвою «Син».

До зібрання творів уперше введено у вид.: *Тесленко А. Ю.* З книги життя, 1912, с. 22—39, під назвою «Син» і з редакторськими купюрами.

Автограф зберігається в ЦНБ АН УРСР у складі рукописної збірки під назвою «Архип Тесленко. Оповідання» (ф. 1, № 7438, с. 30—53). Дата на титулі збірки: «С. Харьковцы, Лохвицкого уезда, Полтавской губернии, 1905 г.»

Датується орієнтовно: 1904 — травень 1905 р., Харківці.

Готуючи оповідання до друку, редактор журналу «Нова громада» Б. М. Грінченко змінив назву твору спочатку на «Мати й син», а потім — «Син», скоротив початок твору, переписавши його наново, зняв кінцівку, зробив декілька виправлень.

Уперше автентичний текст твору опубліковано у вид.: *Тесленко А. Ю.* Повне збір. творів. К., 1967, с. 49—62.

Подається за автографом.

ДІД ОМЕЛЬКО

Вперше надруковано в журн. «Радянська література», 1939, № 5, с. 4—6.

До зібрання творів уперше введено у вид.: *Тесленко А.* Твори. К., 1956, с. 64—66.

Автограф зберігається в ЦНБ АН УРСР у складі рукописної збірки під назвою «Оповідання» (ф. 1, № 7438, с. 54—58). Дата на титулі збірки: «С. Харьковцы, Лохвицкого уезда, Полтавской губернии, 1905 г.»

Датується орієнтовно: 1904 — травень 1905 р., Харківці.

Подається за автографом.

¹ Яковчук.— Ймовірно, його прототипом був місцевий куркуль Яковенко.

² Ось після Юрія...— У християнському церковному календарі день св. Юрія святкувався двічі на рік: весною (23 квітня) та восени (26 листопада). Тут йдеться про осіннього Юрія.

«РАДОШІ»

Вперше надруковано в газ. «Громадська думка», 1906, № 34, 15 лютого.

До зібрання творів уперше введено у вид.: *Тесленко А. Ю.* З книги життя, 1912, с. 40—50.

Автограф невідомий.

Оповідання написане, ймовірно, в січні — лютому 1906 р. в Києві, під час підготовки виборів до I Державної думи. Намагаючись стримати розвиток революційних подій, уряд маніфестом від 17 жовтня 1905 р. оголосив про намір скасувати законодавчу думу, в якій були б представлені всі верстви населення. 11 грудня було опубліковано закон про вибори до нової Думи, що породило у частини селянства надії на поліпшення свого нестерпного становища. Оповідання Тесленка служило розвінчання бідняцьких ілюзій, які підтримувалися і культивувалися офіційною пресою та куркульством.

Подається за першодруком.

¹ Параска й собі давай утирать...— У першодруку замість імені «Параска» й до кінця оповідання помилково надруковано «Горпина».

Вперше надруковано в газ. «Громадська думка», 1906, № 69, 25 березня. До зібрання творів уперше введено у вид.: *Тесленко А. Ю.* З книги життя, 1912, с. 51—61.

Автограф невідомий.

Датується за першодруком, орієнтовно: січень — березень 1906 р., Київ.

Подається за першодруком.

¹ Хоч би хоч... у х т о р о к л а с н у т е б е.— Йдеться про двокласні початкові училища — школи підвищеного типу з 5—6-річним строком навчання. Запроваджені в 70-х роках XIX ст. Кращі учні мали право вступати до вчительських семінарій.

ЛЮБОВ ДО БЛИЖНЬОГО

Вперше надруковано в газ. «Громадська думка», 1906, № 80, 9 квітня. До зібрання творів уперше введено у вид.: *Тесленко А. Ю.* З книги життя, 1912, с. 62—77.

Автограф невідомий. З листа знайомого А. Тесленка П. Цюмашка до літературознавця В. І. Півторади від 8 червня 1940 р. випливає, що 1930 р. автор листа серед інших матеріалів (автографів семи оповідань і двох дописів) дістав від брата письменника Яреми Тесленка автограф і цього твору. Два оповідання (не названі) він віддав до Лохвицького музею (очевидно, вони загинули під час Великої Вітчизняної війни), а всі інші матеріали передав літературознавцю В. Корякові (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР — далі ІЛ, ф. 1, № 61). Чотири з цих рукописів (уривок чернетки оповідання «Хуторяночка», автографи оповідань «Пуганяй до ями!», «Немає матусі!», повісті «Страчене життя») 1935 р. потрапили до Держлітвидаву (див. журн. «Червоний шлях», 1936, № 1, с. 163—176). Дальша їх доля невідома.

Датується за першодруком орієнтовно: січень — березень 1906 р., Київ.

Про своє перебування в Києві наприкінці 1905 — першій половині 1906 р. А. Тесленко 1910 р. писав у автобіографічному листі до Ю. Сірого (Ю. Тищенко), редактора газети «Село»: «Жив поміж босяками, по монастирях жив. Хліб у Лаврі місив, картоплю чистив» (*Сірий Ю.* Замість передмови.— У кн.: *Тесленко А. Ю.* Страчене життя, К., 1911, с. 4). На свіжих враженнях з власних поневірянь у пошуках притулку письменник створив також оповідання «У схимника», «Наука».

Подається за першодруком.

У СХИМНИКА

Вперше надруковано в газ. «Громадська думка», 1906, № 104, 7 травня. До зібрання творів уперше введено у вид.: *Тесленко А. Ю.* З книги життя, 1912, с. 78—83.

Автограф невідомий. З листа П. Цюмашка до літературознавця В. І. Півторади від 8 червня 1940 р. випливає, що автор листа серед інших матеріалів (автографів семи оповідань і двох дописів) дістав від брата письменника Яреми Юхимовича Тесленка автограф і цього твору (ІЛ, ф. 6, № 61).

Датується за першодруком і змістом твору, орієнтовно: квітень — початок травня 1906 р., Київ.

Подається за першодруком.

Вперше надруковано у додатку до газ. «Вісті ВУЦВК» — газ. «Культура і побут», 1926, № 26, 27 червня, с. 2—4.

До зібрання творів уперше введено у вид.: *Тесленко А.* Твори, 1956; с. 99—105.

Автограф зберігається в ІЛ (ф. 6, № 6). Дата в автографі: «11 юнія 1906 р.»

Автограф твору, написаний олівцем, різними почерками, з поправками олівцем і чорнилом, плямами від води, свідчить про те, що він створювався в несприятливих для роботи умовах. Автор зазначив під текстом лише дату завершення — 11 червня 1906 р., але не вказав місця створення. Дослідники автографа, починаючи від В. С. Курашової, зробили висновок, що твір написано в Харківцях у бур'янах, де письменник ховався від поліції, а правки зроблено чорнилом у той час, коли він, прокравшись до хати, міг сісти до столу. Про те, що в Харківцях умови були саме такі, свідчить його лист до Б. Д. та М. М. Грінченків, написаний влітку 1906 р. в Харківцях: «Вибачте мені, що так неохайно пишу. Хапаюсь, гонять з хати, щоб не нагодивсь хто та не розніє по селу про мене». Проте і в Києві письменник мандрував поміж лаврськими страйками, нічліжками й редакцією газети «Громадська думка», тобто і в Києві траплялося писати не за письмовим столом; а поправки чорнилом він міг робити в приміщенні редакції, друкарні чи у когось із знайомих.

Дата виїзду Тесленка з Києва до Харківців невідома; однак існує свідчення співвидавця газети «Громадська думка» Є. Х. Чикаленка, який наприкінці 1911 р. згадував: «Коли закрили «Громадську думку» і запечатали редакцію (несподіваний обшук поліції та арешти співробітників редакції відбулися 18 серпня 1906 р.— В. С.), ми хотіли оселити його у лісного Б. Іванницького, в державному лісі на Київщині. Спочатку він погодився, а коли довідався, що там ліс сосновий, то рішучо відмовився [...]. Поїхав. Там його знайшли, арештували і без суду заслали у Сибір». Сам письменник згадує про це в автобіографії так: «Навідався додому — заарештовують мене в жовтні 1906 року». Вже слово «навідався» приводить до думки про короткочасне перебування Тесленка вдома — протягом не більш як двох місяців. Таким чином, до віднайдення вагоміших аргументів слід вважати за дату від'їзду з Києва другу половину серпня 1906 р. Отже, дата написання оповідання «Истинно русский человек» може бути уточнена: 11 червня 1906 р., Київ.

Оповідання викриває ідеологію чорносотенців, що служила залякуванню трудящих мас. Обрана письменником форма репортажу наближає оповідання до незадовго перед цим написаного листа «Київські хулігани», надаючи творові вірогідності, властивої публіцистиці. Не виключено, що й сам автор вважав свій твір чимось на зразок листа, бо поставив під ним підпис «Селянин А. Тесленко»; порівняймо підпис під попереднім листом «Київські хулігани» — «Архип». Можна гадати, що в Києві письменник не приховував своє авторство, бо почувався в більшій безпеці, ніж в рідному селі, листи з якого він публікував анонімно, небезпідставно побоюючись переслідувань з боку влади й місцевих чорносотенців.

Подається за автографом.

¹ Ось Дума... волю і землю матиму.— Письменник відбив надії, які покладало селянство на І Державну думу, що розпочала діяльність 27 квітня 1906 р. У Думі велася гостра боротьба з аграрного питання між представниками буржуазії і поміщицтва та селянськими депутатами, більшість яких вимагала його вирішення на користь широких трудящих мас. Уряд розпустив Думу царським маніфестом від 9 липня 1906 р. Сам письменник деякий час поділяв надії селянства на Думу.

² Ну, добре, взнав, кого зовуть чорносотенцем.— Чорносотенці — члени чорних сотень, озброєних банд погромників, які

належали до реакційних монархічних організацій «Союз руського народу» і «Союз Михаїла Архангела», створених у 1905 р. для боротьби з революційним рухом. Чорні сотні складалися з поміщиків та реакційних дрібнобуржуазних і декласованих елементів; так називали й тих, хто поділяв шовіністичну чорносотенську ідеологію.

НАУКА

Вперше надруковано в газ. «Рада», 1906, № 6, 21 вересня.

До зібрання творів уперше введено у вид.: *Тесленко А. Ю.* З книги життя, 1912, с. 89—93.

Автограф невідомий.

Датується за першодруком, орієнтовно: вересень 1906 р., Харківці.

Твір перекладений російською мовою М. Могилянським — журн. «Жизнь для всех», 1913, № 2, с. 261—264.

Подається за першодруком.

СТРАЧЕНЕ ЖИТТЯ

Вперше надруковано в газ. «Село», 1910, № 15—22, 8 квітня — 3 червня, у другій редакції.

До зібрання творів уперше введено у вид.: *Тесленко А. Ю.* З книги життя, 1912, с. 175—233.

Уривок автографа (кінець третього — середина тринадцятого розділів) першої редакції зберігається в ІЛ (ф. 6, № 16); автограф другої редакції невідомий.

Датується орієнтовно: 1909 р., Харківці.

Точна дата написання повісті не встановлена. На початку січня 1909 р. Тесленко, тяжко хворий, повернувся додому із заслання. Невідомо, коли він дізнався про сімейну трагедію — самогубство двоюрідної сестри Зінаїди Яківни Строй, з якою вони виростили разом і жили поруч. Сталося це восени 1908 р., і горе було ще зовсім свіже.

Свого часу Зінаїда як одна з кращих учениць церковноприходської школи була за протекцією лохвицького протоієрея Г. Галковського влаштована у церковнонавчельську школу в Петербурзі на державний кошт. Канікули проводила вдома. Певне, не без впливу Архипа і прогресивної художньої та науково-популярної літератури дівчина розвинулась у думачу, свідому й сповнену почуття власної гідності людину. Звернувшись до Галковського за призначенням до школи, вона не підійшла під його благословення, чим позбавила себе обіцяної посади. Не допоміг їй і багатий землевласник, член повітового земства фон Клекль. Загнана в глухий кут, вона наклала на себе руки, написавши записку: «Залишаю тиранам тиранувати». Ця записка спонукала до обшуку, під час якого поліція вилучила її книжки, а її саму більш як два тижні не дозволяли ховати.

Велике враження на Тесленка справив і передсмертний лист білоруського письменника Сергія Полауна, опублікований в «Раді» 1908 р. (*Діброва А.* Пам'яті А. Тесленка. — «Українська хата», 1911, № 5-6, с. 362).

Протягом 1909 р. письменник створив дві редакції повісті, надіславши їх до газети «Село». Є. Чикаленко у листі від 14 січня 1910 р. повідомляв А. Тесленка: «Високоповажаний добродію! Оповідання Ваше (в другій редакції) буде друкуватися в журналі «Село».

Мені сказали в редакції, що Вам вишлють «Село» і заплатять не менше як по 2 к. за рядок.

Пишіть нам коротенькі оповідання, такі як в «Гром [адській] думці» були» (ІЛ, ф. 6, № 34).

Отже, до цього часу обидві редакції твору були надіслані до Києва, прочитані й обрана краща. Зіставлення фрагмента автографа першої редакції з текстом першодруку не виявляє помітних переробок, за винятком

повністю переписаної сцени розмови Оленки з студентом, сином Кочури (від слів: «так давно вже грала» до: «Позирнула на студента Оленка...»). У другій редакції сцени підкреслено ідеалізм Оленки, її потяг до «чогось гарного, великого», чіткіше акцентовано контраст між гарними словами студента і його зрадливою відстороненістю та боязкістю в присутності родини. З огляду на цензуру при характеристиці Оленчиної лектури викреслено «Лев Толстой і інші такі».

У тексті фрагмента першої редакції є авторська правка, зокрема викреслено репліку отця Полієвкта в одинадцятому розділі після слів «так повагом з кимсь»: «Безвір'я тепер, знаєте,— каже до когось,— забули бога Христа. Інший так чи й бував у церкві коли, а все що? Єресі всякі. Ми, слуги Христові, заповіді нагадувати повинні побільше, заповіді, знаєте, божі проповіді». Ці слова замінені більш стосовними до ситуації, в якій незабаром опинилася Оленка, словами про любов до ближнього.

У другій редакції повість була надрукована окремим виданням: *Тесленко А.* Страчене життя. К., 1911, з вступним словом Ю. Сірого «Замість передмови». Кілька примірників цього видання Тесленко подарував своїм знайомим, зокрема С. Пурику та М. Грінченку. Примірник Грінченку, розшуканий бібліографом Ф. К. Саранюю, зберігається у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР (ф. 4, № 247) з таким написом: «Високошановній, добрій, ширій Марії Грінченку — на згадку.

Архип Тесленко

10 лютого, р. 1911.

Харківці».

У текст цього примірника Тесленко вніс кілька правок: «Ще любить стравки Палажка» виправлено на «Ще любить справки Палажка», «Я як уцілив ним раз був ворону» — «Я як уцілив нею раз був в ворону», «І землю з грядок Михайлових загортає» — «І землею з грядок Михайлових загортає», «...а сей теж у городі» — «...а сей живе у городі», «Ти он у бога невірцем» — «Ти он у бога не віруеш».

Подається за першодруком з урахуванням виправлень Тесленка у примірнику повісті, подарованому М. М. Грінченку.

¹ У «Кобзарі» дочиталась до слів: «І чужому на-у чайтесь, й свого не цурайтесь»...— рядок з поеми Т. Г. Шевченка «І мертвим, і живим...», вперше повністю опублікованої в Росії лише після революції 1905—1907 рр. В. М. Доманицьким («Кобзар», Спб., 1908).

² Сергій як нагадає про що їй... з писання Дарвіна а...— Твори англійського природодослідника Ч. Р. Дарвіна (1809—1882) неодноразово публікувалися російською мовою. Герої повісті могли знати, зокрема, зібрання творів Дарвіна в чотирьох томах (Спб., 1898—1901).

³ А раз прочитала Фламмаріона про небо.— Героям повісті могла бути відома науково-популярна праця французького астронома К. Фламмаріона (1842—1925) «История неба» (Спб., 1875), перекладена російською мовою Марком Вовчком.

⁴ Читав я в газеті,— каже,— що в селі одному хлопці й дівчата прості спектакль дали... Да якби і в нас т'яке встроїть...— Ці слова вкладено в уста Сергія, чийм прототипом є сам письменник, який захоплювався театром і влаштовував вистави навіть після повернення з заслання, будучи хворим. Його знайомий Д. П. Слива згадував, що влітку 1909 р. Тесленко організував виставу за п'єсою «Бурлака» І. К. Карпенка-Карого й сам грав старшину (ІЛ, ф. 6, № 99); збереглася фотографія учасників вистави (ІЛ, ф. 6, № 87).

⁵ Звісно, люде освічені: про людськість знають уже...— Мотив викриття антигуманності ліберальної інтелігенції повторється також в оповіданні «Що б з мене було?»: «Жить у людей розум-

них, освічених! Хто, хто, а вони вже знають про віщось велике, гарне на світі...»

⁶ Персія — офіційна назва Ірану (до 1935 р.).

⁷ Байрона почитать... — У 1904—1905 рр. в Петербурзі видано твори англійського поета-романтика Дж. Н. Г. Байрона (1788—1824) в трьох томах у російському перекладі.

ПОГАННЯ ДО ЯМИ!

Вперше надруковано в газ. «Рада», 1910, № 36, 14 лютого.

До зібрання творів уперше введено у вид.: *Тесленко А. Ю.* З книги життя, 1912, с. 94—101.

Автограф невідомий. Він знаходився між рукописами, одержаними 1930 р. П. Цюмашком від брата письменника Я. Тесленка, і був переданий ним літературознавцю В. Корякові. У 1935 р. рукопис потрапив до Держлітвидаву (журн. «Червоний шлях», 1936, № 1, с. 165, 167—169). Дальша його доля невідома.

Датується за першодруком, орієнтовно: січень — лютий 1910 р., Харківці.

Твір перекладений російською мовою М. Могнлянським — журн. «Жизнь для всех», 1913, № 2, с. 264—268.

Подається за першодруком.

НЕМАЄ МАТУСИ

Вперше надруковано в газ. «Рада», 1910, № 111, 16 травня.

До зібрання творів уперше введено у вид.: *Тесленко А. Ю.* З книги життя, 1912, с. 102—122.

Автограф невідомий. З листа П. Цюмашка до літературознавця В. І. Півторадні від 8 червня 1940 р. випливає, що 1930 р. цей рукопис був одержаний автором листа від Я. Тесленка разом з автографами інших сімох прозових художніх творів і двох дописів. Дальша його доля невідома.

Датується за першодруком і датою смерті матері (3 січня 1910 р.), орієнтовно: січень — травень 1910 р., Харківці.

Оповідання автобіографічне: у ньому йдеться про смерть матері письменника — Явдохи Сидорівни Строй. Мати А. Тесленка за молодих літ була наймичкою. Народила десятеро дітей, залишилися в живих лише двоє синів — Архип та Ярема. Насамперед матері Архип завдячує любов'ю до народних пісень, казок, звичаїв та обрядів; мати всіляко підтримувала його потяг до знань, прагнення до освіти. В оповіданні збережено імена молодших брата й сестри — Марушки й Дениска, рано померлих, ім'я брата Яреми змінено на «Сергій». Усі перипетії відповідають відомим фактам біографії письменника, і передано їх широко й відверто.

Епізоди переслідування сільських протестантів куркулями мають паралелі у дописах Тесленка, надрукованих у газетах «Рада» (1909, 19 березня і 17 грудня) та «Село» (1910, № 19, 13 травня).

Подається за першодруком.

¹ М а н і ф е с т п р о с в о б о д у... — Під тиском широкої хвилі революційного руху, зокрема всеросійського політичного страйку, цар був змушений виступити з маніфестом (17 жовтня 1905 р.), в якому обіцяв народові політичні свободи, скликання законодавчої Думи. Замість обіцяних свобод у ряді губерній було оголошено военний стан. Лицедірство царських обіцянок розвінчав ЦК РСДРП у віводів «До російського народу».

² «К р е с т ь я н с к и й с о ю з» — всеросійська революційно-демократична організація, що виникла в серпні 1905 р. з метою боротьби за ліквідацію поміщицької власності на землю, за націоналізацію і передачу селянам землі, проти надмірних податків, постійної армії тощо. Не маючи міцної організації і чіткої програми, не витримала урядових репресій і на початку 1907 р. припинила існування.

З щоденника одного самовбивці

Вперше надруковано в газ. «Рада», 1910, № 117, 23 травня.

До зібрання творів уперше введено у вид.: *Тесленко А. Ю.* З книги життя, 1912, с. 123—130.

Автограф невідомий. 1935 р. він разом з іншими п'ятьма автографами (уривком чернетки оповідання «Хуторяночка», рукописами оповідань «Пога-ній до ями!», «Немає матусі!», «Тяжко» й повісті «Страчене життя») надійшов до Держлітвидаву (журн. «Червоний шлях», 1936, № 1, с. 163—176). Дальша його доля невідома.

Дослідник-текстолог В. Коряк, зіставляючи текст нині втраченого автографа з першодруком, вказав на зміни, авторство яких невідоме: так, у першодруку з'явився підзаголовок, якого не було в автографі: «З щоденника одного самовбивці». Змінено логічний порядок речень: «4 априля. Неділя. Чого мені так тяжко, так сумно. Був я сьогодні на могилі у матері» — «4 априля. Чого мені так тяжко, так сумно? Неділя. Був я сьогодні на могилі у матері», поліпшено мову в напрямку більшої літературності: «некрасиво» виправлено на «нечепурно», «з такою боллю писав» — «з таким болем писав» тощо. Сам автор, доопрацьовуючи твір, зробив в автографі чимало виправлень, зокрема змінив первісну назву твору «Нудьга» на «Прощай, життя!», дописав на початку звернення до редактора, зробив ряд стилістичних правок (*Коряк В.* Чернетки Тесленка: До історії новели.— «Червоний шлях», 1936, № 1, с. 169—170).

Авторська дата в першодруку: «р. 1910». Дата уточнюється за листом Є. Чикаленка до А. Тесленка від 26 квітня 1910 р. (ІЛ, ф. 6, № 36), орієнтовно: квітень 1910 р., Харківці.

Хоча оповідання містить чимало автобіографічних моментів, проте образ героя різниться від авторського: на відміну від Тесленка, який не мав учительської освіти, герой оповідання — колишній учитель. Автор ставить героя в ситуації, що руйнують усі його життєві плани й мрії — про вчителювання, чисте шире кохання. Його самогубство — крок мужньої людини, яка не бажає миритися з життєвим брудом і безцільністю існування, але не знаходить чесного й діяльного шляху.

Незважаючи на виразну літературність героя, редакція газети «Рада» сприйняла оповідання як справжній щоденник автора, якого слід негайно рятувати від наміру покінчити з життям. Враження аутентичності посилювалося через збіг дат: «щоденник» охоплює період з 25 березня по 24 квітня. Лист з Лохвиці до Києва йшов звичайно 2—3 дні. 26 квітня 1910 р. видавець-редактор газети писав Тесленкові:

«Високоповажаний добродію!

Тільки що прийшов до редакції лист з частиною Вашого щоденника. По йому видно, що Ви почуваете себе дуже погано.

Покиньте все і приїздіть у Київ — якось ми Вас тут пристроїм в лікарницю; може, Вам покращає, може, й на душі у Вас не буде так тяжко.

Там, у глуші, без людей, справді можна впасти в одчай, а тут, в Києві, серед інтелігентного люду, певне, Ви будете почувати себе краще.

Оповідання Ваше («Страчене життя».— В. С.) друкується в «Селі», певне, Ви дістаєте сю газету і знаєте про се. Незабаром і в «Раді» надрукуем Ваші останні речі (очевидно, оповідання «Немає матусі!» та «Прощай, життя!» — В. С.).

Не odkладайте ж свого приїзду.

Ваш Є. Чикаленко

З редакції «Села» перед святками Вам послано 10 руб., а решту, може, візьмете самі» (ІЛ, ф. 6, № 36).

Подається за першодруком.

Вперше надруковано в газ. «Рада», 1910, № 156, 11 липня; № 157, 13 липня.

До зібрання творів уперше введено у вид.: *Тесленко А. Ю.* З книги життя, 1912, с. 131—147.

Чорновий автограф під заголовком «В тюрмі (Нарис)» зберігається в ІЛ (ф. 76, № 17).

Датується за першодруком, орієнтовно: червень — липень 1910 р., Харківці.

В оповіданні використано враження від перебування у тюрмах у 1906—1908 рр. та під час двотижневого арешту, відбутого у лохвицькій в'язниці 11—23 січня 1910 р., одразу після смерті матері. В'язничні порядки дали матеріал для допису «Тюрма», опублікованого 19 березня 1910 р., який має спільні моменти з оповіданням, написаним, ймовірно, влітку цього ж року.

Подається за автографом.

¹ «Садок вишневий коло хати...» — поезія Т. Г. Шевченка з циклу «В казематі», покладена на музику П. Чайковським, М. Лисенком, Я. Степовим, Г. Хоткевичем та ін.

² «Нащо мені чорні брови, нащо карі очі...» — вірш Т. Г. Шевченка, покладений на музику М. Маркевичем, М. Лисенком, В. Заємбою та ін.

³ «Ой летіла горлиця через са-ад!» — українська народна пісня.

НА ЧУЖИНІ

Вперше надруковано в газ. «Рада», 1910, № 196, 29 серпня, № 197, 31 серпня.

До зібрання творів уперше введено у вид.: *Тесленко А. Ю.* З книги життя, 1912, с. 148—168.

Чорновий автограф з багатьма виправленнями й вставками зберігається в ІЛ (ф. 6, № 7). Дата в автографі: «Август, р. 1910».

Датується за автографом: серпень 1910 р., Харківці.

Оповідання побудоване на враженнях, винесених письменником із поневірянь по тюрмах, етапах, на засланні.

Подається за автографом.

¹ «Ой по горі, по горі» — українська народна пісня.

² «А ти, милий, чорнобривий, присунься ще ближче» — українська народна пісня.

³ «...вотячка сидить... і очима так здавлює — хворі. — Йдеться про трахому — захворювання очей, поширене за царизму на національних околицях.

⁴ «Ты знаешь край, где все обильем дышит?..» — початок вірша російського поета й прозаїка О. К. Толстого (1817—1875), що є переспівом відомої «Пісні Міньйони» Й. В. Гете.

⁵ «Тиха украинская ночь...» — початок поеми О. С. Пушкіна «Полтава».

⁶ «Хотя бесчувственному телу равно повсюду истлевать, но ближе к милому пределу мне все хотелось почитать» — рядки з поезії О. С. Пушкіна «Брожу ли я вдоль улиц шумных».

ТЯЖКО

Вперше надруковано в газ. «Село», 1910, № 38, 23 вересня.

До зібрання творів уперше введено у вид.: *Тесленко А. Ю.* З книги життя. Оповідання. Вид. 3-є. [X.], ДВУ, 1925, с. 274—279.

Автограф невідомий. 1935 р. чорновий рукопис, писаний олівцем, разом з іншими п'ятьма автографами (уривком чернетки оповідання «Хуторяночка», рукописами оповідань «Поганяй до ями!», «Немає матусі!», «Прощай, життя!», повісті «Страчене життя») надійшов до Держлітвидаву (журн. «Червоний шлях», 1936, № 1, с. 163—176). Дальша доля цих рукописів невідома.

Автограф оповідання, який досліджувався В. Коряком 1935 р. між згаданими вище, одержаними Держлітвидавом, відрізняється від інших палеографічно: він єдиний з них написаний олівцем і правлений спочатку олівцем, вдруге — чорнилом. Цими особливостями він нагадує автограф оповідання «Истинно русский человек», писаний 1906 р. в незручних для роботи умовах. Слід також мати на увазі, що навесні 1910 р. написано великі за обсягом оповідання «Немає матусі!», «Прощай, життя!», а влітку — «В тюрмі» й «На чужині».

З листування відомо, що влітку 1910 р. письменник побував у Києві і повернувся додому перед 11 вересня. Оскільки друга половина місяця була зайнята працею над оповіданням «Що робить?» (надруковано в кінці листопада в журналі «Світло»), то оповідання «Тяжко» написане або ще до поїздки, або під час неї. Таким чином, найімовірніше датування — серпень — вересень 1910 р., Київ — Харківці.

Подається за першодруком.

¹ Не зустрічались ли мы с вами у Кронштадтского отца Иоанна? — У 900-х роках дуже популярним був піп Іван Сергєєв (1829—1908) у Кронштадті, який шахрайством зажив слави «чудотворця»; реакціонер і монархіст, натхненник чорносотенців. Пізніше був членом «святішого Синоду».

СВІЙ БРАТ

Малюнок

Вперше надруковано в журн. «Всесвіт», 1926, № 12, с. 2—3.

До зібрання творів уперше введено у вид.: *Тесленко А. Ю.* Повне збір. творів. [X.], ДВУ, 1928, с. 288—293.

Автограф зберігається в ІЛ (ф. 6, № 14).

Датується на підставі листа А. Тесленка до М. Грінченко від 23 листопада 1910 р., орієнтовно: жовтень 1910 р., Харківці. У цьому листі письменник повідомляв: «У «Село» теж послав невеличке «Свій брат», місяця півтора, — теж нічого не чуть».

Подається за автографом.

ЩО РОБИТЬ?

Вперше надруковано в журн. «Світло», 1910, № 3 (листопад), с. 60—63.

До зібрання творів уперше введено у вид.: *Тесленко А. Ю.* З книги життя, 1912, с. 169—174.

Автограф зберігається в ІЛ (ф. 6, № 18). Дата в автографі: «Сентября 24, р. 910».

Датується за автографом: 24 вересня 1910 р., Харківці.

Подається за автографом.

¹ Грінченко Борис Дмитрович (літ. псевдонім — Василь Чайченко та ін.; 1863—1910) — український письменник, учений і громадський діяч. З грудня 1905 р. був фактичним редактором журналу «Нова громада» й членом редакції газети «Громадська думка». Редагував оповідання Тесленка.

² Глібов Леонід Іванович (1827—1893) — український поет, байкар.

³ «Рада» — щоденна газета буржуазно-демократичного напрямку, видавалася в Києві Є. Х. Чикаленком у 1906—1914 рр.

Вперше надруковано у львівському тижневику «Неділя», 1911, № 20, 13 травня. Публікація оповідання в «Неділі» супроводжувалася редакційною приміткою: «Д [обродій] А. Тесленко, автор сього оповідання, є селянином, що не покінчив навіть сільської школи. Освіту добув собі сам, а займаючись громадянськими справами, вже двічі стягнув на себе арешт, а навіть Сибір, який дуже підірвав його здоров'я».

До зібрання творів уперше введено у вид.: *Тесленко А. Ю.* З книги життя, 1912, с. 258—266.

Недатований уривок автографа зберігається в ІЛ (ф. 6, № 20).

Датується на підставі листа А. Тесленка до М. Грінченко від 23 листопада 1910 р., орієнтовно: жовтень 1910 р., Харківці. У цьому листі письменник повідомляв: «У «Раду» послав одно «Як так?», це вже тижні три буде — не чуть нічого і досі». Отже, оповідання надіслане на початку листопада, а написане, очевидно, у жовтні.

Історія створення оповідання пов'язана, ймовірно, з постаттю молодой вчительки Марії Шиян (Саверської), з якою Тесленко познайомився 1909 р. Одразу після повернення з Києва (11 вересня 1910 р. Тесленко був у Харківцях) письменник написав їй листа (не зберігся). 24 вересня М. О. Шиян відповіла на цей лист. Зокрема вона писала: «А ви знаєте — я тепер снами живу. Та все сняться сни такі гарні: літо, компанія, і мені так весело... Просипаюся — сама в своїй конурці і хоть над вікном берізка шумить, а хоть діти в класі вже гомонять, і так стане досадно чогось, важко, аж страшно» (ІЛ, ф. 6, № 37). Вірогідно, що саме М. О. Шиян є прототипом студентки Тані.

У листі до М. Грінченко від 3 лютого 1911 р. письменник писав про оповідання «Як же так?» і «Да здоровуєт небитіє!»: «Обоє на теми, які мене цікавлять, — нікчемність буття». Його герої відповідають на питання «Як же так?» по-різному: студентка Таня з однойменного оповідання, усвідомивши неминучість смерті, розгублюється, впадає у відчай; герой оповідання «Да здоровуєт небитіє!» писарчук Петро Кривенко примиряється з життям «на дні».

Подається за першодруком.

¹ А ти знаєш, брате, пісню «Вечірній дзвін»? — Йдеться про пісню на слова російського поета-романтика І. І. Козлова (1779—1840) «Вечерний звон» (1828), переспів поезії англійського поета-романтика Т. Мура (1779—1852).

«ДА ЗДРАВСТВУЄТ НЕБИТІЄ!»

Вперше надруковано в тижневику «Неділя», 1911, № 29-30, 5 серпня; № 31, 12 серпня.

До зібрання творів уперше введено у вид.: *Тесленко А. Ю.* З книги життя, 1912, с. 234—257.

В ІЛ зберігаються два недатовані автографи: чорновий олівцем (ф. 6, № 4) та уривок чистового автографа (початок твору й закінчення другого розділу — ф. 6, № 5). Первісна назва твору в чорновому автографі «Геть життя!» згодом виправлена самим автором на «Да здоровуєт небитіє!»

Датується на підставі листа А. Тесленка від 23 листопада 1910 р. до М. Грінченко, орієнтовно: листопад 1910 р., Харківці.

У цьому листі письменник повідомляв: «А це написав оповідання, та не знаю, де діть його». Виправлений текст чорнового автографа автор переписав начисто і згодом надіслав рукопис до газети «Рада». Оповідання не пішло до друку, оскільки редактор «Ради» В. Яновський визнав його задовгим. У березні 1911 р. М. Грінченко забрала з редакції «Да здоровуєт небитіє!» і «Як же так?» і надіслала обидва оповідання в Галичину. Рукопис оповідання в «Неділі», ймовірно, зазнав редакторської правки, чим і пояснюються невеликі відмінності тексту першодруку від фрагментів чистового автографа.

Подається за першодруком з окремими кон'єктурами відповідно до тексту чистового автографа.

¹ «Смерть одна розлучить нас...» — слова з дуету Оксани й Андрія з опери українського композитора й співака С. С. Гулака-Артемовського (1813—1873) «Запорожець за Дунаєм» (1862).

² «Не осенний мелкий дождичек...» — початок романсу російського композитора М. І. Глинки (1804—1857) на слова російського поета А. А. Дельвіга (1798—1831).

ЩО Б З МЕНЕ БУЛО?

Вперше надруковано під заголовком «Щоб з його було?» у газ. «Засів», 1911, № 18—27, 1 липня — 2 вересня, з редакторськими купюрами: знято три абзаци від «Смішно здавалось якось...» до «А чи захопився б за панами у рай» та кінцівку від слів «На цьому й кінчався рукопис...», і таким чином пом'якшено викривальний зміст твору.

До збірки творів уперше введено у вид.: *Тесленко А. Ю. Що б з його було?* Х., Вид-во ЦК ЛКСМУ, 1922.

Автограф зберігається в ІЛ (ф. 6, № 19). Дата в автографі: «4 февраля, 1911».

Датується за автографом: 4 лютого 1911 р., Харківці.

Твір автобіографічний, побудований на спогадах про власне дитинство та юнацькі роки. Прототип образу пана Бовкуна — нотаріус Ф. І. Кисловський.

Подається за автографом.

¹ Розгортає книжечки по столу: «Бова Королевич», «Єруслан Лазаревич»... — перекладні авантюри повісті. «Повість о Бове Королевиче» походить від середньовічного лицарського роману про Бюева з Анстона, «Повість о Єруслане Лазаревиче» — від невідомого тюркського джерела. З середини XVIII ст. і до 1917 р. в Росії ці повісті широко популяризувалися через лубочні видання, про які, ймовірно, йдеться й тут.

² «Думи мої, думи мої...» — перший рядок поезії Т. Г. Шевченка, якою відкривався його перший «Кобзар» (Спб., 1840) і, за традицією, більшість пізніших популярних видань.

В ПАЗУРЯХ У ЛЮДИНИ

Вперше надруковано в газ. «Рада», 1912, № 153, 6 липня; № 154, 7 липня; № 156, 10 липня, під заголовком «В пазурях чоловіка» та з редакторською приміткою: «Це оповідання було нам доставлено після смерті Архипа Тесленка. При цій нагоді нагадуємо нашим читачам, що в селі Харківцях, Лохвицького повіту, буде поставлено пам'ятник небіжчикові, на яку справу зібрано до 200 крб. На осінь цього року видавництво «Вік» готує збірник творів Архипа Тесленка з вступною статтею С. Черкасенка» («Рада», 1912, № 153).

Автограф невідомий.

Датується орієнтовно: лютий — березень 1911 р., Харківці, на підставі листа письменника до М. М. Грінченко, написаного, очевидно, наприкінці березня 1911 р., де він повідомляв: «Не скінчив і опов[ідання] «В пазурях чоловіка» — сумна дійсність з тюремного та етапного життя. Хоча все-таки головніше записано... І мені здається, що й з таким кінцем можна б... Думаю послать у «Засів».

До зібрання творів уперше введено у вид.: *Тесленко А. Ю. З книги життя*, 1912, с. 267—305. Порівняно з першодруком текст повніший; однак у першодруку є фрагменти, відсутні у виданні 1912 р.

«Рада»

на побачення не пускають нікого
тини їм розламували, дерево били
пташок слухає-слухає

Не нашлось доказательств, видно-
таки. Распишісь.

Присів Луценко на ліжкові...

— А їсти?

— А їсти... У нас гуртове все.

...за волю, за правду...

Читає, балакає, розкажує: «люди
ж ми, люде!» Розкажує про таке все
гарне, велике...

І скрізь грязюки-грязюки!
Тюрма здорова, брудна, стіни...
Дивиться Луценко. І це йому
сидить у їх!

А який діжурний гладкий, а стар-
ший!

Які хоч тут в'язні сидять?

...стоїть над однією.

Дивиться й на Луценка той.

...без помочі по чужому

Як би це довідались, де він?

— На місяць без випіски и тре-
тью часть денег в кружку, розпо-
рядился начальник.

Заперли в камеру.

Ті два повітря отруюють
Розвивавсь. Розвивавсь...

Воля... воля... о, хоч би

Пише. Написав свою адресу

не до вподоби був.

нашот левади і вигону

намовляє селян заслать Луценка

«З книги життя»

не пускають нікого

тини їм розламували, вікна били
пташок слухає

Не нашлось доказательств, видно.

Сів Луценко на ліжкові...

— А їсти... у нас гуртове все.

...за волю, за правду...

Як гарно страждать за таке!

Читає, балакає, розкажує про таке
все гарне, велике...

І скрізь грязюка!..

Тюрма здорова, брудна, мури...
Дивиться Луценко. Які ж і розбій-
ники! І це йому сидить у їх!

А який діжурний гладкий,
а страшний!..

— Ты чиво выглядываешь? —
старший до прозурки однії.— Я те
рожу раскрою.— Які хоч тут в'язні
сидять?

...стоїть над однією камерою.

Дивиться й на Луценка той, чуб
йоржиком.

...без помочі спотикається по чужому

Як би це довідатись до його?..

«На місяць без випіски і третью часть
денег в кружку»,— звелів началь-
ник.

Заперли камеру.

Ті два тютюном повітря отруюють
Розвивавсь. Розвився...

Воля... о, хоч би

Пише: «Привіт вигону, де я ходив, се-
лу кудрявому, леваді, де квітки рвав,
полуниці...» Написав свою адресу

не до вподоби був. Ну, та їх жменя;
незаможних більш.

нашот левади з полуницями і вигону

намовляє селян того, що й багати-
ри — заслать Луценка

Що ж це ще?

І не зрозуміли

А як! Яка воля!

Майорять села, люде, поля...

Що ж це?

І не прирозуміли

А як тут! Яка воля!

Майорять села, поля...

Історія друку твору така: до «Засіву» оповідання надіслане не було. У квітні 1911 р. Тесленка відвідав за дорученням М. Грінченка С. Г. Пурик і передав їй автограф оповідання. 29 квітня М. Грінченко писала Тесленкові: «Оповідання Ваше «В пазурах у людини» в мене. Воно гарне. Але думаю, що не треба його зараз друкувати, бо воно не викінчене, а я сподіваюся, що Ви його викінчите, тоді й надрукуємо чи просто в збірникові («З книги життя». — В. С.), чи спершу в газеті» (ІЛ, ф. 6, № 28).

Таким чином, автограф, за яким публікувалося оповідання і в «Раді», і в збірнику «З книги життя», був той самий, який Тесленко надіслав до Києва з Пуриком у квітні 1911 р., — незавершений. Обидві публікації — посмертні. Публікація у збірнику 1912 р. супроводжувалася редакційною приміткою: «Посмертне оповідання Тесленкове — недороблене і нескінчене». Купюри чи недогляди в текстах обох публікацій, зроблених за одним і тим же рукописом, належать редакторам, а можливо, й цензурі. Ймовірно, що фрагменти тексту, відсутні в першодруку чи в збірнику 1912 р., були в автографі. Таким чином, щоб відновити автентичний текст автографа, слід взяти до уваги обидві публікації.

Подається за першодруком з окремими кон'ектурами відповідно до тексту вид.: *Тесленко А. Ю.* З книги життя, 1912, с. 267—305.

¹ І тепер так багато вішають... — У тогочасній хроніці систематично повідомлялося про смертні кари, як, наприклад, у замітці «Смертні кари»: «Як підрахувала «Речь», в минулому році було зроблено 1959 смертних присудів, покарано на смерть 782 душі. Найбільше число присудів було в декабрі — 119» («Рада», 1909, № 2).

ЕТНОГРАФІЧНІ НАРИСИ

Вихований на материних казках та піснях, А. Тесленко дуже любив народні пісні, приглядався до народних звичаїв, відвідував весілля, досвітки, інші обряди й записував пісні, приказки, прислів'я тощо (записи не збереглися). Так звані етнографічні нариси — спроба гумористично змалювати свято Івана Купала й романтичний гімн досвіткам — написані в дусі гоголівських «Вечеров на хуторі близ Диканьки». Наслідувальні й пишномовні за стилем, ці нариси відбивають шире замилування автора предметом зображення. Разом з юнацькими віршами вони зібрані у рукописній збірці, куди переписані 1902 р. в Харківцях (ІЛ, ф. 6, № 11).

НОЧЬ НА ИВАНА КУПАЛА В С. ХАРЬКОВЦАХ

Вперше надруковано у вид.: *Тесленко А. Ю.* Повне збір. творів, 1928, с. 415—423.

Автограф зберігається в ІЛ в складі рукописної збірки (ф. 6, № 11). Дата в автографі: «Писано в 1902 р.» (позначка пізніша).

Датується за автографом: 1902 р., Харківці.

Подається за автографом.

¹ Ніч на Івана Купала — ніч з 23 на 24 червня за старим стилем, язичницьке свято, пов'язане з літнім сонцестоянням; церковне свято народження Іоанна Хрестителя.

НА ДОСВЕТКАХ

Вперше надруковано у вид.: *Тесленко А. Ю.* Повне збір. творів, 1928, с. 412—414.

Автограф зберігається в ІЛ у складі рукописної збірки (ф. 6, № 11).
Дата в автографі: «1902 року» (позначка пізніша).

Датується за автографом: 1902 р., Харківці.

Подається за автографом.

ДОПИСИ

Діяльність публіциста А. Тесленко розпочав навесні 1906 р.: перебуваючи в Києві, він надрукував у газеті «Громадська думка» допис «Київські хулігани». Наступні його дописи невідомі, аж до часу повернення з заслання, коли у березні 1909 р. він опублікував у газеті «Рада» допис без заголовка, лише із зазначенням рідного села: «С. Харківці, Лохвицького повіту (На Полтавщині)».

Дописи друкувалися без підпису або за підписом «Селянин». Нині розшуковано 12 дописів; авторство Тесленка щодо п'яти з них встановлене документально — за гонорарними відомостями газети «Рада» за 1909—1911 рр. Це — «Демократи», «На селі», «Грабїж», «Тюрма», «Блюстители порядку». Останні сім дописів атрибууються за особливостями змісту й стилю.

Дописи письменника довгий час не були відомі й не вміщувалися у зібраннях творів, за винятком одного, позначеного назвою села; він розпочинається словами «Оце ж декільки з наших «демократів», одбувши заслання, повернулись додому». Дев'ять дописів розшукав й опублікував В. І. Півторадні (*Півторадні В. І. Публіцистика А. Тесленка.* — «Наукові записки Львівського педінституту. Т. 3. Збірник праць історико-філологічного факультету». Вип. 1. Київ — Львів, 1953, с. 24—40).

Уперше основний корпус публіцистичних творів письменника зібрала В. Курашова у вид.: *Тесленко А. Ю.* Твори, 1956, с. 449—458.

Дописи Тесленка мають публіцистично-художній характер: це або живі сценки сільського побуту, або влучні характеристики сільських діячів-«усмиритель», побудовані на конкретних епізодах і деталях. При зіставленні їх з оповіданнями виявляється значна близькість подій, подробиць, наочно простежується шлях від життєвого спостереження до його художнього узагальнення в оповіданні. Дописи документують й автобіографічні моменти, наявні у художніх творах письменника, який завжди керувався прагненням до правди життя у її художній концентрації і глибинних закономірностях.

Усі дописи подаються за першодруком.

КИЇВСЬКІ ХУЛІГАНИ

Вперше надруковано в газ. «Громадська думка», 1906, № 105, 9 травня, за підписом «Архип».

До зібрання творів уперше введено у вид.: *Тесленко А. Ю.* Повне збір. творів. К., 1967, с. 449—450.

Автограф невідомий.

Датується за першодруком, орієнтовно: кінець квітня — початок травня 1906 р., Київ.

Допис написано в Києві; такі сценки він, очевидно, спостерігав на Сінному майдані (нині Львівська площа).

С. ХАРКІВЦІ, ЛОХВИЦЬКОГО ПОВІТУ

(на Полтавщині)

Вперше надруковано в газ. «Рада», 1909, № 64, 19 березня, без підпису. До зібрання творів уперше введено у вид.: *Тесленко А. Ю.* Повне збір. творів, 1928, с. 398—399.

Автограф невідомий.

Датується за першодруком, орієнтовно: березень 1909 р., Харківці.

Оце ж декільки з наших «демократів», одбувши заслання, повернулись додому. — Наприкінці жовтня 1906 р. були за-

арештовані й вислані А. Тесленко і кілька його односельчан, які брали активну участь у діяльності «Селянської спілки», мітингах, демонстраціях, сутичках з поліцією 1905 р. Серед них — П. Бурда, М. Чопик, Ю. Сирота, Я. Степаненко, П. Строй та ін., загалом півтора десятка чоловік. Місцеві куркулі разом з писарем і попом, залякавши неписьменних селян, сфабрикували так званий громадський присуд, за яким заарештовані звинувачувалися у грабунках, крадіжках та підпалах. За цим присудом департамент поліції заслав більшість односельчан Тесленка на два роки до Вятської губернії. Вони почали повертатися наприкінці 1908 — на початку 1909 р. і знову зазнали переслідувань з боку сільської верхівки, яка намагалася скласти на них провину за все, що траплялося на селі.

² ...і найбільше на одного селянина, що «і до церкви, мовляв, не ходить, і книгами зацікавляється» — на самого А. Тесленка.

«ДОМОКРАТИ»

С. Харківці, Лохвицького повіту (на Полтавщині)

Вперше надруковано в газ. «Рада», 1909, № 285, 17 грудня, без підпису. До зібрання творів уперше введено у вид.: *Тесленко А. Ю.* Твори, 1956, с. 358.

Автограф невідомий.

Датується за першодруком, орієнтовно: грудень 1909 р., Харківці.

«БЛЮСТИТЕЛІ ПОРЯДКУ»

С. Харківці, Лохвицького повіту (на Полтавщині)

Вперше надруковано в газ. «Рада», 1910, № 2, 3 січня, без підпису. До зібрання творів уперше введено у вид.: *Тесленко А. Ю.* Твори, 1956, с. 358—359.

Автограф невідомий.

Датується за першодруком, орієнтовно: грудень 1909 р., Харківці.

¹ Єсть у нас молодиця одна, Федоська Бурдина... Чоловік її на засланні у Пермській губ [ернії] за політику.— Ф. Бурдина — ймовірно, дружина Пимона Бурди, заарештованого разом з А. Тесленком за участь у революційних заворушеннях 1905 р.

² Досвітки в неї — зібрання сільської молоді осінніми й зимовими вечорами для спільної праці й розваг. Зображення обурливої війни сільської влади з досвітками не випадкове у творчості Тесленка. Ще у ранній, написаний 1903 р. п'єсі «Не стоїть жить!» письменник використав цей мотив для негативної характеристики найогиднішого з персонажів п'єси — писаря Саврадіма Сквородиновича. Звичай досвіток був для Тесленка однією з найбагатших традицій народної культури. І коли восени цього ж 1910 р. сільські власті скористалися циркуляром про заборону «незаконных собраний» для розгону досвіток, Тесленко писав М. Грінченко: «Треба буде, коли не вмру, написать оповідання про їх».

НА СЕЛІ

(Сучасний малюнок)

Вперше надруковано в газ. «Рада», 1910, № 48, 28 лютого, за підписом «Селянин».

До зібрання творів уперше введено у вид.: *Тесленко А. Ю.* Твори, 1956, с. 359—360.

Автограф невідомий.

Датується за першодруком, орієнтовно: лютий 1910 р., Харківці.

¹ Єсть у селі у нас «муж доблесний» один: «Корнилій» Строй.— Зображуючи в дописі окремого «усмирителя», Тесленко в такий спосіб викриває антинародну суть урядової політики на селі, зокрема запровадження так званих відгороджувань і столипінських хуторів. Це вело до збагачення куркульства й обезземелення незаможних селян, які були змушені залишати рідні краї й вибиратись на поселення.

² Ото ж як дукарня наша взялась «повчить демократів»...— У своїх спогадах керівник повітової організації «Селянської спілки» Іван Прохорович Бедро назвав прізвища тих, хто переслідував демократів, хто ненавидів і «з'їв» Тесленка за його активну пропагандистську діяльність: «Бурда з Западинець, Ковтуни з Безсал, Стрoї та Яковенки з Харківець» (ІЛ, ф. 6, № 99). Недаремно один з персонажів Тесленка, відомий своєю жагерливістю куркуль з оповідання «Дід Омелько», дістав прізвище Яковчук.

³ ...і підговорюють дядьків на приговор...— Провокаційні методи складання таких «приговорів» куркулями розкрито в оповіданнях «Немає матусі!», «Да здравствует небитіе!», «В пазурах у людини».

⁴ ...учителем у харківській второкласній школі...— Мається на увазі харківецька школа.

ТЮРМА

Лохвиця (на Полтавщині)

Вперше надруковано в газ. «Рада», 1910, № 64, 19 березня, без підпису. До зібрання творів уперше введено у вид.: Тесленко А. Ю. Твори, 1956, с. 360—361.

Автограф невідомий.

Датується за першодруком, орієнтовно: березень 1910 р., Харківці.

«ГРАБІЖ»

С. Харківці, Лохвицького повіту (на Полтавщині)

Вперше надруковано в газ. «Рада», 1910, № 66, 21 березня, без підпису. До зібрання творів уперше введено у вид.: Тесленко А. Ю. Твори, 1956, с. 361—362.

Автограф невідомий.

Датується за першодруком, орієнтовно: березень 1910 р., Харківці.

С. ХАРКІВЦІ, ЛОХВИЦЬКОГО ПОВІТУ

(на Полтавщині)

Вперше надруковано в газ. «Рада», 1910, № 94, 27 квітня. До зібрання творів уперше введено у вид.: Тесленко А. Ю. Твори, 1956, с. 362.

Автограф невідомий.

Датується за першодруком, орієнтовно: квітень 1910 р., Харківці.

МАЛЮНОК СЕЛЯНСЬКОГО ЖИТТЯ

С. Харківці (на Полтавщині)

Вперше надруковано в газ. «Рада», 1910, № 101, 5 травня. До зібрання творів уперше введено у вид.: Тесленко А. Ю. Твори, 1956, с. 362—363.

Автограф невідомий.

Датується за першодруком, орієнтовно: квітень 1910 р., Харківці.

¹ Провідний понеділок — перший понеділок після великодня, коли поминали померлих родичів.

(на Полтавщині)

Вперше надруковано в газ. «Село», 1910, № 19, 13 травня.

До зібрання творів уперше введено у вид.: *Тесленко А. Ю.* Твори, 1956, с. 363

Автограф невідомий.

Датується за першодруком, орієнтовно: квітень — травень 1910 р. Харківці.

¹ «...цими письмами так вони й Русею заплутали!»

Це звичайне чорносотенське обвинувачення на адресу сільських демократів, зокрема й Тесленка: в листах до Є. Х. Чикаленка від 20 квітня 1911 р. та до М. М. Грінченка, написаному наприкінці квітня 1911 р., письменник розповідає про зіткнення його батька з двома підпільними «хазяїнами», які зловтішалися з хвороби Архипа: «Ага, так йому й треба, сякому-такому. Старався, щоб царя не було, бога, хай же його самого не буде! Заплутав Русею!»

КОМЕТА

С. Харківці, Лохвицького повіту (на Полтавщині)

Вперше надруковано в газ. «Рада», 1910, № 112, 18 травня.

До зібрання творів уперше введено у вид.: *Тесленко А. Ю.* Твори, 1956, с. 364.

Автограф невідомий.

Датується за першодруком, орієнтовно: травень 1910 р., Харківці.

Не виключено, що саме про цей допис йдеться в листі П. Цюмашка до В. І. Півторадні від 8 квітня 1940 р. Кореспондент згадує, що у нього між іншими рукописами (перелічено сім оповідань) було два дописи: «Пожежа» й «Пю заробітках»; дописи під такими заголовками невідомі, однак, враховуючи, що вони в листі названі по пам'яті, можна припустити, що це були дописи «Комета» й «Скрутне становище», які П. Цюмашко запам'ятав за їхньою останньою фразою. Можливо також, що вказані авторські назви дописів змінені редакцією газети «Рада» при публікації. «Ці дописи, пам'ятаю,— писав П. Цюмашко,— здані мною Корякові» (ІЛ, ф. 6, № 61). Це могло статися не пізніше 1935 р., коли чотири оповідання із згаданих семи опинилися у Держлітвидаві, де їх досліджував В. Коряк (журн. «Червоний шлях», 1936, № 1, с. 165)

¹ Комета Галлея, здається.— Комета названа на честь її першовідкривача англійського астронома й геофізика Е. Галлея (1656—1742). Її період обертання близько 76 років. Тесленко і його односельчани бачили її 1909 р., а наші сучасники — у квітні 1986 р., коли радянська космічна станція пройшла біля її ядра й передала на Землю його зображення.

СКРУТНЕ СТАНОВИЩЕ

С. Харківці, Лохвицького повіту (на Полтавщині)

Вперше надруковано в газ. «Рада», 1910, № 114, 20 травня.

До зібрання творів уперше введено у вид.: *Тесленко А. Ю.* Твори, 1956, с. 364—365.

Автограф невідомий (див. примітку до попереднього допису).

Датується за першодруком, орієнтовно: травень 1910 р., Харківці.

¹ Один з засланих з нашого села, парубок С., покочав у Вологодщині великороску-дівчину...— Йдеться про Якіма Івановича Степаненка, засланою у Великий Устюг, де він одружився з наймичкою Олександрою Копиловою. Загинув у першу світову війну.

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

На початку 900-х років А. Тесленко захоплюється театром: відвідує вистави аматорського гуртка в Лохвицькому Народному домі, стежить за гастролями професійних труп, організовує вистави у рідному селі, пробує сили в драматургії. Зокрема була написана драма «Горобина ніч», що не збереглася. Згадка про драму міститься у спогадах Г. І. Дробиша, учасника аматорського гуртка в Лохвицькому Народному домі, в якому брав участь у 900-х роках А. Ю. Тесленко: «Написав Тесленко драму «Горобина ніч», нам читав — артистам-аматорам; хороше читав, нам подобалась. Дав Русиновим (поміщики — керівники повіту. Ставили силами аматорів вистави у приміщенні повітового з'їзду суддів), ті сказали, що поставити її у Лохвиці не можна, нема артистів, трудні ролі, що вони пошлють її до Києва. І так пропала п'єса, мабуть, порвали.. Говорили тоді, що Русинови донесли губернатору на Тесленка за його писання» (ІЛ, ф. 6, № 99, арк. 1). Дата створення п'єси невідома, орієнтовно — 1902—1903 рр.

1902 р. з'явилась комедія, з якої зберігся лише уривок під умовною назвою «Ніч на Івана Купала», навесні 1903 — драма «Не стоїть жить», а 1906 р.— сатирична комедія «Патріоти». Сцени вони не побачили. Опубліковані лише 1928 р.

НЕ СТОІТЬ ЖИТЬ

Драма на 5 дій

Вперше надруковано у вид.: *Тесленко А. Ю.* Повне збір. творів, 1928, с. 436—519.

В ІЛ зберігаються два чистові автографи: першої редакції (ф. 6, № 8—9) та першої дії другої редакції (ф. 6, № 10). Дата в автографі № 8—9: «Писана весною 1903 р. у с. Харківцях Лохвицького повіту».

Зіставлення тексту першої дії обох редакцій показує, що вони досить відмінні: у першій з них злочин Грицька щодо Галі мало вмотивований; тут діють і батьки Галі. У другій редакції першої дії розвиток подій більш логічний і послідовний. Не виключено, що автор переробив лише першу дію, оскільки вона природно поєднується з другою — п'ятою діями першої редакції.

Обидва автографи були вилучені поліцією під час арешту письменника 21 липня 1905 р. у зв'язку зі справою про розповсюдження прокламацій (Тесленко тоді пробув у в'язниці місяць і тиждень) 5 грудня 1905 р. він подав прохання до помічника начальника жандармського управління в Полтаві повернути йому вилучені рукописи й листи. 5 січня 1906 р. вісім рукописів і один лист були відіслані до пристава І стану Лохвицького повіту, який арештовував Тесленка. До рукописів докладено опис, де під номерами шостим і восьмим згадується «Не стоїть жить. Драма в 5 діях» — отже, йшлося про обидва відомі нині автографи. Але, на жаль, опис не подає обсягу кожного рукопису, тому лишається не з'ясованим, чи був рукопис другої редакції повним, чи містив лише текст першої дії. Тесленко у цей час був у Києві й отримав їх лише 18 жовтня 1906 р.; причому за яких обставин — невідомо: адже він ховався від поліції. А 24 жовтня — через тиждень після одержання рукописів — він знову був заарештований і повернувся додому більш як через два роки.

Дата, коли А. Тесленко передав М. Л. Кропивницькому свій твір, невідома; не зберігся й супровідний лист молодого автора, хоча із відповіді М. Кропивницького зрозуміло, що він був надісланий: очевидно, Тесленко запитував, що саме треба в п'єсі виправити. Драматург відповів докладним листом від 9 вересня 1903 р.:

«Шановний юначе!

Вашу драму треба не виправити, а зовсім переробити, багато в ній зайвого, непотрібного і білими нитками шитого, хоча немало є й цінного, і важного.

Цікаво було б довідатись, яку Ви брали драму за зразок, пишучи свою «Не стоїть жить»?

Кінець мені зовсім не подобався, надто мелодраматичний і, на мою думку, такий тип, яким Ви задумали змалювати семінариста,— не повинен би так легко розв'язатись з життям. Потім дуже вражає те, що писар зостається не виведеним на свіжу воду. І Грицько ні з цього ні з того безчестить дівчину! Коли б вона хоч, мовляв, коли-небудь пальцем поманила Грицька, а потім закохалася в семінариста (як воно часто трапляється в житті), то це був би мотив, причина, товчок... Одним словом, треба інтригу драми змайструвати далеко хитріше і близьку до правди. [...]

Не хапайтеся прожогом на літературну ниву, тримайтеся поговіркі: «Краще 20 разів одміряти, а раз одрізати...»

Над такою творю, як драма, треба працювати довго, треба її передумати не один раз і переробити... Кажу Вам одне, що у Вас є іскра божа, але не розжеврюйте її насильно, нехай тліє поволі. Це ви гарне діло робите, що ставите спектаклі для народа, це іство народові надто смачне і потрібне, найпаче історичні твори» (*Кропивницький М. Л.* Твори. У 6-ти т. К., 1960, т. 6, с. 496—497).

Подається за автографами: перша дія за автографом другої редакції, друга — п'ята дії — за автографом першої редакції.

¹ Гомер — легендарний давньогрецький епічний поет; античні джерела подають різні дати його життя — від XII до VII ст. до н. е. Йому приписують епічні поеми «Іліада», «Одіссея», комічна поема «Маргіт», «Гомерівські гімни».

² Сократ (469—399 до н. е.) — давньогрецький філософ, учитель Платона, Алквіада, Критія, Ксенофонта. Праці не збереглися. Вчення Сократа відоме з творів його учнів, зокрема Платона.

³ Арістотель (384—322 до н. е.) — давньогрецький філософ і вчений, автор праць «Фізика», «Метафізика», «Етика», «Категорії», «Політика», «Органон» та ін.

ПАТРІОТИ

Комедія на 4 дії

Вперше надруковано у вид.: *Тесленко А. Ю.* Повне зібр. творів, 1928, с. 520—575.

Автограф зберігається в ІЛ (ф. 6, № 12). Дата в автографі: «С. Харківці. 1906».

Автограф написаний чорнилом, має значну кількість авторських виправлень олівцем. Точна дата написання твору невідома. Якщо вважати, що авторська дата «С. Харківці. 1906» стосується не часу завершення твору, а що він повністю написаний у Харківцях після повернення з Києва в умовах переслідувань поліцією і вистежування куркулями, то виникає сумнів, чи міг письменник написати «у бур'янах» такий великий твір. Більш імовірно, що твір був написаний у Києві, а в Харківцях протягом двох місяців — з другої половини серпня до 24 жовтня (дня арешту письменника) — лише дороблявся. Та оскільки документального підтвердження того, що твір створений у Києві, немає, то й дата залишається авторською, з уточненням відповідно до часу перебування в Харківцях, орієнтовно: серпень — вересень 1906 р., Харківці.

Зберігся недатований список твору, виконаний кількома невідомими почерками за верхнім шаром цього автографа (ІЛ, ф. 6, № 13).

23 вересня 1906 р. письменник надіслав п'єсу до журналу «Нова громада», але надрукована вона не була.

Подається за автографом.

¹ «Громадська думка» — українська газета ліберально-буржуазного напрямку. Виходила 1906 р. у Києві. Тесленко опублікував у ній низку своїх оповідань під редакцією Б. Д. Грінченка.

² «Києвлянин» — газета реакційно-монархічного, а в період першої російської революції — відверто чорносотенського напрямку. Виходила в 1864—1919 рр. у Києві.

³ Їх би на Сакалин, невірців отаких... — Йдеться про каторгу на о. Сахаліні.

⁴ Думу розігнано! — І Державну думу, в якій селянські депутати активно боролись за вирішення питання про землю на користь широких народних мас. Ця Дума розпущена царським маніфестом від 9 липня 1906 р.

[Ніч на Івана Купала]

[Уривок з комедії]

Вперше надруковано у вид.: Тесленко А. Ю. Повне збір творів, 1928, с. 424—435.

Автограф зберігається в ІЛ (ф. 6, № 11) у складі рукописної збірки. Дата в автографі: «Сентябрь 1902 г.»; пізніше дописано. «Кінець комедії, писаної в 1902 р., яка зосталась десь в жандармів».

Датується за автографом: 1902 р., Харківці.

В описі рукописів, вилучених у Тесленка при арешті 21 липня 1905 р., цей твір не зазначений. Збірка ранніх творів до рук поліції не потрапила, лише черптка нарису «Ночь на Ивана Купала в селе Харьковцах» («Червоний шлях», 1923, № 1, с. 223—226). За змістом і тональністю уривок комедії близький до цього нарису.

Подається за автографом.

ВІРШІ

А. Ю. Тесленко віршував з ранньої юності, російською мовою. Зберігся аркуш, на якому школярським почерком переписано чотири вірші, створені ще, можливо, в школі та під час праці в конторі нотаріуса Ф. Кисловського, — «С праздником», «С душой, полною смиренья», «На родине», «Елка» (ІЛ, ф. 6, № 3). На першій сторінці рукопису є напис невідомою рукою: «Перші твори А. Тесленка в конторі Кисловського (нотаря), подаровані старенькій служниці Мілі за те, що вона хоть одна розуміла хлопчика Архипа». Почерк, яким переписано вірші, подібний до того, яким написано листа до дядька Г. Строя в Маріуполь у липні 1898 р.; та й оформлено аркуш з віршами в тому ж стилі — з малюнками й орнаментом. Датуються орієнтовно: 1898—1899 рр., Лохвиця. Вперше їх надруковано в журн. «Червоний шлях», 1928, № 7, с. 125—131 (публікація К. Буровія). Подаємо ці вірші за автографом.

С праздником

Христос на землю воплотился,
Исполнен мир веселья,
Мрак светом озарился —
От души лью Вам чашу поздравленья.
На всех написаны слова отрады,

Все обрызганы живительной струей,
Все поцелуями богаты —
И я вас целую всей душой.
Достигли пастыри радостного удела,
Наполнились души их божественного света —
Не будет и моей радости предела,
Если внимлите чашу моего привета.

* * *

С душой, полною смиренья,
Осмелился я у Вас просить —
Услышите мои извиненья
И все вчера бывшее простить.
    О позор, что я творил!?
    Пред кем я вздумал глупости точить?
    Кого я оскорбил?
    От души прошу извинить.
Водки мрак меня объял;
Снабдил сердце мучительной отравы:
Пред иными я роль сумасшедшего сыграл.
О боже, просвети сумасшествие мое светом славы.

На родине

Наконец исполнились мои мечтанья,
Прекратились счеты дней;
Останутся теперь одни воспоминанья —
Побывал я на родине своей.
Прелестный мой родимый уголок!
Сколько я в нем увидел дорогого для меня:
Тот приснопамятный лесок,
Где я внимал трели соловья.
Тот садик молодой,
Где я любил под ветвями сидеть
И ночью, обрызганный луной,—
В даль небесную глядеть.
Словом, перо под моей рукой
Бессильно изобразить
Той прелести святой,
Что сердце так всегда пленит.

. . . . .
: : : : :
(Упал духом)

. . . . .

Елка

О, какое наслажденье!
Пленился всей душой —
Пробудилось угасшее во мне веселье —
Сладость рая увидел пред собой.
О, как сердце бьется,
Мурашки тело бороздят,
Дух в неизвестность рвется,
А мысли, мысли куда летят.

. . . . .
. . . . .
(Яд залил уста)
. . . . .
. . . . .

У 1900—1902 рр. Тесленко пише так звані юнацькі вірші, які різняться від дитячих пафосом звинувачення суспільства «убійства и лжи», нестримного пориву до щасливого життя, роздумами про суттєві питання буття.

М-СКИЙ

Вперше надруковано у вид.: *Тесленко А. Ю.* Повне збір. творів, 1928, с. 403.

Автограф зберігається в ІЛ (ф. 6, № 1). Дата в автографі: «1900 г. Октября 1 дня».

Подається за автографом.

¹ М - с к и й — Митяньський, листоноша в Лохвиці, «лисий, худий, нервовий і злий; було, пакет принесе — так і кине», — згадував знайомий Тесленка Г. І. Дробиш (ІЛ, ф. 6, № 99).

«ОДНАЖДЫ КО МНЕ В КРОШЕЧНУЮ ХАТУ»;
ДЛЯ ЧЕГО МНЕ ЖИЗНЬ ДАНА; К МОГИЛЕ; ФАНТАЗИЯ;
«ТЫ ОБЛАСКАНА СУДЬБОЮ»; «ТЫ В ХОД ПУСКАЕШЬ ОБМАН»;
ЛЕТОМ; В МОЕМ ЖИЛИЩЕ; К ПРИРОДЕ, НИЩИЙ;
НЕВЕРНОМУ ДРУГУ; «КАК МУЧИТЕЛЬНО ТЕРЗАТЬСЯ»

Вперше надруковано у вид.: *Тесленко А. Ю.* Повне збір. творів, 1928, с. 406—411.

Автографи зберігаються в ІЛ (ф. 6, № 11) у складі рукописної збірки. Дата на полях збірки проти тексту вірша «Однажды ко мне в крошечную хату» дописана пізніше: «Пис [ано] в 1902 р.»

Подаються за автографом.

ЛИСТИ

І. ДО Г. С. СТРОЯ

Липень 1898 р., Харківці

Вперше надруковано у вид.: *Тесленко А. Ю.* Твори, 1956, с. 369—370.

Автограф зберігається в ІЛ (ф. 6, № 24). Дата в автографі: «1898. Село Харьковцы, Лохвицкого уезда, Полтавской губернии».

Лист написаний 16-річним підлітком десь у липні 1898 р. Навесні цього року Тесленка виключили з двокласної церковноприходської школи за «неблагонадійність» — критичні погляди на релігійні догмати й соціальні взаємини на селі. Треба було шукати заробітку. Однією з таких спроб був цей лист, написаний учнівським напівдитячим почерком і прикрашений малюнками (на початку намальована дівчина з квітами, а наприкінці — зайчик, ведмедик, якісь рослини).

Про те, що листа написано до жнив, свідчать такі рядки: «Весна у нас была сухая, а летний месяц июнь и в начале июля шли такие дожди... Хлеба у нас хорошие».

Подається за автографом.

¹ Стр о й Григорій Сидорович — дядько письменника, рідний брат матері, Явдохи Сидорівни Строй; працював у Маріуполі.

² Мнє теперь уже 16-й год: родилсь я 1882 года 18 февраля.— Тесленкові минуло 16 років 2 березня 1898 р. (за новим стилем). Отже, в липні 1898 р., коли написано листа, йому йшов 17-й рік.

³ У мене еще есть два брата: Исремия, родилсь 1885 г. 1-го мая, Дионисий — 4-й год, сестра Мария — 9 лет.— Ярема, молодший майже на три роки від Архипа, закінчив двокласне училище, вчителював. Старанно зберігав рукописи брата. Денис (3 жовтня 1894 р.— 4 січня 1900 р.) — найменший брат. Марія (3 квітня 1889 р.— 9 січня 1900 р.) — сестра. Денис і Марія померли під час епідемії тифу.

⁴ Дядя Иаков еще жив и здоров со своим семейством; детей у него 4-ро, и все девушки.— Йдеться про рідного материного брата Якова Сидоровича Строя, який з родиною жив по сусідству з Тесленками. Одна з його чотирьох дочок — Зінаїда, коротке й трагічне життя якої лягло в основу сюжету повісті «Страчене життя»; сам він — прототип Михайла Панасенка, батька Оленки.

2. ДО С. О. ЄФРЕМОВА

Вересень 1905 р., Харківці

Вперше надруковано у вид.: *Тесленко А. Повне збір. творів*, 1928, с. 377

Недатований автограф зберігається в ІЛ (ф. 6, № 23)

Датується за змістом.

Подається за автографом.

¹ Єфремов Сергій Олександрович (1876—1937) — український літературний і громадський діяч буржуазно-націоналістичного напрямку. В 900-х роках був редактором видавництва «Вік», входив до складу редакцій газет «Громадська думка», «Рада», журналу «Нова громада». У червні 1905 р. Тесленко передав йому свою збірку оповідань для публікації.

² Тут як є од поліції мені!..— У липні 1905 р. А. Тесленко зазнав переслідувань поліції через донос сільського писаря В. Строя по підозрі у розповсюдженні забороненої літератури.

³ Рукописи, які тільки були в мене, забрали.— 21 липня 1905 р. повітовий справник під час обшуку вилучив у Тесленка його рукописи, листи, книжки. У протокол обшуку внесено рукописи: оповідання «Мое поступление в школу» (не знайдене), «Хуторяночка. Оповідання дядька Степана», «Маруся», «Ночь на Ивана Купала в с. Харьковцах», «Не стоить жить» (дві редакції), «Отрывок из утраченного рассказа», написаного в липні 1902 р. в с. Харківцяж (журн. «Червоний шлях», 1923, № 1, с. 225).

⁴ Самого місяць і сім днів у тюрмі держали...— Тесленка арештовано 21 липня 1905 р. 2 серпня його справа була відправлена прокуророві Лубенського окружного суду для розгляду в суді; однак за недостатністю доказів Тесленка до суду притягнуто не було.

3 ДО С. О. ЄФРЕМОВА

5 грудня 1905 р., Харківці

Вперше надруковано у вид.: *Тесленко А. Ю. Повне збір. творів*, 1928, с. 378—379.

Автограф зберігається в ІЛ (ф. 6, № 21). Дата в автографі: «С. Харьковцы, р. 1905, декабря 5».

Подається за автографом.

¹ Скажіть, будьте ласкаві, як там писання мої.— Йдеться про збірку «Оповідання», яку Тесленко подав у червні 1905 р. С. Єфремову для журналу «Киевская старина». Редактор-видавець журналу В. Науменко відмовився друкувати ці оповідання, заявивши, що вони «невизначні, не вироблені, та й мова поганенька». Потім рукопис надійшов до журналу «Нова

громада», в якому протягом березня — листопада 1906 р. було опубліковано три з п'яти оповідань — «За паспортом», «Хуторяночка», «Син».

² А наше село... приговор зробило ось який.— Автор тексту цього присуду був керівник лохвицького відділення «Селянської спілки» І. П. Бедро, з яким Тесленко був тісно пов'язаний агітаційною діяльністю.

4. ДО Б. Д. ТА М. М. ГРІНЧЕНКІВ

Серпень 1906 р., Харківці

Вперше надруковано у вид.: *Тесленко А. Ю.* Повне збір творів, 1928, с. 380—381.

Недатований автограф зберігається в архіві О. К. Дорошкевича (Київ) Датується орієнтовно за часом повернення Тесленка в Харківці.

Подається за автографом.

¹ Загірня — Грінченко Марія Миколаївна (псевд.— М. Загірня, М. Чайченко; 1863—1928), українська письменниця, співробітниця газети «Громадська думка» й секретар журналу «Нова громада», дружина Б. Д. Грінченка. А. Тесленко познайомився з Грінченками в Києві.

² Не знаю, де моя воля й до вечора буде.— Тесленка заарештували 24 жовтня 1906 р.

³ Щирий привіт мій Сергію Олександровичу і Федору Павловичу — С. О. Єфремову та Ф. П. Матушевському, фактичному редактору газети «Громадська думка».

⁴ Журнал так само прошу — журнал «Нова громада».

5. ДО Б. Д. ГРІНЧЕНКА

23 вересня 1906 р., Харківці

Вперше надруковано у вид.: *Тесленко А. Ю.* Повне збір творів, 1928, с. 382.

Автограф зберігається в архіві О. К. Дорошкевича (Київ) Дата в автографі: «23 сентября, С. Харьковцы».

Рік встановлюється за змістом листа.

Подається за автографом.

¹ Розгляньте, будьте ласкаві, комедію оцю, чи не погодилася б вона в «Нову громаду». — Йдеться про комедію «Патріоти», дошкульну сатиру на чорносотенців. За життя письменника п'єса не побачила світу.

² Я чув, що Сергія Олександровича арештовано. — С. О. Єфремова разом з іншими співробітниками газети «Громадська думка» було заарештовано 18 серпня 1906 р.

³ Після трущоб та як попав у бур'яни... — Йдеться про деякі епізоди з нелегального життя письменника в Києві (грудень 1905 — травень 1906 р.).

⁴ ...я чув, видаєте Ви «Раду». — Газета «Рада» почала виходити з 1906 р. замість забороненої цензурою газети «Громадська думка»: був оновлений і склад редакції. Офіційним видавцем став Б. Д. Грінченко, а фактичним редактором — М. І. Павловський.

6. ДО М. М. ГРІНЧЕНКО

11 вересня 1910 р., Харківці

Вперше надруковано у вид.: *Тесленко А. Ю.* Повне збір творів, 1928, с. 383.

Автограф зберігається в архіві О. К. Дорошкевича (Київ) Дата в автографі: «Сентября 11, р. 910».

Подається за автографом.

За час з жовтня 1906 по вересень 1910 р. не збереглися листи ані самого письменника, ані до нього, хоча, безперечно, вони були: із в'язниці та

заслання (жовтень 1906 — грудень 1908 р.) — принаймні батькам. У 1909 р. відбувалося листування з київськими видавцями з приводу публікації повісті «Страчене життя», над якою письменник працював 1909 р., створивши дві редакції повісті. Однак листи письменника цього періоду відомі лише починаючи з вересня 1910 р.

¹ Оце вже я й у Харківцях. — 26 квітня 1910 р. після одержання уривка «з щоденника самовбивці» — оповідання «Прощай, життя!» видавець газети «Рада» Є. Х. Чикаленко листовно запрошував Тесленка до Києва з метою влаштувати його на лікування (ІЛ, ф. 6, № 36). Ця поїздка відбулася, хоча скільки часу пробув письменник у Києві — невідомо. Повернувся він з Києва до 11 вересня 1910 р., коли написано лист. Цей і наступний (від 24 вересня) листи до М. М. Грінченко свідчать, що письменник бачився з нею, дістав від неї каталог українських видань і повернув його із власними позначками; познайомився із редактором журналу «Світло» Г. П. Шерстюком, який просив письменника написати щось для журналу. Бачився також з В. Степаненком та іншими діячами.

7. ДО М. М. ГРІНЧЕНКО
24 вересня 1910 р., Харківці

Вперше надруковано у вид.: Тесленко А. Ю. Повне збір. творів, 1928, с. 383—384.

Автограф зберігається в архіві О. К. Дорошкевича (Київ). Дата в автографі: «Харківці. Сентября 24, р. 910».

Відповідь М. Грінченко написана 27 вересня 1910 р., але невідома.

Подається за автографом.

¹ Посилаю банделю каталог. — Водержаному від М. М. Грінченко каталозі письменник зробив позначки, за якими письменниця прислала йому книжки.

² А подивіться, будьте ласкаві, що це за оповідання зморозив я. — Йдеться про оповідання «Що робить?», написане для журналу «Світло».

³ Шерстюк казав мені, чи не написав би я до «Світла» чого. — Шерстюк Григорій Пилипович (1882—1911) — редактор журналу «Світло», автор науково-популярних книжок для дітей. «Світло» — педагогічний журнал ліберально-буржуазного напрямку з питань виховання, навчання, історії української культури. Виходив у 1910—1914 рр. у Києві.

⁴ І Степаненковим кланяйтесь, Сергію Олександровичу — родині В. П. Степаненка, завідуючого книгарнею «Киевской старины», та С. О. Єфремову.

8. ДО М. М. ГРІНЧЕНКО
14 жовтня 1910 р., Харківці

Вперше надруковано у вид.: Тесленко А. Ю. Повне збір. творів, 1928, с. 384—386.

Автограф зберігається в архіві О. К. Дорошкевича (Київ). Дата в автографі: «Харківці. Жовтня 14, р. 910».

Відповідь М. Грінченко написана у листопаді 1910 р., але невідома.

Подається за автографом.

¹ І портрети одержав, і книжки. — М. Грінченко надіслала Тесленку позначені ним в каталозі видання; портрети могли бути її власний і покійного Бориса Дмитровича Грінченка.

² Юр[і]й Сірий прислав був до мене листа. — 6 вересня 1910 р. Ю. Тищенко (псевд.— Ю. Сірий) — редактор газети «Село», яка виходила в Києві з вересня 1909 по лютий 1911 р., писав:

«Шановний добродію.

Редакція газ. «Село» хотіла б видати окремою книжечкою Ваше

оповідання, що друкувалося в «Селі» — «Страчене життя». Коли згоджуєтесь — напишіть. Гонорар можемо запропонувати Вам за його в сумі 25 руб.» (ІЛ, ф. 6, № 32).

³ Потім написав, щоб я подав на його адресу коротку свою автобіографію... Спасибі чоловікові. Подав.— Повний текст автобіографії Тесленка невідомий. Уривок з неї Ю. Сірий опублікував у вступі «Замість передмови» до окремого видання повісті 1911 р.

⁴ Якби так хтось видав і всі мої оповідання...— Збірка оповідань Тесленка «3 книги життя» вийшла у видавництві «Вік» 1912 р., по смерті письменника.

9. ДО М. М. ГРІНЧЕНКО

23 листопада 1910 р., Харківці

Вперше надруковано у вид.: *Тесленко А. Ю.* Повне збір. творів, 1928, с. 386—388.

Автограф зберігається в архіві О. К. Дорошкевича (Київ) Дата в автографі: «23 ноября, р. 1910. С. Харківці».

Відповідь М. Грінченко написана 1 грудня 1910 р., але невідома. Подається за автографом.

¹ Не раз уже думав взяти яку та піти до дядьків... та... начальство всяке так на мене дивиться косо.— Ця ж ситуація описана Тесленком у нарисі «Блюстителі порядку», опублікованому в газеті «Рада» 3 січня 1910 р.

² «Історії одного селянина» мені не прислали.— Йдеться про твір французьких письменників Е.Еркмана й О. Шатріана, в 1909 р. перекладений українською мовою М. та З. Левицькими.

³ Ходив і я до своїх вчителів. Бояться.— Сільська адміністрація переслідувала читання будь-якої преси українською мовою, навіть ліберально-демократичного напрямку, як «Рада», вважаючи її «сепаратистською».

⁴ А це написав оповідання, та не знаю, де діть його — Найпевніше, йдеться про оповідання «Да здравствует небитіе!», яке, отже, написано в листопаді 1910 р. Надруковане в тижневику «Неділя» в 1911 р.

⁵ У «Раду» послав одно «Як так?», це вже тижнів три буде...— Оповідання «Як же так?» в «Раді» не друкувалося. Надруковане в тижневику «Неділя» в 1911 р.

⁶ У «Село» теж послав невеличке «Свій брат», місяця півтора, теж нічого не чути.— Оповідання не було надруковане в зв'язку з припиненням видання газети у лютому 1911 р.

10. ДО М. М. ГРІНЧЕНКО

Кінець грудня 1910 р., Харківці

Вперше надруковано у вид.: *Тесленко А. Ю.* Повне збір. творів, 1928, с. 391—392.

Недатований автограф зберігається в архіві О. К. Дорошкевича (Київ) Датується за змістом і за листівкою А. Тесленка від 2 січня 1911 р.

Подається за автографом.

¹ Збираю колядки, щедрівки, пісні.— З осені 1910 р. Тесленко почав активно записувати пісенний фольклор, переважно обрядовий, маючи намір опублікувати зібране окремим збірником; особливо приваблював його весільний обряд, який він хотів відтворити у повноті й послідовності розгортання. Дальша доля записів невідома.

² Вичитав я в «Раді», що вийшло моє «Страчене життя».— Повість вийшла окремим виданням наприкінці грудня 1910 р. із зазначенням на титулі — 1911 р. 23 грудня в «Раді» опубліковано стислу рецензію-повідомлення С. Черкасенка, який схвально оцінив повість, назвав-

ши її «страшним документом людського життя», докором далекий від народу інтелігенції.

³ Предложили мені за його 25 руб. Хоча не знаю: чи це за саму книжечку, чи й за те, що воно і в «Селі» друкувалось.— У листі від 14 січня 1910 р. видавець тижневика «Село» Є. Чикаленко повідомляв Тесленка, що він одержить гонорар по 2 коп. за рядок (див. примітку до повісті «Страчене життя»); текст листа Ю. Сірого з пропозицією гонорару за окреме видання див. у примітці до листа № 8.

⁴ Невідома книжечка невідомого автора... Ніяково.— Повість «Страчене життя» була помічена критикою, викликала схвалення з боку прогресивних літераторів («Світло», 1912, № 2, с. 83; згадана рецензія С. Черкасенка, його передмова до першої збірки оповідань Тесленка «3 книги життя», 1912; польський журнал «Крутука», 1912, жовтень, с. 203) й осуд критиків «Української хати».

11. ДО М. М. ГРІНЧЕНКО

2 січня 1911 р., Лохвиця

Вперше надруковано у вид.: *Тесленко А. Ю.* Повне збір. творів, 1928, с. 392—393.

Автограф зберігається в архіві О. К. Дорошкевича (Київ). Дата в автографі: «2 січня р. 1911. Лохвиця. Пошта».

Подається за автографом.

¹ Днів два тому я послав листа до вас.— Йдеться про лист Тесленка, написаний наприкінці грудня 1910 р.

М. М. Грінченко відповіла 11 січня 1911 р. листівкою:

«Спасибі за листа! Скоро напишу. Напишіть зараз, як себе відчуваєте, що саме болить».

З щирою прихильністю *М. Грінченко* (ІЛ, ф. 6, № 26).

12. ДО М. М. ГРІНЧЕНКО

16 січня 1911 р., Харківці

Вперше надруковано у вид.: *Тесленко А. Ю.* Повне збір. творів, 1928, с. 393.

Автограф зберігається в архіві О. К. Дорошкевича (Київ). Дата в автографі: «16 січня, р. 911».

Подається за автографом.

Лист Тесленка є відповіддю на листівку М. Грінченко від 11 січня 1911 р.

13. ДО М. М. ГРІНЧЕНКО

3 лютого 1911 р., Харківці

Вперше надруковано у вид.: *Тесленко А. Ю.* Повне збір. творів, 1928, с. 393—395.

Автограф зберігається в архіві О. К. Дорошкевича (Київ). Дата в автографі: «Харківці. 3 февраля, р. 1911».

Подається за автографом.

¹ А мої оповідання (двоє) не погодились, значить, до «Ради»...— Йдеться про оповідання «Як же так?», надіслане до «Ради» на початку листопада 1910 р., і «Да здравствует небитіє!», надіслане туди через М. М. Грінченко 23 листопада 1910 р.

14. ДО М. М. ГРІНЧЕНКО

10 лютого 1911 р., Харківці

Вперше надруковано у вид.: *Тесленко А. Ю.* Повне збір. творів, 1928, с. 395.

Автограф зберігається в архіві О. К. Дорошкевича (Київ). Дата в автографі: «Харківці. 10 февраля, р. 1911».

Подається за автографом.

¹ Передаю Вам книжечку «Страч[ене] життя». — Цей примірник видання з виправленнями А. Тесленка і його дарчим написом М. Грінченко зберігається в ЦНБ АН УРСР (ф. 4, № 247).

² Передаю і в «Раду» листа. — Лист невідомий.

³ Діброва обіцяє занести їх до «Української хати». — Діброва Оксен Панасович, односельчанин Тесленка, влітку 1910 р. був у Харківцях, і письменник попрохав його забрати оповідання з редакції «Ради» й передати їх до журналу «Українська хата» (див. *Тесленко А. Ю.* Повне збір. творів, 1967, с. 540). «Українська хата» — літературно-художній, критичний та публіцистичний журнал буржуазно-націоналістичного напрямку. Виходив у 1909—1914 рр. у Києві.

15. ДО М. М. ГРІНЧЕНКО

17 лютого 1911 р., Харківці

Вперше надруковано у вид.: *Тесленко А. Ю.* Повне збір. творів, 1928, с. 396.

Автограф зберігається в архіві О. К. Дорошкевича (Київ). Дата в автографі: «17 лютого, р. 1911».

Подається за автографом.

¹ Щиро дякую Вам за книжечку «Страшний ворог». — Йдеться про брошуру М. Грінченко «Страшний ворог. Книжка про горілку», що вийшла 3-м виданням у Києві 1911 р.

16. ДО М. М. ГРІНЧЕНКО

16 березня 1911 р., Харківці

Вперше надруковано у вид.: *Тесленко А. Ю.* Повне збір. творів, 1928, с. 396—397.

Автограф зберігається в ЦНБ АН УРСР (ф. 3, № 43819). Дата в автографі: «Марта 16, р. 911».

Подається за автографом.

Лист Тесленка є відповіддю на листівку М. М. Грінченко, написану орієнтовно в кінці лютого — на початку березня 1911 р.:

«Дорогий Архипе Юхимовичу!

Як ся маєте? Я вже оце три тижні нездужаю, навіть маленьку операцію довелося зробити. І Сергій Олександрович нездужав довго, то й не могла я клопотатися про вид[ання] Ваших оповіданнів. А в «Раді» вже давно сказали мені, що одно вернуть («Як же так?» — В. С.), а друге надрукують («Да здравствует небитіє!» — В. С.), та й досі нічого не зроблено. Напишіть, як Вам.

З щирою пошаною *М. Грінч[енко]*
(ІЛ, ф. 6, № 29).

¹ Хотілося б знать, що воно за хвороба у мене. — Можливо, Тесленко має на увазі медичне обстеження, яке поставило б точний діагноз. Симптоми ж, які він раз у раз описує в листах цього часу, були йому добре відомі як симптоми сухот. Саме в березні він працював над останнім оповіданням «В пазурях у людини», один з персонажів якого — татарин — хворий на сухоти.

² Почав ще й оповідання одно. — «В пазурях у людини».

17. ДО М. М. ГРІНЧЕНКО

Кінець березня 1911 р., Харківці

Вперше надруковано у вид.: *Тесленко А. Ю.* Повне збір. творів, 1928, с. 388—391.

Недатований автограф зберігається в архіві О. К. Дорошкевича (Київ)
Датується за змістом.

Подається за автографом.

Лист Тесленка є відповіддю на лист М. М. Грінченко від 17 березня 1911 р.:

«Дорогий Архипе Юхимовичу!

Сьогодні була я в «Раді», щоб узяти Ваше оповідання «Як так?», та довелося обидва («Як же так?» і «Да здравствує небитіє!» — В. С.) забрати, бо редактор ніяк не спроможеться другого надрукувати, бо «занадто довге», каже. Страшно мене обурив оцей спосіб оцінювати твори. Недавнечко одно невідале оповідання надруковано тільки через те, що воно коротке, на один фейлетон. А Ваше — на два — то через те й надрукувати не можна швидко, а треба чогось дождатися. І от я забрала оповідання і пошлю їх у Галичину, — може, там надрукують. Може, я недобре зробила, що забрала, може, будете гніватися на мене, але занадто вже обурив мене пан редактор.

Як ся маєте? Чи прийшла весна? А я й досі з своєю паскудною хворобою панькаюся. [...]

Бувайте здоров.

З щирою прихильністю *М. Грінченко*

(ІЛ, ф. 6, № 27).

¹ Широ дякую, що забрали оповідання]. — М. Грінченко здійснила свій намір щодо Галичини й передала оповідання Тесленка до Львова, можливо, як вважає В. І. Півторадні, через О. П. Діброву, який жив у Львові у 1908—1910 рр. (*Тесленко А. Ю. Повне збір. творів, 1967, с. 540*). Обидва оповідання були опубліковані 1911 р. в літературно-мистецькому додатку до львівської газети «Діло» — тижневику «Неділя».

² Хотілось би Вам дещо сказати про високомір'я па на того... — Йдеться про редактора газети «Рада» В. Яновського.

³ Не скінчив і оповідання] «В пазурях чоловіка»... Думаю пошлю у «Засів». — Це оповідання взяв у Тесленка й привіз до Києва С. Г. Пурик, знайомий М. М. Грінченко. 29 квітня М. Грінченко повідомила, що оповідання у неї. Побачило світ воно лише по смерті письменника у газеті «Рада» у липні 1912 р. «Засів» — газета ліберально-буржуазного напрямку, почала виходити у березні 1911 р. після закриття тижневика «Село» на його базі.

⁴ А перед масницею я послав у «Село» оповідання] «Що б з мене було?». — Оповідання під заголовком «Що б з його було?» опубліковано по смерті письменника в газеті «Засів» протягом липня — вересня 1911 р.

⁵ «Літературно-науковий вісник» — український художній, науковий і публіцистичний журнал, який з 1907 р. був перенесений зі Львова до Києва і мав у 1907—1914 рр. ліберально-буржуазне спрямування.

⁶ А книжки селяне у мене на захват беруть. — Записні книжки А. Тесленка за 1910—1911 рр. свідчать, що постійними читачами його бібліотеки були сільські демократи, учасники революційного руху, які у 1906—1909 рр. відбули ув'язнення та заслання (П. Бурда, Ю. Сирота, П. Строй, М. Чопик), місцеві вчителі та інші сільські інтелігенти, такі як Ф. Співак, М. Бабак, Ю. Писаренко, Ф. Гармаш, загалом близько двох десятків осіб (ІЛ, ф. 6, № 50).

18. ДО І. Ю. ТЕСЛЕНКА

Кінець березня 1911 р., Харківці

Вперше надруковано у вид.: *Тесленко А. Ю. Твори, 1956, с. 388—389*.

Недатований автограф зберігається в ІЛ (ф. 6, № 44).

Датується орієнтовно на підставі змісту, близького до листа М. М. Грінченко, написаного наприкінці березня.

Подається за автографом.

Лист становить заповіт А. Тесленка, в якому він розпоряджається долею своїх оповідань, фольклорних записів, газет і журналів. Лист містить подібний до поданого листа до М. Грінченко перелік друкованих творів; у ньому йдеться про незакінчене оповідання «В пазурах у людини», яке автор ще не відіслав. Невдовзі його привіз до Києва С. Пурик.

¹ Ф. Гармаш — учитель церковноприходської школи в Харківцях.

² Ф. Співак — учитель церковноприходської школи в Харківцях.

19. ДО Є. Х. ЧИКАЛЕНКА
20—21 квітня 1911 р., Харківці

Вперше надруковано в журн. «Вісник АН УРСР», 1953, № 12, с. 54—55. До зібрання творів вперше введено у вид.: Тесленко А. Ю. Твори, 1956, с. 383—385.

Автограф зберігається в ЦНБ АН УРСР (ф. I, № 35 760). Дата в автографі: на початку тексту — «20 квітня», всередині — «21 квітня».

Рік встановлюється за змістом листа.

Подається за автографом.

Лист є відповіддю на лист Є. Чикаленка від 3 квітня 1911 р.:

«Високоповажаний Архипе Юхимовичу!

Я написав в Лохвицю до Василя Федоровича Русинова, щоб він поклопотався про те, щоб до Вас заїхав земський лікар, оглянув і, коли треба, помістив Вас у лікарню.

Хоч з Русиновим я не знайомий, але чув, що він людина сердечна, і я певний, що він поклопочеться про Вас.

Коли ж Русинов нічого не зробить і здоров'я Ваше не покращає, то Вас обіщала прийняти до себе в лікарню в Боярці В. А. Матушевська*.

Якщо Ви рішиться їхати в Боярку, то попередить листом Віру Олександрівну Матушевську (Боярка Юго-З [ападної] ж [елезної] дороги, земська больниця).

Чув я, що Ваше оповідання було в редакції «Ради»**. Я саме тоді був в Петербурзі, де просидів більш як півтора місяця, виручаючи свого сина з тюрми, якого посадили за студентські забастовки.

Оповідання Ваше, як казав мені редактор, мало бути надруковане, але треба було подождати черги, бо багато було біжучого матеріалу про святкування 50-літнього юбілею Тараса Григоровича, а газетка наша маленька.

За видання Ваших творів не клопочіться. Ось Єфремов скінчить свою «Історію літератури», і я напоядусь, щоб він взявся коштом «Віку» видати Ваші писання.

З великим до Вас поважанням Є. Чикаленко.

За вислани Вам 50 руб. колись порухаємося, як одужаєте» (ІЛ, ф. 6, № 35).

¹ Чикаленко Євген Харлампійович (1861—1929) — український поміщик, меценат, давав кошти на видання журналу «Киевская старина», газет «Громадська думка» і «Рада».

² Русинов в Василь Федорович — поміщик, член Лохвицької земської управи, театрал; сам робив спроби писати п'єси.

³ А гроші, мабуть, вернуться в Київ.— Йдеться про надіслані Є. Чикаленком 50 крб. В. І. Півторадні коментував цю згадку про гроші як про гонорар за окреме видання повісті «Страчене життя» (див.: Тесленко А. Ю. Повне збір. творів, 1967, с. 542), обіцяний редактором газети «Село» Ю. Сірим у листі до письменника від 6 вересня 1910 р. (див. примітку до

* Матушевська Віра Олександрівна, лікарка, дружина Ф. П. Матушевського — одного з редакторів газети «Громадська думка» (потім «Рада»), літературознавця.

** Тесленко надіслав до «Ради» спочатку оповідання «Як же так?», а невдовзі «Що б з мене було?». Чикаленко був не досить поінформований.

листа № 8). Однак в ІЛ (ф. 6, № 31) зберігається купон переказу гонорару, надісланого редакцією газети «Село» 25 січня 1911 р. (нагадаймо, що окреме видання повісті вийшло наприкінці грудня 1910 р.); купон містив текст листа, підписаного Ю. Сірим і невідомою особою, певне, бухгалтером: «В [исокоповажаний] п [ане]! З належного Вам гонорару 25 р. шість рублів вирахували на передплату «ЛНВ» в 1911 р. і два рублі на газету «Село», а лишок 17 р. згідно з Вашим листом посилаю Вам з правдивим поваж [анням].

За старі, що містилися в «Селі»*, зробимо обрахунок, Вам ще там належить».

20 ДО М. М. ГРІНЧЕНКО

Між 20 і 27 квітня 1911 р., Харківці

Вперше надруковано в журн. «Літературна критика», 1940, № 7, с. 105—106.

До зібрання творів уперше введено у вид.: *Тесленко А. Ю.* Твори, 1956, с. 385—386.

Недатований автограф зберігається в ЦНБ АН УРСР (ф. 3, № 43 818). Датується орієнтовно за часом написання листа до Є. Чикаленка — 20 квітня і часом відповіді М. Грінченко — 29 квітня 1911 р. (ІЛ, ф. 6, № 28).

Подається за автографом.

¹ Гроші вернулись в Київ.— Йдеться про 50 крб., надісланих Є. Чикаленком при листі від 4 квітня 1911 р. (див. коментар до листа № 19).

² Написав я й до Чикаленка листа в «Раду»...— Йдеться про лист Тесленка від 20 квітня 1911 р.

М. М. Грінченко відповіла на цей лист 29 квітня 1911 р.:

«Дорогий Архипе Юхимовичу!

І таки недобре Ви зробили, що не приручили комусь одержати для Вас ті гроші. Бо вони здалися б Вам на те, щоб краще їсти, а Вам це дуже потрібно. І наняти могли б Ви якусь жінку, щоб варила Вам, що схочете, та прала і взагалі щоб доглядала Вас. Мені здається, що Ви помиляєтеся, думаючи, що недовго проживете. Година тепер дуже гарна; якби Ви добре їли та в садочку лежали, не на землі тільки, а на якійсь примостці, то б і здоров'я вернулося. От зробіть так, як я Вас прошу, то й побачите, що здоров'я ще може вернутися. І не вертайте грошей, бо вони Вам потрібні. І я ж знаю, що немає в Вас грошей, бо не можуть же й досі ті бути, що за «Страчене життя» Ви одержали.

Оповідання Ваше «В пазурях у людини» в мене. Воно гарне. Але думаю, що не треба його зараз друкувати, бо воно ж не викинене, а я сподіваюся, що Ви його викинете, тоді й надрукуємо чи просто в збірникові, чи спершу в газеті. Збірник Ваших оповідань готують до друку (видаватиме «Вік»), але в друкарню ще не віддавали, бо зараз роботи в друкарні дуже багато. Як додрукує дещо, тоді зараз візьметься за збірник. Мені одну книжку повинні були к великодню надрукувати, а оце й досі тільки половину надруковано. І так по всіх друкарнях — сила роботи.

Кланяється Вам Сергій Олександрович і Шерстюки.

Не занепадайте ж духом, а дбайте про здоров'я. Міцно стискаю Вашу руку.

З щирою повагою *М. Грінченко*» (ІЛ, ф. 6, № 28).

21. ДО С. Г. ПУРИКА

Кінець квітня 1911 р., Харківці

Вперше надруковано в журн. «Літературна критика», 1940, № 7, с. 106.

До зібрання творів уперше введено у вид.: *Тесленко А. Ю.* Твори, 1956, с. 387.

* У газеті «Село» друкувалося два твори письменника: повість «Страчене життя» (квітень — червень) та оповідання «Тяжко» (вересень 1910 р.).

Недатований автограф зберігається в ЦНБ АН УРСР (ф. 3, № 45 339)
Датується орієнтовно за змістом попереднього листа до М. Грінченка.
Подається за автографом.

22. ДО М. М. ГРІНЧЕНКО

26 травня 1911 р., Харківці

Вперше надруковано у вид.: *Тесленко А. Ю.* Повне збір. творів, 1928, с. 397.

Автограф зберігається в архіві О. К. Дорошкевича (Київ). Дата в автографі: «26 мая 911».

Подається за автографом.

¹ Получив я гроші.— Йдеться про надіслані Є. Чикаленком на клопотання М. Грінченка 50 крб. нібито в рахунок майбутніх гонорарів.

23. ДО Є. Х. ЧИКАЛЕНКА

26 травня 1911 р., Харківці

Вперше надруковано у вид.: *Тесленко А. Ю.* Твори, 1956, с. 387.

Автограф зберігається в ЦНБ АН УРСР (ф. 1, № 35 761). Дата в автографі: «26 мая 911».

Подається за автографом.

[АВТОБІОГРАФІЯ]

Вперше надруковано у вид.: *Тесленко А.* Страчене життя, 1911, с. 3—4.
До зібрання творів уперше введено у вид.: *Тесленко А. Ю.* Твори, 1956, с. 518.

Автограф невідомий.

Датується за листом А. Тесленка до М. Грінченка від 14 жовтня 1910 р. та за листом Ю. Сірого до А. Тесленка від 6 вересня 1910 р., орієнтовно: вересень — жовтень 1910 р., Харківці.

Автобіографію написано на замовлення редактора газети «Село» Ю. Сірого для окремого видання повісті «Страчене життя». Проте Ю. Сірий опублікував лише уривок автобіографії. У вступній статті до окремого видання повісті «Страчене життя» під назвою «Замість передмови» він писав: «А. Тесленко людина ще молода, але не знати, чи доводилось ще кому в таких літах перенести стільки усякого лиха, скільки зніс він. Про життя його найкраще свідчить той лист, що написав він недавно до нашої ред[акції] на прохання розказати про своє життя. Я подаю тут з того листа уривочок, що малює життя автора» (*Тесленко А. Ю.* Страчене життя, 1911, с. 3—4). Повний текст автобіографії невідомий.

Подається за першодруком — примірником з авторськими виправленнями (ЦНБ АН УРСР, ф. 4, № 247, с. 3—4).

Своєрідним доповненням до автобіографії Тесленка є фрагмент протоколу допиту від 22 липня 1905 р.:

«1905 года июля 22 дня, с. Харьковцы Лохвицкой волости.

Я, лохвицкий уездный исправник П. Назаренко, опрашивал казака Архипа Тесленко, который показал:

Я, Архип Ефимов Тесленко, 23 лет, православный, холост, грамотен, обучался в Харьковеком 2-классном училище два года, но курс не окончил и поступил в контору нотариуса Кисловского, где служил около 2 лет, отсюда поступил в ученики телеграфного ведомства на ст[анцию] Долинскую Харьковско-Николаевск[ой] ж[елезной] дороги. Это было в 1902 г., пробыл там месяца 4, но по слабости зрения оставил занятия и возвратился в с. Харьковцы, где и живу безотлучно до сего времени, занимаюсь сельским хозяйством» (ЦДІА УРСР, ф. 320, спр. 320, арк. 303—305).

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

- А г р а́ р н и к** — учасник революційних подій на селі під час революції 1905—1907 рр.
- Б а б і т и** — набрякати, пухнути.
- Б а л а х о́ н** — просторий і довгий одяг для захисту від пилу
- Б а́ л о щ і** — пустоші
- Б а́ н я** — купол
- Б а р о́ х а** — коханка, спільниця.
- Б а ч к і́** — бакенбарди
- Б е́ в к а т и** — дзвонити, калатати
- Б л і́ к н у т и** — зиркнути
- Б о ж н і́ ц я** (божнік) — поличка з образами
- Б о́ н б а** — бомба
- Б р е́ з к л и́ й** — набряклий, опухлий
- Б у́ з і в о к** — бичок
- Б у́ к и** — церковнослов'янська назва літери «б»
- Б у ш л а́ т** — в'язничний одяг з цупкої тканини
- В а р н я́ к а т и** — базікати, теревенити
- В е ч е́ р н я** — вечірня відправа
- В і́ б а т ь к у в а т и** — виляяти
- В и́ б і́ й ч а́ н и́ й** (вібійка) — тканина з візерунком, нанесеним вручну з різьбленої дерев'яної дошки, та одяг з неї
- В і́ в а ж и т и** — замахнутися
- В і́ г а р ч а т и** — випрохати
- В і́ п о с і в а т и** — одержати подарунок від господарів у подяку за вітання з Новим роком, коли співають шедрівки, колядки, сиплють на підлогу зерно як символ майбутнього врожаю, приплоду в господарстві тощо
- В о́ л о с т ь** — адміністративно-територіальна одиниця, на якій поділявся повіт
- В о́ р о ч о к** (вóрок) — мішечок
- Г е ш е́ ф т** — приватна спекулятивна операція, прибуток
- Г о́ н и** — старовинна народна міра довжини від 60 до 120 сажнів (128—256 м)
- Г р і́ в е н и к** — срібна монета в десять копійок
- Г у́ б и** — гриби
- Г у́ ц н у т и с ь** — вдаритись, впасти
- Д а ж д ь** — дай
- Д е р к а́ ч** — скертий віник; птах
- Д н е с ь** — нині
- Д о с в і́ т ч а́ н а м а́ т и** — господня хати, де збираються досвітки
- Д р а́ н к а** — тонкі дощечки для вкривання даху, обивання стін
- Д р я́ п і ч к а** — здирник
- Д у́ к а** (дукáр) — куркуль; дукарня — куркульня
- Д у́ л я** — груша
- Е п о л е́ т** (еполéти) — парадні погони з гаптуванням в царській армії
- Е т а́ п о м** (по ета́пу) — під конвоем
- Є п а́ р х і я** — церковно-адміністративний округ під управлінням єпископа
- Є с і́** — є
- Ж в я́ к а т и** — жвакати, чавкати, чвякати
- Ж е́ в ж и к** — легковажна, вертлява людина
- Ж е́ р д к а** — перекладаина для одягу
- Ж л у́ к т о** — велика кругла посудина, видовбана з стовбура дерева, в якій вимочують (золять) полотно, одяг
- Ж у́ ж м о м** — у безладному, зім'ятому вигляді
- Ж у п а́ н** (жупанóк) — теплий верхній чоловічий одяг із сукна

Завго́рити — зашкодити
Задовжа́тися — заборгувати
Заду́мшливий — задумливий
За́зубень — заглибина, виїмка
Заличкóвувати — замазувати, прикривати
Запако́вувати — тут: ув'язнювати
Запа́ска — жіночий одяг у вигляді обгорнутого навколо пояса шматка тканини замість спідниці
Запро́дажня — торговельна угода
Запу́дити — залякати
Захля́нути — охлянути, виголодитися
Збі́жжя — хатні речі, скарб
Зблатува́ти — стати блатним — шахраєм
Збо́рня — приміщення сільського сходу
Земськи́й — службова особа у волостях і повітах дореволюційної Росії
Злі́вки — помиї
Зло́тик (злότηй) — монета вартістю 15 копійок
Знамува́тися — хреститися перед образами
Зо́дів — одяг
Зчобва́нитися — влізти, всістися

Ка́нцур'я — лахміття
Капта́н (каптанок) — те ж, що й жупан, чумарка: довгий теплий чоловічий одяг з сукна
Капшу́к (капшучок) — невеличка торбинка, гаманець
Карбу́чатися — корчитися від болю
Катері́нка — невеликий механічний орга́н без клавіш у вигляді коробки з лямкою, що надівається на плече
Кере́я (кире́я) — верхній довгий суконний одяг з відлогою
Керсе́тка (керсеті́на, корсе́тка) — верхній жіночий одяг — безрукавка, пошита в талію з кольорової тканини
Кза́мент — екзамен
Кі́ївці — кияни
Кісно — тісно
Клені́ти — тиснути, боліти
Кле́чання — зрізані гілки з зе-

леним листям, якими прикрашають садибу на зелені свята
Кле́шня — тут: нога
Клишоно́гий — кривоногий
Клубу́к (клобу́к) — чернецький головний убір у вигляді високого циліндра
Кобеня́к — суконний довгий і широкий чоловічий верхній одяг з відлогою
Кові́нька — палиця з загнутим кішцем
Ко́нка — трамвай з кінною тягою
Копá — стіжок з 60 снопів хліба; грошова одиниця у 50 копійок
Копі́лити — випинати, надувати губи
Корогва́ — полотно чи бляха із зображенням Христа, прип'ята до довгого держака, щоб нести під час хресного ходу
Кострі́ця — відходи стебел льону й коноплі, що залишаються після їх обробки (тіпання)
Коті́й — вид теплового взуття
Кра́йка — щільна смужка по краю тканини і пояс з неї
Кре́ймашки — крем'яхи; дитяча гра
Кри́лас — підвищення для хору у церкві
Кри́нка — глиняний глечик для молока
Кряжі́ти — працювати не розгинаючись
Кубря́чить — красти
Курáжитися — тут: маніжитися, пишатися
Лапсе́рдáк — довгий верхній одяг польських і галицьких євреїв
Лацу́р'я — лахміття
Ліса — плетена загорода
Лу́пéття — лахміття
Ма́тка (мат) — плетений килимок з соломі або очерету
Мацапу́ра — неохайна людина
Ми́затий — шокатий
Мистю́к — мастак
Мо́няти — м'яти
На́бор — у борг
Насу́ляти — насовати, набити
На́тичка — патик, палка
Озі́я — громаддя, велика споруда
Опо́рок — порок, вада

- Оскир'ятися — вищирюватися
- Папороч — папороть
- Пектіся — вболівати, турбуватися, непокоїтися
- Підрясник — довгий одяг священнослужителя, що одягається під рясу
- Пл'астати — прямувати
- Пл'исовий — зроблений з бавовняного бархату
- Повіт — адміністративно-територіальна одиниця у складі губернії до 1929 р.
- П'одішка — віддих, дихання
- Полік'ани — політичні злочинці
- Полов'яники — селяни, що обробляють чужу землю з половини
- Полт'яник — монета в 50 копійок, коповик
- Пор'ундати — порушити
- Потор'оча — примара
- Присішок — дерев'яна підпірка
- Процентув'ятися — тут: позиватись (у суді)
- П'ущення — останній день вживання скоромної їжі перед постом
- Рижій — однорічна рослина родини хрестоцвітих, з якої виготовляють олію переважно для технічних потреб
- Ріпа (ріпка) — картопля
- Розпр'ава — сільська адміністративна установа
- Р'уга — земля, яку дістає священник від громади на своє утримання
- Р'удка (р'удочка) — болітце
- Р'ябіти — боятися, торопіти, тусуватися
- Р'яса — верхній довгий одяг у православного духівництва
- Савт'ір — псалтир
- Самотес'овий — саморобний, самозваний
- Сіряк — старовинний верхній довгополий одяг із грубого сукна; незаможна людина
- Ск'іпщина — оренда землі, яку сплачують частиною одержаного на ній врожаю
- Справк'і — тут: обновки
- Спр'авник — начальник повітової поліції
- Станов'ій (пр'истав) — начальник місцевої поліції
- Старшин'а (волосн'ій) — начальник волості
- Стірлув'ати (вівці) — зігнати докупі
- Стр'ання — монастирська нічліжка для прочан
- Страсн'а св'ічка св'ічка, яку запалюють під час вечірнього богослужіння в останній четвер перед великоднем
- Сут'яжити — наживатися на судових позовах
- Тр'ям (тр'ям'очок) — балка, сволок, бантина
- Т'ябр'ичить — красти
- Уд'ігн'ій — вбраний
- Ур'ядник (вр'ядник) — нижній чин повітової поліції
- Харп'ак — бідняк, злидар
- Хв'атки — рогац, чаплія
- Храм — релігійне свято на честь патрона певної церкви
- Хунт — фунт, міра ваги — 409,5 г
- Ц'івки сук'ати — намотувати на шпульку пряжу для ткання
- Ц'іп'уга — ціпура, збільшене відціпок
- Ч'алитися — підкрататися, наблизитися
- Ч'асточка — пожертвування на церкву за упокій душі померлого
- Ч'єр'біки — черевики
- Ч'ерінь — дно печі, де горять дрова
- Ч'еркес'іновий (черкес'овий, черкас'іновий) — пошитий з черкасину — бавовняної сірої тканини
- Ч'ум'арка (чем'єрка) — чоловічий верхній одяг з фалдами
- Шаль'овка (шал'івка) — покривка даху, обшивка стін з дощок
- Шар'івн'ічка (шар'івн'ія) — сапка, мотика
- Ялом'ок — повстяна шапка

З М І С Т

Архип Тесленко. *В. Л. Смілянська* 5

ПРОЗОВІ ТВОРИ

Оповідання	
Хуторяночка. <i>Оповідання дядька Степана</i>	26
За паспортом	32
У городі	37
Мати	40
Дід Омелько	52
«Радощі»	54
Школяр	60
Любов до ближнього	67
У схимника	76
«Истинно русский человек»	80
Наука	85
Страчене життя	88
Поганяй до ями!	124
Немає матусі!	128
Прощай, життя! <i>З щоденника одного самовбивці</i>	141
В тюрмі	145
На чужині	156
Тяжко	168
Свій брат. <i>Малюнок</i>	172
Що робить?	176
Як же так?	179
«Да здравствует небитіє!»	184
Що б з мене було?	198
В пазурях у людини	223
Етнографічні нариси	
Ночь на Ивана Купала в с. Харьковцах	247
На досветках	255
Дописи	
Київські хулігани	257
С. Харківці, Лохвицького повіту (на Полтавщині)	258
«Демократи». С. Харківці, Лохвицького повіту (на Полтавщині)	259
«Блустителі порядку». С. Харківці, Лохвицького повіту (на Полтавщині)	259
На селі (<i>Сучасний малюнок</i>)	260
Тюрма. Лохвиця (на Полтавщині)	261
«Грабіж». С. Харківці, Лохвицького повіту (на Полтавщині)	262
С. Харківці, Лохвицького повіту (на Полтавщині)	262
Малюнок селянського життя. С. Харківці (на Полтавщині)	263

С. Харківці, Лохвицького повіту (на Полтавщині)	263
Комета. С. Харківці, Лохвицького повіту (на Полтавщині)	264
Скрутне становище. С. Харківці, Лохвицького повіту (на Полтавщині)	265

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

Не стоїть жить. <i>Драма на 5 дій</i>	268
Патріоти. <i>Комедія на 4 дії</i>	343
[Ніч на Івана Купала]. [<i>Уривок з комедії</i>]	395

ВІРШІ

М-ський	408
«Однажды ко мне в крошечную хату...»	409
Для чого мне жизнь дана	410
К могиле	410
Фантазия	411
«Ты обласкана судьбою...»	412
Летом	413
В моем жилище	414
К природе	415
Нищий	415
Неверному другу	416
«Как мучительно терзаться...»	416

ЛИСТИ

1. До Г. С. Строя. <i>Липень 1898 р., Харківці</i>	418
2. До С. О. Єфремова. <i>Вересень 1905 р., Харківці</i>	419
3. До С. О. Єфремова. <i>5 грудня 1905 р., Харківці</i>	419
4. До Б. Д. та М. М. Грінченків. <i>Серпень 1906 р., Харківці</i>	420
5. До Б. Д. Грінченка. <i>23 вересня 1906 р., Харківці</i>	421
6. До М. М. Грінченка. <i>11 вересня 1910 р., Харківці</i>	422
7. До М. М. Грінченка. <i>24 вересня 1910 р., Харківці</i>	422
8. До М. М. Грінченка. <i>14 жовтня 1910 р., Харківці</i>	423
9. До М. М. Грінченка. <i>23 листопада 1910 р., Харківці</i>	423
10. До М. М. Грінченка. <i>Кінець грудня 1910 р., Харківці</i>	425
11. До М. М. Грінченка. <i>2 січня 1911 р., Лохвиця</i>	425
12. До М. М. Грінченка. <i>16 січня 1911 р., Харківці</i>	426
13. До М. М. Грінченка. <i>3 лютого 1911 р., Харківці</i>	426
14. До М. М. Грінченка. <i>10 лютого 1911 р., Харківці</i>	427
15. До М. М. Грінченка. <i>17 лютого 1911 р., Харківці</i>	427
16. До М. М. Грінченка. <i>16 березня 1911 р., Харківці</i>	428
17. До М. М. Грінченка. <i>Кінець березня 1911 р., Харківці</i>	428
18. До І. Ю. Тесленка. <i>Кінець березня 1911 р., Харківці</i>	430
19. До Є. Х. Чикаленка. <i>20—21 квітня 1911 р., Харківці</i>	431
20. До М. М. Грінченка. <i>Між 20 і 27 квітня 1911 р., Харківці</i>	433
21. До С. Г. Пурика. <i>Кінець квітня 1911 р., Харківці</i>	434
22. До М. М. Грінченка. <i>26 травня 1911 р., Харківці</i>	435
23. До Є. Х. Чикаленка. <i>26 травня 1911 р., Харківці</i>	435
[Автобіографія]	435

Примітки	437
--------------------	-----

Пояснення слів	473
--------------------------	-----

Литературно-художественное издание

Академия наук Украинской ССР
Издательство «Наукова думка»

БИБЛИОТЕКА УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Дооктябрьская украинская литература

ТЕСЛЕНКО Архип Ефимович

Прозаические произведения
Драматические произведения
Стихотворения. Письма

Составитель и автор предисловия и примечаний
СМИЛЯНСКАЯ ВАЛЕРИЯ ЛЕОНИДОВНА

Редактор тома
Е. П. КИРИЛЮК

Киев, издательство «Наукова думка»

На украинском языке

Редактор В. А. ЗІПА
Художник В. М. ДОЗОРЕЦЬ
Художній редактор В. П. КУЗЬ
Технічний редактор І. М. ЛУКАШЕНКО

Коректори З. П. ШКОЛЬНИК,
В. М. БОЖОК, І. В. КРИВОШЕІНА

ИБ. № 9568

Здано до фотонабору 07 08.87. Підп. до друку 31.03 88. Формат 84X108/32. Папір друк. № 2.
Літ. гарн. Внс. друк з ФПФ. Ум. друк. арк. 25,2. Ум. фарбо-відб. 25,2. Обл. вид. арк. 30,19.
Тираж 134 600 прим. Зам. 7-348. Ціна 3 крб. 30 к.

Видавництво «Наукова думка», 252601 Київ 4, вул. Рєпіна, 3.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе,
310057 Харків 57, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Тесленко А. Ю.

Т36 Прозові твори; Драматичні твори; Вірші; Листи /
Вступ. ст., упоряд. і приміт. В. Л. Смілянської; Ред.
тому Є. П. Кирилюк.— К.: Наук. думка, 1988.— 480 с.:
портр.— (Б-ка укр. літ. Дожовт. укр. літ.).

ISBN 5-12-009281-0 (в опр.): 3 крб. 30 к. 134 600 прим.

Тесленко А. Е. Прозаические произведения...

У книзі друкуються всі відомі на сьогодні твори українського
письменника, революціонера-демократа Архипа Тесленка.

Т - 4702590100-144 - передплатне
М221(04)-88

БК84 Ук1

БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

СЕРІЯ
«ДОЖОВТНЕВА
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА»

*

ВИПУЩЕНО:

1. ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ
1982, 320 с.
2. ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО
1982, 544 с.
3. МАРКО ВОВЧОК
1983, 640 с.
4. УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА XVIII СТ.
1983, 696 с.
5. ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА
1983, 544 с.
6. ПЕТРО ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ.
ЄВГЕН ГРЕБІНКА
1984, 608 с.
7. АНАТОЛІЙ СВИДНИЦЬКИЙ
1985, 576 с.

8. СТЕПАН РУДАНСЬКИЙ

1985, 640 с.

9. ЮРІЙ ФЕДЬКОВИЧ

1985, 576 с.

10. ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ, Т. 1

1986, 640 с.

11. ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ, Т. 2

1986, 640 с.

12. ЛЕСЯ УКРАЇНКА, Т. 1

1986, 608 с.

13. ЛЕСЯ УКРАЇНКА, Т. 2

1987, 728 с.

14. УКРАЇНСЬКІ ПОЕТИ-РОМАНТИКИ

1987, 592 с.

15. МАРКО ЧЕРЕМШИНА

1987, 448 с.

16. УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА XVII СТ.

1987, 606 с.

17. МИХАЙЛО СТАРИЦЬКИЙ

1987, 576 с.

18. СТЕПАН ВАСИЛЬЧЕНКО

1988, 600 с.

ГОТУЮТЬСЯ ДО ДРУКУ:

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ, Т. 1, 2
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА XIV—XVI СТ.

ОЛЬГА КОБИЛЯНСЬКА

